

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Pierre de Tchihatchef
İstanbul ve Boğaziçi

Çeviren: Ali Berktaç

TÜRKİYE BANKASI

Kültür Yayınları

TARİH

PIERRE DE TCHIHATCHEF
İSTANBUL VE BOĞAZİÇİ

ÖZGÜN ADI
LE BOSPHORE ET CONSTANTINOPLE AVEC
PERSPECTIVES DES PAYS LIMITOPHES

FRANSIZCA ASLINDAN ÇEVİREN
ALİ BERKTAY

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2018
Sertifika No: 40077

EDİTÖR
EMRE YALÇIN

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTMEN
DERYA ÖNDER

DİZİNİ HAZIRLAYAN
NECATİ BALBAY

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

I. BASIM: TARİH VAKFI YURT YAYINLARI, İSTANBUL 2000

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI'NDA GÖZDEN
GEÇİRİLMİŞ VE RESİMLERLE GENİŞLETİLMİŞ
I. BASIM: NİSAN 2019, İSTANBUL

ISBN 978-605-295-779-0

BASKI
DÖRTEL MATBAACILIK SAN. VE TİC. LTD. ŞTİ.
ZAFER MAH. 147. SK. 9-13A ESENYURT / İSTANBUL
(0212) 565 11 66
Sertifika No: 40970

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.

Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek
metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz,
yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks (0212) 252 39 95
www.iskulttur.com.tr

Pierre de Tchihatchef

İstanbul ve Boğaziçi

Çeviren: Ali Berkay

Ünlü Rus doğabilimci, coğrafyacı ve gezgin Piyotr Aleksandroviç Çihaçov'un eserleri Fransızca yazılıp yayımlandığından, bu kitapta yazarın adı Fransızca özgün metinde olduğu gibi Pierre de Tchihatchef şeklinde kullanılmıştır.

İÇİNDEKİLER

Prens Pierre de Tchihatchef ve Eserleri / A. M. Celâl Şengör.....VII

Önsöz.....1

Birinci Bölüm

Bölgenin Fiziki Görünümü ve Akarsuları.....7

İkinci Bölüm

İstanbul'un Hidrolik Sistemi.....47

Üçüncü Bölüm

Adalar.....73

Dördüncü Bölüm

Köpek – Çakal – Koyun.....87

Beşinci Bölüm

Ankara Keçisi.....95

Altıncı Bölüm

Sığır – Deve.....119

Yedinci Bölüm

At – Eşek – Katır.....129

Sekizinci Bölüm

Karada ve Denizde Av.....153

Dokuzuncu Bölüm

Bitki Örtüsü.....165

Onuncu Bölüm	
Maden Zenginlikleri Üzerine Gözlemler	185
On Birinci Bölüm	
Meteoroloji	197
On İkinci Bölüm	
Tablolardan Çıkan Sonuçlar	205
On Üçüncü Bölüm	
Karadeniz'in Donması	215
On Dördüncü Bölüm	
Boğaz Kıyılarında Sayfiye	249
On Beşinci Bölüm	
Küçük Asya'nın Batı Kıyısına Geziler	289
Dizin	317

Prens Pierre de Tchihatchef ve Eserleri

A. M. Celâl Şengör

Asıl adı Piyotr Aleksandroviç Çihaçov olan bu ünlü Rus doğabilimcisi, coğrafyacısı ve gezgini, özellikle 1847-1858 yıllarında Anadolu'da yaptığı araştırma gezileri ve bunların sonuçlarını içeren, sekiz cilt ve üç atlastan oluşan *Asie Mineure* adlı dev eseri ve 1864-1877 yılları arasında üç baskı yapmış olan *Le Bosphore et Constantinople* adlı kitabı ile tanınır. Tchihatchef ayrıca Altay Dağları'nda, Akdeniz çevresindeki çeşitli ülkelerde ve Orta Avrupa'da jeolojik ve coğrafi araştırma gezileri yapmış, bunların sonuçlarını genellikle Batı Avrupa'da ve daha çok Fransa'da yayımlamıştır.

Tchihatchef, Çar Pavel Petroviç'in (1754-1801) St. Petersburg yakınlarındaki Gaçina malikânesinde asil bir ailenin çocuğu olarak doğdu ve Rus Çarlığı'na devlet adamı yetiştirmek için organize edilmiş olan *Çarskoye Sele* (çar köyü) adlı lisenin öğretmenleri tarafından evinde yetiştirildi. Daha sonra Freiburg, Münih, Berlin ve Paris'te jeoloji okudu, bu arada devrin en büyük jeologları arasında olan Leopold von Buch, Gustav Rose ve Élie de Beaumont tarafından eğitildi. 1841'de ilk jeolojik etütlerini Güney İtalya'da Gargano Dağı'nda ve Güney Fransa'da Nice şehri civarında yaptı.

Tchihatchef'in ilk büyük araştırma gezisi Sibirya'daki Altay Dağları'na oldu. Altay gezisine hazırlık olarak St. Petersburg'da Botanik Bahçesi Müdürü Fischer'den botanik, Brandt'dan zooloji ve Kupffer'den astronomik yer tayini yöntemlerini öğrendi.

Tchiatchef'in 1835 tarihli, Karl Brüllow imzalı portresi.

Tchiatchef'in Altay gezisi, Orta Asya'nın bu önemli dağ silsilesinin modern jeolog gözüyle yapılmış ilk detaylı incelenmesidir. 1842'de Yekaterinenburg-Omsk-Barnaul üzerinden Altaylar'a ulaşan Tchiatchef gezdiği alanların topografik ve jeolojik haritalarını yapmış; pek çok taş, fosil, bitki ve hayvan örnekleri toplamış, bu arada bazı altın ve kömür madenlerini de incelemiştir. Kendinden önceki araştırmaların tersine, Altay Dağları'nın genç dağlar olduğunu belgeleyen Tchiatchef, hocası Élie de Beaumont'un Avrupa'daki verilere dayanarak varlığını iddia ettiği doğrusal global dağ oluşum yönlerine Altaylar'ın uymadığı sonucuna vardı. Tchiatchef'e göre Paleozoyik'ten daha genç kayaç formasyonlarının bulunmadığı Altaylar Paleozoyik'ten sonra duyarlı bir bölge haline gelmişlerdi. Tchiatchef ayrıca Altaylar'da bulunan fosil topluluklarının Avrupa ve Amerika'dan bilinen tropik ortam fosillerine benzemediğini fark etti. 1845 yılında Paris'te bir metin ve iki atlas cildi halinde basılan *Voyage scientifique dans l'Altai Oriental*

(Doğu Altaylar'da Bilimsel Gezi) adlı eserinde bu gözlem ve fikirlerini yayımladı.¹ Eduard Suess, 1901'de yayımlanan *Das Antlitz der Erde* (Arzın Çehresi) adlı temel eserinin üçüncü cildindeki büyük Asya sentezinde Tchihatchef'in bu verilerini kullandı.

Küçük Asya

Tchihatchef, daha sonra İstanbul'da Rusya Elçiliği'nde ataşe olarak çalışmaya başladı (1845-1848). Buradaki resmi görevi Türk dilini incelemektir. Türkçeyi yerel ağızlarıyla beraber öğrenen Tchihatchef, bu arada diplomatik görevlerle Suriye, Mısır ve Yunanistan'a da gitti. Daha sonra, bu diplomatik görevde fazla kalmayarak, kendini tamamen o zaman bilimsel sistematik bakımından çok az bilinen Anadolu'nun incelenmesine adanmış. 1847-1858 yılları arasında Ege sahillerinden Fırat'ın ötesine, Musul'a dek uzanan altı gezisinde, Tchihatchef Anadolu'nun fiziki coğrafyasından ve jeolojisinden botanik ve zoolojisine, arkeolojisinden etnografik bileşimi ve sosyal yapı ve istatistiklerine kadar hemen her cephesini inceledi, 614 noktada barometrik rakım ölçümleri yaptı, ülkenin ilk defa 1/2.000.000 ölçeğinde 23 renkli bir jeolojik haritasını yayımladı. Tchihatchef bu araştırma gezileri esnasında yaklaşık 14.000 kilometreyi yaya olarak kat etti.

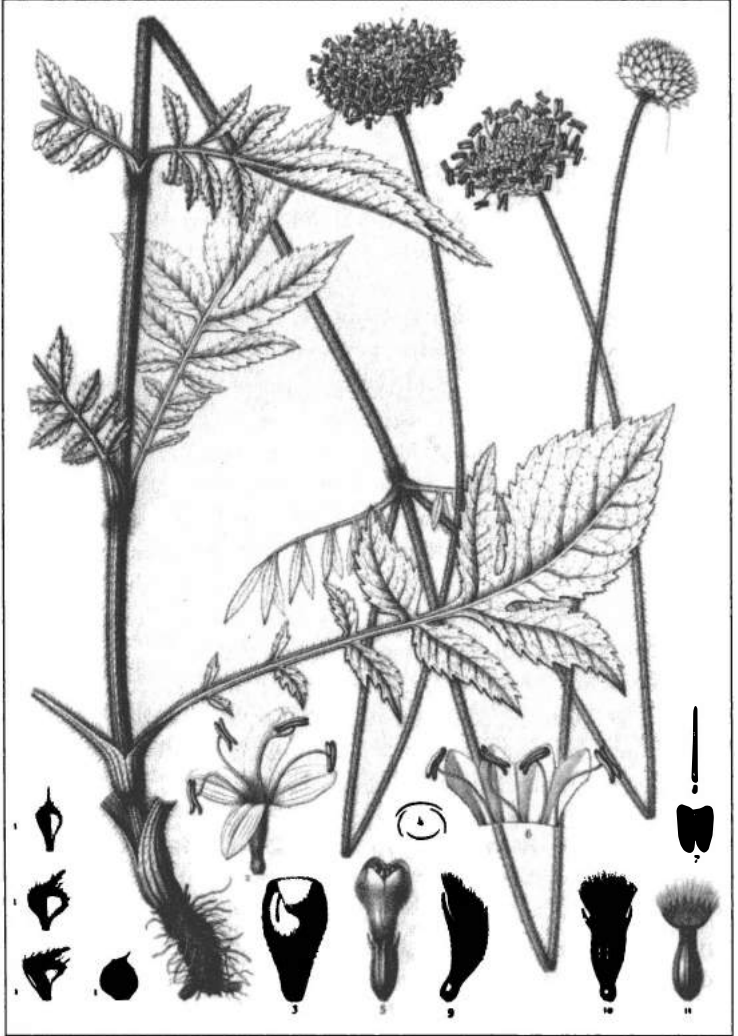
Tchihatchef Anadolu araştırma gezilerinin sonuçlarını sekiz ciltlik *Asie Mineure, description physique, statistique et archéologique de cette contrée* (Küçük Asya, Bu Ülkenin Fizik, İstatistik ve Arkeolojik Tasviri) adlı dev eserde yayımladı.²

¹ P. de Tchihatchef, *Voyage Scientifique dans l'Altai Oriental et les Parties Adjacentes de la Frontière de Chine*, Paris, 1845, XIV+[I]+[I]+466 s.

P. de Tchihatchef, *Voyage Scientifique dans l'Altai Oriental et les Parties Adjacentes de la Frontière de Chine-Planches*, Paris, 1845, 35 levha.

P. de Tchihatchef, *Voyage Scientifique dans l'Altai Oriental et les Parties Adjacentes de la Frontière de Chine-Cartes et Plans*, Paris, 1845, 11 numaralanmamış harita ve plan.

² 19. yüzyılın en büyük keşif gezisi eserlerinden biri olan *Küçük Asya'sı* ile Tchihatchef hiç kuşkusuz Peter Simon Pallas, Victor Jacquemont, Alexander von Humboldt, David Livingstone, Ferdinand von Richthofen gibi efsaneleşmiş kara kâşiflerinin arasına katılmıştır. Bu dev eser 19. yüzyılda doğabilimlerinin şahlanışına dikilmiş en görkemli anıtlardan biri olmasına rağmen, konusunu oluşturan ülkenin insanlarınca

Tchihatchef'in Anadolu'da keşfettiği ve onun adıyla literatüre geçen bitkilerden seyyah pelemiri, Cephalania Tchihatchewi.

Tchihatchef'in bu gezilerinde topladığı fosiller içinde birçok yeni tür bulunmuş, bunların bazıları Tchihatchef'in ismiyle adlandırılmıştır (örn. *Cerithium tchihatcheffi* de'Archiac). Ayrıca Fenzl, Viyana İmparatorluk Botanik Bahçesi'nde bulunan ve Anadolu'dan toplanmış yeni bitki türlerini Tchihatchef'e bildirmiştir.

hemen hemen hiç tanınmaz ama –çoğunlukla okumadan– bibliyografyalarına alan birkaç jeolog, coğrafyacı, botanikçi ve zoolog ve onu elde edip satabilmek hevesiyle tutuşan bir-iki kaliteli sahaf ve bunların müşterilerini oluşturan koleksiyoncular dışında duymuş olan hemen hiç kimseyi tanımadım Türkiye'de. Bu kuşkusuz esef edilecek bir durumdur, zira bugün bile Anadolu doğabilimlerine heves edecek herkesçe Tchihatchef'in eserinin, en azından kişinin ilgisiyle çıkan ciltlerinin okunmasının çok yararlı olacağı kanısındayım. Bu eserin hacmi, konusunun genişliği, yalnızca okunmasını değil, bulunmasını da güçleştirmektedir. Ben İstanbul'da eksiksiz bir nüsha görmedim. Bu muazzam eser, bugün tercüme edilemiyorsa da bir tıpkıbasımı yapılabilir. Bundan en çok Anadolu'nun çeşitli yörelerine dağılmış olan üniversitelerimiz ve oralarda okuyan gençlerimiz yararlanacaktır.

Aşağıda bu dev eseri oluşturan ciltlerin künyelerini veriyorum.

Asie Mineure, Description Physique, Statistique et Archéologique de Cette Contrée, Première Partie: Géographie Physique Comparée, L. Guérin, Paris, 1866, XXI+II+609+[4] s.

Asie Mineure, Description Physique, Statistique et Archéologique de Cette Contrée, Première Partie: Géographie Physique Comparée, Atlas, L. Guérin, Paris, 1866, 28 levha.

Asie Mineure, Description Physique, Statistique et Archéologique de Cette Contrée, Deuxième Partie: Climatologie et Zoologie, L. Guérin, Paris, 1866, XIX+842 s. + 4 levha.

Asie Mineure, Description Physique, Statistique et Archéologique de Cette Contrée, Troisième Partie-1; Botanique, Gide, Paris, 1860, XVI+484 s.

Asie Mineure, Description Physique, Statistique et Archéologique de Cette Contrée, Troisième Partie-2: Botanique, Gide, Paris, 1866, XVI+676 s.

Asie Mineure, Description Physique, Statistique et Archéologique de Cette Contrée, Atlas Botanique, Gide, Paris, 1866, 43+1 levha.

Asie Mineure, Description Physique, Statistique et Archéologique de Cette Contrée, Quatrième Partie: Géologie I, L. Guérin, Paris, 1867, VIII+783+1 s.

Asie Mineure, Description Physique, Statistique et Archéologique de Cette Contrée, Quatrième Partie: Géologie II, L. Guérin, Paris, 1869, IV+490 s.

Asie Mineure, Description Physique, Statistique et Archéologique de Cette Contrée, Quatrième Partie: Géologie III, L. Guérin, Paris, 1869, 552 s. + 2 harita.

Asie Mineure, Description Physique, Statistique et Archéologique de Cette Contrée, Cinquième Partie: Paléontologie, (A. d'Archiac, P. Fischer, E. de Verneuil), Guérin et Cie., Paris, 1869, XXIII+591 s.

Asie Mineure, Description Physique, Statistique et Archéologique de Cette Contrée, Atlas, Paléontologie, Guérin, Paris, 1866, 21 levha.

1867 yılında Tchihatchef'in Anadolu'da kat ettiği tüm güzergâhın not defterlerine dayanarak adeta adım adım bir tasviri, "P. v. Tchihatcheff's Reisen in Kleinasien und Armenien, 1847-1863" (P. v. Tchihatchef'in Küçük Asya ve Ermenistan Yolculuğu, 1847-1863) başlığı altında ve Kiepert'in bir haritasıyla birlikte, *Petermanns Geographische Mitteilungen*, *Ergänzungsheft* [Ek Kitapçık], no. 20'de yayımlanmıştır.

Tchihatchef Anadolu'yu modern jeolog gözüyle ve detaylı olarak inceleyen ilk doğabilimcidir. Yarımada'nın yapısında ta Strabon'dan beri egemen olan doğu-batı orografik öğelerin ana çatıyı oluşturdukları görüşünü eleştirerek kuzeydoğu ve kuzeybatı diyagonal gidişlerin egemenliğini vurgulamış, bu orografik elemanların da ülkenin genç kayaçlarının yapısına uyum gösterdiğini belirtmiştir. Anadolu'nun mimari çatısında kuzey-güney yönlü yapısal unsurların çok ender olduğunu, bunların İstanbul civarında bulunduğunu belirttiği en yaşlı yapı elemanları (Devoniyen) içinde bile pek nadiren görüldüğünü söyler. Ancak Tchihatchef Anadolu içindeki yapı elemanlarının doğrultularının büyük bir saçılım gösterdiğini vurgulayarak, Anadolu'nun yapısının da Altaylar'da olduğu gibi, hocası ve dostu Élie de Beaumont'un dünyadaki egemen yapı doğrultuları tezine (o zamanlar çok moda olan bir tezdır bu) destek vermediğini göstermiştir. Tchihatchef, aynı fosilleri içerseler ve benzer petrografik özellikler gösterebilirler bile, kayaç katmanlarının zamansal değiştirilmelerinde çok dikkatli davranmış, bu tür sedimanter (çökel) formasyonların Élie de Beaumont'un iddia ettiği gibi aynı anda çökeldikleri fikrini (büyük ölçüde Barrande'ın "koloniler" hipotezinin etkisiyle) kabul edememiştir. Anadolu'da hem tektonik hem de magmatik olayların tüm jeolojik zaman boyunca süregeldiğini vurgulamış, Élie de Beaumont'un dağ oluş teorisine göre tüm Anadolu'yu kapsamış olması gereken faaliyet ve sükûnet dönemleri ayırımını yapmamıştır.

Zamanının egemen teorik görüşleriyle büyük ölçüde çelişen bu sonuçlar, Tchihatchef'in Kıta Avrupası'ndaki afetçi ve aşırı intizam yanlısı jeoloji okullarından çok, İskoçyalı Hutton ve daha sonra Sir Charles Lyell tarafından geliştirilen aktüalist ("güncelci")

ve gayrimuntazam gelişme yanlısı jeoloji ekollerini izlediğini göstermektedir. Zaman büyük ölçüde Tchihatchef'i haklı çıkarmıştır. Belki de bu tür eğilimleri nedeniyle Tchihatchef, kendisinden önce Anadolu hakkında yayın yapmış tüm jeologların tersine, bize kuramsal görüşlerin egemenliğinde çizilmiş yapısal şemalar yerine detaylı bir jeolojik harita bırakmıştır.

İstanbul ve Boğaziçi

Tchihatchef'in ilk defa 1864 yılında yayınladığı *Le Bosphore et Constantinople* adlı eseri, hâlâ bu şehrin ve civarının doğabilimleri açısından kaleme alınmış en kapsamlı tasviridir. 1866 ve 1877 yıllarında iki baskısı daha yapılan bu kitap iki temel parçadan oluşur: *Considérations générales* (Genel Mülahazalar) adlı 397 sayfalık ilk parça [elinizdeki kitap bu bölümün çevirisidir] 1/200.000 ölçekli bir topografya haritası ile birlikte şehrin ve civarının detaylı bir topografyasını, şehrin su imkânlarını ve bunun tarihsel gelişmesini, İstanbul adalarının genel fiziki ve beşeri tasvirini, şehirdeki hayvanları (köpek, çakal ve koyun; Ankara keçisi; sığır ve deve; at, eşek ve katır), avcılık ve balıkçılığı, şehrin bitki örtüsünü (özel yetiştirilen bitkiler ve kendiliğinden biten bitkiler), maden yataklarını, meteorolojiyi ve meteorolojik verilerden çıkan sonuçları, Karadeniz'in donmasını, Boğaziçi'nde yazlığa gidilmesini ve Küçük Asya'nın batı sahillerinde gezilebilecek yerleri anlatır.

Bu bölümde Tchihatchef'in konuları sunuş tarzı, verilere olan inanılmaz hâkimiyeti ve bu verilerden ürettiği tam anlamıyla interdisipliner sentezler insanı bugün dahi hayrete düşürmektedir. Örneğin İstanbul'un su imkânlarını anlatan bölümde, Tchihatchef önce okuyucuya şehrin bugünkü ve tarihsel su temin sistemlerini detaylı olarak sunmakta, daha sonra da bir yerbilimci gözüyle şehrin gelecekteki su sıkıntısının, tüm su kaynaklarının yakınlarındaki küçük akarsular ve yağışlar tarafından beslenmesi sonucu, havanın ve iklimin doğrudan etkisinde kalmasından kaynaklandığını anlatarak, İstanbul'a gelecekte bu suların yetmeyeceği kehanetinde bulunmaktadır. Tchihatchef'e göre sorunun iki olası çözümü vardır: Artezyen

kuyuları açılması ya da yakındaki bir büyük akarsudan (Tchihat-
chef Meriç'i önermektedir) su getirilmesi. İstanbul'un –yine büyük
ölçüde kendisi tarafından ortaya çıkarılmış olan– jeolojik yapısının
artezyen olanaklarını çok kısıtladığını belirten Tchihatchef, nihayet
bir büyük akarsudan yararlanmayı tek uzun vadeli çözüm olarak
görmektedir. Tchihatchef'in İstanbul'un suyollarının anlatımında
doğal olarak çok büyük eksiklikler ve bazı ciddi hatalar vardır. Ör-
neğin Halkalı sularını tek güzergâh olarak çizen gezgin, bu sistemin
19 değişik güzergâhı olduğunu, belki de önemli kesimler yeraltın-
da olduğundan görmemiştir. Benzer şekilde Kırkçeşme tesislerinin
hatlarında da yanlışlar vardır. Özellikle bu suyollarının Osmanlı
Dönemi'ndeki tarihinin çok önemli bir bölümünü Tchihatchef öğ-
renememiş, pek çok Osmanlı eserini Bizans'a atfetmiştir (örneğin
Mağlova Kemer'i'ni Iustinianos Kemer'i olarak tanıtmaktadır; İstan-
bul'un tarihsel su sistemleri hakkındaki güncel bilgilerimizin Prof.
Kâzım Çeçen'in modern hidrolik bilimi ışığında yapılmış uzun ve
detaylı çalışmaları sonucu elde edildiği düşünülürse,³ Tchihatc-

3 Kâzım Çeçen'in İstanbul suyolları hakkında kaleme aldığı temel eserleri şunlardır:
Mimar Sinan ve Kırkçeşme Tesisleri, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İSKİ Genel Mü-
dürlüğü, İstanbul, 1988, 238 s. + numaralanmamış 11 katlanır levha (İngilizce baskı
aynı yayımcı tarafından tarihsiz olarak şu başlıkla yayımlanmıştır: *Sinan's Water
Supply System in Istanbul*).

İstanbul'un Vakıf Sularında Halkalı Suları, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İSKİ Ge-
nel Müdürlüğü, İstanbul, 1991, 176 s. + 11 katlanır harita + 9 katlanır plan.

İstanbul Vakıf Sularında Üsküdar Suları, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İSKİ Genel
Müdürlüğü, İstanbul, 1991, 188 s. + 1 katlanır harita (5 pafta) + 2 katlanır plan.

İstanbul Vakıf Sularından Taksim ve Hamidiye Suları, İstanbul Büyükşehir Belediye-
si İSKİ Genel Müdürlüğü, İstanbul, 1992, 208 s. + 3 katlanır plan.

Roma Suyollarının En Uzununu, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası A.Ş., İstanbul, 1996,
22 s. + 8 katlanır harita (İngilizce baskı aynı yayımcı tarafından aynı yıl şu başlıkla
yayımlanmıştır: *The Longest Roman Water Supply Line*).

II. Bayezid'in Suyolu Haritaları, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İSKİ Genel Müdü-
rlüğü, İstanbul, 1997, 78 s. + 2 katlanır harita.

Kâzım Çeçen'in 8 Ağustos 1997'deki vefatından sonra, İTÜ Bilim ve Teknoloji Ta-
rihi Araştırma Merkezi'ndeki çalışma arkadaşlarından Celâl Kalay, Kırkçeşme, Hal-
kalı, Üsküdar ile Taksim ve Hamidiye kitaplarındaki bazı teknik detayları dışarıda
bırakmak suretiyle bunların tek ciltlik bir derlemesini hazırlamıştır: Kâzım Çeçen,
İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İSKİ Genel
Müdürlüğü, İstanbul, 1999, 336 s. + 37 katlanır harita ve plan.

hef'in güç şartlar altında ve çok kısa bir zamanda toplayabildiği bilgilere gene de hayran olmamak elde değil).

İstanbul'un iklimi ile ilgili bölümde de Tchihatchef şehrin iklimindeki aşırı salınımlara dikkat çekmekte, bu salınımların daha çok minimum sıcaklık değerleri tarafından ortaya çıkarıldığını vurgulayarak Osmanlı payitahtının aynı enlem üzerindeki diğer Avrupa şehirlerinden daha soğuk bir ortalaması olduğunu belirtmektedir. Aşırı soğuk minimumlar Tchihatchef'i Karadeniz'in donması olayını incelemeye götürmüştür. Önce tarihsel belgelerle Karadeniz'de geçmişte olmuş çeşitli donma olaylarını anlatan Tchihatchef, daha sonra Karadeniz'in iklimini tartışmakta, bunun İstanbul üzerindeki etkilerini anlatmaktadır. Boğaziçi'nde yazlığa gidilmesinin (14. Bölüm) nedeni, burada yazların kuzey rüzgârları nedeniyle şehir içine nazaran daha serin geçmesidir.

Kitabın İstanbul'un ilk jeolojik haritası olan 1/200.000 ölçekli renkli bir jeolojik haritayı içeren [ve bu baskıda yer almayan] ikinci parçası (*Géologie*) tamamen jeolojiye hasredilmiş bir giriş ile yedi bölümden oluşmaktadır. Girişte Tchihatchef yazın Boğaziçi'nin ne kadar güzel olduğunu ve çevresinin jeolojik araştırmalara ne kadar elverişli olduğunu söyleyerek, burada yaşayan kadın, erkek herkesi bu güzel ve jeolojik olarak son derece ilginç arazide jeolojik geziler yapmaya davet etmektedir. İstanbul'da fosillerin bol ancak çok mahalli olduğunu belirten Tchihatchef, gözlemci sayısı arttığı takdirde, sınırlı bölgelerde bulundukları için jeologların gözünden kaçan fosillerin belki de amatörlerce bulunabileceğini belirtmektedir.

Tchihatchef İstanbul'u beş önemli formasyona ayırmıştır. Bunlardan en eskisi Devoniyen olup, bu yaştaki kayaların İstanbul'daki varlığını ilk ispat eden Tchihatchef olmuştur. Ancak İstanbul'un çeşitli bölgelerinde Silüryen fosilleri de bulan Tchihatchef, Prag'da yaşayan ve Bohemya'daki Silüryen yaşlı kayaç ve fosiller üzerindeki incelemeleriyle büyük bir ün kazanmış olan şöhretli Fransız paleontoloğu Joachim Barrande'ın 19. yüzyılın ortalarında taraftar bulmuş olan koloniler teorisinin ışığı altında, İstanbul'daki Silüryen fosillerini mahalli şartlar nedeniyle Devon devrine kadar yaşayabilmiş kalıntılar olarak yorumlamış, dolayısıyla bunların için-

de bulundukları kayaçları da Devoniyen'e katmıştır. Barrande'in koloniler teorisinin kısa zamanda terk edilmiş olmasına rağmen, İstanbul'da Silüryen yaşlı kayaçlar ancak 1938 yılında Werner Pa-eckelmann'ın çalışmasından sonra tanınabilmiştir.

İstanbul'un Devoniyen'den günümüze kadar alçak, boyutları da Korsika'nın yarısı kadar olan bir ada olarak kaldığını farz eden Tchihatchef, Devoniyen kayaçlarını kesen magmatik kayaçların Tersiyer ve Kuaterner boyunca oluştuklarını, İstanbul Boğazı'nın da Kuaterner esnasında bu magmatik faaliyet sonucu meydana geldiğini yazmıştır. İstanbul'un batısında Eosen (Nümülitik) ve Miyosen yaşlı oluşuklara dikkat çeken Tchihatchef, Boğaziçi'nin kuzeyinde görülen ve Kretase yaşlı olan geniş volkanik formasyonu Kocaeli (Bitinya) yarımadasında çok daha yaygın görülen bir Kretase alanının en batı ucu olarak yorumlamıştır. Eosen içerisinde görülen kayaç bileşimi farklılıklarını, bu formasyonun tüm kayaçlarının aynı yaşta olmadıkları şeklinde yorumlamıştır.

Bu iki önemli kitap dışında Tchihatchef Anadolu hakkında Avrupa'nın saygın bilimsel dergilerinde pek çok bilimsel makale ve sekiz tane de küçük kitap yayımlamıştır. Bu küçük kitaplarından dördü, Tchihatchef'in Türkiye ve genelde Doğu ile ilgili politik görüşlerini de içermektedir.

Tchihatchef'in Türkiye hakkında yayınladığı biri anonim sekiz ufak eserden en önemli üçü, 1856'da Brüksel'de anonim olarak neşredilen ve Fransa'da derhal yasaklanan *La Paix de Paris est-elle une paix solide?, par un ancien diplomate* (Paris Barış Kalıcı Bir Barış mıdır? Eski Bir Diplomatın Kaleminden), 1859'da Brüksel'de çıkan *Lettre sur la Turquie* (Türkiye Üzerine Mektuplar) ve 1868'de Paris'te yayımlanan *Une Page sur l'Orient*'tır (Doğu Üzerine Bir Sayfa). Bu eserlerinde dile getirdiği politik fikirlerinden Tchihatchef'in Osmanlı İmparatorluğu'nu tükenmiş bir güç, Osmanlı hükümetini reform niyetlerini gerçekleştirme olanaklarından yoksun aciz bir kurum, Osmanlı Türklerini de zamanın çok gerisinde kalmış bir toplum olarak gördüğü izlenimini edinmekteyiz. Tchihatchef, imparatorluğun muhtelif eyaletlerinde yaşayan Hristiyan nüfusun emniyetinden şüphe ediyor, modern dünyanın Osmanlı-

lar gibi iflas etmiş bir toplumun Küçük Asya gibi zengin bir alanı elinde tutmasına izin vermemesi, imparatorluğun Asya'daki bazı eyaletlerinin Avrupa güçleri tarafından vakit geçirmeden işgal edilmesi gerektiğini düşünüyordu. Kendisinin önerdiği kalıcı çözüm, Avrupa'dan Amerika'ya gönderildiği gibi, Anadolu'ya da göçmen göndermekti. Bu göçmenlerin modern bilimin olanaklarını kullanarak, Anadolu'nun örneğin Konya Ovası gibi bugün çölleşmekte olan alanlarını tarıma elverişli hale getirebileceklerini düşünüyordu. Tchihatchef Anadolu'daki Müslüman toplumun fanatik olmadığını, Avrupa'dan gönderilecek Hristiyan göçmenlerle kolay kaynaşacağını savunuyordu. Bilimsel gelişmenin gerektirdiği toplumsal evrimin önünde durmaya kalkan her kim olursa (gerek Katolik Hristiyan, gerek Müslüman), gerektiğinde silahla bertaraf edilmesi gerektiğini düşünüyordu. Tutucu Katolik Avusturya'nın "kendine gelmesini" 1866 yılında liberal ve ilerici Protestan Prusya'dan Sadova'da aldığı yenilgiye bağlıyor, ABD'de köleliğin de ancak silahla bertaraf edilebildiğinin altını çiziyordu.⁴

Anadolu'daki çalışmalarından sonra, müstakbel eşiyle beraber 1878 yılında İspanya'nın Akdeniz sahillerini ve Tunus ile Cezayir'in tamamını dolaşarak gözlemler yapan Tchihatchef, buralardaki incelemelerinin sonuçlarını 1880 yılında Paris'te yayımlanan *Espagne, Algérie et Tunisie* (İspanya, Cezayir ve Tunus) adlı eserinde topladı. Ayrıca Göttingen'in şöhretli botanikçisi Griesbach'ın global bitki örtüsü ile ilgili *Vegetation der Erde* (Arzın Bitki Örtüsü) adlı kitabının *La Végétation du Globe* adı altında yapılan Fransızca çevirisine, okyanus adalarının jeolojisi ve buralarda yaşayan bitki ve hayvan toplulukları ile olan ilişkisi üzerine notlar yazdı. Ömrünün son yıllarında dünyanın çöl alanları hakkında bir dizi bilimsel makale yazmaya başlamıştı. Ne yazık ki bu seri tamamlanamadan büyük bilgin 1890'da vefat etti.

Tchihatchef, *Asie Mineure* ve *Le Bosphore et Constantinople* ile hiç şüphesiz Türkiye'de doğabilimlerinin ve coğrafyanın baba-

⁴ Tchihatchef'in politik düşüncelerinin Almanca bir anlatımı için bkz. "P. v. Tchihatchef's Reisen in Kleinasien und Armenien 1847-1863", Petermann's *Geographische Mitteilungen*, Ergänzungscheft no. 20, s. IV-VI.

sı unvanını hak etmiştir. Büyük bilginin Anadolu hakkındaki son eseri, Leipzig (Freytag Yayınları) ve Prag'da (Tempsky Yayınları) yayımlanmakta olan *Das Wissen der Gegenwart* (Günümüzün Bilgisi) serisinin 64. cildi olarak, ölümünden üç yıl önce (1887) çıkan *Klein-Asien* (Küçük Asya) adlı 188 sahifelik küçük kitabıdır. Tamamen doğabilimlerine ve özellikle jeolojiye hasredilmiş olan bu küçük eserde, Tchihatchef Anadolu'nun bir de 6.750.000 ölçeğinde siyah beyaz bir jeolojik haritasını yayımlamıştır.

Tüm ömrünü bilime adayan bu yorulmaz araştırmacı, aynı zamanda doğabilimleri ve coğrafya sevgisinin genç nesiller arasında geliştirilmesi için de çalışmış, bu amaçla Fransız Bilimler Akademisi'ne 1 Mayıs 1877'de 100.000 franklık bir bağış yaparak, bu sermayenin gelirlerinin artık iyi bilindiği varsayılan Anadolu, Sibirya ve İngiliz Hindistanı dışında kalan Asya arazisinde veya çevresindeki adalarda inceleme gezileri yapacak gençlere ödül olarak verilmesini kendi el yazısıyla vasiyet etmiştir.

Tchihatchef iri yapılı, çok sıhhatli, iyi huylu ve çok çalışkan bir insandı. Çevresindekilerin dostluğunu ve güvenini kolay kazanan bir kişiliği vardı. Bilime olan sonsuz güveniyle tipik bir "Akıl Çağı" insanı, doğaya ve doğal güzelliklere olan aşırı tutkusuyla da gerçek bir romantikti. Bu özellikleri onu ideal bir araştırmacı gezgin yaptı. Ayrıca kişisel serveti, Tchihatchef'in hiçbir otoritenin emrine girmeden serbestçe bilim yapmasına olanak verdi. O da tüm bu imkânları en iyi şekilde değerlendirerek, 19. yüzyılın en büyük doğabilimcilerinden biri, Anadolu'nun da gerçek bilimsel kâşifi oldu. Ne yazık ki bu büyük bilimcinin sosyal tarih, arkeoloji, jeomorfoloji ve bilim tarihi açısından, yer yer Osmanlı aleyhtarı görüşler içerse de hâlâ büyük değeri olan Türkiye ile ilgili eserlerinin, elinizdeki kitap dışında hiçbiri Türkçeye çevrilmemiştir. Ne acıdır ki bu çeviri de yarımdır; yayıncısı kitabın jeoloji ile ilgili ve İstanbulluların yaşamı için önemli ikinci kısmını, sadece konunun uzmanlarına yönelik teknik bir bölüm olduğu nedeniyle yayımlamamıştır. R. Brinkmann tarafından derlenmiş ve TÜBİTAK tarafından yayımlanmış olan, *Türkiye Yerbilimleri Bibliyografyası 1825-1975*'te (TÜBİTAK Yayınları, no. 486, TÜRDOK Bibliyog-

rafya Serisi, no. 32, 1981) ise Tchiatchef'in Türkiye ile ilgili 37 eseri listelenmiştir.⁵

Fransız Bilimler Akademisi muhabir üyesi ve St. Petersburg, Berlin ve Münih bilim akademilerinin şeref üyesi olan Prens Pierre de Tchiatchef 13 Ekim 1890'da Floransa'da hayata gözlerini yumdu. 1892'de Versailles'da vefat eden kardeşi Platon de Tchiatchef de şöhretli bir gezgin ve araştırmacı olup meşhur Rus Coğrafya Derneği'nin (Rossiskoe Geografiçeskoe Obsestvo) kurucuları arasındadır.

Bibliyografya

Akyol, İ. H. "Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji", *Tanzimat I*, İstanbul, 1940, s. 511-571.

Daubr  e, A. "Notice sur les travaux de M. Pierre de Tchiatchef", *Bull. Soc. g  ol. de France*, Paris, 1891 (seri 3, c. 19), s. 662-664.

Erguvanlı, K. "Pierre de Tchiatchef (1808-1890) Hayatı, Yayınları ve Türkiye Jeolojisine Katkıları", *Yeryuvarı ve İnsan*, Ankara, 1979, c. 4, s. 9-14.

M. T. A. Jeoloji Dairesi Başkanlığı Değerlendirme Servisi, *Türkiye Yerbilimleri Bibliyografya Bülteni*, 1977 (1).

Obru  ev, V. A. *  storiya Geologi  eskogo Issledovaniya Sibiri, Vtoroi Period (1801-1850)*, Leningrad, 257+43 s.

Stebnitskii, N. N. "Piotr Alexandrovi     ihat  of", *  zvestiya Rossiskogo Geografi  eskogo Obsestva*, 1891 (27), s. 1-10.

⁵ *Toplumsal Tarih*, 3. cilt, 14. sayıda (s. 34-38) "Prens Pierre de Tchiatchef" başlığı altında yayımlanmış makalede, Türkiye Yerbilimleri Bibliyografyası 1825-1975'te Prens Tchiatchef'in hiçbir yayınının yer almadığını söylemiştim. Bunun doğru olmadığını, bibliyografyayı bir başka amaçla karıştırırken tesadüfen öğrendim. Meğer "de Tchiatchef" adı T'de değil de D harfi altında listelenmiş! Bunu tahmin edemeyerek yapmış olduğum yanlıştan ötürü okuyucularımdan özür dilerim.

Önsöz

*Atina harabelerini gördüm; Türk diyarının büyük bir kısmını,
Avrupa'nın çeşitli yerlerini ve biraz da Asya'yı gezdim. Ama
Yedikule'den Altın Boynuz'un sonuna kadar her iki taraftaki manzara
kadar etkili bir doğa ya da sanat eseri hiç görmedim.*

Byron

On yedi yıldan fazla bir zamandır, sadece bu sahayla sınırlı kalmasam da bilhassa doğabilimleri açısından Doğu'nun çeşitli bölgelerini yerinde inceliyorum. Bu sürede biriktirdiğim malzeme dağarcığı içinden, sokaktaki insan açısından da ilgi çekici olabilecek ve edebi bir biçimde sunulabilecek bazı parçalar seçmek sık sık aklıma gelmiştir. Bugün bu fikre uyarak, şu ana kadar sadece az sayıda uzmana seslenmiş uzun ve zahmetli emeklerin sonuçlarını toplumun tüm aydın sınıfları ile paylaşmak istiyorum.

Çizdiğim planı ne ölçüde gerçekleştirip gerçekleştiremediğimin değerlendirmesini, bilim dünyasından eski tanıdıklarımı da dışlamadan, esas olarak beni belki sadece birkaç siyasi risaleden tanıyan yeni okuyuculara bırakıyorum. Bugün hedefime ulaşma mutluluğuna erersem, bu planı Doğu'nun başka bölgelerine yönelik aynı türden yayınlarla genişletmek düşüncesindeyim.

Kitabımın genel düzeni hakkındaki açıklamaları edebi ve tasviri bölüm ile bilimsel bölüme eşlik eden iki önsöze bırakıp, burada

kitabın eki olarak sunulan harita ve okuyucuya belirtmem gereken bazı hususlar konusunda bir-iki şey söylemekle yetineceğim.

1836 ve 1837 yıllarında Baron Moltke'nin hazırladığı büyük İstanbul Boğaz haritası sayesinde¹ (H. Kiepert bu haritanın küçültülmüş şık bir nüshasını 1853'te yayımlamıştır), Boğaz'ın iki yakasına ilişkin topografyanın matematiksel kesinlikte olmasa da bütünü içinde doyurucu bir tablosu elimizdedir; öyle ki keşif gezilerim Boğaz kıyılarıyla sınırlı kalsaydı, bu tabloya 1863 yazında yaptığım tetkiklerin getirdiği değişiklikleri katmakla birlikte, Prusyalı bilgin mühendisin çalışmasını tekrarlamakla yetinebilirdim. Ama benim tetkiklerim Trakya ve Kocaeli'nin önemli bir bölümüne yayıldıkları için, görece geniş bu bölgeyi Moltke'nin yerel haritasına eklemek gerekiyordu. Sonuçta, hem benim toplayabildiğim hem de başka bir kaynaktan gelen malzemelere dayanarak bu yeni çizimi hazırlaması için çağımızın en yetkin uzmanlarından birine başvurdum. Bu malzemeler içinde, benim yol haritalarımın dışında, Boğaz'ın Avrupa yakasında, Silivri kasabasının boylamına kadar uzanan yörenin Carl Ritter tarafından çıkarılmış bir rölövesi yer alıyordu. Aydın ve hiçbir menfaat gütmeyen alakasından, Boğaziçi sahillerindeki son yolculuğum sırasında çok yararlandığım Ritter'e borçlu olduğum bu yayımlanmamış belge, H. Kiepert'e sunduğum malzemelerin en önemli bölümünü oluşturuyor. Ama daha önce yayımlanmış malzemelerle,² henüz mükemmellikten uzak bu yeni malzemelerin uyumunu sağlamak ve geliştirmek, Berlinli coğrafyacının o bilinen yeteneği ve bilinçli sezgi kabiliyeti olmasa, mümkün olamazdı.

Boğaz'a komşu yörelerin haritasının, bütün ayrıntı eksikliğine karşın, ayrı bir değeri vardır, çünkü bugüne dek bu yerler sadece suyunu inceleyen topografik çalışmaların hep dışında bırakılmıştır. Kuşkusuz Boğaz'ın su yolu olarak uyandırdığı sürekli ilgi sadece geriye dönük, tarihi bir mahiyette değildir ve Boğaz'ın askeri önemi nedeniyle güncelliğini sürekli korumaktadır. Ama Boğaz ile

¹ *Karte von Constantenopel und dem Bosphorus*, Berlin, 1849, Simon Schropp (yay.).

² Özellikle Viquesnel'in Trakya'daki yol haritaları.

komşu Trakya ve Kocaeli toprakları arasındaki bağlar öyle sıkıdır ki bu topraklar ve Boğaz siyasi anlamda bile ayrılmaz bir bütün oluşturur; çünkü Trakya ve Kocaeli yarımadalarının uçları suyunun doğal istinat duvarlarıdır, bu nedenle dış surlar hep merkezdeki kalenin kaderini paylaşacaklardır. Tüm bunların sonucu olarak, bahsi geçen yarımadaların, en az Boğaz kadar, devlet adamlarının ve kamuoyunun ilgisini hak ettikleri söylenebilir. İstanbul'un yeni bir Avrupa karmaşasının arenası olacağı gün, tüm bunlar en açık biçimde ispatlanacaktır. Çünkü o zaman genel merakı gidermek için basılacak haritalarda Boğaz tek başına değil, vazgeçilmez ve doğal tamamlayıcıları ile birlikte karşımıza çıkacaktır: Trakya ve Kocaeli.

Demek ki halklarımızın zaman zaman duydukları yerkürenin diğer bölümlerini de tanıma ihtiyacına (bu ihtiyaç belki de çağımızın en dikkat çekici ve ilginç özelliğini oluşturmaktadır) ancak bu tür bir Boğaziçi haritası yanıt verebilir. Gerçekten de kalabalıkların bugün, açık havada coğrafya dersleri adı verilebilecek şeye bu kadar kolayca yönelebilmesinden daha ilginç ne vardır? Her gün seyircinin gözleri önüne serilen ülkelerin, deyim yerindeyse, kendi çağdaşlarının ve genellikle de kendi yurttaşlarının kanlarının çarpıcı renkleriyle çizilmesi bu dersleri daha da öğretici bir hale getirmektedir. Sadece on yıl gibi sınırlı bir sürede, başkentlerimizin bütün duvarlarında, bütün vitrinlerinde Baltık, Kırım, İtalya, Fas, Meksika, Amerika Birleşik (ya da Birleşmemiş)³ Devletleri, Süveyş Kanalı, Çin, Koşençin,⁴ Japonya, Polonya, Danimarka, Kafkasya, Cezayir, Tunus vb haritaları birbirini izledi ve bu yeni türde afişlerin çokluğuna ve karmaşık mahiyetine rağmen kalabalıklar onları, çoğunlukla endişeyle de olsa incelemekten bıkmadı. Bu anlaşılır bir endişeydi çünkü özellikle Fransa'da herkesin ya ailesinden bir kişi, ya servetinin bir bölümü bu topraklardaydı; ya da bir milliyet

³ Bu kitap yazıldığı ve basıldığı sırada ABD'de iç savaş (1861-1865) henüz başlamamış olsa da eyaletler arasındaki anlaşmazlıklar ülkenin birliğinin önünde önemli bir engel oluşturunuyordu. (e.n.)

⁴ Vietnam'ın güney bölgesi. [1887'de Hindinin Birliği içinde yer alan bir Fransız sömürgesi oldu. 1949'da Vietnam'a katıldı -ç.n.]

veya insanlık sorunu söz konusuydu. Ama kamuoyunu böyle en uzak bölgelerle özdeşleştirmenin ve ona bu bölgelerin görüntülerini sunmanın coğrafi kavramların yaygınlaşmasına on yıl içinde yaptığı katkı, önceki yüzyıllarda bütün yapılanları geride bıraktı. Çünkü görünürde birbirleriyle bu kadar ilişkisiz yöreler arasında bu yeni tür kaynaşma yaşanmamış olsaydı, en basit işçiyi, meslekten bir coğrafyacının bile çoğunlukla anımsayamayacağı ülkelerin ve kentlerin yerini ve adını öğrenmeye herhalde kimse zorlayamazdı. Bizim Avrupa'mızda bile bu tür yeri zor hatırlanan bölgeler vardır; Lauenburg'larla, Augustenborg'larla, Sonderborg'larla, Flensburg'larla, Rendsburg'larla ve az çok mikroskobik tüm diğer burg'larla [kalelerle] dolu Schleswig-Holstein topografik labirenti buna güzel bir örnektir. Almanya burada kendi yararına kullanılabileceğini düşündüğü ayrı milliyetler keşfettiğini sanmıştı. Çıkar dediğiniz öyle bir şeydir ki size bir noktada büyük keşifler yaptıracak ustalığı sağlar ama benzer bir başka noktada gözlerinizi kapayıp hiçbir şey görmemenize yol açar.

Demek ki çağımızın ayırt edici özelliği olan her yerde hazır ve nazır olma nedeniyle, bir gün Boğaziçi çevresindeki yörelerin de sadece devlet adamlarının değil, toplumun tüm sınıflarının dikkatini çekme onuruna ya da bahtsızlığına erişecekleri (çünkü kişiler hakkında söylenen şu söz kimi zaman halklar için de geçerlidir: Kendisinden söz edilmeyen kişi en mutlu olandır) ve o kozmopolit coğrafya dersleri için yeni bir besin sağlayacakları düşünülebilir. Üstelik bu derslerin bedava oldukları da söylenemez; çünkü halk bunları kimi zaman kaniyla, daha genel olarak da kesesiyle ödemektedir. Her ne olursa olsun, daha ileride, belki de oldukça yakın bir zamanda halkın merakını giderecek malzemeleri şimdiden hazırlamakta yarar var.

Kitabımın ilk bölümünde Küçük Asya üstüne yaptığım büyük çalışmaya sık sık başvurmam, bazı ilginç ayrıntıları yeni okuyuculara ve yeni bir biçimde sunmanın kendimi yinelemek anlamına gelmeyeceğini düşünmemden kaynaklanıyor. Zaten bu okuyucuların çoğuna bu ayrıntıları (herhalde tanışmaya pek can atmayacakları) çok kalın ve pahalı bir yapıtta aramalarını öğütlemeye

hakkım olamazdı. Ayrıca toplumsal ve siyasal çevrelerden fikir dünyasına sürülen komünist düşüncelerin edebiyat alanında hâlâ belli bir gücü korudukları bizimki gibi bir çağda, başkalarından değil, kendi yapıtlarından intihale başvurmak bir özgünlük bile sayılabilir. Ne yazık ki hele uzak yöreleri konu alan ve çok özel doğaları nedeniyle ama özellikle de yüksek fiyatları yüzünden sadece halk kütüphanelerinde, o bol ürün alınan ama çoğunlukla ekinlerin hangi toprakta bittiklerinin unutulduğu o tapınaklarda kendilerine yer bulabilen yapıtlar söz konusu olduğunda, başkalarından inthallerin yapılması kolaylaşırken, yakalanması da o denli zorlaşmaktadır. Bu tür yapıtların yazarları, genellikle kendilerinden sonra aynı ülkeyi keşfetmeye gelenlerin öncülerini yok saymalarını ve bu şekilde kamuoyuna kendi sözde öncülük haklarını dayatmalarını seyretmeye mahkûmdurlar. Sonradan gelenler, çoğunluğun gözlerine seslenen birtakım dış görünümlere bürünerek ortaya çıktıkları zaman, bilinçli ya da bilinçsiz olarak yaratılan bu yanılsama her zaman etkili olur. Çünkü kalabalıklar kendilerinin ilk kez gördüğünün, türünün ilk örneği olduğuna inanmaya her zaman eğilimlidirler.

Kitabımın ilk ve en önemli bölümünde, yörenin fiziksel yapısını oluşturan özelliklerin çoğu hakkında sık sık tarihten de araştırma parçaları ekleyerek, söz ettiğim başka yardımcıların değil, benim damgamı taşımasını istediğim vülgarizasyonu fazla bozmamış olduğumu umuyorum. Çünkü bu tür tartışmalar her aydın okuyucu için ilgi çekici olabilir ve okuyucu açısından hiçbir özel hazırlık tetkiki de gerektirmez. Zaten hiçbir şey modern bilimi Antikçağ ya da Ortaçağ yazarlarına yönelik eleştirel incelemelerin aldığı yeni istikametten daha güçlü bir şekilde karakterize edemez. Gerçekten de eskiden pek çok yazılı eserin, örneğin ozanların yapıtlarının sadece edebi bir değerleri varken, bugün insan aklının tüm ürünleri, biçimleri ya da konuları ne olursa olsun, bilim adamı açısından ayrı bir öneme sahiptir ve tarihi belgeler sınıflandırmasına girerler. Bu belgelerin, böylesi yardımcılarla karşılaşmayı doğrusu pek beklemeyen bilimin bazı kollarını aydınlatan bir meşale oluşturmaları düşünülmektedir. Bu yeni eleştirel yöntemin (ben de Küçük

Asya için hazırladığım özel bir yapıtta, söz konusu yöntemi bu yörenin fiziksel yapısının incelenmesine uygulamayı denemiştım) verebileceği ilginç sonuçların sayısız örneği arasında, Reinaud'nun *Journal Asiatique*'ta yayımladığı “Roma İmparatorluğu ile Batı Asya Arasındaki Siyasi ve Ticari İlişkiler” başlıklı parlak çalışma kuşkusuz en ön saflarda yer almaktadır. Bu çalışma, yeni ve dahiyane oldukları kadar, çok basit ve bulunması kolay olarak da gözüken çıkarsamalarla doludur. Öyle ki yazarın bu çıkarsamaları karşısında, eski yapıtların tetkikiyle uğraşan okuyucu, “Ben bunu daha önce nasıl fark etmedim?” diye şaşırılmaktadır. Bu izlenim gerçekten özgün her yapıtın ayırt edici işaretidir; bu tür yapıtlardaki keşifler görünür basitlikleri nedeniyle hem büyük bir zevk hem de şaşkınlık uyandırırılar.⁵

Paris, 1 Ekim 1864

⁵ Söz konusu çalışma, çok geniş olmasa da Reinaud'nun tarih, arkeoloji ve etnografya bilimlerini zenginleştiren eserleri içinde en önde gelenlerden biridir; bu eseri okumuş olanlar, söz konusu çalışmanın Cemiyet genel sekreterinin yıllık raporunda çok kısaca geçirilmiş olmasından duyduğu rahatsızlığı, bu eserin ayırtmasını haber verdiği bir yazıda (*Journal Asiatique*, 6. dizi, c. II, s. 295) dile getiren meşhur şarkiyatçının bu hissiyatını paylaşacaklardır. Mohl'ün de belirttiği gibi, sekreter değineceği eserlere ancak birkaç satır ayırabilmektedir ama sıradışı bir eserin söz konusu olduğu kimi istisnai durumlarda bu resmi kısalığın dışına çıkılabilir. Reinaud'nun eseri de bu istisnalar sınıfına girmektedir. Üstelik, Mohl gibi bir yargıcın takdirine ayrıca da önem verdiği için, hak edilmiş bu ayrıcalığın kendisine tanınmaması Reinaud'yu daha da üzmüştür.

Birinci Bölüm

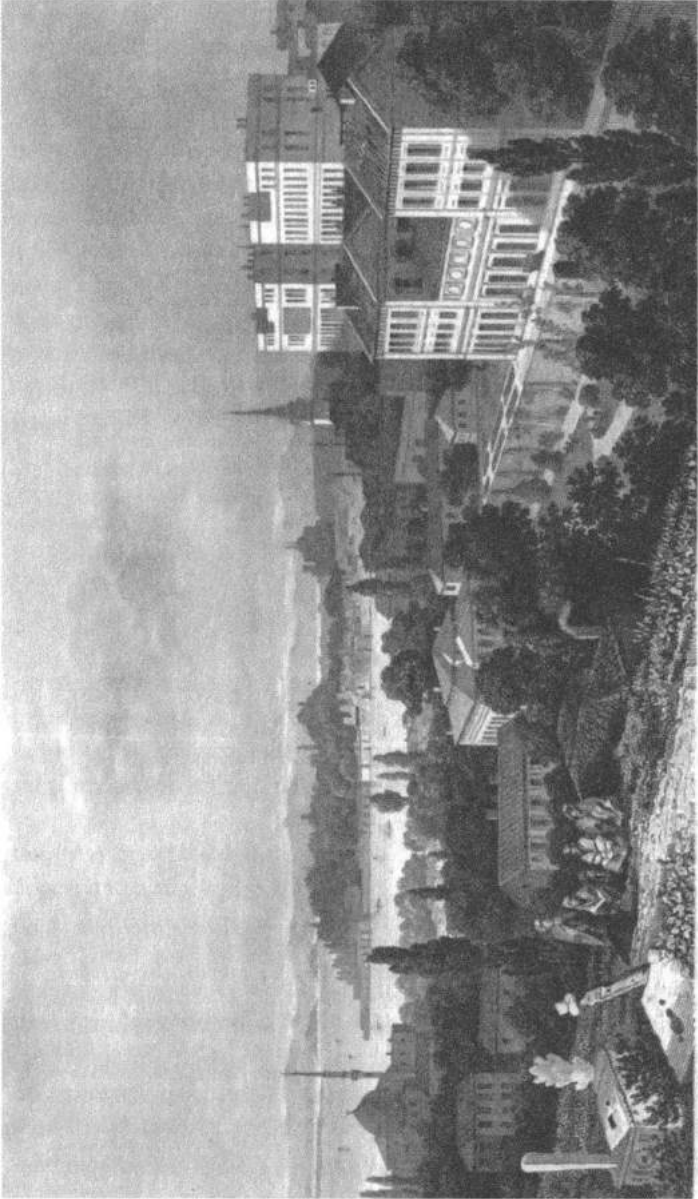
Bölgenin Fiziki Görünümü ve Akarsuları

Boğaz'ın boyutları. – Derinliği. – Akıntılar. – Su sıcaklığı. – İki yaka arasındaki ilişkiler. – İstanbul Boğazı ile Manş, Cebelitarık ve Messina boğazları arasındaki koşutluklar. – Burunlar ve koylar. – Trakya ve Kocaeli yarımadalarının sahilleri. – Küçükçekmece ile Büyükçekmece. – Bu yerlerin askeri önemi. – Vadiler sistemi. – Dağlar. – Kabataş. – Yuşa Tepesi. – Alemdağ. – Aydos Dağı. – Bulgurlu. – Bulgurlu Tepesi'nden görülen güzel panorama. – Bizans imparatorlarının eski şatoları. – Hidrografik sistem. – Bu sistemin bozuklukları ve bunlara karşı önlem alabilmek için ne denli büyük kaynaklar kullanıldığı.

I

Dünya üzerinde, Karadeniz sularının, deyim yerindeyse, Avrupa ve Asya kıyılarını aynı dalgalarla yıkayarak Akdeniz'e doğru ihtişamla atıldığı bir tablo güzelliğindeki Boğaziçi kadar tarihi hatıralarla kuşatılmış ve doğanın çok çeşitli hünerleriyle bezenmiş bir yer daha belki de yoktur.

Şairler tarafından terennüm edilirken hükümdarlar tarafından kana bulanmış bu itibarlı bölge, her iki tür insan için de en sevgili hayallerin zirve noktası olmaktan geri kalmamıştır; çünkü bilim ve sanat burada sonu gelmez bir faaliyet kaynağı bulurken, Boğaziçi siyasi hırslara da en dayanılmaz ve açıkça söylemek gerekirse meşrulaştırıcı yemleri atmaktadır; çünkü Boğaz'a sahip olacak bahtiyar kişinin önünde hem Batı'nın, hem de Doğu'nun tacını giyme kapısı açılır. Boğaziçi'nin bugünkü hükümdarları açısından bu vaadin gerçekleşmediği doğrudur; ama bu sihirli tacın gerçekten sultanların alınıp süslemeye mi yaradığının, yoksa günü geldiğinde

Beyoğlu'ndan Eski İstanbul'a bakış.

Tanrı'nın gizemli fermanlarında önceden saptanmış bir hükümdara devredilmek üzere onlarda emanet olarak mı durduğunun anlaşılaçağı gün yaklaşmaktadır.

Bu yörenin kaderi ne olursa olsun, geçmişinin ve geleceğinin dayandığı şartlar kıymetlerinden hiçbir şey kaybetmemiştir. Bin asır önce neyseler bugün de aynıdırlar. Ama Boğaziçi'nin tarihi hatıraları, sayısız ve derin tetkiklere konu olmakla birlikte fiziki yapısı neredeyse hiç bilinmemektedir ya da kamuoyunun genel ilgi alanına girmeden sadece konunun uzmanlarının dikkatini çekmiştir. Oysa mucizevi buhar gücü sayesinde tüm yörelerin birbirlerine yaklaştıkları ve sanki büyülenmiş gibi iç içe geçtikleri çağımızda, Avrupa'nın yollarını durmadan tepen sayısız gezginin, başkentlerimizden pek de uzak sayılamayacak bir yerde, sadece düzenli turist akınlarının uğrak yeri olmayı değil, toplumumuzun zengin sınıfının her baharda İsviçre'de ya da Almanya'da aradığı o serin ve güzel manzaralı yazlıklara rakip olmayı da hak eden bir bölge bulunduğunu daha fazla görmezden gelmelerine artık izin vermemek gerekir. Ama bu gerçeği yaygınlaştırmak ve kabul ettirmek için, herkesin Boğaziçi'ni tanıyabilmesi ve değerlendirebilmesi gerekir ki elinizdeki yapıtın hedefi de budur.

Sonuç olarak, önce bu yörenin fiziksel yapısını belirleyen ana hatları, başka bir deyişle, engebelerini, fauna ve florasını iklimini vb inceleyeceğiz ve her aydın okuyucunun anlayabileceğı bu genel panoramayı, yaz tatili için bu yerleri seçenlerin ne tür koşullarla karşılaşabilecekleri üzerine bazı genel düşüncelerle tamamlayacağız.

Çalışmamın bu ilk bölümüne vermeyi hedeflediğim popüler niteliğe uygun olarak, her türlü teknik ya da katı bilimsel tartışmanın gündem dışı bırakılacağını söylemeye gerek bile yok. Bu doğa yapısının özellikleri, sadece meslekten insanlara ve özellikle de jeologlara yönelik hazırlanmış son bölüme bırakılmıştır. Bu nedenle başlangıçta sözü sadece turiste ve edebiyatçıya bırakacak, doğabilimciye de ancak bunların sözlerini destekleyecek kadar konuşma hakkı vereceğim. Böylece doğabilimcinin görüşleri, pozitif bilimlerin uzmanlaşmış bilgilerini icap ettirmeden, kadın ve erkek okurların ilgisini çekerken aynı zamanda onların bu bilimlerin or-

taya çıkardığı genel sonuçları değerlendirmelerini de sağlayabilecek; çünkü bu bilimler olmadan bir yörenin tablosuna gerçek ve eğitici bir mahiyet vermek olanaksızdır.

Son olarak, ekte sunulan harita hem jeologlara, hem de yazılımının ilk bölümünün okuyucularına yöneliktir; çünkü metinde geçen ve büyük bir çoğunluğu başka hiçbir haritada bulunamayacak sayısız yer ismini gösteren bir topografik çizim olmaksızın, metin anlaşılmaz halde kalır.

II

Eskiden Roma'nın *urbs* ya da kent gibi belirsiz bir isimle anılması bile yerkürenin tüm diğer sitelerinden ayırt edilmesi için yeterli oluyordu; *Bosphorus* adıyla bilinen Boğaziçi de bizatihi “boğaz” sözcüğünün tanımı gibidir. Yılan gibi kıvrıla kıvrıla giden bu suyolunun boyunu, kıyılarındaki girintileri çıkıntıları hesaba katmadan, tam ortasından geçen bir düz çizgiye göre ölçersek, Anadolu ve Rumeli fenerlerinden Sarayburnu'na kadar olan mesafe yaklaşık 26 kilometredir. En geniş yerinde, Büyükdere Koyu'ndan karşı kıyıya olan uzaklık 3 kilometre ve en dar yerinde Anadolu ve Rumeli hisarları arasında sadece 500 metredir. Boğaz'ın güney bölümünde, özellikle de Kanlıca ile Beylerbeyi arasında kalan kısımda suyolunun darlığı süreklilik kazanır, çünkü bu yaklaşık bir millik (yak. 1,6 km) aralıkta ortalama genişlik 1 kilometreyi geçmez.

III

Derinlik bakımından Boğaz üç bölüme ayrılabilir: Bir merkez bölge ve Asya ile Avrupa kıyıları boyunca uzanan iki yan bölge. Merkez bölgede derinlik 45 ile 118 metre arasında değişirken, yan bölgelerde en az 2 ve en çok 70 metre olur. Bu sayılar sadece önemli farklılıklara işaret etmekle kalmazlar, aynı zamanda dağlımlarının düzensizliği Boğaz'ın dibinin çok engebeli olduğunu düşündürür. Bu durum, çok sayıda şiddetli felakete sahne olmuş

bu yörenin jeolojik yapısıyla açıklanabilir. 832 iskandil işlemine göre –Haliç ve İstanbul limanı da dahil olmak üzere– Boğaz’ın ortalama derinliği yaklaşık 27 metredir.¹ Harika İstanbul limanı Boğaz’ın bir yan kolu olarak kabul edilebilir.² Kıyılarında yumuşak girintiler bulunan bu körfez güneydoğudan kuzeybatıya doğru uzanır ve bu yönde uzunluğu yaklaşık bir mil (1,6 km), ortalama genişliği de 500 metredir. Aşağı yukarı merkez bölgesinde bulunan en derin yerinde 34,07 metreye iner; kuzeybatı ucunda derinlik genellikle 3,06 metredir, diğer yerlerde ise 14,05, 18,02, 21,09 ve 24,07 metre arasında değişir. Kuzey ucuna Antikçağ’da Kydaros ve Barbyes diye bilinen Alibeyköy ve Kâğıthane dereleri dökülür; bu dereler körfeze dökülmeden önce birleşir ve su kesimi düşük teknelerin girebileceği küçük bir nehir oluşturur. Gerek Boğaz çevresinde, gerek komşu Trakya ve Kocaeli bölgelerinde, herhangi bir teknenin girebildiği tek tatlısu burasıdır. Dip noktası iki küçük derenin dolambaçlı çizgileriyle iç içe geçen bu körfezin uzun ve ucu kıvrık biçimine bakıldığında akla doğal olarak, “bir geyiğin çatalı boynuzu” hayali gelir; öyle ki insan bu benzerliği, eskilerin körfeze verdiği *Khrisokeras* yani Altın Boynuz adının gerçek kökeni olarak kabul etmeye hazır hale gelir. Bu tür bir köken arayışı, çoğu arkeoloğun İo ile onun Eski Yunan mitolojisine göre bu yörede doğan kızı Keroessa efsanesinden çıkardıkları yorumlardan daha inandırıcı görünür.³ Altın Boynuz, Suriçi’ni (payitahtın Müslüman kesimi) Galata, Tophane ve Pera mahallelerinden (bu sonuncusu

¹ Bkz. *Asia Mineure. Géographique comparée* adlı kitabımdaki Boğaz’da yapılmış iskandillerin genel tablosu, s. 593-596.

² Birbirleriyle yarışmasına Konstantinopolis’in güzelliklerini anlatan sayısız eski ve yeni yazar arasında, Altın Boynuz’u şu hoş sözlerle betimleyen Bizanslı Prokopios ayrı bir yeri hak etmektedir: “Etrafta ne kadar şiddetli yeller ortalığı kasıp kavurursa kavursun, Bizans koyu hep çok sakindir; fırtınalar bu sınırı aşmaya cesaret edemez ve muhteşem Kayzerler kenti önünde saygıyla eğilip son soluklarını verirler.” (*de Aedificiis*, I, 1, v, vi)

³ Örneğin Strabon Bizans limanına Altın Boynuz denmesinin bir geyik boynuzu gibi dallanmasından kaynaklandığını belirtmektedir (*lib. VII, 6*). Strabon özetinde de bu görüş yorumlanarak yinelenmektedir (*Chrestomatie ex Strab.-Geogr.*, 1°. VII ap. Huds., c. II, s. 27-28).

hiçbir noktada körfez kıyısına kadar inmese de) kelimenin tam anlamıyla ayırmaktadır.⁴

Bu suların hareketleri bakımından da Boğaz üç bölgeye ayrılabilir: Merkez bölgede Karadeniz'den Marmara Denizi'ne giden akıntı vardır ve iki yan bölge de buna ters yönde iki karşı akıntı oluştururlar. Karadeniz'den gelen merkez akıntı Büyükdere Koyu'nun önünden geçer (koydan içeri girmez) ama Yeniköy'e yaklaştıkça merkez çizgiden ayrılarak yer yer Asya yer yer de Avrupa kıyısına doğru savrulur. İki hisarın (Anadolu ve Rumeli) çevresinde su yolundaki daralma merkez akıntıyı diğer iki karşı akıntıya öyle yaklaştırır ki aralarında şiddetli bir mücadele oluşur ve bunun yarattığı Şeytan Akıntısı adı verilen güçlü çalkantı burasını deniz ulaşımına elverişsiz bir hale getirir. Kürekli tekneler ve küçük yelkenliler bu akıntıyı ancak sahilden kendilerini iple çeken adamların yardımıyla aşabilirler; bu nedenle bu çekicilerinin bir bölümü sürekli Arnavutköy çevresinde iş çıkmasını bekler. Bu köyün alt tarafında merkez akıntı, hiçbir zaman kıyıya tam vurmadan, Avrupa yakasının oldukça yakınından geçer ve sonra Asya yakasına doğru yanaşır yeniden Avrupa kıyısına döner; Haliç yakınlarında ise ikiye ayrılır. Kollardan biri körfeze girer, diğeri Üsküdar ve Sarayburnu arasından geçer; sonunda Marmara Denizi'nde birleşirler ve her iki yakayı çok yakından izleyip merkez akıntının boş bıraktığı bölgeleri dolduran, bu nedenle de Boğaz kıyılarının sayısız girinti çıkıntıları boyunca ilerleyen iki karşı akıntıya da yer yer yan kollarla bağlanırlar.

4 Yunanca mısralarla İmparator Heraklius'un zaferlerini anlatan bir VII. yüzyıl yazarı, Pisidia'lı Georgios ilginç bir bölüm (*Bellum avaricum*, 396. mısra) o dönemde Konstantinopolis Körfezi sahilinin ve karşı yakadaki Skoutarion'un Pera adıyla anıldıklarını doğrulamaktadır. [Rumcada "pera" sözcüğünün anlamı, "karşısı", "karşı yaka"dır –e.n.] Pisidia'lı Georgios'un şiirini çok bilgece bir yorumla zenginleştiren Quercius, yukarıda belirttiğimiz bölüme şu gözlemi eklemiştir: "Pera enim quondam Byzantinis non modo ea pars erat quae etiam hodie id nomen retinet, verum totum littus vel ad Boream seu Orientem positum trans fretum omniaque ea loca quae nonnisi navibus trajicere quis potuerit περατίζα μερα ποταβύωντο". O halde modern Pera adının eski bir adlandırmanın yeniden kullanımı olduğu düşünülebilir. Bunun dışında pagan imparatorlar döneminde bugün Pera ve Galata'nın bulunduğu bölge ad Sykæ ya da "incirlik", ismiyle biliniyordu; Strabon da bu adı kullanmaktadır, I, VII, 6.

IV

Ne yazık ki Boğaz'ın su sıcaklığı hakkında elimizde çok az sayıda gözlem var, çünkü Ritter'in gözlemleri sadece beş yılı kapsıyor:⁵ 1858, 1859, 1860, 1862 ve 1863. Ayrıca bu tespitler derin katmanların değil sadece yüzey sularının sıcaklığını verir ve Boğaz akıntılarının karmaşık mekanizmasını açıklamamız için gerekli bütün öğeleri sağlamazlar. Bu gözlemlerden çıkan sonuçlar şöyle özetlenebilir:

1) Boğaz suyunun yıllık ortalama sıcaklığı yıllık ortalama hava sıcaklığından çok farklı değildir, çünkü yukarıda belirtilen beş yıl boyunca bu fark sadece bir tek kez bir dereceye çıkmıştır (1860'ta).

Boğaz suyunun yıllık ortalama sıcaklığının yıllık ortalama atmosfer sıcaklığından biraz daha fazla (0,2 derece) olduğu 1859 yılı dışında, diğer beş yılda bunun tersi yaşanmıştır.

2) Ama yıllık ortalamalar bakımından Boğaz suyu sıcaklığı ile hava sıcaklığı arasındaki fark az olsa da iki ortamı gerek mutlak alt ve üst sıcaklıklar, gerek çeşitli mevsimlerin sıcaklıkları açısından incelediğimizde bu fark birden artmaktadır. Gerçekten de 1858, 1859, 1860 ve 1863 yıllarında hava sıcaklığı -6,1, -8,8, -1,7 ve -3,2 derecelere inmesine karşın, Boğaz suyunun en düşük sıcaklıkları sürekli donma noktasının üstünde kalmıştır;⁶ aynı şekilde yukarıda belirtilen dört yıl boyunca en yüksek hava sıcaklığı, 1863 dışında her yıl 30 derecenin üstüne çıkmış ama Boğaz suyunun sıcaklığı hiçbir zaman 24 dereceyi geçmemiştir. Son olarak da söz konusu dört yılın dört mevsimi boyunca, Boğaz suyu kış aylarında atmosfer sıcaklığından 2,2 derece yukarıda bir ortalama sunarken; ilkbahar, yaz ve sonbahar aylarında atmosfer sıcaklığının altında kalmış, aradaki farkın ortalaması ilkbahar aylarında 1,8, yaz aylarında 2,2 ve sonbaharda 1,0 derece olmuştur. Demek ki kış aylarında Boğaz suyunun (yüzey sularının) atmosferden net bir şekilde daha yüksek bir sıcaklığı olduğu söylenebilir; ilkbahar, yaz ve sonbahar aylarında da fark önemlidir ancak bu kez ters yöndedir.

⁵ Söz konusu yıllar için bkz. *La Gazette médicale d'Orient*.

⁶ 1858'de en düşük mutlak sıcaklık 1,2; 1859'da 4,3 ve 1860'ta 5,3 derecedir.

V

Boğaz'ın kıyı çizgilerinin incelemesine girmeden önce, şimdiye dek boyutları ve derinliğiyle ilgili söylenenlerin bu suyoluyla Avrupa'nın belli başlı boğazları arasında çarpıcı zıtlıklar kurmak bakımından yeterli olduğunu hatırlatmakta yarar var; sadece bu tespitler bile, dış fizyonomiye dayandırılmış gözlemlerden bağımsız olarak Boğaz'ın büyük üstünlüğünü ortaya koymaya yeter. Sanatçı gözüyle bakıldığında ise Trakya'nın sihirli labirenti ile Avrupa'nın bu türde sunabileceği bütün örnekler arasında en ufak bir koşutluk bile aramaya çalışmak büyük bir hakaretin sorumluluğunu üstlenmek olur.

Manş, Cebelitarık ve Messina boğazlarıyla hem derinlik hem de boyutlar açısından karşılaştırdığımızda, ilk noktada Boğaz'ın tartışmasız bir üstünlüğü olduğunu görürüz; çünkü burada derinlik şartları karşımıza en elverişli sınırlar içinde çıkar. Derinlik en büyük gemilerin bile geçmesine yeterlidir ama yukarıda belirtilen diğer üç boğazda sık sık görülen bir engele burada rastlanmaz ve oranlar hiçbir zaman demirlemeyi engelleyecek boyutlara varmaz.⁷ Boyutlara gelince, bu boğazların İstanbul Boğazı karşısındaki zayıflıkları daha da belirginleşir çünkü onların hiçbir noktalarında Boğaz'ın iki karşı kıyısı arasında görülen dikkat çekici yakınlaşma yoktur. Bu durum Boğaz'a askeri açıdan dünyada benzersiz bir yer kazandırmıştır, çünkü hiçbir donanmanın iki kıyıya yerleştirilmiş ve kimi yerlerde neredeyse toplarını gemilere dayayarak ateş edecek kadar yakın bataryaların çapraz ateşini iki saat boyunca yemeden geçemeyeceği, yıldırımlar yağdıran bir geçide dönüştürülmesine olanak tanır. Stratejik açıdan son derece elverişli olan bu koşulların belli bir noktaya kadar Çanakkale Boğazı'nda da yinelenişi, başka bir deyişle Akdeniz'den gelip Karadeniz'e çıkmak isteyen bir donanmanın beş ya da altı saat boyunca karşılıklı dizilmiş top namlularının arasından geçmek zorunda kalacağı düşünülürse, her

⁷ Manş, Cebelitarık ve Messina boğazları için bkz. *Asia Mineure. Géographie physique comparée* adlı yapıtımda tartışılan kanıtlar, s. 51-58.

iki boğaz ile Karadeniz ve Anadolu kıyılarını elinde bulunduran medeni milleti yenilmez ve topraklarını zaptedilmez kılmak için doğanın sağladığı bu mükemmel savunma imkânları karşısında hayranlık duymamak elde değildir. Askerlik sanatının bütün bileşimlerine hazır bu deniz geçitlerine⁸ doğanın bir de kara tarafından bir dağ zinciri biçiminde koruyucu surlar eklediği düşünülürse bu hayranlık duygusu daha da artar: Gerçekten de Balkan Dağları bir anlamda Trakya yarımadasını çevresinden soyutlamaktadır.⁹

VI

Boğazın uzunlamasına ilerleyişine karakterini veren mühim farklılıklar, kıyı çizgilerinde de çok büyük bir çeşitliliği zorunlu kılmıştır. Boğaz dolambaçlı bükümler çizen bir ırmak görüntüsü verir, bu bükümler de kıyılarda çok çeşitli bir dizi girinti çıkıntıya yol açar. Ama bunlar öyle bir düzen içindedir ki bir kıyının çıkıntıları genellikle karşı kıyının girintilerine denk düşer. Suyolunun iki yakasını birbirine yapıştırmak mümkün olsa, birçok noktada bu yakalar tamamen örtüşecekler, geçmeli mobilyalar gibi yuvalarına mükemmel bir biçimde oturacaklardır. Bu konuda Tarabya ile İstinye arasındaki burnun tam karşı kıyıdaki büyük körfeze mükemmel bir biçimde uyması örnek olarak gösterilebilir; yine aynı

-
- ⁸ Hangi açıdan bakılırsa bakılsın Boğaz'ın bugünkü savunma önlemleri alınabileceklerin en iyisi olmamakla birlikte, geçişi tamamen olanaksız kılmasalar da en azından güçleştirmek için yeterlidir. Avrupa yakasında (en iyi savunulan yaka) toplam 175 topu olan 10 batarya ve Asya yakasında da 169 topu olan 5 batarya bulunmaktadır. Demek ki Boğaz'da toplam 344 top vardır. Ama Asya yakasındaki müstahkem mev-kiler sadece Boğaz'ın kuzey ağzının bir bölümünü ve özellikle de Anadolu Feneri'nden Yuşa Tepesi'ne kadar olan kesimi kaplamaktadır; bu yakanın geri kalan bölümü tamamen savunmasızdır ve sadece karşı kıyıdaki bataryalar tarafından korunmaktadır.
- ⁹ Konstantinopolis'in başına geçen hükümdarların Balkan sıradağlarının oluşturduğu büyük savunma hattını yapay bir biçimde sürekli yeniden üretme eğilimi göstermiş olmaları ilginç bir noktadır. Örneğin İmparator Anastasios Silivri ile Terkos Gölü arasına bir sur dikmişti (bugün hâlâ izleri görülmektedir); bu bir anlamda Balkan sıradağlarından sonraki son surdu. Konstantinopolis'in ve sarayın surları ise sonraki iki iç suru oluşturuyor, böylelikle hükümdarın konutu (Bizans imparatorlarının eski saraylarının yerinde bulunan saray) kara tarafından eşmerkezli dört sur tarafından kuşatılmış bulunuyordu. Böylece tepe noktasında sarayın ve tabanında Balkan sıradağlarının yer aldığı büyük bir sur üçgeni oluşuyordu.

şekilde Asya yakasındaki Kandilli Burnu neredeyse hiçbir boşluk bırakmadan Avrupa yakasındaki Bebek Koyu'nu örtebilir. Eğer jeolojik araştırmalar iki yakanın eskiden birleşik olduğu varsayımını kesin bir olgu düzeyine yükseltmemiş olsalardı da iki kıyının girinti ve çıkıntıları arasındaki –sürekli denemese de en azından çok sık tekrarlanan– bu uyum, söz konusu varsayımı güçlendiren bir kanıt olarak kullanılabilirdi.

Boğaz'ın kıyı çizgilerinin çeşitliliği bu suyunun belirleyici özelliklerinden birini oluşturduğu ve ona o eşsiz manzarayı kazandırdığı için her iki yakadaki belli başlı burunlar ve koylar üzerinde biraz duracak ve bu amaçla Boğaz boyunca güneyden kuzeye, başka bir deyişle Sarayburnu'ndan Anadolu ve Rumeli fenerlerine doğru ilerleyeceğiz.

VII

Boğaz'ın güney ağzı Avrupa yakasında, Suriçi İstanbul'un yerleştiği büyük üçgenin tepe noktasını oluşturan çıkıntıyla açılır. Ucu kuzey-kuzeydoğu yönünde eğimli olan bu üçgen Haliç'in güney kıyısının bir bölümünü kaplar; Haliç'in kuzey kıyısı ise yuvarlak bir burunla sona erer ve bu burnun üstündeki yamaçta payitah-tın iki semti kat kat sıralanır: Pera ve Galata. Bu belirttiğimiz iki

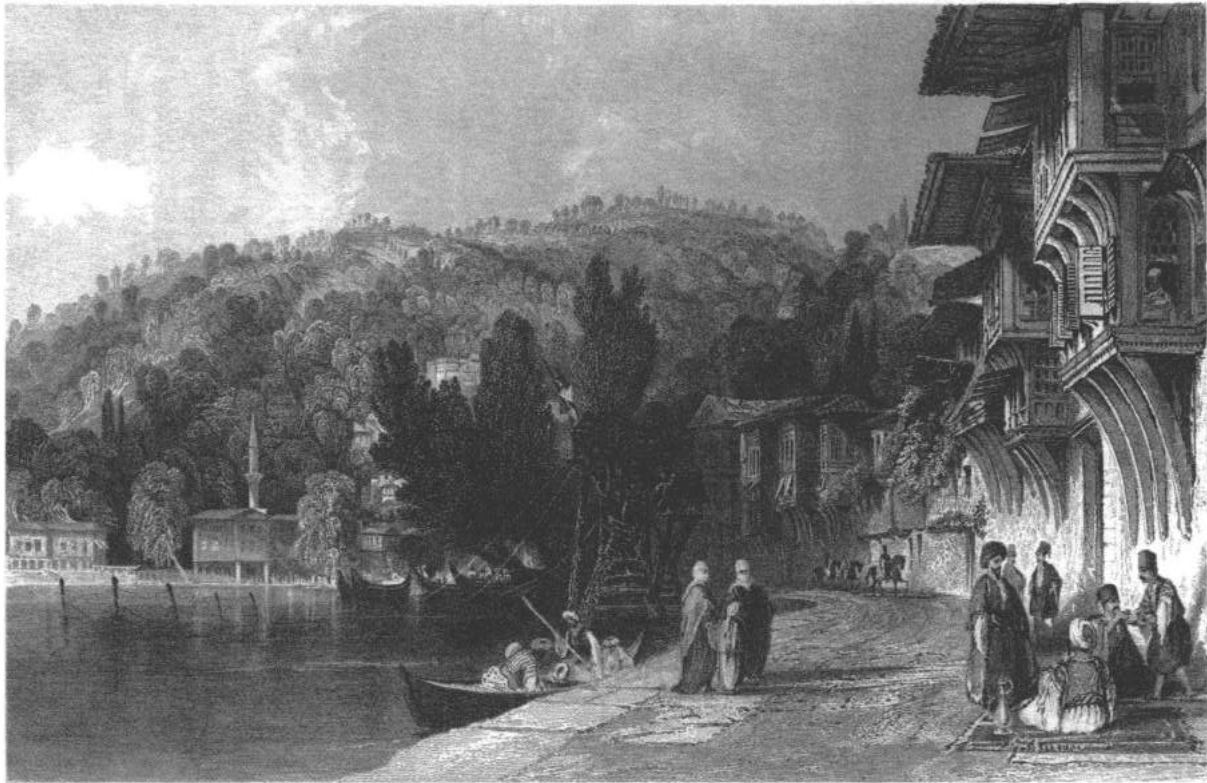

Joseph Schrantz'ın 1855 tarihli Boğaziçi panoraması.

çıkıntının ortasında kalan dolambaçlı Haliç Körfezi'ne karşıdaki Asya yakasında Skoutarion'un (eskilerin Khrysopolis'i, Türklerin Üsküdar'ı) bulunduğu burun denk düşer. Üsküdar başkentin mahalleleri içinde sayılmakla birlikte, gerek yayılımı, gerek konumu açısından İstanbul'dan tamamen bağımsız ayrı bir kent olarak da değerlendirilebilir.

Haliç Körfezi'nden ve Üsküdar Burnu'ndan Ortaköy ve Beylerbeyi'ne kadar her iki kıyı da güneybatı-kuzeydoğu yönünde ilerler ve oldukça silik dalgalanmalar gösterir; ama Ortaköy ve Beylerbeyi yakınına gelindiğinde kanal kuzeye döner ve kıyı çizgileri giderek çeşitlenen bir niteliğe bürünür. Örneğin Arnavutköy çevresinde Avrupa yakası Bebek Koyu'nu güneyden sınırlayan keskin bir çıkıntı halinde bükülür (Arkindesi Burnu) [Akıntıburnu]; koyun kuzey tarafı ise çok daha geniş, ama daha yuvarlak biçimli bir burnula, Rumeli Hisarı Burnu'yla çevrilidir. Sahilinde bir dizi yalı ve saltanat kasrı bulunan güzel ve geniş Bebek Koyu'na yolcuların ve özellikle de yüklerin indirilip bindirilmesini kolaylaştırmak üzere deniz kenarına yapılmış merdivenlerden ötürü eskiden *Şele* ya da *Skeli* adı verilmişti. Tamamen yerel olan bu adlandırmanın sonradan tüm Avrupa ve Doğu dillerine geçerek¹⁰ beklenmedik bir yay-

¹⁰ Fransızcada *échelle* hem merdiven hem iskele anlamında kullanılmaktadır. (ç.n.)

Bebek sahili. (T. Allom)

gınlık ve önem kazanması oldukça ilginçtir. Doğubilimci ve tarihçi J. de Hammer'e göre,¹¹ bugün gerek Avrupa'da, gerek Osmanlı ülkesinde genel olarak Doğu'nun bütün limanlarını ve rıhtımlarını nitelemek için kullanılan Fransızca *échelle*, İtalyanca *scala* ve Türkçe *iskele* sözcükleri önce sadece Bebek Koyu için kullanılan bu *Şele* ya da *Skeli* sözcüğünden türemiştir.

Bebek Koyu'nu kuzeyden çeviren güzel manzaralı, eskilerin Hermaron adını verdikleri burunda Sultan II. Mehmed'in Konstantinopolis kuşatmasına başlarken inşa ettirdiği Rumeli Hisarı bulunur. Hiçbir stratejik önemi olmayan ve Vauban'ın¹² ilminin tüm ilkelerine aykırı bir yaklaşımla yapılmış bu barbar yapının bugün Dareios [Darayavahuş; Dara] ordularının Boğaz'dan geçişini hatırlatmasından başka bir önemi kalmamıştır: Çünkü güçlü Pers hükümdarı, Müslüman fatihin 11 yüzyıl sonra grotesk kalesinin inşa edilmesi için seçtiği yerde, Asya'dan Avrupa'ya yürüyerek geçmek için Boğaz'a kurdurduğu dev köprüden İskitlerin ülkesini fethe giden sonu gelmez Asyalı asker sürülerinin akışını kayalara oyulmuş bir tahtın üstünden izlemişti. İki yanında, üzerlerine çivi yazısı metinler kazılı sütunların bulunduğu bu abidevi taht, kuşkusuz Osmanlı hisarını yapan barbar inşaat ustalarının balyoz darbeleri altında yok olup gitmiştir.

Rumeli Hisarı Burnu'nun karşısında, Asya tarafında, harika Göksu Vadisi yer alır (burası Avrupalılar arasında Asya'nın Tatlı Suları adıyla da bilinir). Vadinin kuzey tarafı karşı kıyıda kine benzeyen ama yapımı daha eski bir tarihe uzanan Anadolu Hisarı'nın bulunduğu küçük bir burunla çevrilidir. Güney yönünü ise Kandilli Burnu kapatır. Anadolu Hisarı'nın biraz kuzeyinde Asya yakasının sahili büyükçe bir çıkıntı yapar; bu burnun ucunda Kanlıca bulunur. Ama Kanlıca'nın karşısında Avrupa yakası çok hafif bir girinti halindedir ve bu küçük girinti Baltalimanı, Boyacı ve Emirgân köyleri sayesinde çok güzel bir manzarayla kuşatılmıştır. Emirgân'ın biraz kuzeyinde ise Boğaz'ın, en korunaklı ve Haliç'in

¹¹ Hammer, *Constantinopolis und der Bosphoros*, c. II, s. 217.

¹² Sébastien Le Prestre de Vauban (1633-1707): XIV. Louis döneminin ünlü mühendisi ve askeri mimarı; pek çok kale inşa etmiştir. (ç.n.)

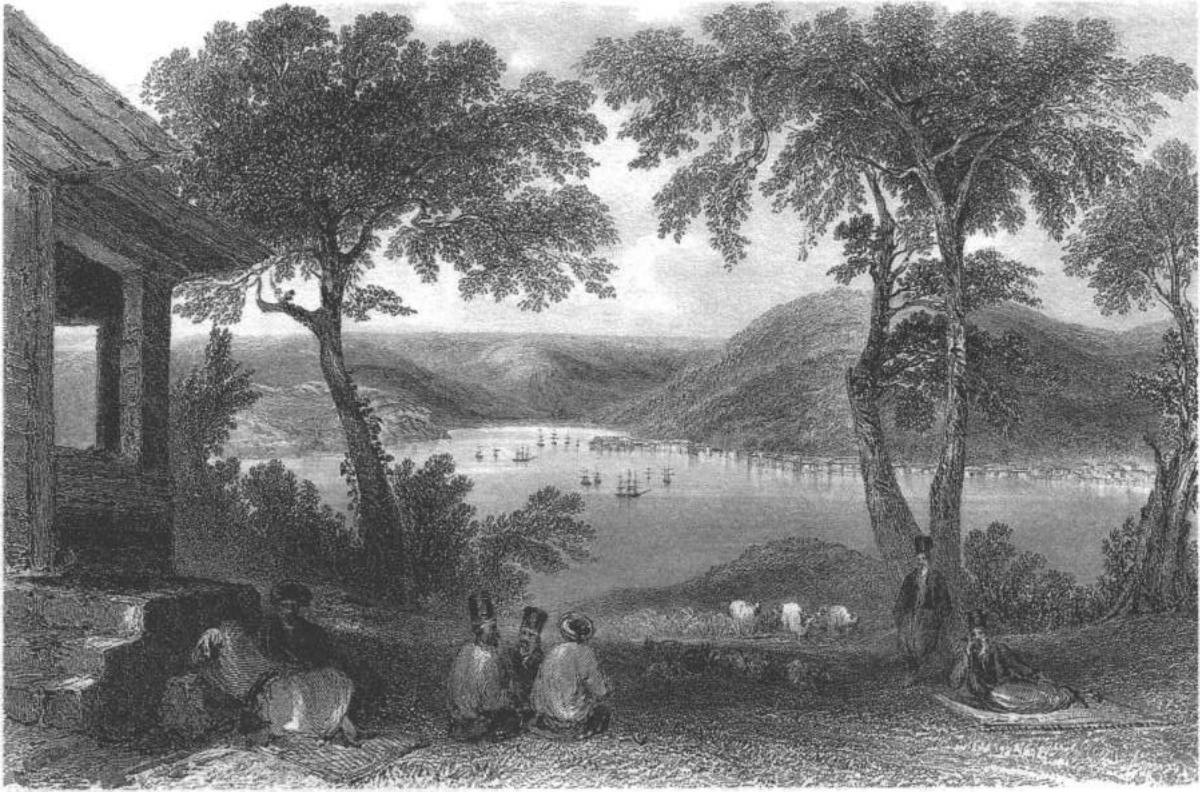
Rumeli Hisarı. (T. Allom)

küçük ölçekli bir kopyasını andıran koyu yer alır: Antikçağ'dan beri bilinen, en uzak yüzyıllara uzanan tarihi devirleri çağrıştıran Sthenion [Stenia], Leosthenion ve Sosthenion gibi üç ayrı ismi olmuş İstinye Koyu.¹³ Her yerde ve her zaman olduğu gibi burada da doğanın en değerli bağışları, en büyük felaketlerin de kaynağı olmuştur çünkü İstinye Koyu bir yandan –gerek pagan, gerek Hıristiyan– birçok ihtişamlı anıta ev sahipliği yaparken, diğer yandan da bu zenginlikler ve bir barınak ya da yola çıkış noktası olarak sağladığı avantajlar burasını bütün halkların uğrunda savaştıkları bir yere dönüştürmüştür. Bugün bu meşhur yerin eski görkeminden hiçbir iz kalmamışsa bunun sorumlusu Türkler değildir. Çünkü onlar geldiğinde, 8. yüzyılın başından 10. yüzyılın ortasına kadar tüm Boğaz boyunca birçok kez demir ve ateş saçan ve korsanlık seferleri sırasında İstinye Koyu'nu hep bir konaklama ya da buluşma yeri olarak seçen Hunlar, Bulgarlar ve Ruslar yüzünden zaten geride yıkılacak bir şey kalmamıştı.

Kuzeyde üçgene yakın biçimde olan ve İstinye Koyu'nu Tarabya Koyu'ndan ayıran geniş bir burun yer alır. Üzerinde Yeniköy, Köybaşı ve Kalender'in sıralandığı bu burna, Asya yakasının genelde düz bir çizgi izleyen sahilinde Çubuklu, İncirköy, Sultaniye ve Beykoz'un yer aldıkları geniş bir girinti denk düşer. Bu girintinin kuzey ucu Tarabya Koyu'nun karşısındaki sivri bir burunla sona erer.

Boğaz'ın en korunaklı koyu olan (İstinye'den sonra) Tarabya'nın kuzeyinde Avrupa kıyısı birden kuzeybatıya döner ve geniş bir körfez oluşturacak biçimde oyulur; Büyükdere Körfezi, Asya yakasında biraz önce değindiğimiz Çubuklu ile Beykoz arasındaki girintinin daha büyük bir ölçekte ve ters yönde tekrarı gibidir; öyle ki bu iki girinti, biri doğu diğeri batı yönünde Boğaz sularının en çok sıkıştıkları iki noktayı oluşturur. Suyolunun bu en dolambaçlı iki kıvrımının kuzeyinde, iki yakanın karşılıklı çizgileri arasında güneylerinde kalan noktalarda belirtilen uyuma artık rastlanmaz. Gerçekten de Büyükdere Körfezi'nden Rumeli Feneri'ne kadar Avrupa kıyısı karşı yakadan çok daha az girintili çıkıntılıdır; çünkü

¹³ Bkz. Hammer, *Constantinopolis und der Bosphoros*, c. II, s. 231.

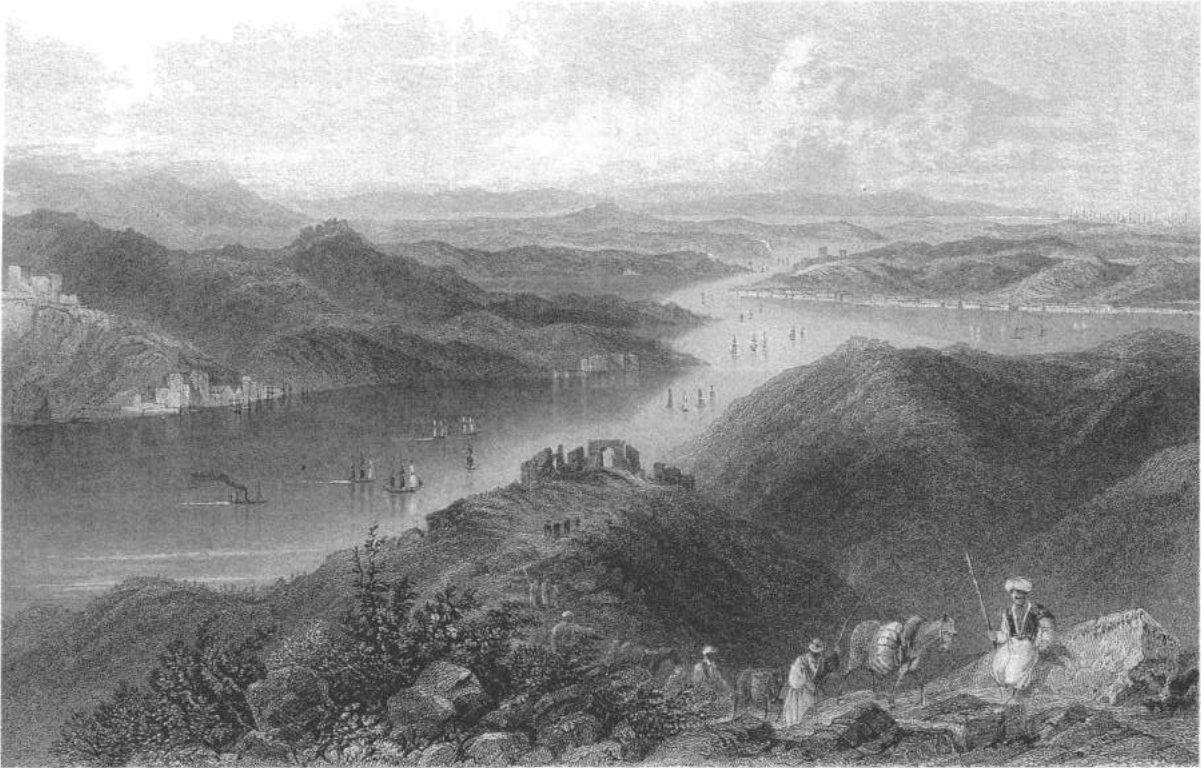
Yuşa Tepesi'nden Büyükdere. (W. H. Bartlett)

bu bölgede Avrupa yakasında sadece üç belli başlı burun grubu (Rumelikavağı, Garipçe, Rumeli Feneri) ve biri Rumeli Feneri ile Garipçe burunları, diğeri Garipçe ile Büyükdere Körfezi'nin karşısındaki nokta ile Yom Burnu arasında, çeşitli yayılımlarda altı burun grubu içerir: Yuşa Tepesi, Filburnu, Poyraz Burnu, Anadolu Feneri ve Yom Burnu; ayrıca bütün bu çıkıntıların aralarında değişik değişik kolları olan koylar ve çoğu önemli sayılabilecek girintiler bulunur. Örneğin Anadolukavağı ile Filburnu arasında kalan koya, Avrupa yakasında oldukça sarp ama bütünlüğü içinde düz çizgili bir kıyı seridi denk düşer.

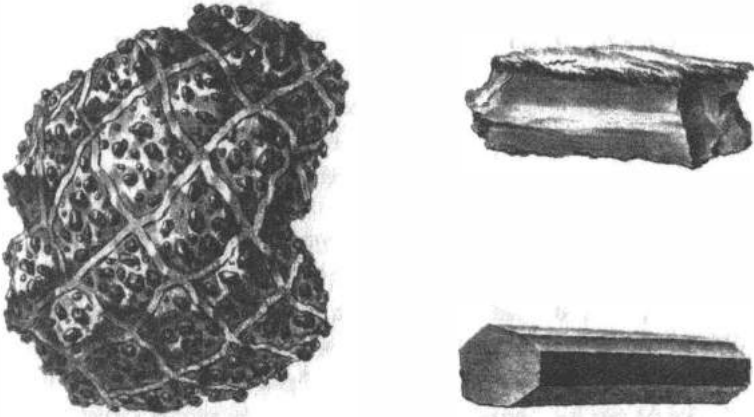
VIII

Boğaz'ın kıyı çizgilerine bu hızlı kuşbakışından da anlaşıldığı gibi, bu kıyıların sundukları uzun girinti ve çıkıntılar dizisi kuzeyde birbirlerine oldukça benzeyen iki burunla, Rumeli Feneri ve Anadolu Feneri burunlarıyla sona ererken suyolunun güney ucunda çok farklı biçimlerde iki çıkıntı, Sarayburnu ve Üsküdar dikkat çeker. Çünkü Boğaz'ın bu derece girintili kıyı çizgilerinin doğuya ve batıya doğru uzanarak Avrupa'daki Trakya ve Asya'daki Kocaeli yarımadalarının kıyılarını nasıl oluşturduklarını göreceğiz. Sahil, Rumeli Feneri'nden Kilyos'a kadar devamı olduğu Boğaz'ın Avrupa yakasının özelliklerini korur: Her yerde denize dimdik inen ve genellikle kumlu vadilerle birbirinden ayrılan bazalt yarlar görülür. Bu vadilerden güneybatı-güney/kuzeydoğu-kuzey yönünde akan ve yazın neredeyse tamamen kuruyan ya da ılık ve çamurlu, ip gibi bir suyun aktığı küçük dereler geçer; ama kıyı, Kilyos'un batısından Terkos Gölü ve Karaburun çevresine kadar kumlu bir plaj halinde alçalır ve bu plajı bir dizi yuvarlak tepe çevreler.

Trakya yarımadasının güneyi kenar çizgileri açısından, kuzey tarafı kadar tekdüze değildir; çünkü İstanbul ile Silivri arasında kalan alanda, kıyılarda birçok girinti görülür: Bunlardan en önemlileri, üstlerindeki köprüler nedeniyle Avrupalıların Küçük Köprü

Rumelikavağı'ndan Boğaziçi ve İstanbul. (W. H. Bartlett)

*İstanbul çevresinden farklı jeolojik yapıda kaya örnekleri.
Büyükliman'ın volkanik tortul kayaçları (solda), Kadıköy civarından bir filon
(sağ üstte), Büyükliman'dan bir bazalt sütunu parçası (sağ altta) (Andréossy).*

ve Büyük Köprü olarak adlandırdıkları Küçükçekmece ve Büyükçekmece körfezleridir. İstanbul'a daha yakın olan Küçükçekmece dar ağızlı bir körfezdır ve kuzey tarafında birçok derenin döküldüğü çeşitli kollara ayrılarak sona erer. Ağzının darlığının nedeni batı tarafını çevreleyen ve batı-doğu yönünde ilerleyen büyükçe bir burundur. Bu burnu körfezin karşı kıyısından ayıran küçük dere, körfez ile deniz arasındaki tek bağlantıyı sağlar. Taştan bir köprü bu kıstağı körfezin doğu tarafında kurulmuş olan Küçükçekmece kasabasına bağlar. Körfezi denize bağlayan kanalın darlığına karşın, biraz daha genişlese körfezi göle çevirebilecek bu kara dilinin büyümesini sahil akıntıları engeller. Zaten, Küçükçekmece kıstağı kesinlikle alüvyon sonucu oluşmuş değildir, çünkü onu alüvyon birikmesi yaratmış olsaydı, aynı birikmenin genişlemeye de neden olması gerekirdi. Tam tersine bu kıstak bu yöndeki tüm Trakya sahilinin de dahil olduğu büyük bir göl oluşumunun parçasıdır. Jeolojik açıdan yakın tarihli olarak nitelenebilecek bu oluşum yine de insanın ortaya çıkışından önceki bir döneme rastlamaktadır. Her ne olursa olsun, söz konusu kıstak hiçbir şekilde insanlık tarihinin akışı içinde ortaya çıkmamıştır. Bunun dışında hem Küçükçekme-

ce'nin hem Büyükçekmece'nin suları çok az tuzludur ve burada bazı açık deniz canlı türlerinin yanı sıra, çok sayıda tatlı ya da tuzlu su balığı da yaşar.

Küçükçekmece Körfezi'ni Büyükçekmece Körfezi'nden ayıran sahil alanı oldukça çeşitli çizgilere sahiptir ve burada sahil genellikle yarlarla sona erer. Bu yarların ortasına Ambarlı, Angurya vb birçok Rum köyü yerleşmiştir.

Büyükçekmece'nin ağzında da ciddi bir daralma söz konusudur; ancak bunun nedeni bir önceki körfezde olduğu gibi bir kara dili değil, iki küçük adacıktır. Bu adalardan yararlanılarak biçimi oldukça garip ve atların rahat yürüyemedikleri bir köprü yapılmıştır. Sivri uçlu üç kemerden oluşan bu köprüyü, ancak bu oldukça dik ve zor yürünen iniş çıkışları aşarak geçmek mümkündür. Ama köprülerin, genellikle yapıldıkları bölgeden geçilmesini engellemek için oraya kondukları izlenimini uyandırdıkları Osmanlı İmparatorluğu gibi bir ülkede, Büyükçekmece Köprüsü anıtsal bir yapı olarak görülebilir çünkü çok sağlamdır ve işini iyi kötü görmektedir. Yıldızlı harflerle çok güzel biçimde yazılmış ve özellikle de iki yüce mimarın başarılarını Doğu tumturaklılığıyla övmeye yönelik hazırlanmış Türkçe kitabede de belirtildiği gibi, köprünün yapımına Kanuni Sultan Süleyman devrinde başlanmış ve oğlu II. Selim döneminde 1567'de tamamlanmıştır.

Büyükçekmece Körfezi'nden Silivri'ye kadar kıyı çizgilerinde pek bir değişme göze çarpmaz ama birçok noktada bu kıyılar sanatçı açısından olmasa da jeolog açısından ilginç yarlarla sonlanır. Çünkü bu yarlar jeologlara son derece eğitici kesitler ve çıplak yer katmanları sunar. Küçükçekmece ve Büyükçekmece'nin ikisi de kara tarafından yuvarlak dorukları olan, ama iki körfezin bulundukları çökmüş alanlara epey sarp yamaçlarla inen tepelerle çevrilidir: Bu durum bu yöreye belli bir stratejik önem kazandırır çünkü Marmara Denizi'nin güney kıyısından İstanbul'a doğru ilerleyecek bir ordu için bu iki körfezden ve üstlerindeki köprülerden başka geçit yoktur; bu dar geçitlerin savunmasının çok kolay ve etkili bir biçimde örgütlenebileceği ise ortadadır. İşte bu nedenle söz konusu iki körfez Bizans imparatorları döneminde Regium ya da Athyras

adlarıyla meşhur olmuşlardır; ikisini birbirinden ayırabilmek için bu adlara bugün olduğu gibi küçük ya da büyük sıfatları ekleniyor, Büyükçekmece Körfezi'ne Büyük Regium ya da Athyras, Küçükçekmece Körfezi'ne de Küçük Regium ya da Athyras deniyordu. Kavimler Göçü döneminde Konstantinopolis'i sık sık tehdit eden kana susamış çapulcuların akınları iki kez bu dar geçitlerde kırılmıştı; örneğin 450 yılında tüm Trakya'yı fethettikten sonra Konstantinopolis'e doğru dönen Attila bu yöreye gelince duruvermiş ve daha ileri gitmeyip haraç istemekle yetinmenin daha akıllıca bir iş olacağına karar vermişti. İmparator Genç [II.] Theodosius da başkentinin kurtuluşunu bu şekilde sağlayabildiği için kendini şanslı saymıştı. Bir yüzyıl sonra Hunlar yeniden Büyükçekmece'den kendilerine bir yol açmaya çalışmışlarsa da ilk kez olduğu kadar bile başarı sağlayamamışlardı çünkü o sırada seksen yaşına varmış Belisarios'un darbeleri altında kırılıp gitmişlerdi.

Bu yönden doğa tarafından korunan Bizans'ın imparatorları ile başkent zengin toprak sahipleri saraylarını ve köşklerini sahilin Konstantinopolis ile Büyükçekmece arasında kalan bu bölümünde toplamayı tercih etmişlerdi. Geriye hiçbir iz kalmamış bu Bizans Versailles'larının ve Fontainebleau'larının sayıları, devlet kroniklerinde geçen isimlerden anlaşıldığı kadarıyla epey kabarıktı: Regium, Ennakosia, Apamea, Strangylon, Philopatium, Damocrania, Empyritha, Epihaton vb. Bu sahillerin bugün de Makriköy [Bakırköy] ve Ayastefanos [Yeşilköy] gibi köyleri ve çok sayıda çiftliğiyle yine çok hoş bir havası olduğu doğrudur ama Bizanslı Karunların sayısız saraylarıyla köşklarinin revakları ve yaldızları Propontis'in (Marmara Denizi) lacivert dalgalarında yansırken herhalde sahilin manzarası bir başkaydı.

IX

Bir yanda Boğaz'ın kuzey ucundan (Asya tarafındaki) Karaburun'a ve diğer yanda da Boğaz'ın güney ucundaki Üsküdar'dan Tuzla Burnu'na kadar Kocaeli yarımadasının tüm çevresi boyunca Boğaz'ın Asya yakasının uzantılarını izlersek, söz konusu iki kıyı

Face Occidentale d'Youn-Bournou, Cap à l'entrée de la Mer Noire, Côte d'Asie.

(a) Grotte karstique semblable à la Grotte de Fingal en Irlande.

Yom Burnu'ndaki bazalt sütunları (Andréossy).

çizgisinin Trakya yarımadasına göre daha girintili çıkıntılı olduğu-
nu görürüz. İlk olarak, Trakya yarımadasının kuzeyinde Rumeli
Feneri ardından uzun bir kumsal gelmesine karşılık, karşı kıyıda
(Kocaeli yarımadası) Anadolu Feneri Burnu böyle bir düzlükle ke-
silmediği gibi, tüm bu sahili boydan boya kaplayan bir dizi çok
güzel ve etkileyici bazalt yarla sürer. İkinci olarak, Kocaeli yarı-
madasının güney sahili Boğaz kıyılarını andıran çizgilerinin çeki-
ciliğiyle, Trakya yarımadasının güneyine çarpıcı bir tezat oluşturur.
Ayrıca Büyükada (Prinkipo) gibi bir dizi hoş ada bu güzel sahilin
güzelliğini daha da pekiştirir.

X

Boğaz'ın, Trakya ve Kocaeli yarımadalarının kıyı çizgilerine ka-
baca bir göz attıktan sonra, bu yörenin bütününün engebelerine
kuşbakışı yaklaşacağız. En sonunda da hareket noktası olarak Bo-
ğaz'ı alıp, bu suyunun batı ve doğusunda kalan bölgeleri, başka
bir deyişle Trakya ve Kocaeli yarımadalarının haritamızın sınırları
içinde kalan bölgelerini sırayla inceleyeceğiz.

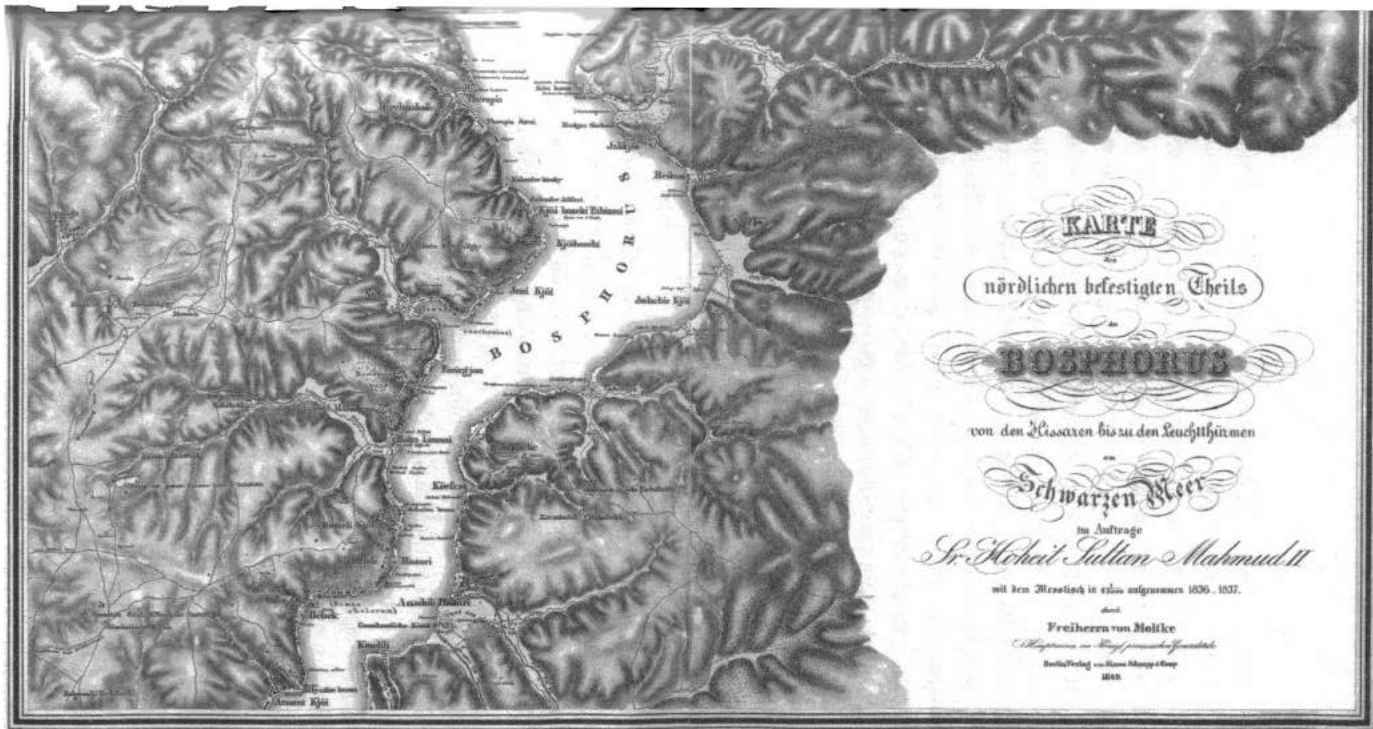
Boğaz'ın iki yakası boyunca belirlediğim çok sayıdaki girinti
ve çıkıntı, aslında onu çevreleyen masif yükseltilerin uçları ya da
uzantılarıdır. Bu masif kütleler, suyunun her iki tarafında denizi
oldukça yakından kuşatan ve denize açılan vadilerle ancak yer yer
kesilen birer sur oluşturur. Bu nedenle Boğaz'ın iki yakasındaki
köylerin çoğunluğu bu yükseltilerle deniz arasına sıkışmış dar şe-
ritte kurulmuştur ve zaten bu topografik şart da suyunun keskin
ve yılankavi bükümleriyle birlikte Boğaz manzarasının başlıca un-
surlarından birini oluşturur. Gerçekten de Boğaz, üstü açık sihirli
bir galeri gibidir; farklı farklı biçimlerde yontulmuş duvarlar, sıkıcı
ufuk manzaralarını boş verip dikkatimizi sadece geçit üstünde yo-
ğunlaştırmamıza neden olur. Bu geçit neredeyse her adımda yön
değiştirir ve kendinizi sanki bir-iki sihirli kelime ile açılveren bir
tiyatro sahnesinden, dekorlarını tahmin edemediğimiz bir diğerine
koşarken bulursunuz.

Yuşa Tepesi'nden Boğaziçi'nin Karadeniz ağzı ve Yoros Kalesi. (T. Allom)

Suyolunun iki kıyısı boyunca sıralanan yükseltiler, birçok noktada sarp ve çoğunlukla son derece güzel görünümlü kayalarla denize doğru iner. Bu söylediğim, özellikle iki Kavak çevresinden iki Fener'e kadar Avrupa ve Asya yakalarında dalgaların beyaz köpükleriyle yıkanan ve ancak oldukça dik patikalarla aşılabilen bir dizi görkemli kayadan başka bir şeyin bulunmadığı Boğaz'ın kuzey bölümü için geçerlidir. Bu kayalar Rumelikavağı ile Büyükliman arasında, yüksekliği 160 metreyi aşan uzun bir sahil duvarı oluşturur.

Boğaz'ın yakın çerçevesini oluşturan masiflerin yüksekliği yer yer değişmekle birlikte, ortalama yüksekliğin 115-120 metre olduğu söylenebilir. Bunların en yüksekleri arasında, Büyükdere Körfezi'nin kuzey sahili boyunca güzel kayalıklar halinde ilerleyen ve ters tarafta bu körfeze açılan vadilere kadar yayılan dağlık grup gösterilebilir. Kocataş topluluğu olarak adlandırılan bu grup en yüksek bölgelerinde 250 metreyi geçer. Boğaz oluşmadan önce uzun Kocataş grubunun batıdan doğuya doğru daha büyük bir yayılımı olduğu ve bugün denizle ayrıldığı Yuşa Tepesi'yle sona erdiği düşünülebilir. Gerçekten de bu iki dağın tam aynı çizgi üzerindeki konumları ve özellikle de jeolojik yapıları arasındaki aynılık, Yuşa Tepesi'nin eskiden Kocataş Tepesi'nin doğu ucundan başka bir şey olmadığını göstermektedir. Doruğu deniz yüzeyinden ancak 180 metre yükseklikte bulunan Yuşa Tepesi Boğaz yapısının göze çarpan yükseltileri arasında yer almaktadır. Dik sayılabilecek yarılarla dolu olan Yuşa Tepesi'nin yamaçlarının eğimi sadece güneydoğu yönünde yumuşar; bu yönde yamacı tırmanan epey iyi bir yolla dağın düzleşmiş doruğuna çıkılabilir ve Boğaz tepelerinden sık sık görülebilen o büyüleyici manzaralardan birinin (en güzeli olmasa da) tadına varılabilir. Yuşa Tepesi'ni deniz tarafından oluşturulan kayalar sahil boyunca sıralanır ve bu dağın kuzeyine yakın bir yerde toplanarak Yoros (ya da Ceneviz) Kalesi'nin harabelerinin taçlandığı güzel manzaralı ve 120 metreye ulaşan bir yükselti oluştururlar. Bu yükselti batı tarafında yemyeşil incir ağaçlarının doldurduğu boğazlarla komşu yaylalardan ayrılır.

Moltke'nin Boğaziçi'nin kuzey kesimlerini gösteren 1849 tarihli haritası.

XI

Boğaz'ın iki yakası boyunca sıralanan yükseltilerin sadece yamaçlarını oluşturduğu masif kütle, her yönde az çok derin çöküntülerle yarılmış düzensiz yaylalar oluşturur. Bu çöküntüler kimi zaman Boğaz kıyılarına kadar sokulan vadilere dönüşür. Vadilerin çoğunu, yazın kuruyan küçük dereler sular. Kollar halinde sağa sola uzanan, genellikle sarp ve dolambaçlı su yataklarından ibaret olan bu vadiler Boğaz'a komşu olan yörenin tamamını bir ağ halinde kaplar ve Terkos ile Silivri boylamına kadar Trakya yarımadasının geri kalanında da görülürler. Boğaz'ın orta kısmında vadiler denize yönelir, öyle ki Avrupa yakasında doğuya ya da güneydoğuya, karşı yakada ise batıya ya da kuzeybatıya doğru yönelir ama Boğaz'ın iki ucuna doğru yaklaştıkça, kuzeye ya da güneye doğru sapmalar sıklaşır. Suların Karadeniz'e dökülme eğilimi gösterdiği Boğaz'ın kuzey bölümünde kuzeye doğru ve özellikle Marmara'ya dökülen suların bulunduğu güney bölümünde ise güneye doğru sapmalar öne çıkar.

Trakya ve Kocaeli'nin haritamızın sınırları içinde kalan bölümlerini dolaşmak üzere Boğaz'ın batısına ve doğusuna doğru uzaklaştıkça, bu iki yönün (kuzey ve güney) egemenliği daha kuvvetli bir biçimde hissedilir. Örneğin Boğaz'dan batıya doğru biraz uzaklaşıldığında, yörenin ortasında (kuzeyden güneye doğru), Belgrad Ormanı'ndan Haliç'e kadar, pek derin olmayan Kâğıthane Vadisi yer alır. Kâğıthane Vadisi Haliç'e açılmadan önce kuzeybatı-kuzey/güneydoğu-güney yönünde ilerleyen Alibeyköy Vadisi'yle birleşir; bu ikisinin oluşturduğu iki merkezi vadi sistemine, yöreyi her yönde kat eden birçok yan yol katılır. Bu iki su yatağını oluşturan çatallı sistemin batısında, Trakya yarımadasının vadilerinden akan suların hepsi güneydoğu-güneye ya da kuzeydoğu-kuzeye yönelirler. Bu yarımadaanın büyük kısmında birinci yön hâkimdir, çünkü bu bölgede Istranca olarak anılan Balkan Dağları'nın güneydoğu kolları Terkos Gölü'nün güneyine kadar ilerleyerek bölgeyi eşit olmayan iki parçaya böler. Istranca dağ sırasının güneyinde kalan bölgenin yüzeyi az çok Marmara Denizi'ne doğru eğimlidir. Ancak

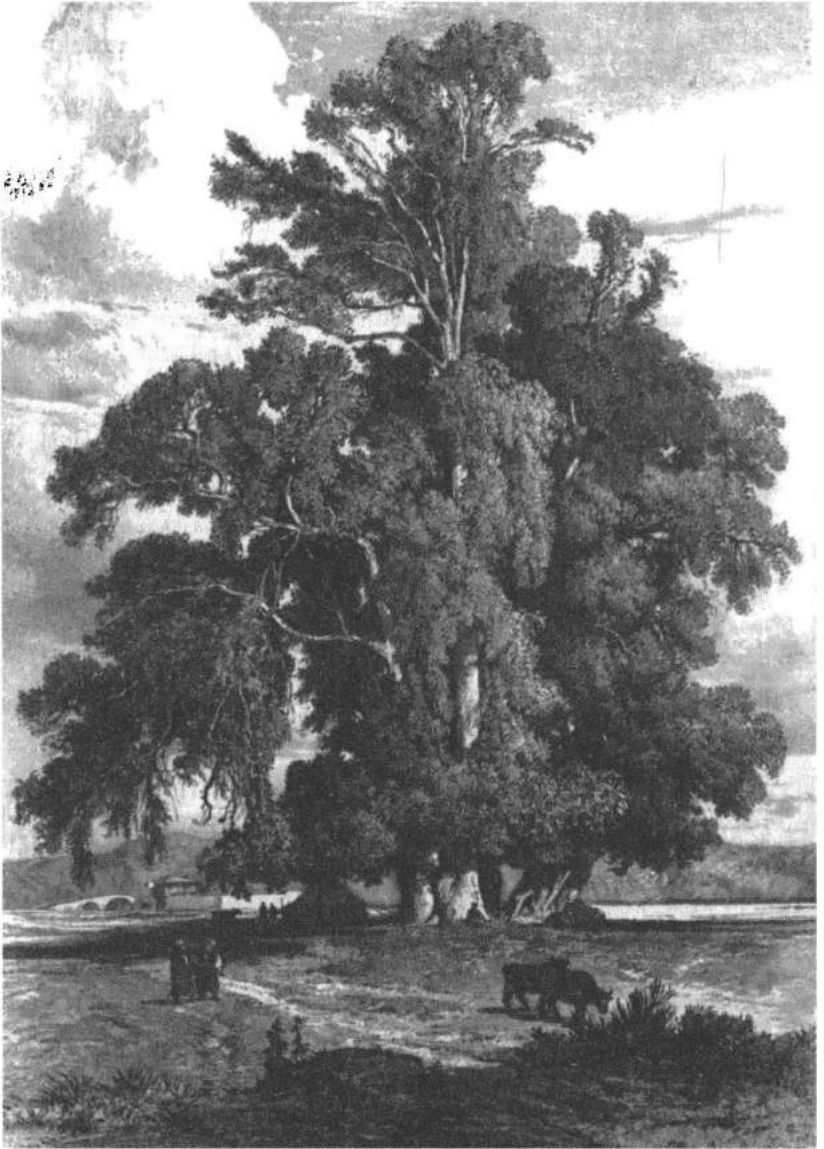
Terkos Gölü'nün doğu ucundan başlayarak Trakya yarımadasının sahil bölümü batıdan doğuya doğru yönelen ve az çok ormanlık ama Balkan dağ sisteminden bağımsız tepelerle kaplanır. Bu sahil bölgesinin uzunluğu 27, genişliği 4 kilometredir; öyle ki tepelerle deniz arasında kalan görece dar şerit, yarımadaının bu sahil parçasında, merkez ve güney bölgelerini karakterize eden hidrografik sisteme zıt bir sistemi belirler.

Daha önce de belirttiğim gibi, gerek Boğaz'a komşu yöreyi, gerek Trakya yarımadasını geçen vadilerin büyük bir çoğunluğu, dallara ayrılarak ya Boğaz çevresindeki yaylaları geçenlerin çoğunda olduğu gibi genellikle sarp ve güzel manzaralı boğazlar ve dere yatakları halinde daralma, ya da Karadeniz plajlarına açılan çok sayıdaki vadinin neredeyse hepsinde görüldüğü gibi düz ve kumlu çöküntüler halinde sonlanma eğilimindedirler. Bununla birlikte bu vadilerin pek çoğu da son derece güzel manzaralara bürünmüştür. Özellikle Istranca dağ sırasının güney yamaçlarında bulunan birkaç derin ve ormanlık vadi; Küçükçekmece ve Büyükçekmece körfezlerine dökülen suların, örneğin Küçükçekmece Suyu'nun geçtiği ve Aya Yorgi köyünün bulunduğu yaylaya doğru uzanan vadi; son olarak da Boğaz'ın iki yakasında denize açılan ve Boğaz'ın en büyük süslerinden birini oluşturan güzel vadiler bunlara örnek gösterilebilir. Boğaz'a açılan bu vadiler üzerinde biraz duracak ve önce Avrupa yakasındakileri ele alacağız.

XII

Avrupa yakasının belli başlı vadileri arasında şunlar yer alır: Büyükdere, Kestanesuyu, İstinye, Baltalimanı, Kâğıthane ve Ali-beyköy derelerinin geçtikleri uzun vadiler.

Kestanesuyu Vadisi, Kocataş'ın batı ucundan inen çok sayıda sel yatağının birleştiği derin bir boğazın genişlemesinden başka bir şey değildir. Boğaz önce bu dağın kuzey yamacı boyunca uzanır ve kıyıya yaklaştıkça genişler, kıyının hemen yanında ise Kestanesuyu adıyla bilinen güzel vadiyi oluşturur. Denize doğru birçok kolla açılan bu vadinin kollarından biri de Sarıyer köyünden geçer. Bo-

Büyükdere Çayırı'ndaki efsanevi çınar.

ğaz'ın Avrupa yakasının en yeşil ve en güzel vadilerinden biri olan Kestanesuyu, Kocataş kayalıklarını canlandıran kaynak sularının üstün kalitesiyle de ünlüdür. Bunların arasında Kestanesuyu adı verilen kaynak aynı zamanda vadinin en hoş yerlerinden biridir. Burası komşu köylerin, özellikle de Büyükdere köyünün sakinleri için bir gezinti ve *dolce far niente* [tatlı tatlı aylaklık edilecek bir] buluşma yeridir. Kocataş'ın fantastik kayalıklarını kaplayan gür yeşillikle, vadinin kuzey tarafındaki tepelik ve çorak arazinin sarı tonları arasındaki keskin tezat çok çarpıcı bir etki uyandırır.

Kestanesuyu Vadisi, Boğaz'ın Avrupa yakasının enlemesine vadilerinin en geniş olan Büyükdere Vadisi'nden sadece Kocataş masifi ile ayrılır. Büyükdere aynı zamanda Antikçağ'ın en ünlü vadisi- dir; Bizanslı tarihçiler onu genellikle χαλοζαγρος olarak adlandırır. Herkes bu vadinin deniz tarafındaki güzel çayırılığı ve bu çayırın ortasındaki harika çınar kümesini bilir. Bu çınarların en büyüğüne Godefroy de Bouillon¹⁴ adı verilmiştir ama tarihçi Hammer'e göre,¹⁵ Haçlıların Büyükdere Çayırı'na gelmeleri hiçbir tarihsel kanıtı olmayan bir efsaneden başka bir şey değildir. Haçlıların meşhur lideri ile onun adını taşıyan çınar arasındaki bağlantı, Ovidius, Leandros ve Pompeius ile Ortaçağ saflığının bu klasik anılarla onurlandırdığı Kyaneai Adaları'nın [Öreke Kayaları] iki kulesi ve bir sütunu arasındaki ilgiden fazla olmasa gerektir.

Aynı isimdeki vadiyi sulayan Kâğıthane Deresi'nin kaynağı Belgrad Ormanı'ndadır. Ayazağa köyünün biraz altında, vadinin Değirmen Deresi olarak adlandırıldığı yerde Paşa Deresi'yle ve daha aşağıda da Alibeyköy Deresi'yle birleşir. Gerek iki su yatağının arasında, gerek bu su yatakları ile Kâğıthane Deresi arasında kalan yükseltiler çorak ve oyulmuş olmasına karşın iki yan vadi oldukça güzeldir. Ana vadi olan Kâğıthane Vadisi ise alt bölümlerde ve özellikle de Bahçeköy civarında dar bir boğaz haline gelir ve bu boğazın çeşitli kolları Büyükdere'nin kolları ile karışarak yemyeşil ve çok

¹⁴ Bkz. *Asie Mineure* içindeki resimli atlas, levha 44; burada Büyükdere Çayırı Godefroy de Bouillon çınarıyla birlikte çizilmiştir. [Godefroy de Bouillon (1060-1100), Aşağı Lorraine dükü ve I. Haçlı Seferi'nin (1096) önderlerinden. -ç.n.]

¹⁵ Hammer, *Constantinopolis und der Bosphoros*, c. II, s. 245.

güzel ağaçlarla kaplı, dar vadilerden oluşan bir ağ oluşturur. Aya-zağa'nın altında Kâğıthane Vadisi kırsal niteliğini biraz yitirir ve tekdüze yüzeyler halinde ilerlemeye başlar; ama ağzına yaklaştıkça çok parlak bir görünüme bürünür ve [Sadabad ya da Batılılarca] Avrupa'nın Tatlı Suları diye adlandırılan güzel vadiyi oluşturur.

Aynı şekilde bir yan vadi olarak uzanan Paşa Deresi de özellikle çok sayıda yan kola ayrıldığı ve bu kolların güzel Belgrad Ormanı'na girdikleri, bir tanesinin de Belgrad köyünden geçtiği üst kırsımlarında harika alanlarla doludur.

Alibeyköy Deresi'nin üst kolları da çok güzel Boğazköy Vadisi'nden geçerek akarlar. Yazın bu derecikler iyice kurur ve neredeyse görünmez hale gelir. Kuzeybatı ağzında Boğazköy adlı Rum köyünün bulunduğu vadi dolambaçlı ve ormanlık bir geçittir, uzunluğu yaklaşık sekiz kilometredir ve güneydoğu ucunda Pargos [Kemberburgaz] taraflarına dek ilerleyen çok sayıda boğazla sona erer. Bu boğazlar orada Boğaz'ın üst kesimlerindeki yaylalara özgü çıplak ve oyuk yüzeylerin içinde gözden kaybolurlar.

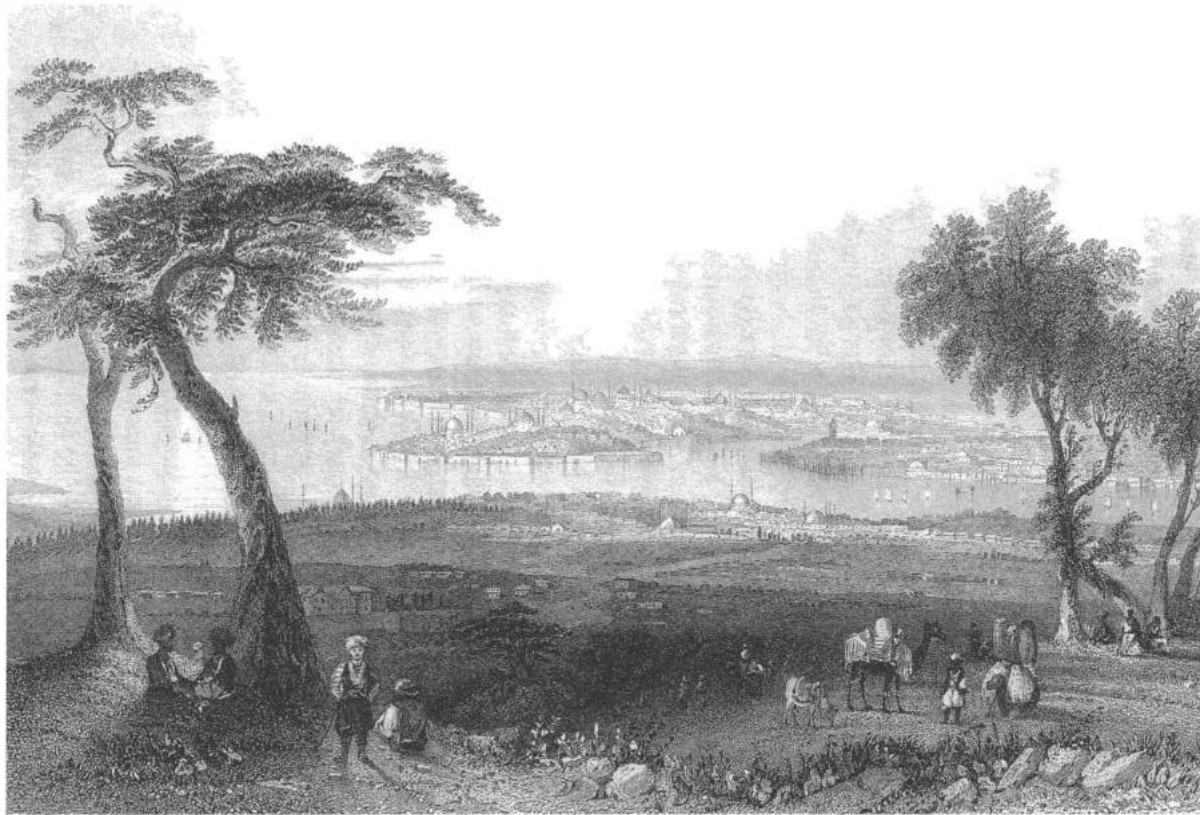
XIII

Boğaz'ın Asya yakasına doğru açılan vadilerin sayısı herhalde Avrupa yakasındakilerden daha fazladır ve bunların manzarası genellikle daha güzeldir. Bu açıdan Boğaz'ın doğu kıyılarının batıya göre üstün oluşu, özellikle yüzeyin daha engebeli olmasından kaynaklanmakta, bu da söz konusu engebeler arasında daha çarpıcı tezatlar ortaya çıkarmaktadır. Böylece, Boğaz'ın Avrupa tarafındaki sahil şeridini oluşturan alçak tepeler, Trakya yarımadasının kuzeyde ve güneyde az çok tekdüze yüzeylerle sınırlanan yaylalarıyla kolay ayırt edilmez bir biçimde buluşurken, Boğaz'ın Asya yakası doğu tarafında göreceli olarak yüksek, aynı sırada ve genellikle kuzeyden güneye uzanan bir dizi dağla sona erer: Alemdağ, Maltepe ve Aydos Dağı.

Alemdağ grubu Arnavutköy'ün [günümüzde Beykoz'a bağlı Mahmutşevketpaşa] yaklaşık dört kilometre güneybatı-güneyinde bulunur. Kuzeybatı yamacının meyili oldukça yumuşaktır ve bu

tarafından bakıldığında dağ dalgali ve oldukça çorak bir masif gibi görünür. Beykoz'dan Kartal'a gitmek için Alemdağ'dan çıkılırken, önce oldukça rahat bir patikadan oldukça dalgali bir araziye inilir. Bu alan kuzeybatı-kuzeyden güneydoğu-güney yönüne uzanan bir dizi yükseltiyle kaplıdır. Bunlar, yerel olarak Maltepe ya da Tepe-dağ olarak adlandırılrsa da aslında Alemdağ'ın güney yamacının uzantılarıdır. Dağın bu bölümü sık ormanlıklarla kaplıdır ve manzarası oldukça güzeldir. Düz alanlar hemen her yerde karşınıza çıkarır. Bunlar yer yer koruluklarla bezenmiştir. Örneğin Ermeniköy'e [günümüzde Alemdağ-Çekmeköy'ün bir mahallesi] yakın bir yerde, bir bölümü harika bir çamlığın gölgesinde kalan sevimli bir çayır uzanır. Bu çamlık biraz daha büyük olsa mükemmel bir orman olarak nitelenebilirdi. Az çok bir bütünlük oluşturan bu tür alanlar Alemdağ'ı, Sarıkadı [günümüzde Sarıgazi] adlı küçük Türk köyünün yaklaşık iki kilometre doğusunda bulunan ve başlıca yönü kuzeybatı-kuzey, güneydoğu-güney olan birkaç vadinin geçtiği birçok tepe dizisinden oluşan Aydos Dağı grubundan ayırırlar. Yine az çok yumuşak eğimlerle aşılın bu yükseltiler kimi zaman, örneğin büyük Rum köyü Büyükpazarköy'ün [günümüzde Sultanbeyli sınırları içinde] yakınında, çok güzel görüntüler verecek şekilde gruplaşmışlardır. Sarıkadı'nın yaklaşık altı kilometre güneydoğusunda Aydos Dağı uzun bir yamaçla Marmara kıyısına ve özellikle de Kartal ve Pendik'in bulunduğu çevreye doğru iner.

Son olarak da Aydos Dağı ile Üsküdar arasında uzanan yekpare sayılabilecek alanda tek başına yükselen Bulgurlu Tepesi [Çamlıca] bulunur. Yüksekliği hiçbir yerde 240 metreyi aşmaz ama bu yükseklik Boğaz'ın bütün yakın çevresine hâkim olması için yeterlidir, buradan görünen panorama belki de İstanbul çevresindeki çeşitli tepelerden görülen manzaraların en güzelidir. Kentin görüntüsünün bu tablonun güzelliğinde oynadığı rol de az değildir. Bulgurlu Tepesi eskilerin Damatris'idir ve bugün bile hâlâ ormanlık olan bu bölge, zamanında Roma imparatorlarının av partilerinde konakladığı köşklere süslüydü. Burası bir anlamda Bizans'ın Compiègne'iydi ama Fransa'daki bu meşhur rakibinden çok daha güzel bir manzaraya sahipti. Bir yandan eşsiz bir konumdan yararlanan

Çamlıca sırtlarından İstanbul. (W. H. Bartlett)

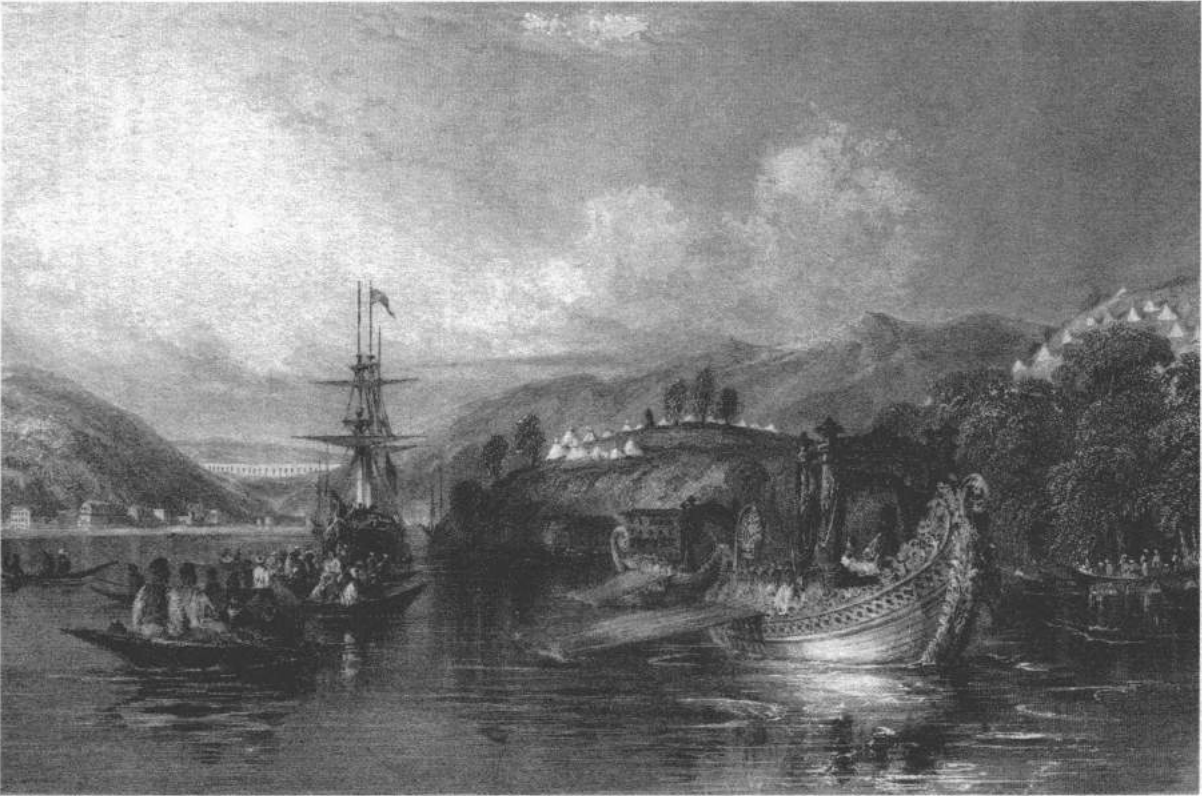
Bulgurlu Tepesi, diğer yandan berraklıkları ve serinlikleriyle başka hiçbir suyu aratmayan kaynaklara da sahiptir. Bu su bütün İstanbul çevresinin en iyi suyu olarak kabul edilmektedir. Bu ünlü kaynaklardan biri IV. Mehmed'in [Avcı Mehmed] Çamlıca köyünde, dağın eteğinde yaptırdığı bir kubbenin içinde bulunur ve Hammer'e göre,¹⁶ bu kubbe belki de eski Bizans'ın Damatris köşkünün bulunduğu yere yapılmıştır. Boğaz'ın Asya kıyısının yakınında karşı tarafa göre epey yüksek ve çeşitli yönere uzanan dağ kütlelerinin bulunması, bu yakada hem daha çeşitli hem daha güzel görüntülü bir vadi sisteminin oluşmasını belirlemiştir. Bu vadiler arasında, kuzeyden güneye doğru şunları sıralamakla yetineceğim: Hünkâr İskeleyi, Tokat Deresi, Sultaniye, İncirköy, Çubuklu ve Göksu.

Hünkâr İskeleyi Vadisi,¹⁷ çok güzel çim bir halıyla ve altları gölgeli çınar kümeleriyle kaplı geniş ve düz bir alanla (Tarabya karşısında) Boğaz'a açılır. Bu çınarlardan bazıları gerçekten dikkat çekici boyutlardadır. Güneyde, Beykoz ve Yalıköy'ün bulundukları sahil şeridini denizden ayıran ormanlık yükseltilerle, kuzeyden de yine yeşillik tepe kütleleriyle¹⁸ sınırlanan bu alandan, kuzeydoğudan güneybatıya doğru kendisini iki paralel vadi olarak kesen iki küçük dere geçmektedir. Bunlardan kuzeydeki, Tokat'ın fethi üzerine II. Mehmed'in oraya yaptırdığı bir köşk nedeniyle Tokat Deresi olarak adlandırılmaktadır. Bu isim dışında söz konusu tarihsel hatıranın burada artık temsilcisi kalmamıştır çünkü Fatih tarafından inşa ettirilen yapı uzun süredir bir harabe haline gelmiş ve III. Mehmed'in bu çevrede yaptırdığı kâğıt imalathanesi yüzünden tamamen ortadan kalkmıştır. Hammer'in esprili bir şekilde belirttiği

¹⁶ Hammer, *Constantinopolis und der Bosphoros*, c. II, s. 338.

¹⁷ Bu ismin tam Fransızca tercümesi *échelle du roi*'dir, çünkü Hammer'e göre eskiermen dilinde kral (roi) anlamına gelen ve daha sonra könig'e ya da İngilizlerin king'ine dönüşen *hunig* sözcüğü Farsça hünkâr'dan gelmektedir.

¹⁸ Bu masif kütleler, 1853'te Rus birlikleri için kamp yeri işlevi gören düz bir burunla sona ermektedir. Son savaşta yaşananlara karşın Türklerin dinsel bir saygı gösterdikleri çok sade bir anıt bunu doğrulamaktadır. Bu saygı, belki de biz Hristiyan halkların her zaman sahip olmayı beceremediğimiz bir özelliktir.

Hünkâr İskelesi önünde saltanat kayıkları, yamaçlarda antlaşma imzalamak üzere gelen Rus diplomatik heyetinin çadırları görülüyor. (T. Allom)

gibi,¹⁹ üretilen kâğıdın kalitesi bu binanın güzelliğiyle orantılı olsaydı, bu imalathanede herhalde dünyanın en iyi kâğıdı üretilirdi.

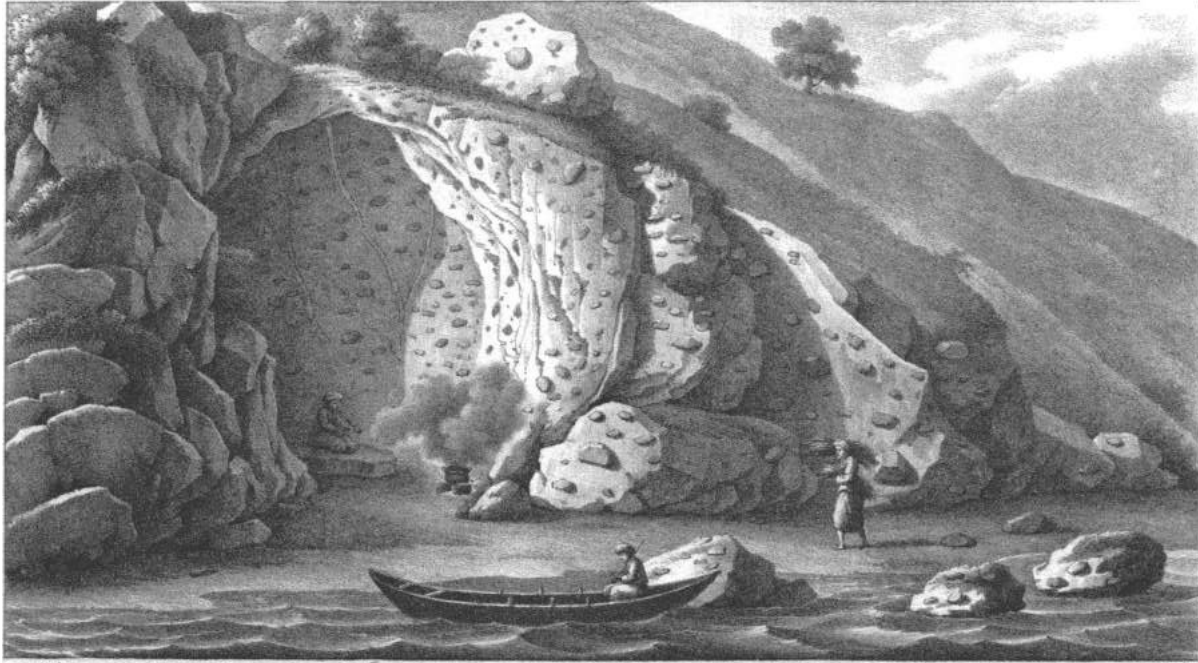
Denize açıldığı yerde Tokat Deresi'nin vadisiyle birleşen Hünkâr İskeleyi Vadisi içinden akan derenin kaynağına doğru çıktıkça daralır; yaz aylarında ise derenin izini bulmak oldukça güçleşir. Sonunda vadi taze koruluklarla kaplı çok güzel bir boğaza dönüşür. Akbaba köyünün doğusunda bu boğaz kendini vadiden ayıran sık ormanlık yükseltilerle kesilir. Vadi de dar ve engebelidir ve bu vadinin dibinde büyük bir köy olan Arnavutköy [Mahmutşevketpaşa] bulunur. Riva Çayı'nın kollarından birine karışan bir dere köyden geçer.

Beykoz'un güneyinde bir yarım daire oluşturan ve Kanlıca Burnu'yla sona eren hoş ve geniş koy, serin ve çekici birçok vadinin açıldığı bir yerdir. Bu vadiler arasında Sultaniye, İncirköy ve Çubuklu sayılabilir. Bunlar, adları Antikçağ'a değil Osmanlı tarihinin efsanelerine bağlanan az sayıda yerleşim arasında yer alır. Hatta bu efsanelerin hepsi pek öyle şiirsel de değildir: Hammer'e göre,²⁰ Çubuklu ismi *çubuktan* gelmektedir, burada Sultan II. Bayezid oğlu Şehzade Selim'e çubuk vurdurmuş ve bu baba köteğine hizmet eden değnek (ya da çubuk) orada kök salıp harika bir ağaç yetişmesine yol açmıştır.

Söz konusu üç vadinin açıldığı geniş koyun güney sınırını oluşturan güzel Kanlıca Burnu, [Batılılarca] Asya'nın Tatlı Suları adıyla da bilinen olan Göksu Vadisi'nin denizle birleştiği noktadaki bir dizi yara bağlanır. Avrupa yakasında da karşısına görkemli bir burun denk düşen bu alan, güneyde çok güzel manzaralı Kandilli Burnu'yla sona erer. Boğaz'ın o sihirli manzarası belki de en iyi Kandilli'den görülür. Kanlıca ile Kandilli arasındaki bu alanı Göksu ve Küçükusu adı verilen iki dere sular. Bu iki derenin ağız arasında denize ulaşmasa da iki suyunu iki vadi halinde birbirinden ayıran bir dizi yükselti bulunur. Özellikle kuzeydeki Göksu Vadisi güzelliğiyle dikkat çeker; bu açıdan Avrupa yakasındaki adaşından [Avrupa'nın Tatlı Suları yani Sadabad'dan] çok üstündür.

¹⁹ Hammer, *Constantinopolis und der Bosphoros*, c. II, s. 291.

²⁰ Hammer, *Constantinopolis und der Bosphoros*, c. II, s. 295.

Riva yakınlarındaki Kabakoz Koyu. (Preaux)

XIV

Boğaz'ın çeşitli vadilerini kısaca gözden geçirirken buralardan akan suların, Trakya ve Kocaeli'nin haritamızın sınırları içinde kalan parçalarını dolaşan önemsiz dereler olduklarını belirtmiştim. İçlerinden pek çoğunun kendilerine bağlanan anılardan başka bir değeri yoktur. Bu durum Kara Menderes'in (Eski Menderes de denir, Skamandros) ve Dümrek Deresi'nin (Simoeis) artık sadece kendilerini ölümsüzleştiren eşsiz mısralarda yaşadığı Troas [başkenti Troya olan bölge] anılarını çağrıştırmaktadır. Çünkü Trakya ve Kocaeli'de de bugün yabancı bir adla anılan ya da hiç ismi olmayan en küçük su bile eskiden Bizans, hatta kimi zaman klasik Antikçağ yazarları tarafından saygıyla işaretlenmiş ve isimlendirilmişti. Örneğin, Küçükçekmece ve Büyükçekmece körfezlerine dökülen iki derenin isimleri Melas ve Athyras'tı; Kâğıthane Deresi ile Alibeyköy Deresi'ne Barbyes ve Kydaros, (Boğaz'ın Asya yakasındaki) Gök-su'ya Aretas denirdi; Rumelikavağı yakınına dökülen ve zor fark edilen derecik [Kavak Deresi] Khrisoreas yani "Altınsu" olarak anılırdı; Kasımpaşa'dan geçerek denize dökülen dereye [Kasımpaşa Deresi] Keison Irmağı denirdi; İstanbul'un batı parçasının ortasında Topkapı ile Edirnekapi arasından şehre girip Langa Bostanları arasında yılan gibi kıvrılarak denize dökülen balçıklı suyun [Yeni-bahçe ya da Bayrampaşa Deresi] bile klasik bir adı vardı: Lykos.²¹

Yörenin hidrografik sistemine bağlı bu güzel tınılı ve saygın anılara sahip isimler, bu sistemin bırakınız su ulaşım yollarını, içme suyu bile sağlayamayışının eksikliğini ne yazık ki gideremez. İstan-

²¹ Langa Bostanları adı verilen büyük bostan, çok eskiden, Constantinus döneminde kazılarla açılmış bir limandı ve daha sonra Genç [II.] Theodosius'un emriyle doldurulmuştu. Bugün yine İstanbul surları içinde yer alan bir diğer liman Langabostan'ın hemen doğusunda, Kumkapı ile Çatladıkapi arasındaydı. Yapılışını İmparator İulianus'a borçlu olan bu limanın yerinde bugün çınarlarla süslü güzel bir düzlük bulunmaktadır ve burasının Kadırga Limanı gibi anlamlı bir ismi vardır. Hammer, *Constantinopolis und der Bosporos*, c. I, s. 125) ilginç bir olayı da nakleder: Aziz Lazarus'a adanmış olan ve 809'da yapılan manastır *Lazaret* sözcüğünün de kökenini oluşturmuştur. Bugün bütün Avrupa dillerinde bu sözcükle hastaların ya da yoksulların bakımına yönelik kuruluşlar ifade edilmektedir.

bul kentinde en eski çağlardan beri en çok eksikliği duyulan şey içme suyudur ve işte bu nedenle, dünyada, söz konusu tehlikeye karşı bu kadar çok sayıda ve genellikle bu denli anıtsal çalışmanın gerçekleştirildiği bir yer daha yoktur. Koca Osmanlı payitahtının ve çok sayıda kalabalık varoşunun su ihtiyacını karşılamaya yönelik yeraltı ve yerüstü eserleri pratik önemlerinin ötesinde, kucakladıkları arazinin genişliği nedeniyle de özel bir ilgi konusudurlar. O halde bu hidrolik sistemin, yayılımı ve bölgenin dış yapısında oynadığı öne çıkan rolle, bir anlamda burada çok eski olan doğal hidrografik sistemin yerini doldurduğu söylenebilir. Doğal hidrografik sistemle fazla uğraşmadığımız için, bundan yararlanarak hidrolik sistem üzerine eğilecek ve bir sonraki bölümü pek iyi bilinmeyen bu ilginç konuya ayıracağız.

İkinci Bölüm

İstanbul'un Hidrolik Sistemi

Bizans imparatorlarının sarnıçları. – Sultanlar tarafından başlatılan yeni sistem. – Bentler. – Eski ve yeni sukemerleri. – Yeraltı suyuolları. – Başkentin ve varoşlarının beslenmesine yönelik sistemin bütünü. – Suterazisi. – Bu aletlerin gerçek amaçları. – İstanbul'un hidrolik sisteminin yetersizliği. – Bu sistemdeki kaçınılmaz bozuklukları gidermenin zorluğu.

I

İmparator Hadrianus, bundan 17 yüzyıl önce, surların dışına döküldükleri için tıpkı bugün olduğu gibi başkente hiçbir yararları bulunmayan Kydaros (Alibeyköy Deresi) ve Barbyzes (Kâğıthane Deresi) sularını Bizans'ın içine taşımaya çalışmıştı. O imparator-dan Fatih Sultan Mehmed'e kadar, başka bir deyişle 13 yüzyıldan fazla bir süre, Antik Bizans'ın başına geçen çeşitli hükümdarlar kentin hidrolik sistemini geliştirebilecek ve iyileştirebilecek yolları aramaktan vazgeçmediler. Sadece bugün bile kullanılan sukemerleri değil, başkente serpiştirilmiş (İstanbul'un çeşitli semtlerine dağılmış durumdaki 12'si günümüze dek ayakta kalmıştır) çok sayıdaki su sarnıcı da bunu kanıtlamaktadır.¹

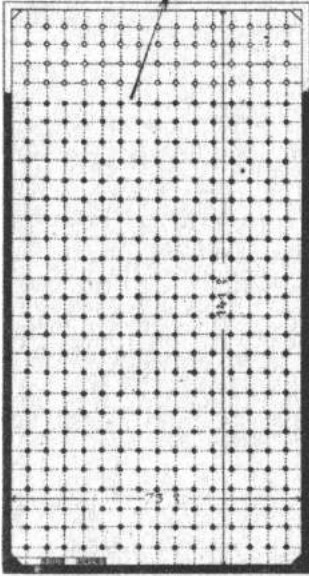
Bu sarnıçların artık tarihsel anıt görüntüsünden başka bir işe yaramadıkları doğrudur, çünkü bu 12 sarnıçtan sadece biri, 336 sütunlu eski Cisterna Basilica (Yerebatan Sarayı) ilk işlevini sürdürmektedir; Ayasofya'nın yakınında bulunan bu sarnıç bugün de geçmişte olduğu gibi, Alibeyköy Deresi'nin Cebeciköy yakınlarındaki yukarı kollarından aldığı suyu taşıyan İustinianos Kemerini

¹ İstanbul sarnıçlarının betimlemeleri için, bkz. Hammer, *Constantinopolis und der Bosphoros*, c. I, s. 552-560.

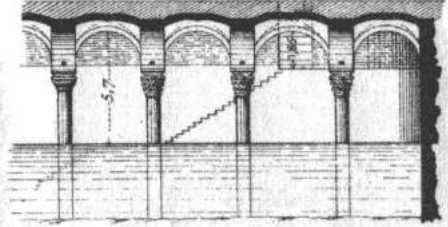

Cisterna Basilica ya da Yerebatan Sarayı. (T. Allom)

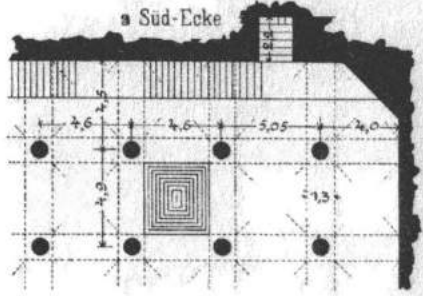
1 Grundriss

2 Querschnitt

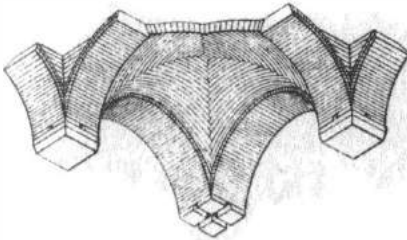
3 Süd-Ecke

5 Kapitell

4 Wölbung

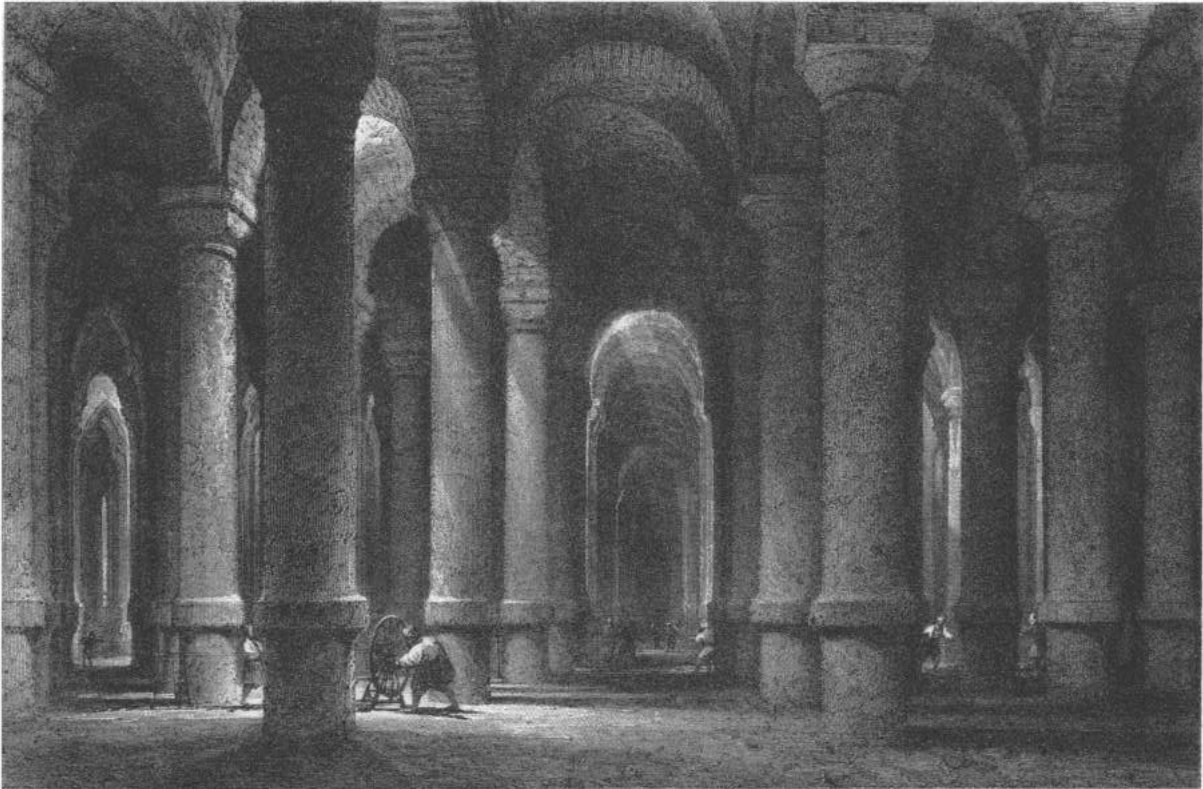
1:1500

1:300

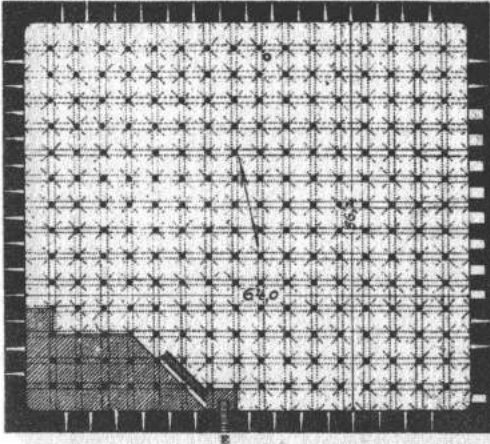

Yerebatan Sarayı'nın planı, kesitleri ve mimari öğelerinin çizimleri. (Forchheimer)

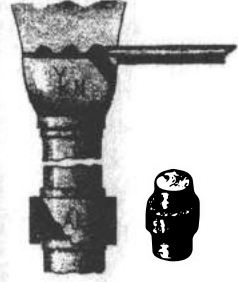

Binbirdirek Sarayı. (T. Allom)

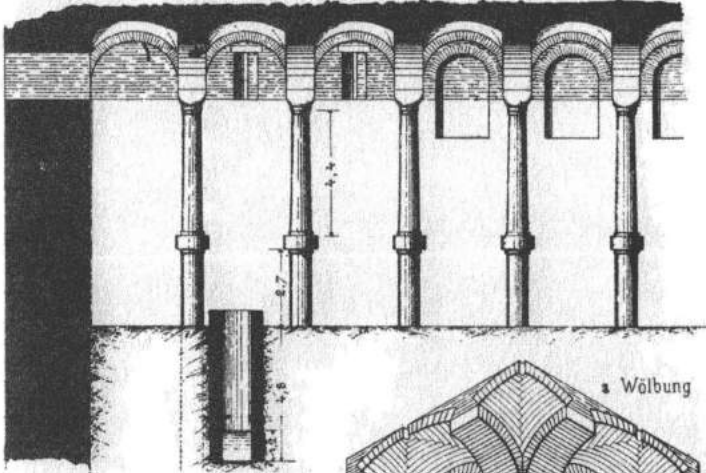
1 Grundriss

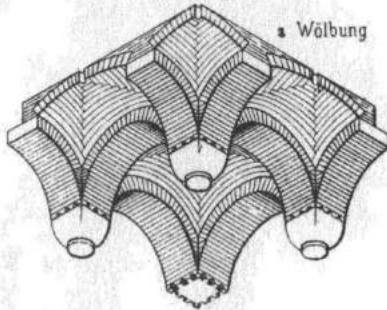
4 Saule

2 Querschnitt .

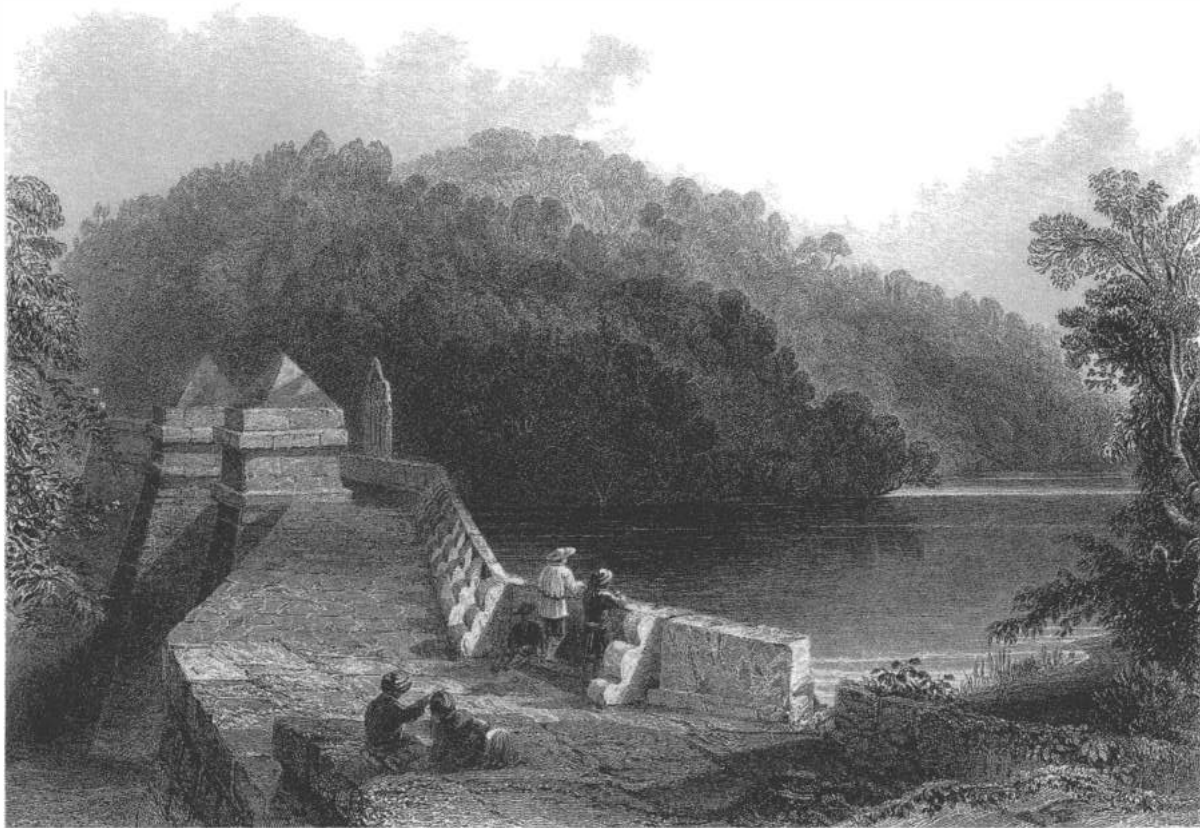
3 Wölbung

1.800

1.180

Binbirdirek Sarnıcı'nın planı, kesiti ve mimari öğelerinin çizimleri. (Forchheimer)

Belgrad Ormanı'nda bir bent. (W. H. Bartlett)

tarafından beslenmektedir.² Cisterna Basilica hariç, diğer sarnıçlar kurumdur; bazıları her türlü döküntü ve çöple doldurulmuş, bazıları da içine dokumacıların yerleştikleri Binbirdirek Sarnıcı'nda görüldüğü gibi, dükkân ya da atölye olarak kullanılmaktadır. Büyük Constantinus'un eseri olan meşhur Livorna Sarnıcı'yla rekabet edebilecek bu antısal sarnıç, kentteki benzerleri içinde en geniş ve görkemli olanıdır. Bugün 672 sütunu hâlâ ayakta ama bu durum eskiden sahip olduğu derinlik hakkında tam bir fikir vermemektedir, çünkü kalın ve katılaşmış bir balçık tabakası bu muhteşem binanın tabanını ve yeraltı bölmelerini doldurmuştur.

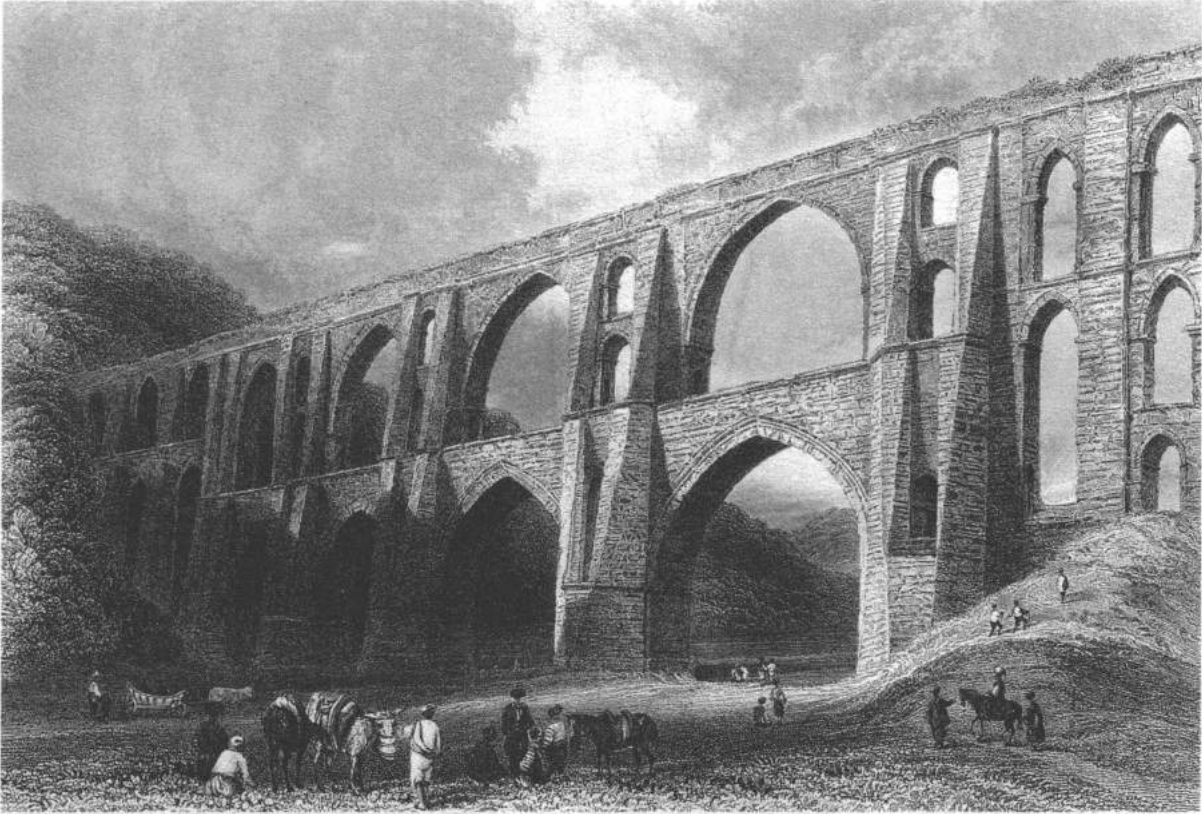
II

Bizans İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla birlikte, İstanbul'un hidrolik sistemi, sadece başkente değil geniş ve kalabalık varoşlarına da su sağlanmasına yönelik bir dizi dikkat çekici bent yapıyla yeni bir döneme girer. Bu bentler, arazideki doğal çöküntülerin ya da küçük vadilerin ağızlarının tesviye havuzlarıyla donatılmış setlerle kapatılmasıyla oluşturulmaktaydı. Duvarcı ustalarının katkılarıyla pekiştirilmiş bu doğal çukurlarda yağmur sularının ya da yeraltı sızıntılarının toplanması amaçlanmıştır.

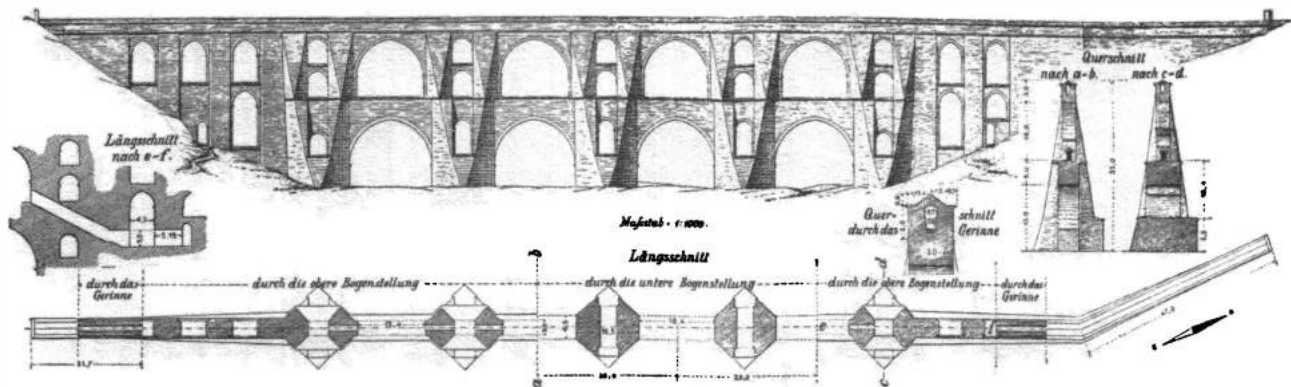
Bentler başkentten (düz bir çizgi izlenerek gidildiğinde) üç-dört saatlik bir uzaklıkta, Belgrad Ormanı'nın içindedir. Bu değerli havuzların temizliği ve bakımı, ormanın içine dağılmış ve sakinlerine *suyolcu* adı verilen Rum köylerine bırakılmıştır. Sayıları dokuzu bulan bentlerin dördü Bahçeköy'ün kuzey-kuzeybatısında ve kuzeydoğusunda, Kâğıthane Deresi ile Büyükdere kaynaklarının toplandığı vadilerde ve beş tanesi de Belgrad köyü çevresinde, Kâğıthane Deresi'nin batı kolu olan Paşa Deresi'nin kollarının geçtiği vadilerde bulunur.

Birinci gruptaki bentler içinde, Bahçeköy'ün kuzeyindeki üç havuz boyutları bakımından dikkat çekicidir: Bunların isimleri Eski Sultan Mehmed Bendi, Yeni Sultan Mehmed Bendi ve Valide Ben-

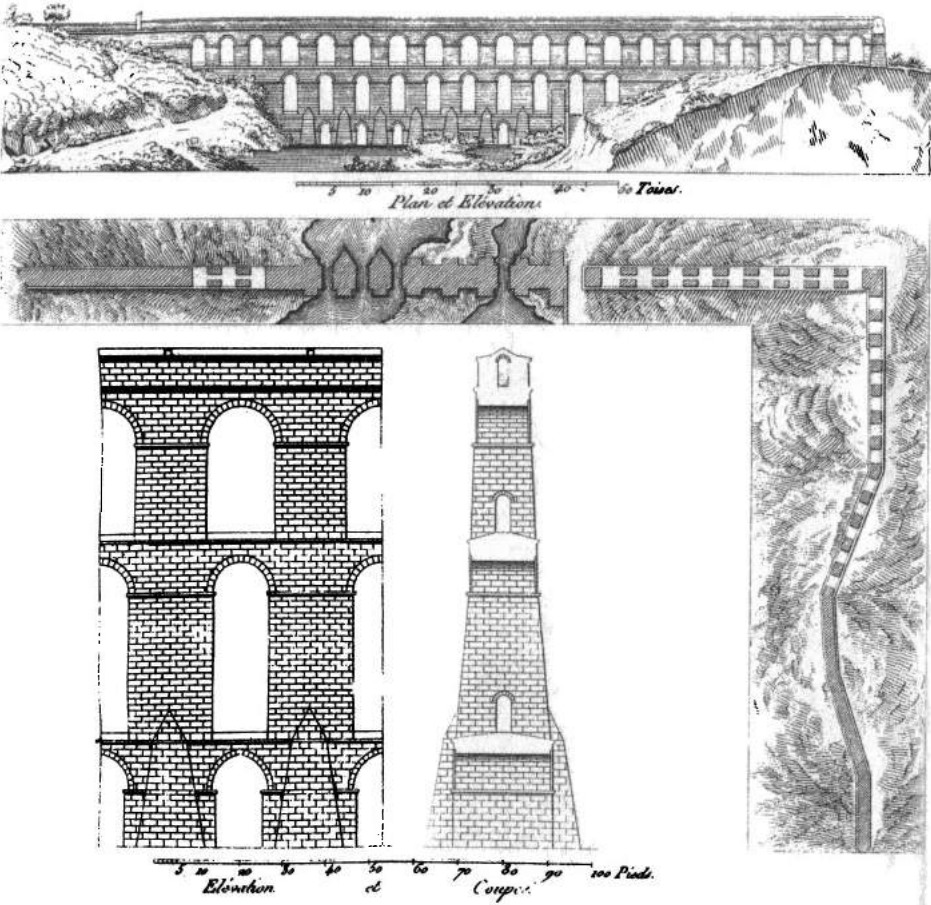
² Sunuş yazısında da belirtildiği gibi yazarın su yolu sistemlerini eksik ve hatalı tanımlamasından dolayı kemer adları ve şebeke tanımları doğru değildir. (e.n.)

Batılı yazarların 20. yüzyıla dek Iustinianus Kemerı olarak adlandırdığı Mağlova Kemerı. (W. H. Bartlett)

Mağlova Kemer'i'nin cephe çizimi ve kesitleri. (Forchheimer)

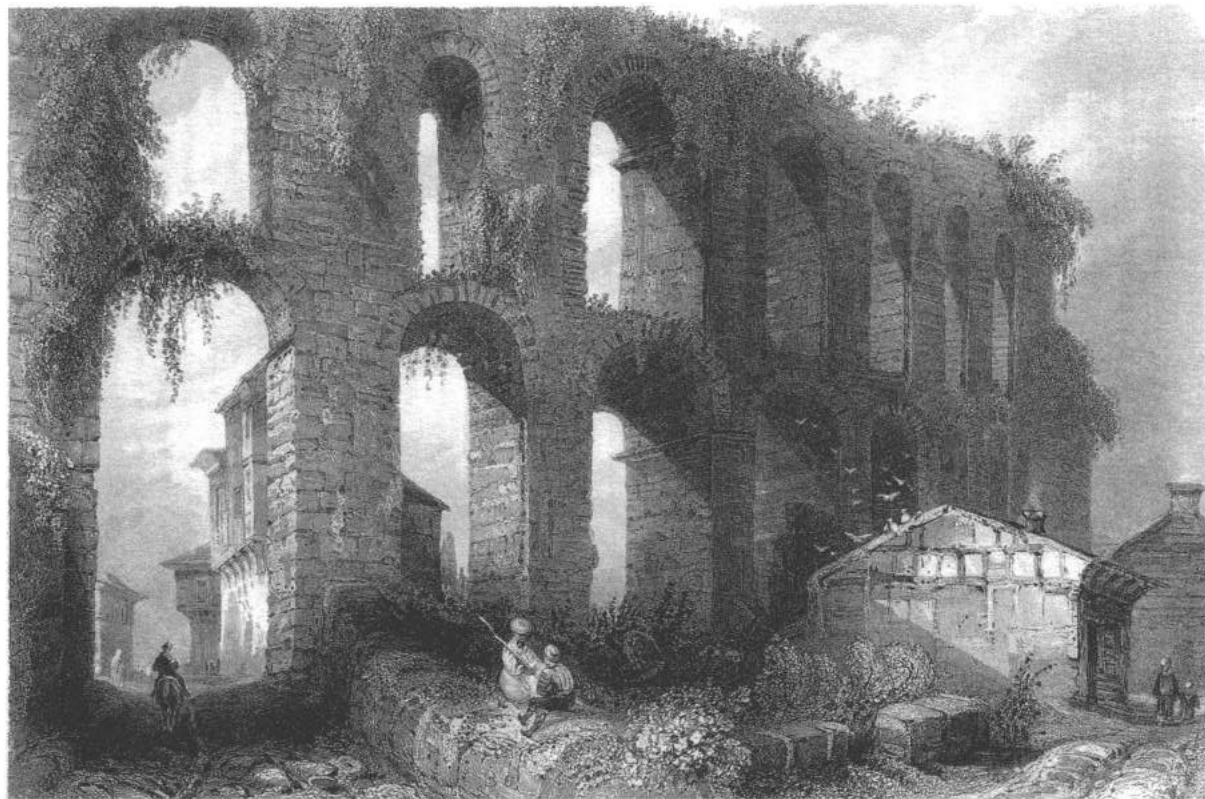
Pirgos Eğri Kemer'in planı, cephe çizimi ve kesitleri. (Andréossy)

di'dir. Belgrad köyü çevresinde toplanmış olan bentler arasında ise en büyükleri: Güneyde Büyük Bent ve Belgrad köyünün doğu-kuzeydoğusundaki Ayvat Bendi'dir. Bu dokuz bende bir onuncusu daha eklenebilir: Bentler gibi setlerle kapatılmış doğal bir çöküntü değil, yapay olarak kazılmış bir çukur olan Pirgos (Baş Havuz ya da Sultan Osman Havuzu).

İmparator Andronikos tarafından yaptırılmış ve Sultan II. Osman tarafından onartılmış Pirgos Havuzu'nun³ ve Büyük Constantin tarafından Cebeciköy yakınında yaptırılmış ama bugün artık kullanılmayan bir bendin dışında, diğer bütün bentler Osmanlı sultanlarının eseridir; Belgrad Ormanı ve çevresinde dokuz bent kurarak sadece payitahta değil, onun geniş varoşlarına da Bizans imparatorları zamanındaki eski hidrolik sistemleri besleyen su kaynaklarından çok daha zengin yeni kaynaklar sunma onuru –bu yeni kaynakları başkente ulaştırmak için kimi zaman pagan ya da Hristiyan öncülerinin eserlerini kullanmış da olsalar– tartışmasız bir şekilde Osmanlı sultanlarındır. Bentleri başkente bağlayan sistem iki türdedir: Bunlardan birincisi, zemin eğiminin önemli bir devamlılık sorunuyla karşılaşmadığı her yerde suyu yeraltından kanallarla taşımak; ikincisi vadiler, boğazlar, dereler gibi eğimi suyun akışını engelleyen coğrafi oluşumların üzerinden köprü şeklindeki geçen sukemerleriyle aşmak olarak özetlenebilir.

Ancak, daha önce de belirttiğim gibi, bugün de kullanılan kemerlerin (ve bunlara ait yeraltı suyollarının) bazıları, Konstanti-

3 Hammer'in de dikkat çektiği gibi (*Constantinopolis und der Bosphoros*, c. I, s. 564 ve *Geschichte der Osman Reichs*, c. II, s. 808); sanki bu eser lanetlidir ve kendisiyle ilgilenen her hükümdarın başına bir iş gelmektedir. Çünkü hem İmparator Andronikos hem Sultan II. Osman tarihin yazdığı en korkunç cinayetlerle katledilmişlerdir; öyle ki bu cinayetlerin insanı isyan ettiren ayrıntılarını çok az yazar yeniden anlatmaya cesaret etmiştir. Sultan II. Osman oldukça önemsiz bir hükümdar olmakla birlikte, Andronikos, kişisel erdemleri Fallmerayer tarafından "Trabzon İmparatorları Tarihi" (*Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, s. 28-40) adlı parlak yapıtta çok fazla abartılmış olsa da yine de en akıllı Bizans prensleri arasındaydı. Başkentlerini büyük hidrolik çalışmalarıyla donatan bu iki hükümdarın peşini bir türlü bırakmayan lanet, başka türde bir ilerlemenin dostu olarak gözüken, ülkelerinde matbaa sanatının gelişmesine çalışan iki sultanı da vurdu. Çünkü biri Göksu'da, diğeri Kâğıthane'de (zaten Kâğıthane ismi de buradan gelmektedir) harika kâğıthane kuran III. Selim ile III. Ahmed'in yaşamları da cinayete noktalanmıştır.

Valens ya da Bozdoğan Kemer. (W. H. Bartlett)

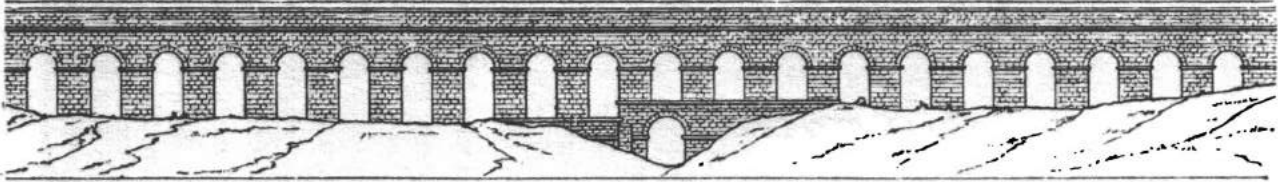
nopolis II. Mehmed tarafından fethedilmeden çok önce de vardı. Bunlar arasında Iustinianos, Valens ve Andronikos kemerleri sayılabilir. İlk ikisinin adları kendilerini yaptıranlardan çok onartanların adını yaşatmaktadır çünkü Iustinianos, İmparator Hadrianus tarafından inşa ettirilen yapıların bir bölümünü kullanmış; ve onlara, bugün bile görebileceğimiz, Cebeciköy yakınında Alibeyköy Deresi'nin üstüne görkemli bir şekilde eğilmiş duran iki anıtsal kemeri eklemiştir.

İmparator Andronikos daha sonra bu eseri, Alibeyköy Deresi'nin kuzeydoğusunda, hemen yakındaki bir derenin üstünden geçen ve bugün Pirgos Eğri Kemeri olarak bilinen bir başka kemer yaptırmakla tamamlamıştır. Kemere bu adın verilmesinin nedeni, bir dirsek gibi kıvrık bir çizgi üstünde yapılmış olması ve bunun sonucunda bir köşesindeki çıkıntının tam karşısında dar açılı tepesi olan bir girinti yer almasıdır. İstanbul içinde büyük bir zarafetle yükselen güzel Valens Kemeri ise Büyük Constantinus tarafından başkent in batısındaki derelerin suyunu taşımak için başlatılan hidrolik çalışmaların devamından başka bir şey değildir. Ancak İmparator Constantinus tarafından yaptırılan yeraltı su yollarının hepsi başkent in girişinde sona eriyordu, oysa İmparator Valens yer in üstüne yapılan bir kemer yardımıyla bu yolları başkent in içine uzatmıştır.⁴

Bizanslılardan Osmanlılara miras kalan bu yapılara, padişahlar çok sayıda yeni eser eklemiştir. Ya eski su yollarını kısaltmışlar veya iyileştirmişler ya da Belgrad Ormanı ve Bahçeköy'de kurulan bentler için yeni su yolları yaptırmışlardır.

Osmanlı yönetiminin Konstantinopolis hidrolik sistemine eklediği, boğazları ya da küçük çöküntüleri aşmak için inşa edildiklerinden çoğu fazla ilgi çekici olmayan bu türden eserlerin hepsini tek tek saymayacak, Pirgos [Kemberburgaz] ile Petnahor [Göktürk] arasında sıralanan kemerlerle, Bahçeköy'ün güneyindeki I. Mahmud kemerine değ inmekle yetineceğim.

⁴ Sunuş yazısında da belirtildiği gibi yazarın su yolu sistemlerini eksik ve hatalı tanımlamasından dolayı kemer adları ve şebeke tanımları doğru değildir. (e.n.)

Bahçeköy ya da Sultan Mahmud Kemer'i'nin cephe çizimi. (Forchheimer)

Birinciler Ayvat Bendi ile Iustinianos Kemerı arasındaki bağılantıyı sağlamak üzere adını taşıdıkları sultan tarafından yaptırılmışlardır. Kanuni Sultan Süleyman bu amaçla Petnahor ve Pirgos köylerinin hemen güneyinden geçen ve Kâğıthane Deresi'ne dökülen derenin üstüne iki kemer dikti. Birine Uzun Kemer ve diğeri-ne Güzelce Kemer denen bu iki harika yapıtı, Pirgos Eğri Kemerı yardımıyla Belgrad'daki beş bendin sularını İstanbul içine kadar getiren geniş hidrolik sistem ağını (Kırkçeşme Tesisleri) tamamlar. Bu sistem, bu büyük kentin su rezervinin temelini oluşturur. Bahçeköy'ün güneyinde bulunan ve genellikle Büyükdere Kemerı ismiyle bilinen ise Osmanlı Dönemi'nde yapılmış bütün kemerlerin en dikkat çekicisi olarak kabul edilebilir çünkü bu tümüyle yeni bir hidrolik hattıdır; buradaki bütün bentler ve bunları besleyecekleri noktalara bağlayan bütün sistem tamamen Osmanlı yapımıdır, herhangi bir mirasa dayanmamaktadır.

Aslında Bizans imparatorları, daha çok kent merkezine yönelik kaygıları arasında, Konstantinopolis'in varoşlarını oluşturan ve Boğaz'ın Avrupa yakası boyunca sıralanan bir dizi köye bağlanan Haliç'in kuzey sahilindeki çok sayıdaki yerleşimi tamamen unutmışlardı. Bunun sonucunda Konstantinopolis'in fethi döneminde Bizans imparatorlarının kente ulaştırdıkları birkaç su yolundan sadece kent merkezi yararlanırken, bugün Kasımpaşa, Pera, Galata, Tophane, Fındıklı, Dolmabahçe ve Beşiktaş adı verilen yerlerde oturanlar başkentin ayrıcalıklarından tamamen dışlanmışlardı. Bu denli ciddi olumsuzlukların üstesinden gelmek için Sultan I. Mahmud 18. yüzyılın ilk yarısında Bahçeköy çevresindeki üç bendi yaptırmakla kalmadı, aynı zamanda bu bentlerin suyunu söz konusu yerlere taşıyacak bütün bir su yolu sistemi düzenledi. Yeraltı su yollarının Bahçeköy'ün hemen güneyinde, Büyükdere suyu vadisinin yukarı kısmından Kâğıthane suyu vadisine kadar enlemesine uzanan çöküntüyü aşabilmeleri için, I. Mahmud tarafından yaptırılan Büyük Kemer de bu sistemin içinde yer almaktadır. Sıradan mimari nitelikleriyle pek dikkat çekmeyen bu kemer, yine de İstanbul'un çevresindeki en güzel görünümlü kemerlerden biridir. Bir yanda Büyükdere Vadisi'nin diğer yanda Belgrad Or-

Uzun Kemer. (W. H. Bartlett)

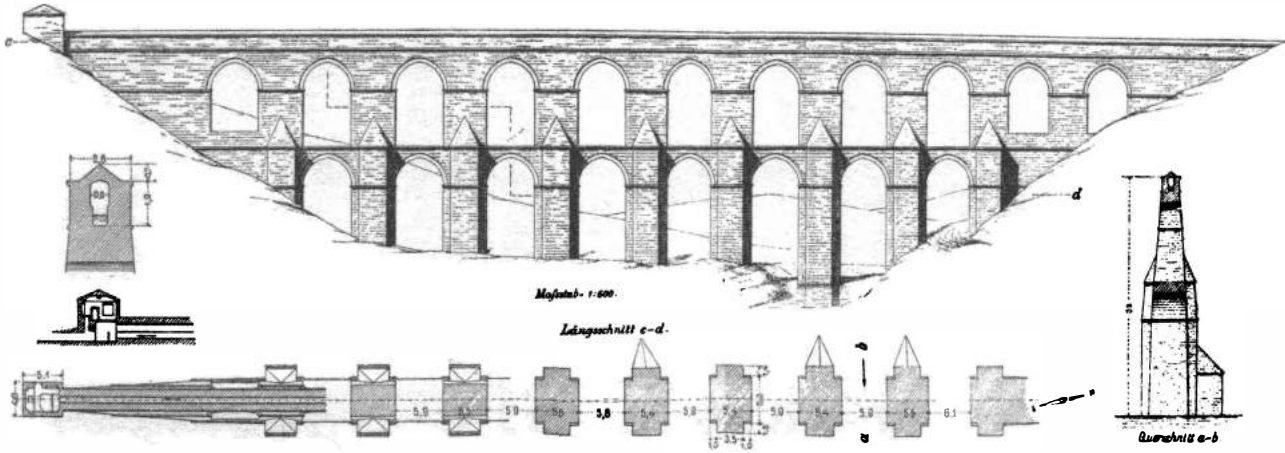
manı'nın sayısız manzaralarının her biri içinde ayrı bir resim verir. Gerçekten de bu bölgeye ister meşhur çınarlarla süslenmiş güzel çayırıktan, ister ormanlık Kocataş yükseltilerinden ya da Belgrad yeşilliklerinin içinden bakalım, karşımıza hep Bahçeköy Kemerı çıkar; aradaki uzaklığa göre, kimi zaman perspektifi kesen bir güzel kemerler dizisi, kimi zaman da zümrüt gibi tepelerin ortasında asılı kalmış gümüş bir şerit olarak görünür.

III

Gerek başkentin, gerek varoşlarının beslenmesine yönelik hidrolik sistemi oluşturan başlıca öğeleri incelediğimize göre, bu büyük şebekenin bütününe bir göz atıp genel düzenini değerlendirebiliriz.

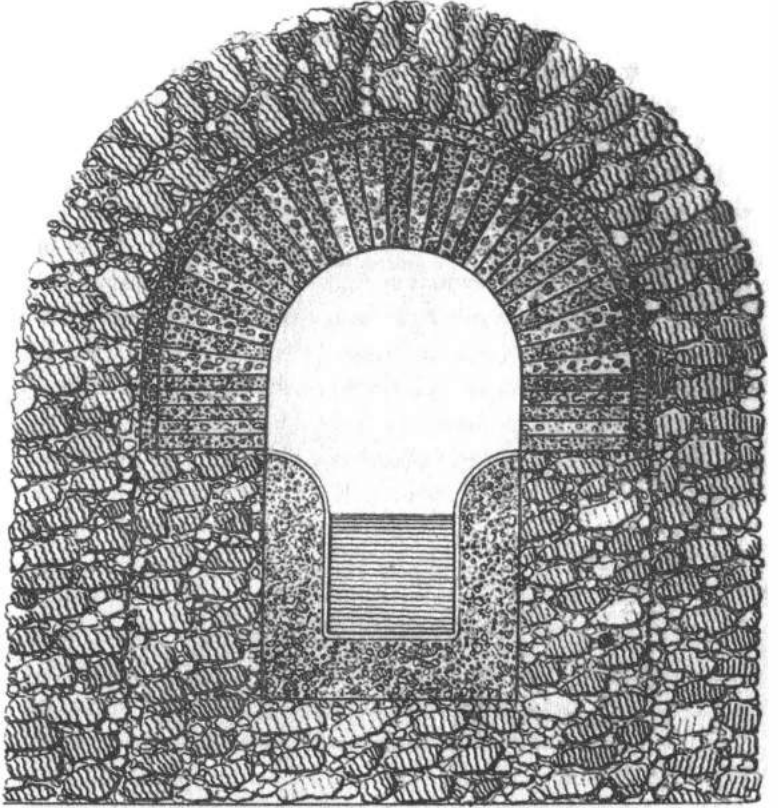
Biri Bahçeköy, diğeri Belgrad Ormanı çevresinde bulunan iki bent grubu bugün işleyen tüm hidrolik sistemin gerçek başlangıç noktalarını oluşturdukları için, bu sistem doğuş noktalarındaki farklı konumlara göre iki kola ayrılır ve bu iki kolun arasında Kâğıthane Deresi bulunur. Çıkış noktasına göre Bahçeköy, hedefi bakımından da “varoş kolu” adını verebileceğimiz doğu kolu, Bahçeköy'deki dört bentten Pera çevresine kadar kuzey-güney doğrultusunda yayılan dalgalı bir hattı izler. Pera'da, çeşitli komşu yerleşimlerin çeşmelerini besleyen bir dizi yan yola ayrılır. Bahçeköy kolu oldukça kesintisiz bir araziden geçtiğinden, neredeyse tamamen yeraltı yollarından oluşmuştur. Büyükdere Vadisi'nin üst kısmına atılmış I. Mahmud'un Büyük Kemerı bir kenara bırakılacak olursa, Bahçeköy kolunda Pera yakınındaki iki küçük kemerden başka yerüstü su yolu yoktur. Her iki kemer de yeraltı suyollarının, iki kola ayrılarak Kâğıthane Deresi'ne dökülen bir dereyi aşabilmeleri için yapılmıştır.

Çıkış ya da varış noktalarına göre Belgrad ya da İstanbul kolu adı verilebilecek batı kolunun yönü Bahçeköy kolu kadar tekdüze değildir, çünkü daha engebeli ve ancak su kemerleriyle aşılabilen derelerle, vadilerle ya da su yataklarıyla kesilmiş bir araziden geç-

Günümüzde Alibeyköy Barajı içinde kalan Cebeci Kemer'i'nin cephe çizimi ve kesitleri. (Forchheimer)

mektedir. Bu nedenle en az 16 su kemeri bulunmaktadır ama bunların ancak beşi büyük boyutlardadır. Ayrıca, Belgrad hidrolik kolunun bir dizi dönemeç yapmasına neden olan arazinin çeşitli engellerinden bağımsız olarak, sık sık ikincil kollara da ayrılmaktadır. Bunun nedeni ise ana akışa eklenen yan suyollarını sadece orta ve aşağı bölümlerinde almaması, daha başlangıcında birçok kaynaktan beslenmesidir. Gerçekten de Bahçeköy kolu sadece hepsi belirli bir alanda toplanmış bentlerden yola çıkar ve bu durum, suyollarının, başlangıç noktalarının çok yakınında bütün akış boyunca bölünmeyen tek ve büyük bir damar halinde birleşmelerini sağlar; oysa Belgrad bentleri üç paralel hat halinde sıralanmışlardır; öyle ki bu bentlerden çıkan suyolları iki ayrı dal oluşturur. Bu dallar (iki ayrı noktada Sultan Süleyman ve Eğri Kemer su kemerleri yardımıyla Kâğıthane Deresi'nin bir kolunu aştıktan sonra) önce eğriler çizerek, sonra Pirgos Havuzu'nda kuzeybatıya doğru yönelerek tek bir kol halinde birleşir. Bu kol, dördüncü bir kemerle, Iustinianos [Mağlova] Kemeri'yle Alibeyköy Vadisi'ni aşar. Ana su yolu buradan güneydoğuya döner, Cebeciköy'e doğru bir yan kol uzanır, sonra yeniden güneybatıya yönelir, Küçükköy yakınına kadar bu yönü izler, orada bu köyün batısındaki derelerin sularını taşıyan bir yan kola birleşir. Küçükköy çevresinde ana su yolu doğuya doğru uzun bir dirsek yaparak Kâğıthane ve Alibeyköy derelerinin birleştikleri noktaya yaklaşır, sonra tam zıt yönde bir çıkıntı daha yaparak yeniden güneydoğuya döner. Eyüp ile Topçular arasından geçer, işte tam buralarda büyük Belgrad Ormanı kolu İmparator Valens'in (daha doğrusu Constantinus'un) eski sistemiyle birleşir. Bu sistem iki koldan oluşmaktadır; kollardan biri Kavasköy yakınında bulunan bir bendin sularını, diğeri ise Yedikule ile Makriköy [Bakırköy] arasından geçerek Marmara'ya dökülen bir derenin sularını taşımaktadır. Büyük Belgrad kolu Eyüp ile Topçular arasında Constantinus-Valens hidrolik sistemiyle birleştikten sonra, artık tek ve büyük bir damar haline gelir ve Eğrikapı'dan sur içine girer; kent merkezini boydan boya kuzeybatıdan güneydoğuya doğru geçerek kent çeşmelerini besleyen sayısız yan kola ayrılır.

Osmanlı Dönemi'ne ait bir suyunun kesiti. (Andréossy)

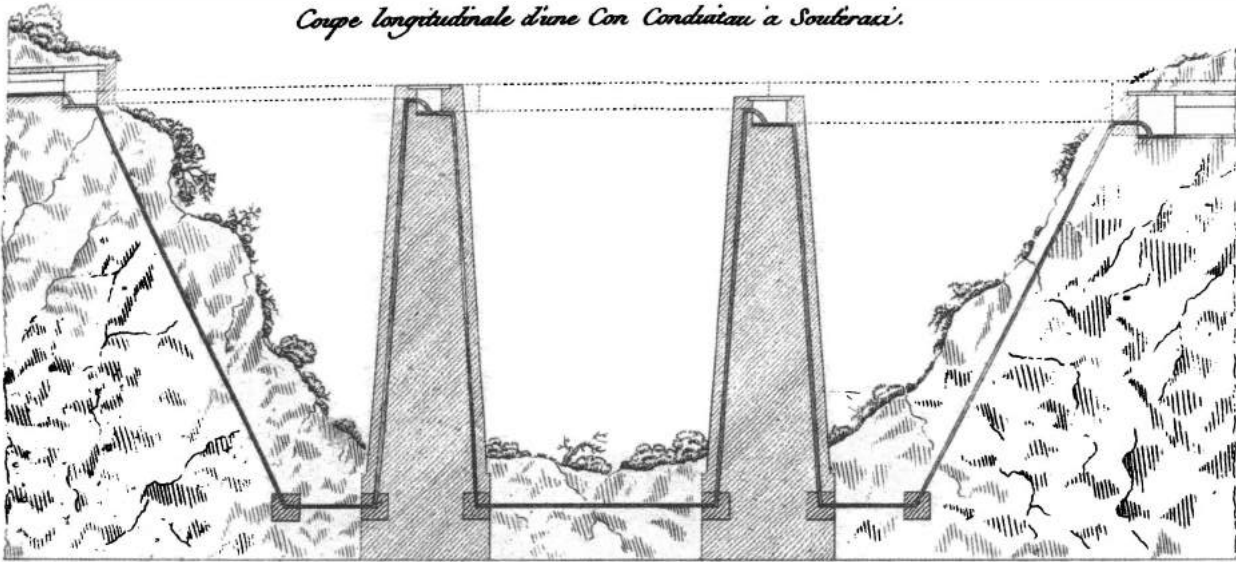
IV

Kısa taslağını anlattığım İstanbul hidrolik sisteminin, sadece yayılımı ve unsurlarının karmaşık düzeni nedeniyle değil, esas olarak yeraltından sık sık dışarıya taşması nedeniyle de çok özel bir yapısı vardır. Öyle ki başka ülkelerde çok geniş hidrolik ağları toprağın altında gömülü kalır, gizemli varlıklarını haber veren hiçbir işaret görülmezken, burada, tam tersine, tüm bu yeraltı yollarının yönü ve ilerleyişi uzun dış işaret dizileriyle belirtilmiş gibidir. Gerçekten de toplam sayıları gördüğümüz gibi 19'un da üstüne çıkan kemerlerden bağımsız olarak, yeraltı yollarının izledikleri hatların hepsi "suterazisi" adı verilen obeliske benzer biçimdeki kulelerle belirtilmiştir.

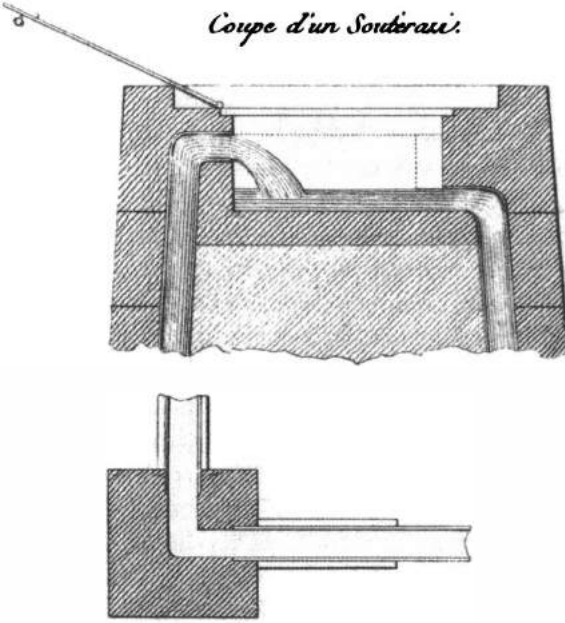
Kuşkusuz İstanbul'u ziyaret eden bir yabancı Pera'dan Büyükdere'ye giden yol boyunca, ya da Belgrad'dan Pargos'a gitmek için geçilen yerde ve oradan da Alibeyköy Vadisi boyunca Eyüp'ten geçerek İstanbul'a giden yolda aralıklarla sıralanmış bu suterazilerini görmüştür. Ama yüzyıllardır Osmanlı payitahtını ve çevresini dolaşmaya gelen yabancıların hepsi çok uzun hatlar boyunca sıralanmış bu kule dizilerine şaşırılmış olsalar da içlerinden pek azı bu kulelerin gerçek amacını anlamış olmalıdır; en azından, İstanbul ve Boğaz üzerine bütün dillerde yayımlanmış sayısız yazı içinde yörenin yapısı üzerinde önemli bir rol oynayan söz konusu kuleler ya atlanmış ya da gerçeklikten uzaklaşan çeşitli yorumlara konu edilmiştir. Büyük ve bilgece yapıtıyla kendinden önceki tüm araştırmacıların çalışmalarını da özetleyen ve tamamlayan Hammer bile, bu konuda ileri sürülen tüm çelişkili görüşleri gözden geçirdikten sonra, Kont Andréossy de dahil olmak üzere tüm bu araştırmacılar bu gizemli yapıların gerçek kullanım amaçları hakkında açıklayıcı hiçbir şey söyleyememişlerse, kendisinin de bu güçlüğü tam olarak doyurucu bir çözüm bulmasının olanaksız olduğunu itiraf etmektedir.⁵ Sonuçta geçici bir çözüm olarak bunların yeraltı yollarının havalandırılması için kullanıldıklarını kabul etmekle yetinmektedir ki bu tamamen yanlış bir görüştür.

⁵ Hammer, *Constantinopolis und der Bosphoros*, c. I, s. 578-583.

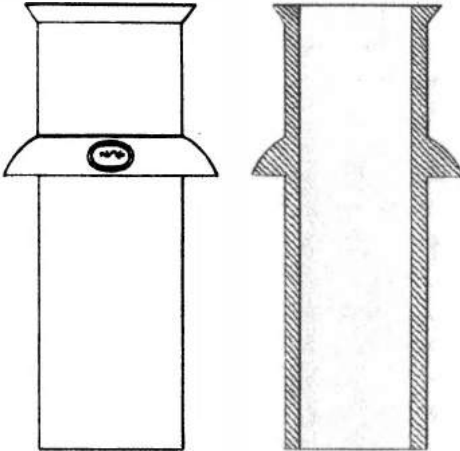
Coupe longitudinale d'une Conduite à Souterrain.

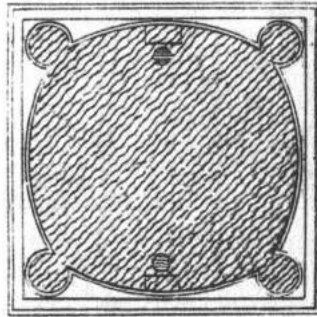
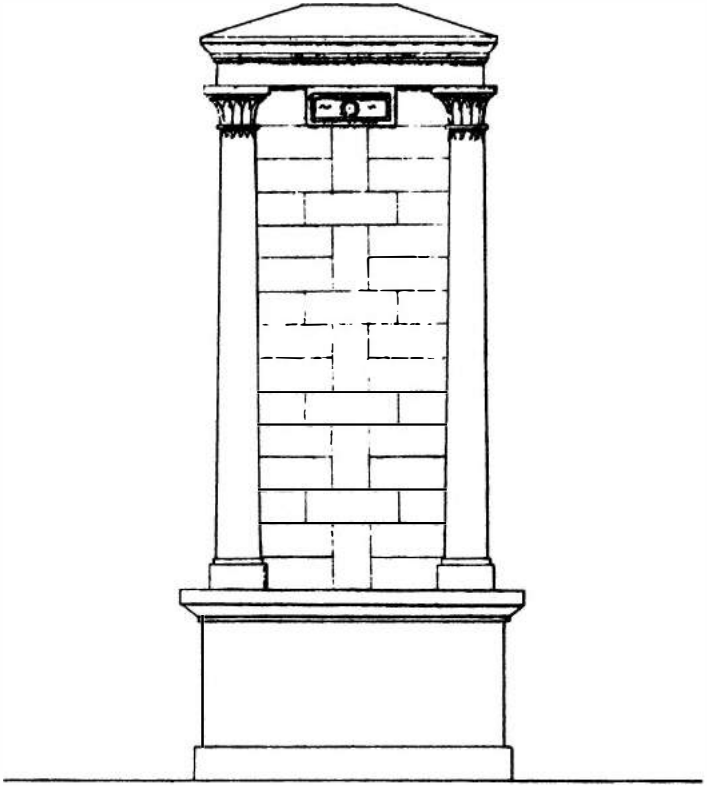
Suterazisinin basınç düşürme mekanizması. (Andréossy)

Suterasisinin tepesindeki seviye düşürme haznesinden ayrıntı. (Andréossy)

Osmanlıların su yollarının inşasında kullandıkları pişmiş topraktan bir künkün dış görünüşü ve kesiti. (Andréossy)

Bir suterazisinin dış görünüşü ve kesiti. (Andréossy)

Herhalde Araplara ya da İranlılara dayanan bir icat olan bu kuleler, yeraltı kanalları üzerindeki basıncı azaltmaya ya da sıfırlamaya yönelik bir düzeneğin dış korunaklarından başka bir şey değildir. Basınç, suyun ilk çıkış noktasındaki gücünün, geçtiği eğik düzlemlerde giderek artmasıyla oluşmaktadır: Eğimli suyollarının daha yukarıda bulunan uçları huni gibi genişlemekte, bu nedenle su, söz konusu ara duraktan sonra kaynağından aldığı ilk basınç gücünü yitirip sadece kat ettiği eğik düzlemin kattığı basınçla ilerlemektedir. Ancak ilk basınç çok güçlenirse, yeni ara duraklar da devreye sokulabilir. Bu çok basit sistemin o zaman için çok ciddi olan basınç sorunlarına belirli çözümler getirdiği, Türk mühendislerinin amaçlarını tamamen gerçekleştirdiği görülmektedir. Oysa bilimin bugün vardığı noktada bunlar sorun olmaktan çıkmıştır çünkü hem yeraltı yollarını tüm olası basınçlara direnebilecek kadar sağlam yapabilmek artık mümkündür, hem de bugünkü hidrolik sistemler eskiden aşılmaz olarak görülen ya da sukemerleri gibi çok eski yöntemlerle baş edilen binbir engeli aşabilecek kaynaklara ve yeni taşıyıcılara kavuşmuşlardır. Örneğin bugün artık sukemeri hiç kullanılmamaktadır. Bununla birlikte Türk suterazileri bizim modern hidrolik yapılarımız için çok yararlı olamasalar da en azından yeraltı kanallarının bakımını kolaylaştırmak gibi önemli bir avantaj sunmaktadırlar.

V

İstanbul'un hidrolik sisteminin modern bilimin gerekleri düzeyine yükselmesi için ne gibi değişiklikler yapılırsa yapılsın, bu sistemin iki eksikliği giderilemez: Çok geniş bir kentin su ihtiyacını değişken atmosfer olaylarına bağımlı kılmak ve zorunlu olarak değişmez sınırlar içinde hapsolan su kaynaklarını nüfus artışıyla orantılı bir biçime sokamamak. Bentler, özellikle yağmurlar tarafından beslenmeleri nedeniyle çok kurak geçen yıllarda normal ihtiyaçları karşılamaktan uzak kalırlar; diğer yandan yağmurlar ne kadar bol olursa olsun birikecekleri yerin azami hacmi bellidir ve bu hacim, nüfus hep arttığı için giderek yetersizleşecektir. O halde

bu tehdit edici boşlukları doldurmanın ve bentler sistemine ya artezyen kuyularından yararlanarak ya da İstanbul'a en yakın büyük suyollarından su alarak yeni kaynaklar eklemenin gerekeceği günlerin yaklaşmakta olduğu açıktır. Örneğin bu anlamda Meriç'ten yararlanılması düşünülebilir ama onun da başkente en yakın kolları 25 mil (40 km) uzaklıktadır. Şimdiden kestirilmesi imkânsız bir süre içinde bu çok masraflı, uzun ve güç yola başvurulması ne yazık ki zorunlu olabilir; çünkü Boğaz'ın jeolojik yapısına dayanan saptamalar artezyen kuyularına yönelik çok güven verici teşhisler yapılmasına olanak tanımamaktadır: Killi kayaçlar kesintisiz tabakalar oluşturmamakta, araya sürekli kumtaşı, kalker ya da suyu geçiren diğer karışımlardan oluşan bölgeler girmektedir ve İstanbul'un tüm çevresi tek ve aynı egemen jeolojik yapının parçası olduğu için, belli bir derinlikten sonra killi elemanların şu anda gün yüzüne çıkarılmış bölümlerden daha sürekli ve düzenli bir görünüm sunmalarını beklememiz için geçerli bir neden yoktur. Zaten bu yörenin yer katmanlarını karakterize eden sayısız çatlaklar, kırıklar ve bozukluklar artezyen kuyuları delinerek yeryüzüne çıkarılabilecek yeraltı su birikintilerinin oluşumu için elverişli koşullar bulma şansını azaltmaktadır.

Bu yapay sistem aslında yörenin su kaynaklarının doğal rejiminin doğrudan bir sonucu olduğu için, biraz konumuzun dışına taşarak hidrolik sistemi üzerine açtığımız, Boğaz'ın hidrografisine yakından bağlı olan bu bölümle, bizi ilgilendiren bölgelerin genel görüntüsü, başka bir deyişle kıyı çizgileri, dağların, vadilerin ve su akışlarının dağılımı hakkında bu çalışmanın dar çerçevesinin izin verdiği oranda söyleyeceklerimiz tamamlanmış oluyor. Bu nedenle artık bu yörenin organik özelliklerinin ve ikliminin anlatımına geçebiliriz. Bununla birlikte bu sorunlara eğilmeden önce, topoğrafyasını çizdiğimiz karaların yakınında bulunan Adalar'a da bir göz atmamız gerekiyor. Bir sonraki bölümde bunu yapmaya çalışacağız.

Üçüncü Bölüm

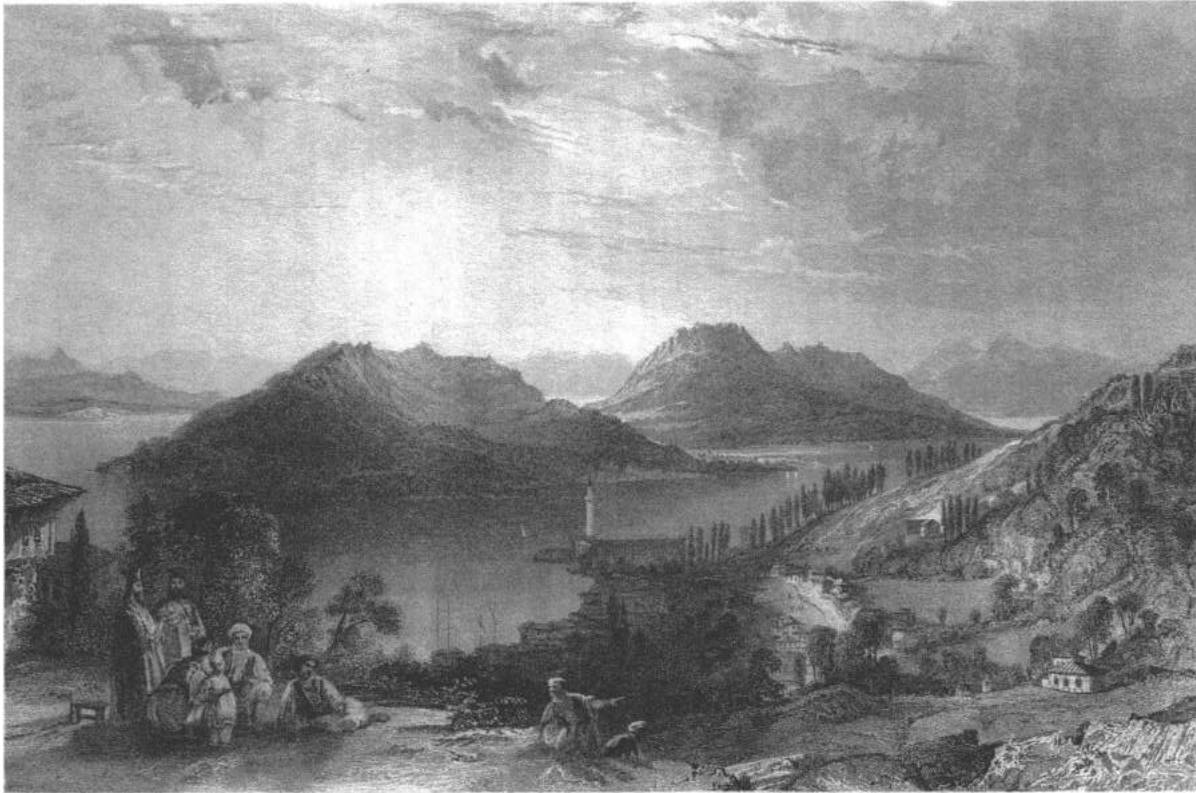
Adalar

*Prens Adaları. – Prinkipo Adası. – Demir madenleri. – Halki Adası.
– Eski yerleşimlerin izleri. – Antigoni Adası. – Proti Adası.
– Bizans imparatorları döneminde Prens Adaları. – Saraylar ve
zindanlar. – Prens Adaları'nın bugünkü durumu. – Boğaz'da bulunan
adalar. – Kyaneai Adaları. – Antikçağ'da bu adaların konu olduğu
efsane. – Bu efsanenin ilginçliği ve getirilebilecek yeni bir yorum.
– Antikçağ yazarlarının Kyaneai Adaları'yla ilgili bölümlerinin
tartışılması. – Bundan çıkarılacak sonuçlar.*

I

Boğaz'ın güney ağzıyla İzmit (Nikomedea) Körfezi'nin girişi arasında, Kocaeli sahilleri boyunca Hristiyanlar tarafından Prens Adaları, Türkler tarafından da Kızıl Adalar ismiyle bilinen bir dizi ada sıralanmıştır. Sayıları dokuzu bulan bu adalar şunlardır: Büyükada (Prinkipo), Heybeliada (Halki), Burgazada (Antigoni), Kınalıada (Proti), Yassıada (Plati), Sivriada (Oksia), Kaşık Adası (Pita), Sedef Adası (Androvita) ve Tavşan Adası (Neandros). İlk üçü, özellikle de hepsinin en büyüğü ve en dikkat çekicisi olan Büyükada, üzerlerinde ayrıca durulmasını hak etmektedirler.

Büyükada oldukça engebeli, kuzey-güney yönünde 4 km uzunluğa ve batı-doğu yönünde 1 km genişliğe sahip bir kara parçasıdır. Adanın en dar bölümünde yer alan güzel manzaralı vadi, güney-batı ucuna doğru genişleyerek Aya Yorgi Manastırı'nın bulunduğu tepenin eteğinde denize kavuşur. Manastırdan görülen manzara eşsizdir çünkü adanın tamamı, Marmara Denizi'nin mavi bir atlas gibi uzanan suları üstünde dantel gibi oyulmuş ve yarılarla dolu sahilleri görüş alanı içindedir. İnsanın gözü, tepeleri ve vadileri kaplayan sık çalılıklara ve koruluklara da takılır, zümrüt gibi yeşillik-

Heybeliada'daki Telsis Manastırı'ndan Büyükkada'ya bakış. (T. Allom)

lerin kayaların sarı ve kırmızı tonlarıyla oluşturduğu kontrastlara hayran kalır. Bu küçük takımadaların ama en çok da Türklerin Kızıl Ada ismini özellikle kullandıkları Büyükada topraklarının niteliği olan bu renkler aşağı yukarı hepsinin kayalarında bulunan demirli maddelerin sonucudur ve burada zengin demir yatakları bulunduğunun kanıtıdır. Bugüne kadar, özellikle adanın yerleşim merkezinin hemen kuzeydoğusunda son derece kısıtlı birkaç maden işletme çabası bile bu kanıyı doğrulama olanağı vermektedir. Bu minerali oluşturan doğal demir oksit ve limonit bu bölgede o derece yoğun bulunmaktadır ki 1.235 kg toprakla karışık ham madenden çoğunlukla 500 g saf metal elde edilebilmektedir. Binde 50 gibi bir oranı ifade eden bu rakamlar, çok dikkat çekici bir maden zenginliğine işaret eder.

Büyükada'nın hemen güneydoğusunda ve güneyinde, Sedef ve Tavşan adacıkları bulunmaktadır. Bunlar sadece tavşanların yaşadığı ve bu nedenle avcılarının da uğrak yeri olan çıplak kayalıklardır.

Büyükada ile batısındaki Heybeliada arasında sadece dar bir su geçidi bulunmaktadır; Heybeliada bu küçük takımadanın belki de en güzel adasıdır. Plinius'un Khalkites adını verdiği bu ada ismini bakır madenlerinden almış ve bu özellik Antikçağ'da bu adayı meşhur etmiştir. Birçok noktada ve özellikle de adanın güney bölümünde bakır madenleriyle ilgili yapılmış eski çalışmaların ve kazıların izleri görülmektedir. Örneğin Heybeliada'nın güneydoğu ucundaki liman eski işliklerden geldiği belli olan maden cürufılarıyla kaplıdır; ayrıca bu limana açılan ve üzerinde Panagia Manastırı'nın da yer aldığı vadide de çeşitli kazılardan çıkan maddelerin birikmesinden oluşmuş yükselti ler göze çarpmaktadır. Zaten buraya komşu tepelerin eteklerinde ve limanda ya maden çıkarmakta kullanılmış ya da yeraltı galerilerinin çıkışı işlevini görmüş eski kuyu ağızları dikkat çekmektedir. Bunun dışında, bu kitabın jeolojik bölümünde de göreceğimiz gibi, adanın sağlam yapısının her yerinde az çok bakırlı ya da demirli alaşımlar bulunmaktadır.

Tıpkı Büyükada'da olduğu gibi, Heybeliada'ya da Büyüka-da'daki Aya Yorgi Manastırı'ndan bakınca adanın tamamı görülmektedir. Heybeliada, bu yükseltiden bakıldığında insanın karşısına ortası şişkin, yuvarlak tepelerle kabarmış, kuzeyden güneye

uzanan dar bir vadinin böldüğü ve hem kuzeydoğuda hem de güneybatıda, birinde enfes bir servili yolun ucunda Aya Triada, diğerrinde de Panagia manastırlarının bulunduğu iki tepe ile sona eren yemyeşil bir kütle olarak görülmektedir. Bu kütle birkaç kumsalla çevrelenmiştir ve bunların sırtlarında, ortadaki yükseltinin doğu yamacının eteğindeki yerleşim merkezi de görülür.

En az bir kilometre genişliğindeki bir boğaz Heybeliada'yı Burgazada'dan (Antigoni) ayırır.¹ Antikçağ yazarları bu adaya Erebinthos, Bizanslı yazarlar ise Therebintos ya da Panormos adını vermişlerdir. Heybeliada'dan daha küçüktür ve kuzeydoğu-kuzeyden güneybatı-güney yönüne doğru yuvarlak tepeleri olan oldukça yüksek bir alanla kaplıdır; bu yükseltinin güneybatı-güney ucu adanın en yüksek noktasıdır. Burada eski bir kilisenin kalıntıları görülmektedir ve onların yakınında hâlâ sapasağlam duran ik güzel sarnıç bulunmaktadır. Adanın kuzeybatı-kuzey sahili komşu Kınalıada (Proti) yönünde uzanan bir burunla sona erer. Bu burunu ve kuzey sahilinin geri kalanını kaplayan kayalar, gerek biçimleri gerek kızıl renkleriyle Kınalıada sahilindeki kayalarla öyle bir uyum içindedir ki bu iki adanın eskiden bir tek ada olduklarını düşünmemeye olanak yoktur. Burgazada'daki tek köy doğu sahilindedir. Onun yanında da Aya Yorgi Manastırı yükselir.

Eskilerin Elcea dedikleri Kınalıada Rumca ismini, yani Proti'yi İstanbul'a göre konumundan almıştır. Başkentten Prens Adaları'na doğru yola çıkıldığında karşınıza çıkan ilk (*protos*) ada budur. Kınalıada ıssız bir yerdir ama Burgaz'ın batı-güneybatısında sıralanan Yassıada (Plati), Sivriada (Oksia), Kaşık Adası (Pita, Antikçağ'da Pytioides) adacıkları kadar çorak da değildir.

II

Bizans imparatorları zamanında pek konuksever sayılamayacak bu dört ada, meşhur bahtsızlara sürgün ya da esaret yeri işlevi görüyordu. Bu sürgünlerin arasında çok sayıda taç giymiş insanın yer al-

¹ Kökeni saptanamayan bir yapının kalıntıları yüzünden bu ad verilmiştir.

ması nedeniyle, bu kayalıklara Prens Adaları adı verildi; daha sonra bu isim küçük takımadanın bütünü için kullanıldı. Bu takımadanın en büyük ve en güzel iki adası olan Büyükada ve Heybeliada'nın prenslerin düşmanlıklarından çok görkemlerine tanık oldukları doğrudur. Çünkü bu adalar Bizans imparatorlarının yazlıklarıydı ve onların köşkleriyle güzelleştirilmişlerdi. Ancak o zamanlar hükümdarlar, bugünkünden daha hızlı bir biçimde saraydan zindana geçtikleri ve bu adalarda bahtı açık olanlar ile çile çekenlerin konutlarının iç içe olması nedeniyle aynı adın bütün adalar için kullanılmasından daha doğal bir şey yoktu. Çünkü bugün bir adada oturanın ertesi gün bir başka adaya, çok farklı bir konumda geçmesi alışılmış bir durumdu. Demek ki bu adalar halkın gözünde insan yaşamının en şiddetli karşıtlıklarının simgesi, gururla küçük düşmenin, büyüklükle hiçliğin, mutlulukla sefaletin birbirine karıştığı bir yerdi: Tek kelimeyle, bunlar gerçekten prenslerin adalarıydı!

Günlerini Marmara'nın güzel göğü altında, güzel Kocaeli kıyılarının karşısında geçirmeye mahkûm zavallıların ne gibi bir zulmün kurbanı olduklarını bilmeyen biri, belki de bu duruma acımaz ve bu Bizans Sibiryası'nı, Kuzey Asya'nın donmuş bozkırları ya da Botany Körfezi² ve Cayenne'in³ kavurucu sahillerine kıyasla gayet ılıman bir yer olarak düşünebilir. Ancak Bizans hükümdarları, gazaplarının haklı ya da haksız kurbanlarını sürgüne göndermekle yetinmiyorlar, onların yalnızlıkla ve kendileriyle barışmalarının tek yolunu baştan yok ederek bedeni ruha bağlayan bağları acımasızca koparıp atıyorlardı: Sürgünlerin çoğunlukla adaya bırakılmadan önce gözlerine mil çekiliyordu.⁴ Bu korkunç barbarlık, bu türden suçların daha Osmanlı sultanlarının sarayını kirletme-

² Avustralya'nın Yeni Güney Galler Eyaleti'nde, kıyısında Sydney kentinin kurulduğu körfez. Çöl ikliminin hüküm sürdüğü bu eyalette sıcaklığın gölgede 49,7° C'ye dek yükseldiği kayıtlara geçmiştir. (e.n.)

³ Fransız Guyanası'nın başkenti. Muson ikliminin hüküm sürdüğü şehirde aylık hava sıcaklığı ortalamaları yıl boyunca 23 ila 30° C sınırı içinde seyreder. Kayda geçmiş en yüksek sıcaklık 35,1° C, en düşüğüne 17,2° C'dir. (e.n.)

⁴ Hammer'in, söz konusu adalara sürülmeden önce gözlerine mil çekilen ya da başka organları sakatlanan prensler, nazırlar ve rahiplere ilişkin verdiği uzun liste için bkz. *Constantinopolis und der Bosphoros*, c. II, s. 362-372.

sinden çok önceleri, Bizans sarayının şerefini iki paralık etmişti. Zaten II. Mehmed'in yabancı ve savaşkan çocukları, daha birçok sahada olduğu gibi bu sahada da Hristiyanların –yani bir merhamet ve adalet tanrısının medeni temsilcileri olmaları gerekenlerin– işledikleri en iğrenç vahşet eylemlerini tekrarlamaktan başka bir şey yapmadılar.

III

Bugün Prens Adaları'ndaki bütün bu kan ve hüznü dolu anılar, şatafatlı ve ihtişamlı anıtlarla birlikte ortadan yok olmuştur. Artık bu adalar İstanbul çevresinin en cazip ve en sağlıklı sayfiyeleridir. Bugün de eskiden olduğu gibi, ada konumundan kaynaklanan çok yumuşak ve gerek kış sıcaklıkları, gerek meteorolojik olayların düzenliliği açısından Boğaz'dan, hatta payitahttan daha güzel bir iklimi vardır. Bizans dönemindeki parlaklıklarını ve görkemlerini yitiren bu adalar, Hristiyan unsuru İstanbul çevresindeki her yerden daha çok korumuştur. Hristiyanlar Müslüman fanatizmine karşı sürekli buraya gelip sığınmışlardı; öyle ki Türk egemenliğinin en kötü günlerinde bile Prens Adaları tamamen Hristiyan bir nüfusun merkezi olmak gibi zımnı tanınmış bir ayrıcalıktan yararlanıyordu. Bu nedenle, gerek bu açıdan, gerek konum ve iklim koşulları bakımından başkent çevresinde bu hoş adalar kadar yabancıların ikametine uygun bir yer daha bulmak güçtür. Tarifeli vapur seferlerinin Adalar'ı Boğaz'ın her noktasına bağlamasından sonra bu avantaj iyice artmıştır.

Prens Adaları sözünü ettiğimiz dokuz adadan oluşmakla birlikte, Büyükada'nın doğusunda, Kartal Koyu ile Tuzla Burnu arasındaki sahil boyunca sıralanan adacıklar dizisi de bu takımadaların bir parçası olarak kabul edilebilir. Bu adacıklar çoğunlukla tamamen ıssız ve kayalıktır, yine de bazıları oldukça büyük ve engebelidir. Biri Tuzla Koyu'nun girişinde ve diğeri onun biraz batısında yer alan iki yüksek adacık bu türdendir.

Prens Adaları, sadece Kocaeli sahillerinin bu parçasında değil, aynı zamanda Trakya yarımadası kıyılarında da görülen tek takımadadır.

IV

Boğaz'a gelince, suyolunun derinliği nedeniyle, kıyılara az çok yakın noktalara serpiştirilmiş birkaç kayalık dışında, hiçbir bölgesinde denizaltı yükseltilerinin su yüzüne çıktıkları görülmez. Bu istisnalara örnek olarak, bir halk efsanesinin Leandros (Kız Kulesi) adını yakıştırdığı Üsküdar'ın tam karşısındaki kaya, Büyükliman ile Rumelikavağı arasındaki sarp kıyı şeridini oluşturan bazalt surlar boyunca sıralanmış birkaç kayalık ve son olarak da Boğaz'ın kuzey ağzında, Rumeli Feneri'nin karşısında, Avrupa yakasına yakın bir yerde yükselen ve Türkler tarafından Öreke Kayaları adı verilen bir düzine adacıktan oluşan bir küme gösterilebilir. Antikçağ'da Symplegades ("Mavi kayalar") ya da Kyaneai Adaları adıyla yaptıkları şöhretten çok, buraya bağlanan çok eski bir söylentinin belirli bir coğrafi değeri olması nedeniyle bu bazalt grubu üzerinde biraz duracak ve söz konusu efsaneyi bugüne dek kabul edilmiş tüm varsayımlardan farklı ve yeni bir tezle açıklamaya çalışacağız.

Klasik yazarların çoğu tarafından nakledilen bir söylentiye göre, bu adalar eskiden belli bir hareketliliğe sahipti; bu da bölgeyi denizciler açısından son derece tehlikeli bir hale getiriyordu. Öyle ki Kolkhis'e⁵ yaptıkları meşhur sefer sırasında Argonotlar bu yüzen adaların ortasından geçmekte çok zorlanmış ve onları aşmak için birbirlerinden yeterince uzaklaştıkları bir andan yararlanmışlardı. Bu efsane, denizin adacıkları kimi zaman örtmesi, kimi zaman da ortaya çıkarması sonucunda oluşan bir giz yanılmasıyla kaynaklandığı söylenerek açıklanmaya çalışılmıştı. Alışkanlıklarının tersine, bu adacıklar hakkında hiçbir geriye dönük incelemeye girişmeyen Hammer tarafından da kullanılan bu yorumun, söz konusu yer incelendiğinde asla kabul edilemeyeceği ortaya çık-

⁵ Antikçağ'da bugünkü Gürcistan'ın batı kesiminde kurulmuş bir krallık. Efsaneye göre Altın Post'u bulmak isteyen Argo gemisinin kaptanı İason, Argonotlar olarak anılan mürettebatıyla birlikte o zamana dek gidilmemiş bu uzak diyara yelken açmış ve Medea ile burada tanışmıştı. Günümüzde tarihçiler bu efsanenin Karadeniz'de ilk eski Yunan kolonilerinin kuruluş döneminden kalma bir iz olduğunu düşünmektedir. (e.n.)

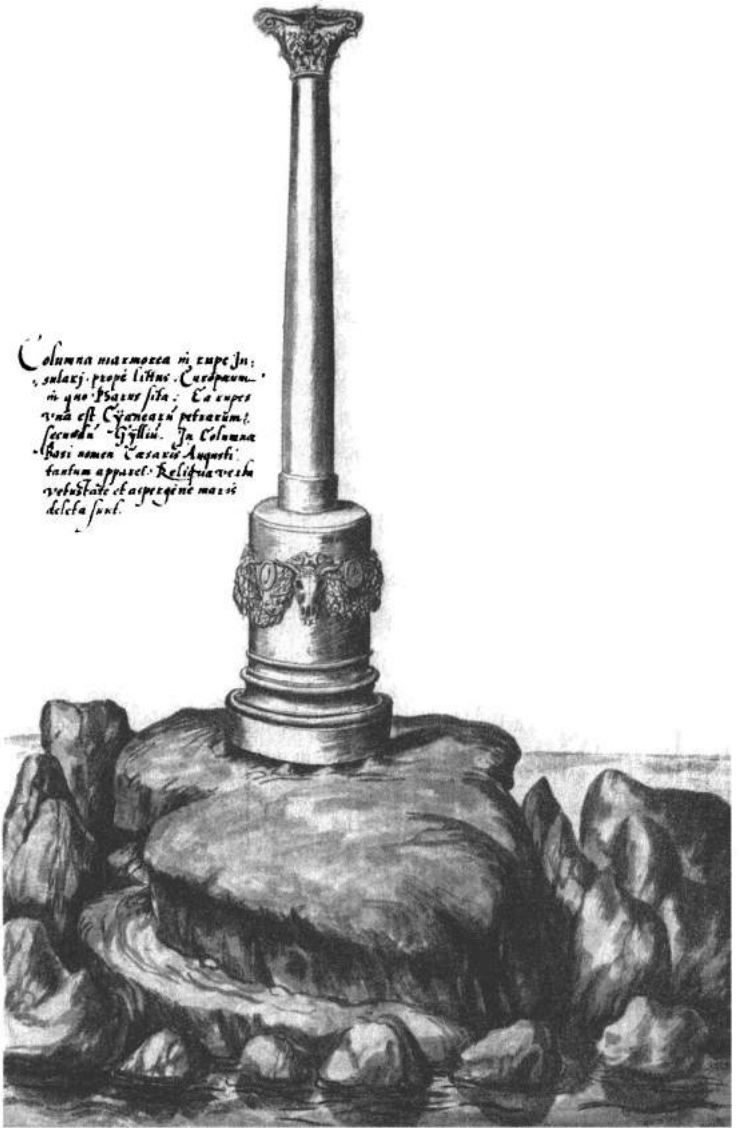

Rumeli Feneri ve Öreke Kayaları ile üzerindeki sütunun kaidesi. (Pertussier)

maktadır; çünkü dalgalar Symplegades'i oluşturan adacıkların en alçaklarını kaplayabilseler de iki büyük adacık ve özellikle de güzel bir Korint sütunu kaidesi tarafından süslenen ada çok basit bir nedenle bu batma çıkma olayının tamamen dışında kalmaktadır. Çünkü onlar komşu sahil düzeyinde, başka bir deyişle yaklaşık 50 metre yükseklikte bulunmaktadır ve sonuç olarak onların tepesine ulaşacak bir dalga aynı zamanda tüm sahil şeridini de sular altında bırakacak ve Boğaz'ın kuzey ağzının önemli bir bölümünün gözden yitmesine neden olacaktır. Ama biz bu ağzın Argonotların seferi sırasında var olduğunu biliyoruz çünkü bu seferi anlatan yazarlar Yunan gemilerini Boğaz'ın bu kısmından geçirmekte ve burasının kıyılarını bugün oldukları biçimleriyle betimlemektedirler.

Sonuçta, Argonotlar çağı kadar eski bir dönemde bu kayalıkların, yiğit denizcileri haklı bir dehşete sürükleyen hareketli görüntüsünün nedenini açıklamak için, bu yöredeki etkilerinin izleri daha dün olmuşçasına, en yeni püskürmeler kadar taze duran volkanik unsurların o sırada faaliyet halinde olduklarını kabul etmek daha akılcı olmaz mı? Argonotların seferinden çok daha önce, Boğaz'ın ağzının açılmasında rol almış balazt kütleler o dönemde eski enerjilerinin bir bölümünü henüz koruyor olamazlar mı? Böylece, suyolunun daha yeni soğumuş dibinde yeni sarsıntılara yol açıp, bugün ancak kalıntılarını gördüğümüz volkanik adacıkların bir görünüp bir kaybolmalarına yol açmış olamazlar mı? Kuşkusuz, belli duman bulutları çıkması ve denizin hafif ya da şiddetli çalkalanmasıyla beraber yaşanan bu geçici ve yerel afetler, mitolojik bir çağda, Boğaz'ın ağzının Karadeniz (*Pontus Euxinus*) ile Yunan Adaları arasındaki ulaşımı kesmek isteyen tanrılar tarafından serpiştirilmiş gezgin adalar tarafından korunduğu efsanesini doğurmuş olamaz mı?

Antikçağ yazarlarının tarihte bu yörede yaşanmış bir volkanik olaya işaret etmedikleri doğrudur; ama Troya Savaşı'ndan bile eski olan Argonotlar seferinin tarihin alanına değil, geleneksel ve efsanevi dönemlere ait olduğu; bu dönemlerin gerek fiziksel gerek siyasal olaylarının daha sonraki devirlere şeffaflık ölçüsü derece derece değişen bir alegori ve kurmaca örtüsü altında aktarıldığı unutulma-

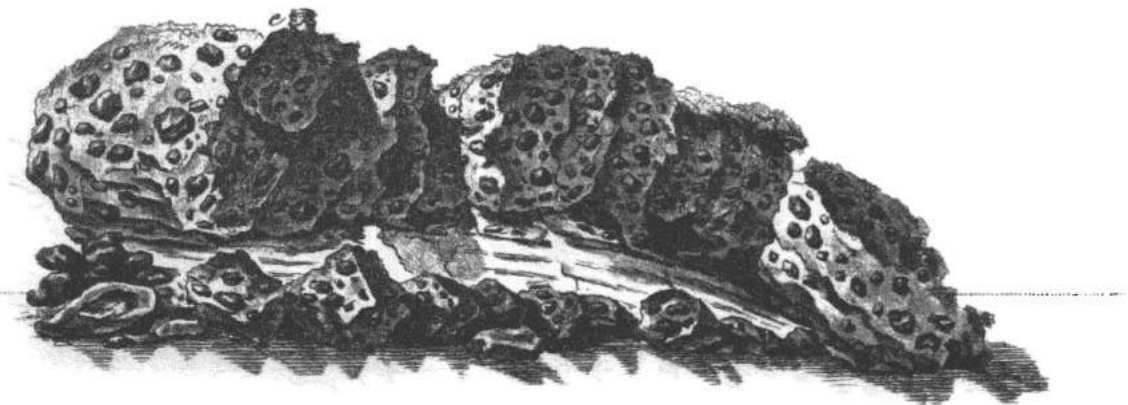
Öreke Kayaları üzerindeki Öreke Taşı'nın 1574 tarihli bir çizimi. (Freshfield Album, Trinity College Kütüphanesi, Cambridge, İngiltere)

malıdır. Gerçi bu durum, fiziki alanda yaşanmış birçok çarpıcı olayın hatırasının bu yolla korunmasını ve günümüzde yapılan akılcı yorumlar sayesinde tarihsel olay değerine ulaşmasını engellememiştir. Bu türden bir yığın örnek arasından sadece şunu vermekle yetineceğim: Hesiodos ve Homeros çok eski bir efsaneyi anlatırlar: Buna göre, Khimaira isminde dev gibi bir ejderha Likya'nın doğu kıyılarını kasıp kavurmuş, ülkeyi ateş selleri altında bırakmıştır. Homeros'tan beş yüzyıl sonra Pindaros da Khimaira'nın devlerinden bahseder; ama artık bir ejderha değil, alev kusan bir dağ söz konusudur. Sonuçta, bu olaya değinen Strabon, doğabilimci Plinius, Vergilius gibi Antikçağ yazarlarını izlediğimizde Likya'nın bu bölümünü meşhur eden harika efsanenin giderek dağıldığını görürüz. Sonunda Seneca bu olayı bize öylesine ayrıntılı ve kesin bir şekilde anlatır ki bugün Türklerin Yanartaş ismiyle andıkları ve hiç kesilmeyen yanıcı gaz püskürmeleri nedeniyle dorukları alev dilleriyle kaplı dağı tanımak işten bile değildir.⁶ Hiçbir olağanüstü yanı bulunmayan ve gerek Asya'nın, gerek Avrupa'nın başka birçok noktasında da yinelenen bir olayın anısının, bize, ağzından ateş püskürten bir ejderhanın gerçekötesi çizgileriyle ulaşmasının yanı sıra, Kyaneai Adaları'ndaki volkanik olayları Boğaz'ın ağzında dolaşan ve gemicilerin buradan çıkmasını engelleyen hareketli kara kütleleri türünden bir kurmacayla anlatmak çok daha abartısız ve anlaşılır görünmektedir.

V

Zaten, Antikçağ yazarlarının Kyaneai Adaları'nı kendi zamanlarındaki halleriyle betimlemeleri üzerine yapılacak eleştirel bir tartışma, bizi, bu adaların bugün artık o zamanki gibi olmadıkları sonucuna götürecektir; geçirdikleri bu çok büyük değişiklik, tarih alanı içinde bile, sadece volkanik unsurların faaliyetiyle açıklanabilir. Gerçekten de Kyaneai Adaları'ndan, eski bir Yunan efsanesine göre, hareket edebilen adalar olarak söz eden Herodotos'tan be-

⁶ *Géologie de l'Asie Mineure* adlı yapıtımda bu ilginç dağla ve ona bağlı ilginç tarihsel tanıklıklarla özel olarak ilgileneneğim.

*Face Orientale des Cîamées ,
Ecueil à l'entrée de la Mer-Noire , Côte d'Europe.
(e) Colonne de Pompée ,*

Gravé par L. J. Allair ,

Öreke Kayaları'nın jeolojik ayrıntıları. (Andréossy)

ri,⁷ Symplegades'e değinen tüm Antikçağ yazarları onların iki tane olduklarını ve birinin Avrupa, diğerinin de Asya yakası yakınında bulunduğunu belirtmektedirler. Örneğin Strabon bu iki ada arasındaki mesafenin 20 stadion (3700 m) olduğunu belirtmektedir. Yaklaşık dört kilometreye denk düşen bir uzaklık,⁸ Kyaneai Adaları'nın bugün yakınında oldukları Rumeli Feneri'nin bulunduğu yaka ile Asya yakası arasında Boğaz'ın genişliğine uymaktadır. Demek ki gerek Strabon'dan önceki gerek sonraki yazarlar ne zaman Kyaneai Adaları'ndan söz etseler, Küçük Asya'ya komşu ülkeler konusunda tüm Antikçağ yazarlarından daha yetkin olan Strabon'un (burası ünlü coğrafyacının kendi vatanıdır) çok açık bir biçimde işaret ettiği gibi, "Boğaz'ın tüm genişliği tarafından birbirinden ayrılan iki adayı" ifade etmektedirler. Milattan üç yüzyıl önce ozan Lykophron'un Symplegades adıyla tanımladığı "iki" kayayı bu anlamda ele almak gerekir. Yaşlı Plinius'un ve Pomponius Mela'nın⁹ Karadeniz'in ağzına yerleştirdikleri¹⁰ "iki Kyaneai" adası ya da Symplegades için de Ammianus Marcellinus'un Boğaz'ın ağzında işaret ettiği "iki" kayalık (*gemini scopuli*) için de aynı şey geçerlidir.¹¹

⁷ IV, 84. Herodotos'un bu bölümündeki bir diğer ilginç yön de Boğaz'ın ağzında, Asya yakasında ona göre Iupiter Urios (elverişli rüzgârların efendisi) adına yapılmış bir tapınak bulunduğunu belirtmesidir. Aynı yazardan Dara'nın ordularını meşhur Trakya kanalından geçirmeye uğraştığı dönemde, bu prensin Kyaneai Adaları'nı ziyaret ettiğini ve daha sonra söz konusu tapınağa giderek Boğaz'ı seyrettiğini öğreniyoruz. Herodotos Boğaz'ın "kesinlikle hayran hayran seyredilmeyi hak ettiğini" ekliyor. Iupiter Urios Tapınağı'nı da içeren antik Hieron kutsal alanı büyük bir olasılıkla Anadolu kavağı Burnu üstünde yapılmıştı. Aynı yerde bugün Hristiyanların Ceneviz şatosu ve Türklerin de çok anlamlı bir şekilde Yoros Kalesi olarak adlandırdıkları bir harabe bulunmaktadır. Yorossözcüğü Herodotos'un Urios'unun neredeyse aynen tekrarıdır.

⁸ Olimpik *stadion* ölçüsünü 184,9 metre kabul ederek.

⁹ *De Situ orbis*, c. II, 7.

¹⁰ Plinius (*Hist. nat.*, I, xiv, 25), iki adanın durmadan ayrılıp yaklaştıkları efsanesine değinirken ("Traditoeque fabulosi inter se concurrisset"), bu efsaneyi bir göz yanılsamasıyla açıklamaya çalışır. Aslında söz konusu yeri gidip görmüş olsaydı, böyle bir varsayımı herhalde ileri sürmezdi. Ama Herodotos ve Strabon'un aksine, Romalı doğabilimcinin genellikle hiçbir zaman görmediği şeyleri nakletmekle yetindiğini biliyoruz.

¹¹ XXII, 8. Ammianus Marcellinus iki Symplegades'in eskiden sahip olduğu hareketlilik ününe öyle inanmıştı ki bugünkü ve geçmişteki durumları arasındaki zıtlık üzerinde ısrarla duruyordu: "Hi scopuli cum eos Argo, prima omnium navis, Colchos ad direptionem aurei properans velleris, praeterisset innoxia, immobili turbine circumf-

Bugün bütün bu anlatılanlar tamamen değişmiştir: Asya tara-
fındaki adacık kaybolmuş ve Anadolu Feneri ile Yom Burnu ara-
sında kalan koyda dalgaların arasından zaman zaman görülebilen
bazı kara parçacıkları dışında başka bir iz kalmamıştır; 17. yüzyı-
lın başında Gyllius tarafından¹² tam bu noktada ayrı ayrı isimleri
olan birçok kaya görülmesi, Kyaneai Adaları'nın sürekli alçaldığını
ve günümüzde tamamen ortadan kaybolduğunu kanıtlamaktadır.
Öte yandan, Avrupa yakasındaki adacık artık eskiden olduğu gibi
“bir tek” kütle halinde değil, on kayacıkla çevrili iki büyük kayalık
olarak görünmektedir. Asya yakasındaki adacığın kaybolmasını ve
Avrupa yakasındaki “tek” adacığın “on iki” ayrı kayalıkla dönüş-
mesini sadece denizin etkisiyle açıklamak güçtür; çünkü o zaman
bu etkinin birbirlerinin arasında sadece dört kilometre olan ve bü-
yük olasılıkla aşağı yukarı aynı büyüklükteki (çünkü eski yazarlar
Symplegades'i oluşturan “iki” adadan söz ederken bunların birbir-
lerine göre büyüklüklerine hiç değinmemektedirler; oysa gerçekten
böyle bir farklılık olsa bu konuyu atlamazlardı) iki ayrı ada üze-
rinde nasıl bu kadar zıt sonuçlar yarattığı açıklanamazdı. Bu ne-
denle bu olayı yorumlayabilmek için elimizde kalan tek inandırıcı
açıklama, Asya yakasındaki adacığı taşıyan deniz dibi bölümünün
alçalırken, Avrupa tarafında zıt yönde bir hareketin olduğu ve o
zamana dek deniz tarafından örtülen kaya parçalarının su yüzüne
çıktığı varsayımdır. Sonuç olarak, denizaltı yüzeyindeki bu dalga-
lanmanın çok eski ama yine de insanın ortaya çıkmasından sonraki
bir çağda Boğaz'ın kuzey yöresinin sahne olduğu büyük bir sarsın-
tının son ve çok zayıflamış artçı şokundan başka bir şey olmadığı
kabul edilebilir; deniz yüzeyinde volkanik kayalıkların belirmesi ve
yok olması biçiminde yansıyan bu sarsıntı Symplegades ya da Kya-
neai gezici adaları efsanesinin doğmasına yol açmıştır.

Bu adalar hakkında konumuzdan saparak verdiğimiz bilgilerle
Boğaz çevresine yönelik özet topografik incelememiz sona eriyor.
Artık bu yöreyi, hayvanlar konusundan başlayarak, organik yapısı
açısından incelemeye geçebiliriz.

racto stetero concorporati, ut eos aliquando fuisse diremptos, nulli nune conspicien-
tium credant, nisi super hoc congruerent priscorum corminum cantus”.

12 *De Bosph. Thrac.*, I. III, c. 3.

Dördüncü Bölüm

Köpek – Çakal – Koyun

*Köpek cinsi. – Kurt köpeği. – Av köpeği çeşitlerinin azlığı.
– Eski sultanların görkemli sürek avı takımları. – Çoban köpeği.
– Doğu'daki önemi. – Kuduz hastalığı. – Eski yazarlardan bu
hastalıkla ilgili bölümler. – Çakal. – Yayınlığı. – Pierre Belon'un bu
hayvan hakkında yazdığı ilginç bölüm. – Koyun. – Boğaz çevresinde,
Osmanlı ülkesinin geri kalanında da olduğu gibi, evcil hayvanlar
yetiştirilmesinin çok ihmal edilmiş olması.*

I

Bu yapıtın hedefi ve çerçevesi nedeniyle, Boğaz ve komşu bölgelerin hayvanları hakkındaki gözlemlerimin gerek çokluğu, gerek pratik önemleri bakımından en dikkat çekici hayvan türleriyle sınırlı kalacağını ve bunlara değinirken hiçbir şekilde zoolojik yöntemin gerektirdiği düzene bağlanmadığını, tam tersine sıradan insanların bilgisi dışında kalan salt bilimsel terimlerden olabildiğince kaçınmaya çalıştığımı sanırım ayrıca belirtmem gerek yok. Önce tüm ülkelerde ama özellikle de Doğu'da çok ilginç bir rol oynayan köpek üzerine bazı gözlemlerle işe başlayacağım.

Boğaz yöresi ve genelde tüm Osmanlı eyaletleri Avrupa'daki evcil köpek cinslerinin çok azına sahiptirler. En yaygın türler kurt köpeği, çoban köpeği, iri bekçi köpeği ve tazıdır. Tüm Doğu kentlerinin sokaklarını dolduran o dört ayaklı, çirkin ve çelimsiz sürüler özellikle birinci türe aittir; Osmanlı payitahtında hem insanların hem köpeklerin düzeni bir süredir insan ırkı için ne denli yararlıysa, köpek ırkı için de o kadar zararlı olan çok önemli reformlar geçirmiştir ama sadece İstanbul'u gezmiş olanlar bile bu sürülere yabancı değildir. Aslında köpek ırkının, imparatorluğun geri kalanında hemcinslerinin hâlâ gürültülü bir biçimde kutladıkları altın çağı Antik Bizans Dönemi'nde sona ermiştir.

Osmanlı ülkesinde avcılığın içinde bulunduğu bir anlamda ilkel durum, Avrupa'da bu amaçla yetiştirilmiş çok sayıda cinsin burada olmayışını ya da çok az oluşunu açıklamaktadır. Gerçi sultanların eski görkemli günlerinde saraydaki görevler arasında debdebeli bir süre avı takımı bakımının da yer aldığı ve peygamber sancağının en güçlü emanetçilerinin bu işi kâfir topraklarını fethedenlerin en saygın uğraşı olarak gördükleri doğrudur. Yine de İstanbul'daki ilk sultanların parlak av takımları, uzun süredir Osmanlı gücünün yazgısını paylaşmış ve bu güç Avrupa halkları karşısında olduğu kadar orman sakinleri karşısında da saldırganlığını yitirmiştir. Bu nedenle, II. Mehmed'in ilk halefleri döneminde avcılığın hayranlık verici gelişimini anlatan o zamanki yazarların yaptıkları övücü tasvirleri bugün şaşkınlık içinde okuyoruz. Sadece bir örnek vermek için, II. Bayezid'in 60.000 av köpeği ve 7.000 doğan beslediğini anlatan Halkokondiles'in ilginç bir bölümünü hatırlatmakla yetinelim.¹

Türk kentlerini dolduran köpek cinsleri yabaniiliğin yarattığı ve onunla birlikte İslam ülkelerinden yok olup gidecek asalak bir ırk olmakla birlikte, buna karşılık çoban ve bekçi köpekleri burada her yerdekinden fazla bir öneme ve pratik yarara sahiptir. Çünkü onlar Doğu'da sadece sürüleri koruma işlevini üstlenmemekte, kamu güvenliğinin de bekçiliğini yapmaktadırlar. Gerçekten de kolluk kuvvetlerinin son derece yetersiz olması nedeniyle, onların bekçiliğine ve gerektiğinde müdahalelerine sık sık ihtiyaç duyulmaktadır. Öyle ki idari otorite tarafından en az korunan dağlık bölgeler, Kürdistan vb bazı eyaletlerde bu cesur ve yılmaz nöbetçiler bir anlamda kamu görevlilerinin yerini meşru bir biçimde almakta ve bazen onlardan daha fazla bağlılık ve faaliyet göstermektedir. Örneğin yaz mevsiminde, tüm erkek nüfus genellikle köylerden çok uzakta olan tarlalarda çalışırken, sabahtan akşama kadar kadınlarla, onların namusunu korumak ve Doğu kıskançlığının gereklerini yerine getirmekle yükümlü köpeklerden başka kimse evde kalmaz. Bu açıdan bakıldığında, Müslüman kocaların köpeklerinde, Avrupalı kocalar tarafından kullanılan tüm Argus'lardan² daha etkili ve güvenilir hizmetçiler buldukları inkâr edilemez. Bu nedenle, bir

¹ *De Reb. turc.*, c.III, s. 159, Bonn baskısı.

² Efsaneye göre yüz gözlü ve elli gözü uyurken bile açık kalan Argoslu prens.

yabancı için geçici olarak bu özel diktatörlük altına girmiş köylerden birine yaklaşmak kadar üzücü bir şey olamaz: İhtiyaç duyduğu konukseverliğin her zaman gürültülü ve kimi zaman da tehlikeli bir şekilde reddedileceğinden kesinlikle emin olabilir.

II

Tanrı'nın köpek cinsini, Doğu'da kendisinden istenen çok çeşitli hizmetlere daha uygun bir hale getirmek için, hastalıkların en korkuncu olan kuduzdan bağışık tutmak istediği söylenebilir. Gerçekten de İstanbul ve Rumeli'nin bir bölümü de dahil olmak üzere, bu yörelerin hemen her yerinde köpek ırkının çok az kuduzla yakalanması çok dikkat çekici bir özelliktir. Köpeklerin aşağı yukarı yabani bir halde yaşamaları ve sınırsız bir biçimde çoğalmaları yüzünden bu hastalığın yaygınlığı bu ülkede Avrupa'dakinden çok daha ağır sonuçlara yol açabilirdi. Doğu'da kuduzla rastlanmaması, yazların daha sıcak geçmesi ve suların daha kötü durumda olması nedeniyle iyice açıklanamaz bir hal almaktadır. Bütün bu kuduz nedenlerine karşın, gezginler orada kuduzla çok az rastlandığını saptamışlardır. İstanbul'da kaldığım sürece ve gerek Küçük Asya'nın diğer bölgelerine gerek Suriye ve Mısır'ın pek çok yerine yaptığım sayısız gezide kuduz olduğu kanıtlanmış bir tek örneğe bile rastlamadığımı söyleyebilirim. Birçok kez kuduz köpeklerden söz edildiğini duydum; ama belirtilerin dikkatli incelenmesi ve özellikle de ısırıkların yol açtığı sonuçlar bana genelde bu vakaların kuduz olmadıklarının kanıtlarını veriyordu.

Kaptan Slade³ (sonradan Müşavir Paşa adıyla Osmanlı ordusundan emekli oldu) Rumeli'ye ilişkin benzer bir görüş açıklamakta ve Osmanlı ülkesinde bir köpeğin sadece birkaç kişiyi ya da hayvanı ısırması için nasıl kolaylıkla kuduz sanıldığını kanıtlayan şu olayı anlatmaktadır: Kaptan Slade Rodos'tayken, çılgına dönmüş bir köpek sırasıyla yaşlı bir Türk kadını, Suell isminde bir Alman tüccarı, iki ineği ve bir eşiği ısırarak, bunun üzerine hemen birçok kişinin kudurmuş bir köpeğin kurbanı oldukları söylentileri alıp

³ *Records of Travels in Turkey, Greecevd*, s. 455.

yürümüştü. Ama Slade ısırılan insanların ve hayvanların hiçbirinin bu ısırtıklardan ölmediklerini kısa bir sürede anlamıştı. İnekler kesilmiş ve pazarda satılmışlardı; bunun sonucunda da herhangi bir terslik yaşanmamıştı; öyle ki dehşet saçan bu olay sonrasında hiçbir kuduz vakası görülmemişti. Ben de iki kez benzer olaylara tanık oldum. Bunlardan biri Aksaray'ın, diğeri Konya'nın yakınındaydı ve iki yerde de yazın en sıcak zamanıydı. Her iki olayda da yanımdaki insanlardan birçoğu çok kuşkulu görüntüleri olan köpekler tarafından ısırılmışlardı: Gözleri vahşi bakan, bitkin bir görünüşleri olan bu hayvanlar ne tehditlere, ne engellere aldırarak düz bir çizgi halinde koşuyorlardı. Oradaki bir sürü çocuğu ısırarak komşu bir köyün sakinleri bu köpeklerin kudurmuş olduklarını açıklamakta gecikmediler. Bununla birlikte ısırılan adamlarımdan hiçbiri ölmedi ve yaraların üstüne, öküzgözü suyuna batırılmış ıslak çamaşır koymak geride hiçbir hastalık izi bırakmadan yok olmalarına yetti. Dört yıl sonra bu adamlardan birini yeniden yanıma aldığım için hiçbir hastalık kapmadıklarına kesinlikle emin olabildim.

III

Bugün Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan yörelerde eskilerin hiç kuduz vakasına değinip değinmediklerini araştırmak ilginç olabilir. Ama pek çoğu Küçük Asya doğumlu olan eski Yunan ve Romalı hekimlerin, doğabilimcilerin ve tarım uzmanlarının çok sayıda yazısını incelediğimizde, Anadolu yarımadasında ya da Rume- li'de bu hastalığa hiç değinmemekle kalmadıklarını, aynı zamanda bütün kanıtların onların döneminde kuduzun genelde günümüzdeki kadar yaygın ve şiddetli olmadığı gerçeğini desteklediğini görüyoruz. Yaşlı Plinius köpekler tarafından ısırılan insanların daha ileriki tarihlerde likantropi⁴ adı verilen bir hastalığa yakalandıklarını ileri sürenlerin öyküleriyle alay eder.⁵ Galenos'un çağdaşı olan ve dolayısıyla Antoninus'lar egemenliğinde (MS 154) yaşayan Sydalı

⁴ Kurdun ya da köpekgillerden bir hayvanın –ya da daha önce bu hastalığı kapmış bir insanın– ısırtığıyla bulaştığına inanılan ve dolunayda insanların kurda dönüşmesine yol açtığına inanılan bir hastalık. Kurtadam efsanesi bu hastalıklı ilgilidir. (e.n.)

⁵ Schnurrer, *Chronik der Seuchen*, c. I, s. 89.

Marcellus likantropiden tam bir hastalıklı durum olarak söz eder ve “köpek ısırıkları sonrasında” bu hastalığa yakalanan insanların ayaklarının şiştiğini ve mezarlıkların ortasında kurt gibi dolaştıklarını anlatır. Ama bu belirtiler Marcellus’un anladığı anlamda likantropiyi kuduz ile özdeşleştirmeye yetmez. Galenos kuduzu görmüştü; ama hem bu meşhur hekim hem Marcellus Küçük Asya doğumlu olmalarına karşın Anadolu yarımadasından hiç söz etmezler; öyle ki gözlemlerinin doğdukları ülkeye mi ait olduğu, yoksa insan hastalıklarına yönelik genel ve belirli bir yöre ile sınırlanmayan olgular olarak mı dile getirildikleri anlaşılmaz. Yine Küçük Asya doğumlu olan ve yazın en sıcak döneminde her yerde köpeklerin kuduz hastalığına yakalanabileceklerini saptanmış bir olgu olarak kabul etse de⁶ kuduz köpekler konusunda sadece Roma kentinden söz eden Lidyalı İoannes için de aynı saptama yapılabilir.⁷

Geoponica adıyla bilinen ve tüm hayvan hastalıklarının genellikle ayrıntılı bir biçimde işlendiği geniş ziraat bilimi derlemesinde sadece köpeğe ayrılmış XIX. Bölüm’de bile kuduzdan söz edilmemiştir. III. Bölüm’de köpek kudurmasından söz edildiği doğrudur ama bu hastalık bugün bildiğimiz biçimiyle kuduzu hiç çağrıştırmayan bir şekilde betimlenmiştir. Çünkü anlatılan durum iyileşmez bir hastalık gibi görülmemiş, belirli bir tedaviye yanıt veren hastalıklı bir durum olarak sunulmuştur. İnsanlar açısından en küçük bir kuduz belirtisi bile söz konusu değildir.

Meşhur Arap hekimi İbnü’l-Cezzar Ebu Cafer, diğer yapıtlarının yanı sıra, bir kuduz incelemesi de bırakmıştır.⁸ Bu kitapta kuduz köpeğin ve bu köpek tarafından ısırılan insanın teşhisi çok kesin bir biçimde anlatılmış, bu durumda uygulanan tedaviler de belirtilmiştir. Dağlama dışında bugün bu tedavilerden hiçbirini kullanılmamaktadır.⁹ Ama burada da hastalık tamamen tıbbi açıdan incelenmiş,

⁶ *De Ostentis*, s. 282.

⁷ *De Mens*, III.

⁸ Ebu Cafer hakkındaki incelemeler J. Dugot tarafından Fransızcaya çevrilmiştir (*Journal Asiatique*, dizi V, c. II, s. 293-355).

⁹ Mısır’ı ve komşu yöreleri çok iyi tanıyan Ebu Cafer’in kuduz köpek ısırıklarına karşı tavsiye edilen ilaçlar arasında Rochet d’Héricourt’a göre bugün Habeşistan’da yaygın olarak kullanılan bir kabakgilden söz etmemesi şaşırtıcıdır. Gerçi Paris hastanelerinde yapılan deneyler yerel şöhretini pek doğrulamamıştır (*Comptes rendus de*

bugün Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan yörelerdeki yaygınlığı hakkında bir fikir edinmemizi sağlayacak bir ipucu verilmemiştir.

Tüm bu tanıklıklar eski yazarların ve Doğulu yazarların kendi zamanlarında Suriye'de, Küçük Asya'da, Mısır'da ya da Rumeli'de kuduzun bilindiğini ya da en azından sıkça görüldüğünü varsaymamızı sağlayacak hiçbir şey söylemediklerini kanıtlamakta, ayrıca bu hastalık hakkında kullandıkları ifadeler genel olarak hastalığın o zaman asla bugünkü ciddiyetinde olmadığını düşündürmektedir. Bu son nokta, 17. yüzyıl sonu yazarlarının kuduza değindikleri zaman, salgının Avrupa ötesine de yayıldığına ilişkin bir belirti olmasa da kapıldıkları heyecanı da açıklamaktadır.¹⁰ Çünkü Osmanlı eyaletleri dokunulmazlıklarını sürdürmüşlerdir ve bu ayrıcalık Doğu'nun her yerinde eşit bir biçimde geçerli olmadığından (Aucher-Éloy, İran'ın Gilan eyaletinde köpekler arasında kuduzun çok yaygın olduğunu belirtmektedir)¹¹ daha da şaşırtıcı bir hal almaktadır.

IV

Köpek türünün işaret etmemiz gereken ikinci cinsi çakaldır (*canis auerus*). Bu tür, genelde Doğu için çok karakteristiktir ve burada, deyim yerindeyse, tüm gezilerin puslu hatıralarıyla karışmış haldedir. Çünkü gezgin kurduğu kampların anılarını yeniden yaşarken, gecelerin bu yorulmak bilmez serserilerinin hüznü ve tiz çığlıklarının kulaklarında titrediğini hissetmeden yapamaz. Güneş ufukta kaybolur kaybolmaz, her yer çakalların ulumalarıyla çınlamaya başlar, onları civar köylerin köpekleri yayılım ateşi halinde yanıtlar. Bununla birlikte çakal insana ancak görülmediğine inandığında ve bulabildiği her şeyi çalıp olağanüstü bir hızla kaçırmak için yaklaşır. Bu nedenle onu tüfekte vurmak çok güçtür; deyim

l'Académie des sciences, c. XXXIII, s. 229). Bununla birlikte bu ünlü tartışma konusu yapılamaz; çünkü Habeşistan hakkında çalışmaları çok beğenilen saygın bir bilgin tarafından saptanmıştır. Gerek Ebu Cafer'in, gerek Dioskurides ve Galienos'un bıraktıkları reçetelerde çok çeşitli familyalardan bitkiler görülmekte ama kabakgillerden hiçbir bitkiye rastlanmamaktadır.

¹⁰ Schnurrer, *Chronik der Seuchen*, c. II, s. 22.

¹¹ *Relation d'un voyage d'Orient*, ikinci bölüm, s. 419.

yerindeyse, gezgin tarafından sadece ondan kaçmak konusunda gösterdiği üstün becerisiyle tanınır.

Avrupa'ya yabancı olan bu hayvana Yunan yarımadasında, Trakya'da ve Tuna eyaletlerinde de az rastlanır. Kış aylarında kurtlarla dolan Kalas (*Galatz; Galati*) çevresinde de çok az sayıda çakal vardır. Çakal, 16. yüzyılda zoologların çoğu tarafından bilinmeyen bir hayvandı. Pierre Belon çakaldan çok ilginç bir hayvan olarak söz etmekte, hayvanın alışkanlıklarını bu Manslı meşhur doğabilimcinin anlatımlarına kimi zaman büyük bir çekicilik katan o naif, neredeyse Kitab-ı Mukaddes dilini andıran üslupla betimlemektedir. Bu hayvana ilişkin bölümde, söz konusu nitelikler öylesine yüksek bir düzeyde bir araya getirilir ki Belon'un bu konuda yazdıklarının tamamını alıntılarla zevkinden kendimi alıkoyamıyorum:¹²

Kilikya'da ve aynı zamanda genel olarak tüm Asya'da yazın kara-başaraların¹³ dışında uyuyanların eski püsküleri içinden ne bulursa aşırıp götürün küçük bir kurt türü vardır. Bu, birçok eski Yunan ve Arap yazarının söz ettiği, kurt ile köpek arasında bir hayvandır. Yunanlar ona *skilaşi* adını verirler ve biz eski Yunan yazarlarının *krizeos*, başka bir deyişle *aureus lupus* dedikleri hayvanın da bu tür olduğunu sanıyoruz. Bu hayvan öyle hırslıdır ki geceleri uyuyan insanların yanına kadar gelir ve şapka, çizme, koşum takımı, ayakkabı ve başka ne bulursa alır götürür. Bu hayvan kurttan ancak biraz küçüktür ve gece bastırıldığında köpek gibi havlar. Hiçbir zaman tek başına değil, kimi zaman sayıları iki yüze varan gruplar halinde dolaşırlar ve Kilikya'da en sık rastlanan hayvanlardır. Grup halinde giderlerken birbirleri ardı sıra köpeğin hav hav demesine benzeyen bir çığlık atarlar. Her gece havlamalarını dinliyoruz. Bu hayvan çok güzel bir sarı renge sahiptir.

Çakal ismi Farsçadır. Aristoteles ve Plinius'un *thos* adıyla betimledikleri kurt türü büyük olasılıkla çakaldır. Kitab-ı Mukaddes'te bu hayvana İbranicede haykırış, keskin çığlık anlamına gelen çok

¹² *Observ des singul.*, c. II, s. 288.

¹³ Belon tarafından kervansaraylara bu isim verilmektedir. Doğulu sözcüklerin yazılış konusunda Belon en umursamaz modern gezginleri bile geride bırakmaktadır.

karakteristik bir isim verilmiştir: *İü*. Arapların kullandığı *ibn-avi* (avi, herhalde İbranice iü'nün bozulmuş halidir), yani “haykırışın çocuğu ya da oğlu” da aynı anlamdadır.

V

Hem İstanbul'da hem İstanbul'a komşu Trakya ve Kocaeli bölgelerinde, etinin nefis lezzeti nedeniyle İngiltere de dahil olmak üzere Avrupa'daki tüm hemcinslerinden üstün olan Doğu koyununun sahip olduğu haklı şöhreti koruyan yağlı kuyruklu koyunun dışındaki evcil hayvanlarda hiçbir olağanüstülük yoktur. Olsa olsa bugün tamamen ihmal edilmiş durumdaki birkaç türle ilgili tarihsel anılardan söz edilebilir. Şimdiki zamanın pek ilginç olmaması nedeniyle bu anılar üzerinde daha çok durmak zorunda kalacağımı sanıyorum. Zaten Doğu'nun gerçek ayrıcalığı, bugünkü kederleri ya da gerçekleri bir anlamda unutturmak ya da affettirmek için, bize durmadan saygın bir geçmişin bulanık anılarını ya da bir şeyleri onarması beklenen bir geleceğe yönelik umutları sunmasıdır.

Bu yörelerde hayvan yetiştirme sanatı henüz o kadar az bilinmektedir ki araya yabancı damızlıklar katarak yerli ırkları daha soylu kılmak yolunda hiçbir çaba harcanmadığı gibi, imparatorluğun geniş eyaletlerindeki bazı güzel türlerin gelişimi de ihmal edilmektedir. Meşhur Ankara keçisi bu duruma örnektir. Bu harika türle kendisini deyim yerindeyse tekelinde bulunduran bölgenin başkentinde ciddi bir şekilde uğraşılmaya başlanması daha düşünülmeden, Ankara keçisi büyük olasılıkla Avrupa iklimine alıştırmış olacaktır. Ankara keçisi bir süredir Fransa'da İmparatorluk Hayvan Islah Derneği sayesinde genel bir ilgi konusu haline geldiği için bu güzel hayvanla ilgili, salt bilimsel niteliği ve yüksek fiyatı nedeniyle okuyucuların çoğunluğuna ulaşamadığını sandığım bir yapıt içinde yaymlanmış gözlemlerimi buraya da alırsam okuyucunun hoşuna gidecek bir iş yapmış olacağımı düşündüm. Bir sonraki bölümün konusunu oluşturan Ankara keçisi üstüne yapılmış tarihsel incelemeyi bu yapıttan alıntılıyorum.

Beşinci Bölüm

Ankara Keçisi

İmparatorluk Hayvan Islah Derneği'nin Ankara keçisine ilişkin deneyleri. – Bu deneylerin olumlu sonuçları. – Ankara keçisinin ülkesinde içinde bulunduğu koşullar. – Yeri. – Eğitimi, alışkanlıkları. – Keçi kırılması. – Yıllık yün üretimi. – Yünün endüstriyel değeri. – İnce yapığlı keçilerin tarihine bir bakış. – Ankara keçisi eskiler tarafından bilinmemektedir. – Eski yazarların ve Ortaçağ yazarlarının bu konuya ilişkin bölümlerinin yorumlanması. – Ankara keçisi Avrupa'da ilk kez 16. yüzyılda görülmüştür. – Ankara keçisi büyük bir olasılıkla Selçuklular tarafından Asya kıtasının kuzeyinden getirilen bir ırktan türemiştir. – Ankara kedisinin yıpranmış ünü ve Sibiry kedisine göre zayıflığı.

I

İmparatorluk Hayvan Islah Derneği tarafından Ankara keçisinin Avrupa'ya sokulması ve geliştirilmesi yönünde yapılan olumlu girişimler, kuşkusuz bilimin en sağlam kabul edilen inançlar karşısındaki zaferinin en güzel örneklerinden biridir. Çünkü yeni iklim koşullarına alıştırılmasının bu meşhur ırktan daha zor olduğu bilinen hayvan türü sayısı oldukça azdır. Ankara keçisi doğduğu toprağa o denli bağlıdır ki benim de içlerinde yer aldığım çok sayıda gözlemci bu hayvanın oradan ayrılmayacağına, ayrılırsa tamamen bozulacağına inanmış ve bunu da açıklamıştı. Ama yüzlerce yıllık bir evveliyatı olan bu öngörü, bilimin eksikliğini her zaman hissedeceği ama düşüncesini sadece ona hayran olmakla kalmayıp hayata geçirme yeteneğine de sahip insanlara aktarma mutluluğuna erişen meşhur doğabilimcinin girişimi sayesinde tamamen çürütülemese de en azından derinden sarsıldı.

Gerçekten de deneyler bu hayvanın getirilmesinden bu yana geçen on yılın, Paris'te bile, üzerinde hiçbir olumsuz etki yapama-

dığını gösterdi. Bugün, Ruz de Lavision tarafından büyük bir ustalıkla yönetilen ve Drouyn de Lhuys'ün akıllı ve sonuçlar açısından çok verimli önderliği altında çalışan Hayvan Islah Bahçesi'nin sahip olduğu yedi teke ve on iki keçinin hepsi, en küçük ayrıntılara kadar ilksel tiplerini korudular. Öyle ki Fransa'ya yerleşenler ile şimdiye dek onlara sahip olabilme kıvancını tekeline tuttuğu sanılan yörede yaşayan hemcinsleri arasında hiçbir farklılık görmedim. Ama daha da anlamlı ve ikna edici olan, Paris'te normal keçilerle doğrudan Küçük Asya'dan gelen keçilerin çiftleştirilmesi yoluyla elde edilen melezlerden çok ilginç örnekler türemesidir. Örneğin Hayvan Islah Bahçesi'nde sadece dörtte üç safkan olan bir tekenin şimdiden çok güzel olan postunu hayranlıkla seyrettim. Demek ki bu ırkın gelişmesi için çok elverişsiz olduğu sanılan Paris ikliminde, bu hayvan aynen doğduğu topraklardaki sürekliliği korumaktadır; çünkü orada da Ankara keçisi sürüleri içinde ortaya çıkan kayıplar, bu keçileri sıradan keçilerle çiftleştirerek kapatma alışkanlığı vardır ve belli bir süre sonra bu uygulama kaçınılmaz olarak normal tipe ulaşılmasını sağlamaktadır. Bu söz konusu teke de Ankara'da görebildiğim aynı çiftleşme aşamasındaki diğer tüm melezler kadar normal tipe yakındır.

Demek ki Paris Hayvan Islah Derneği'ne borçlu olduğumuz unutulmaz deneyler, Ankara keçisinin Avrupa'nın tüm yöreleri tarafından sahiplenilebileceğini göstermektedir. Zaten bu dernek, olabildiğince büyük ölçekli çok sayıda deney yapabilmek için bu ilginç hayvanı, bu konuda düzenli olarak verilen raporların da doğruladığı gibi memnurluk verici bir biçimde geliştiği Fransa'nın birçok noktasına sürüler halinde yerleştirmekle kalmamış, yorulmak nedir bilmez faaliyetini en çeşitli koşullarda girişilecek yeni deneyler için denek hayvanları sağlayarak en uzak ülkelere dek yaymak istemiştir.¹

¹ *Bulletin de la Société d'acclimatation*'da bulunan Ankara keçisi hakkındaki çok sayıda önemli belgeden burada sadece de Quatrefages'ın incelemesini, c. IV (1857); Richard'ın Souliard çiftliğine konmuş hayvanlar hakkındaki raporunu; Debains'in Souliard'da bir araya getirilmiş yak ve Ankara keçisi hakkındaki raporunu, c. IX; Hardy'nin Cezayir'de bulunan keçi hakkındaki raporlarını vb. anacağız.

Daha önce de belirttiğim gibi, Paris Hayvan Islah Derneği'nin parlak deneylerinin en çarpıcı tarafı bu tür sonuçlar vereceği düşünülmeyen bir hayvan üstünde uygulanmaları olduğuna göre, bu deneylerin değerini ve bu deneylerden çıkarılabilecek sonuçları en iyi ortaya koyacak şey, Ankara keçisinin doğduğu ülkede içinde yaşadığı koşulların incelenmesidir.

Gerçekten de bu ülke ile hayvana Paris'te sağlanan yeni barınağı arasındaki farklılıkları saptadıkça bu türün en olumsuz koşullar altında bile, bu yeni ortamın yaklaşık on yıllık bir süre boyunca köken tipte en küçük bir değişiklik yaratamadığını kabul etmek durumunda kalacağız. Bundan, her türlü öngörünün aksine Ankara keçisi türünde büyük bir dayanıklılık olduğu ve demek ki doğduğu yerdeki iklim ve sağlık koşulları ne denli aslına uygun bir şekilde yeniden üretilirse, o derece kolaylıkla iklime alışabileceği sonucunu çıkartacağız. Sadece Avrupa'da değil, dünyanın başka bölgelerindeki birçok yerleşim yerinde de bu koşullar gerçekleştirilebilecektir.

Demek ki bu açıdan bakıldığında, Ankara keçisinin yerinde incelenmesinin büyük bir pratik yararı da olduğu için bu konuda toplayabildiğim gözlemleri okuyucuya sunuyorum. Bu gözlemleri tarihin bu meşhur tür konusunda bize sunduğu belgelerin incelenmesiyle tamamlayacak ve böylece bir diğer ilginç nokta üstünde de bir karara varmaya çalışacağım: Ankara keçisi Antikçağ'a kadar uzanmakta mıdır, yoksa Küçük Asya'ya daha yakın bir tarihte, yarımadanın dışındaki topraklardan mı getirilmiştir?

II

Küçük Asya'da yaptığım uzun yolculuklar sırasında Ankara keçisinin sadece Kızılırmak, Sivrihisar ve bir de bu son kent ile Safranbolu, Kastamonu ve Bayat'tan geçen paralel arasında kalan bölgede büyük ölçekli ve başarılı bir şekilde yetiştirildiğini görmüştüm. Öyle ki söz konusu noktaları çizgilerle birleştirecek, merkezi, Galatia'nın bir bölümünü ve Paphlagonia'nın güneybatı bölümünü içine alan, kenar çizgileri girintili çıkıntılı oldukça dü-

zensiz uzun bir dörtgen elde ederiz. Ankara keçisinin bu alanda yaşadığını ileri sürmenin herhangi bir kesin matematik sınırlama yapmak anlamına gelmediği açıktır; sadece, hayvanın yetiştirilmesinin onun belirleyici niteliklerinin gelişimine en elverişli koşulları bulduğu bölgenin yaklaşık bir belirlenmesini yapmak söz konusudur. Bu nedenle söz ettiğim sınırların dışında hiç Ankara keçisine rastlanmadığını ileri süreceğim değilim; ama görüldüğü durumlarda da Ankara keçisine ancak tek tek ve diğer sıradan keçilerle karışmış halde rastlanmaktadır. Örneğin Samsun'un güneyinde, Kararslan köyünün yaklaşık 2 mil (3,2 km) kuzeyinde ve 400 metre yükseklikte, Yeşilirmak tarafından sulanan vadi içinde bir grup Ankara keçisi gördüm. Ama bence hem Galatia'daki hemcinslerinden daha kalitesizdiler hem de hiç sürüymüş gibi görünmüyorlardı. Sıradan keçilerin arasına serpiştirilmiş bir halde dolaşıyorlardı. Zaten birkaç gezgin Ermenistan'ın ve Pontus'un [Karadeniz'in] yüksek yaylalarında ve dağlık bölgelerinde uzun ve ipek gibi tüylü keçilerin varlığından söz etmişlerdir. Bunlar da Ankara keçisi gibi, değerli kumaşlar üretilmesinde kullanılmaktadırlar. Örneğin Charles Koch Muş kentine yakın bir yerdeki Ziyaret köyü çevresinde, 1423 metre yükseklikte, Artvin'de, Çoruh Vadisi'nde ve Kür kaynaklarının yanında, Gümüşçur'da 1272 ila 1948 metre irtifa arasında bu keçilerden gördüğünü belirtiyor.²

III

Ankara keçisinin tam yerleşim alanı olarak aşağı yukarı belirttiğim bölge 39 derece 20 dakika ile 41 derece 30 dakika kuzey enlemleri³ ve Paris Rasathanesi'nin doğusunda 33 derece 20 dakika ile 35 derece boylamları arasında kalmaktadır. Yaklaşık yüzölçümü 2350 milkaredir (6087 km²): Bu da yaklaşık Manche, Calvados, Eure, Aşağı Seine ve Orne'un bir bölümünü içeren Normandiya'nın yüzölçümü kadardır. Demek ki Küçük Asya'da Ankara

² *Reis. im. Pont. Geb.*, s. 173 ve 395.

³ Avrupa'da Roma ile Cosenza enlemleri arasında kalan bölgeye denk düşen bir konum. Burası Calabria citra Napoli eyaletinin merkezidir.

keçisinin yaşadığı alan yarımada'nın toplam yüzölçümünün ancak kırk dörtte birinden biraz fazlasına, yani Fransa yüzölçümünün de aşağı yukarı aynı oranına denk düşmektedir. Bu yöre az çok dağlık ve derin vadilerle bölünmüş durumdadır, ortalama yüksekliğin yaklaşık 1200 metre olduğu söylenebilir. Üstündeki yüksek sayılabilecek kütleler genelde güzel ormanlarla gölgelenmişse de önemli bir kısmını kaplayan yüksek yaylalar pek ağaçlık değildir. Küçük Asya'nın geri kalanına oranla çok sayıda akarsu tarafından sulanmaktadır. Sağlam yer yapısının bileşiminde feldspatlı kayalar hâkimdir. İklimi, aşırı iklimlerin bütün niteliklerini sergilemekte, çok sıcak yazlarla çok soğuk kışları birleştirmektedir. Yaz aylarında atmosfer genellikle kurudur ve çok az yağmur düşer; oysa kış aylarında yağmur da kar da sık ve bol yağar. Sonbahar her zaman güzel geçer, gökyüzü açık, hava kurudur.

Auguste'ün aracılığı yardımıyla Ankara'da gözlemleyebildiğim atmosfer nem oranı bu bölgede, 1848 Eylülü'nde yaptığım gözlemlerden çıkan aşağıdaki rakamların da kanıtladığı gibi, bu mevsimde oldukça yüksek bir kuraklık olduğunu göstermektedir.

Santigrat olarak sıcaklık

Günler	Saatler	Rüzgâr	Kuru termometre	Yaş termometre
5 Eylül	Öğle	Sakin	23,1	14
6 Eylül	Öğle	Sakin	24,4	14,44
7 Eylül	Öğle	Güney	23	14,2
8 Eylül	Öğle	Kuzey	23,8	14,6
9 Eylül	Öğle	Kuzey	19,5	13,6

IV

Bu bölgenin her yanı Ankara keçisi yetiştirilmesi için eşit ölçüde elverişli değildir; hatta bu iş için hiç uygun olmayan büyük bölümler bulunmaktadır. Özellikle bu yöreyi kat eden çok sayıda sıradağın (Aladağ, Ilgaz Dağı, Kuşdağ ve Bayındır Dağı'nı saymak-

la yetineceğim) yüksek bölgeleri için bu durum geçerlidir. Örneğin Beypazarı kasabasından Aladağ'ın güney yamacına tırmanmaya başlayıp yaklaşık 1000 metre yüksekliğe gelindiğinde Ankara keçisi kaybolur ve bu bölgedeki diğer dağlarda da 2000 metrenin üstünde hiç görülmez. Bu hayvanı gördüğüm en yüksek noktalar, Soğandağ'ın güney yamacında ve Ilgaz Dağı ile Doğdudağ'ın kuzey yamaçlarında, özellikle de yüksekliği 1598 metre olan Kuleli, 1382 metredeki Taşpınar (Kastamonu kentinin doğusunda) ve 1436 metredeki Çaban (Kastamonu'nun güneydoğusunda) köyleri çevresindedir. Diğer yandan, Ankara keçisinin yaz aylarında sıcaklığı oldukça yükselen fazla derin vadileri de sevmediği anlaşılmaktadır. Bu görüşü desteklemek üzere güzel Araç Vadisi'nden (Safranbolu'nun güney-güneydoğusunda) birkaç örnek vereceğim. Safranbolu kentine doğru inildikçe bu hayvan seyrekleşmektedir, öyle ki yaklaşık 679 metre yükseklikteki Hacıabbas'ta sıradan keçiler arasında tek tük görülen örnekler dışında türün başka bir temsilcisi kalmamaktadır. Buna karşılık, vadiyi sınırlayan dağlar aşılır aşılmaz ya da vadide Kastamonu yönünde ilerlendiğinde çoğalmakta ve hatırı sayılır sürüler halini almaktadır. Sıradağın güney yamacında, 753 metre yükseklikteki Samatlı [Samatlar] yerleşimine gitmek için vadinin dibinden ayrıldığında aşağıda kalan bölgede boşuna aradığınız Ankara keçileri hemen karşınıza çıkmaktadır. Aynı şekilde, Araç köyünün doğusundaki vadide ilerlediğinizde de 700, 850 metre yüksekliğe çıktığınızda, bu güzel hayvan giderek bollaşmakta ve daha önce de söylediğim gibi Taşpınar köyünün bulunduğu yüksek ve soğuk yaylaya bile yayılmaktadır.

Ankara kenti, bu hayvanın görüldüğü bölgeyi oluşturan yerleşim birimleri arasında en başarılı ve en çok sayıda hayvan yetiştirilen nokta olduğu için, bir anlamda bu türün varlığının bağlı olduğu koşulların tipik örneği olarak değerlendirilebilir. Ankara'nın rakımı (benim yaptığım ölçüme göre) 1120 metredir ve Ankara keçisinin esas bölgesini oluşturan bütün bölge içinde daha önceden belirttiğim gibi, iklimi tam bir kara iklimidir (ya da aşırı iklim). Kent üç akarsuyun buluştuğu noktada kurulmuştur. Bu akarsu-

lar tarafından sulanan vadilerde özellikle hissedilen yazın boğucu sıcaklıklarının ardından öyle sert kışlar gelir ki sıcaklık -12, -15, hatta -18 dereceye kadar iner. Bu vadilerde ve özellikle de Ankara'nın kuzeyinde içinden Çubuk Çayı'nın geçtiği ve güzel bir ova halinde genişleyen vadideki ot örtüsü, Galatia'nın bu bölümünün doğal ya da yapay sulamadan tam yoksun olmamasına karşın, hiçbir zaman bizim Kuzey Avrupa çayırıklarımızın parlak bolluğuna sahip değildir. Tüm Ankara çevresini kuşatan ve çoğunlukla somaki taşından kayalardan oluşan çok sayıda yükselti ise genellikle çoraktır.

Ankara keçisinin en karakteristik özelliklerinden biri, doğduğu toprağa bağlılığındaki dirençtir; gerçekten de doğanın onun için ayırdığı düşünülebilecek oldukça sınırlı bölge, bu hayranlık uyandıran türün tüm zenginliklerini tam olarak geliştirebildiği tek alan olma ayrıcalığına sahip gibidir. En küçük bir yer değişikliği yapısının kalitesinde az ya da çok bir değişikliğe yol açmaktadır; hatta, meslekten insanların deneyimli gözlerinin Kızılırmak'ın doğusundaki sürülerle karşı yakadaki hemcinsleri arasında hissedilir bir fark olduğunu keşfedebilecekleri söylenmektedir. Yerli halkın üstünde ağız birliği ettikleri görüşe bakılırsa, bir keçiyi doğduğu köyden alıp komşu bir köye götürmeye bile olanak yoktur; yoksa hayvanın yörede bulunan bir tür hastalığa yakalanacağı kesindir.

Hayvanın bu çarpıcı yerleşim sınırı, Ortaçağ'daki bazı Doğulu yazarlar tarafından da saptanmıştır. 17. yüzyılda Doğu'nun büyük bir bölümünü gezen meşhur Türk seyyahı Evliya Çelebi'nin yazılarında bu konuda çok ilginç bir bölüm bulunmaktadır. Kur'an savunucularına has dışlayıcılığın tüm naifliğiyle yazılmış bu bölümde şöyle der:

Frenkler Ankara keçisini ülkelerine götürmek istediler; ama Allah'a şükürler olsun ki hayvanın cinsi hemen bozuldu. O zaman keçi yapısını kendi ülkelerinde işlemeyi denediler ama bunda da başarılı olmadılar.⁴

4 *Travels of Evliya-Effendi*, çev. Hammer, c. II, s. 228.

O zamandan bu yana Evliya Çelebi'nin son söylediklerinin yalanlandığı doğrudur çünkü daha ileride de göreceğimiz gibi, artık Avrupa'da Angora yünü Doğu'dan daha iyi işlenmektedir. Osmanlı seyyahının, bu hayvanın doğduğu ülke dışında yaşamaktan tiksinti duyduğu ve bu nedenle kâfirlerin onu kendi yurtlarında yetiştiremediği iddiası da Fransa'da bugün yapılmakta olan denemelerle oldukça sarsılmış durumdadır.

Tüm yazarlar tarafından doğrulanan, Ankara keçisini başka bir yerde yetiştirmenin olağanüstü güçlüğü, Pallas'ın iddiasıyla⁵ çelişir gibidir. Bu iddiaya göre bu hayvan Pallas'ın yaşadığı dönemde Kırım ve Estonya'ya götürülmüş ve oralarda tüm saflığını korumuştur. Meşhur doğabilimcinin bu tezinden beni haberdar eden Brandt bu konuda bana şunları yazmıştı:

Ankara keçisinin yapağısıyla bu kaynaktan geldiği ileri sürülen Kırım keçisinin yapağını karşılaştırdım, Kırım keçisinin kollarının çok daha sert olduklarını anladım. Potsdam yakınında Pfaueninsel'de (Tavuskuşu Adası) bulunan ve Tibet keçisi adı verilen birçok keçinin aslında Fransa'dan getirilmiş keçilerden türediklerini yazalı yirmi yıldan fazla oldu.⁶ Bugünkü görüşüme göre, ben hem bu örneklerin hem onların Fransız ve İngiliz hemcinslerinin daha çok değişikliğe uğramış, başka bir deyişle kolları kıvrıkcılığını ya da buklelerini yitirmiş Ankara keçileri olduklarını kabul etmeye yakınım. Ankara kentinden alıp getirmek daha kolaydır. Zaten bu iki türün arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır.

V

Ankara keçisi özel bakım istemez. Kış yumuşak geçerse, bütün yıl açık havada kalır; ancak sıcaklık -10 ya da -15 dereceye inince, bizim kışlık yemlerimizin özenli kurutma yöntemlerine başvurulmadan hazırlanmış kuru ottan başka besin bulamadığı kötü ağillara kapatılır. Bu değerli hayvan nadiren kasaplık et olarak kul-

⁵ Zoogr., I, s. 228.

⁶ Brandt, Burde ve Wingeman, *Abbildung und Beschreibungen Säugethiere*.

lanılırsa da etinin sıradan keçi etinden daha lezzetli ve yumuşak olduğunu deneme fırsatı buldum. Ama diğer yandan Ankara keçisi normal keçiden daha az süt verir. Kendisine gerçekten zarar veren etkiler, iklim değişikliğinin yanı sıra birikinti suyuyla sulanması, tamamen kapalı ağıllarda tutulmasıdır. Çok soğuk geçen kışlarda, düşük sıcaklığın gerektirdiği özen nedeniyle bu keçilere gerekli havalandırmayı ağıllarda sağlamak her zaman kolay olmaz. Burada karşımıza, Küçük Asya'nın cahil halk yığınlarının henüz çözemedikleri ama Avrupa endüstrisini uzun bir süre durduramayacak bir sorun çıkmaktadır. Sert kışlar her zaman, hiçbir damı olmayan ağıllarda mahvolmaya bırakılan çok sayıda keçinin ölümüne neden olmaktadır. Kayıplar önemli bir düzeye yükselince, Ankara keçileri sıradan tekelerle çiftleştirilerek açıklar kapatılır; doğan keçiler melezdir ama üçüncü kuşaktan sonra ilk saflıklarına dönerler.

Safkan Ankara keçisinin yaşadığı bölgede bu türden sadece 4000-5000 örnek bulunmaktadır. Oldukça az olan bu sayıyı becerikli yetiştiriciler kolaylıkla artırabilir. Yün en ince ve parlak haline kış aylarında gelir. Kırkma nisan ayında ve Avrupa'da artık kullanılmayan yöntemlerle yapılır. Bununla birlikte Evliya Çelebi'den, onun zamanında çok farklı ve oldukça haşın bir işlemle yün toplandığını öğreniyoruz. Çünkü Osmanlı seyyahı elle yolunan yünün makaslarla kırılan yünden daha kaliteli olduğu deneylerle saptandığı için yerli halkın bu yöneme başvurduğunu kaydediyor. "Zavallı hayvanlar" diyor, "bütün bu korkunç işlem süresince yürek parçalayan feryatlar atıyorlar; derileri bir kireç kül karışımıyla yıkanarak bu acı azaltılmaya çalışılıyor."⁷ Evliya Çelebi'den çok önce Küçük Asya'yı gezen Pierre Belon da aynı şeyi nakleder.⁸ Ayrıca Varro'daki ilginç bir bölüm⁹ bu garip alışkanlığın antik çağlara uzandığını kanıtlar. Çünkü bu Romalı tarım uzmanı taze kırılmış yüne *vellus* ya da *velamen* dendiğini belirtir ve bu terimlerin kökünün tüyün kırılmak yerine yolunduğu eski bir yöneme dayandığını, hatta kendi zamanında bile bu uygulamanın tama-

⁷ *Travels of Evliya*, c. II, s. 232.

⁸ P. Belon, *Les Observ. des sing.*, c. III.

⁹ Varro, *de Re rustica*, c. 11.

men terk edilmediğini anlatır. Yazarın aynı bölümde tıraş bıçağı kullanımının Roma'ya milattan sadece iki yüzyıl önce, dolayısıyla oldukça yakın bir tarihte girdiğini tespit etmesi bu uygulamanın niye halen kullanıldığını açıklar.¹⁰

VI

Ankara keçisi ortalama bir okka, yani yaklaşık bir kilogram yün verir. Sınırlarını belirlediğimiz bölgenin (Ankara kenti de dahil olmak üzere) yıllık ortalama yün üretimi 350 ila 400 bin okka, yani yaklaşık 450-500 bin kilogram olarak tahmin edilmektedir. Bu miktarın 40.000 okkası yörede iplik üretiminde kullanılmakta, üretilen yaklaşık 25.000 okka iplik Hollanda'ya ihraç edilmektedir. 8000-10.000 okka yün ülkede işlenmekte ve şal ya da kumaşa dönüştürülmektedir. Bunların ihracı Türk hükümeti tarafından yasaklanmıştır ve sadece imparatorluk sınırları içinde tüketilirler.¹¹ Son olarak da ham yün halindeki 300.000 okka İngiltere'ye ihraç edilir; bu ham yünlerin çok az bir miktarı Marsilya limanından Fransa'ya ve Trieste limanından Avusturya'ya girer. Bu sayılar Ankaralı, Sivrihisarlı, Kastamonulu, Çankırlı ve Küçük Asya'daki yün ticaretinin merkezi olan diğer yerlerin Ermeni ve Rum tacirlerinden aldıkları verilerdir. Bu veriler, Ankara keçisi yetiştirmenin

¹⁰ Kilikya'dan gelen ilk berberler Roma'da ancak o dönemde görüldü. Demek ki Roma'nın kuruluşundan beri İtalya'da sakal tıraşı olmanın hiç bilinmediği dört yüzyıl geçmişti; aslında bu alışkanlık uygarlık ölçüsü hakkında herhangi bir fikir vermekten uzaktır. Çünkü, sakal uygarlığın en alt ve en üst derecelerinde görüldüğü gibi, varlık nedeni kalmamış tüm geleneksel uygulamaların terk edilmesi yönündeki modern toplumumuza özgü eğilimin doğrudan bir sonucu olarak, sakalı olduğu gibi bırakmak alışkanlığı da bir gün yerleşecektir. Öyle ki her sabah suratını keskin bir bıçakla kazıyarak âdetlere ya da güzellik kurallarına uyma konusundaki garip iddia eski komiklikler ve saçmalıklar defterleri içinde, burunlarına ya da dudaklarına halkalar takan Mali halklarının âdetlerinin yanında yerini alacaktır.

¹¹ Anlaşıldığına göre 17. yüzyılda bu kumaşların ticareti tamamen serbestti; Evliya Çelebi şöyle der (*age*). "Ankara sakinleri şallarını satmak için Frengistan'a ve Mısır'a büyük yolculuklar yaparlar". Diğer yandan yine aynı dönemde Avrupa'da söz konusu yünün kullanımının bilinmediği ve bu yünün sadece Angora'da üretildiği anlaşılmaktadır. 16. yüzyılda Küçük Asya'yı ziyaret eden Pierre Belon Angora'dan söz ederken "bu kentin büyük şal ticareti ile ünlendiğini çünkü bunların başka bir kentte üretilmediğini" söyler (*Observ. des sing.*, c. II, s. 114).

Anadolu'nun dış ticareti açısından ne kadar büyük bir kazanç sağlayabileceğini göstermektedir çünkü 500.000 kilogramlık yıllık yün üretiminin yarısından çoğu Avrupa'ya satılmakta, İngiltere ise bu yünü kaşmir yünü adı altında, altın fiyatına yeniden satmaktadır. Zaten Angora yününün kaşmir yününe göre başlıca avantajı, taşıma masrafı çok daha az olduğu için çok daha düşük fiyatlara satılabilmesidir. İngiltere ve Hollanda bu alanda büyük ölçekte neler yapılabileceğini göstermişlerdir. Çünkü söylediğimiz gibi, bu ülkelere ihraç edilen tüm Ankara ipliği sözde kaşmir şallar üretiminde kullanılmakta ve bu mallar kendilerine Doğu Hindistan'daki İngiliz ve Hollanda sömürgelerinde bile pazar bulmaktadırlar.

VII

Klasik Antikçağ ülkeleri içinde, eski yazarların Küçük Asya'dan daha sık ve çeşitli açılardan söz ettikleri bir yer daha yoktur, çünkü bu bölge eski Yunan uygarlığının ilk ocaklarından biri olmakla kalmamış, Antikçağ'ın Herodotos, Homeros, Strabon, Halikarnaslı Dionysios, Galenos vb gibi en meşhur yazarlarının da vatani olmuştur. Bu nedenle, bu ozanların, tarihçilerin ve doğabilimcilerin hepsi imgelerini ve olaylarını bu ülkeden almayı severler çünkü Yunanistan ve İtalya'dan sonra, gerek orada doğdukları, gerek orada öğrenim gördükleri için en iyi tanıdıkları yer burasıdır. Bundan çıkarılacak sonuç, Küçük Asya'nın doğa tarihine ilişkin her konuda onların yazılarına en büyük önemi vermemiz gerektiğidir. Çünkü orada bu konuda bir şeyler bulmayı umabiliriz; ayrıca herhangi bir konudaki suskunlukları da olumsuz bir görüş değeri taşır çünkü özellikle de genel bir öneme ve üne sahip nesneler söz konusu olduğunda onların bu yörede bulunduğundan söz etmedikleri bir şeyin onların zamanında gerçekten bulunmadığı varsayılabilir. Bu nedenle, bize kadar ulaşan ve birçoklarında özel olarak evcil hayvan yetiştirilmesi ve tarım konularının işlendiği çok sayıda eski yapıt içinde Ankara keçisinin varlığının saptanıp saptanmadığını araştırmak bu hayvanın tarihi açısından çok ilginç olacaktır. Özellikle de hayvancılığa ve tarımcılığa yönelik yapıtlarda bu

kadar çarpıcı bir türün atlanmasının ya da bilinmemesinin kabul edilemeyeceği açıktır; o halde, bu hayvandan söz etmiyorlarsa bu suskunluklarından onların yazdıkları dönemde Küçük Asya'da bu hayvanın hiç olmadığı sonucunu çıkarma hakkına sahibiz.

En eski ve en saygın tarihsel anıt olan Kitab-ı Mukaddes'e dek uzandığımızda, keçinin esas olarak hayvancılığa dayalı bir yaşam biçimi sürdürdükleri bilinen ilk peygamberlerin zenginliğini oluşturan evcil hayvanlar arasında sayıldığını görüyoruz. Ama bunun ince kılı bir keçi türü olduğuna ilişkin hiçbir işarete rastlamadığımız gibi, Neşideler Neşidesi'nin bir bölümü¹² bu özelliğin aleyhinde bir kanıt gibi değerlendirilebilir: Çünkü güzel keçi türlerini anlatmak için onların siyah renginden söz edilmektedir. Siyah, postunun süt beyazlığıyla dikkat çeken Ankara keçisine en az uyabilecek renktir. Uzaktan zümrüt gibi yeşilliklerin ya da kayaların koyu fonunun önünde kar taneleri gibi ayırt edilen bu güzel keçi sürülerinin içinde yer aldıkları bir manzarayı insanın belleğine kazıyacak hiçbir belirti görülmemektedir. Diğer yandan siyah, Doğu'daki keçilerin egemen rengidir; Kürtlere ve Türkmenlere, karanlık görüntüleriyle gezginlere aşiretlerinin varlığını haber veren çadırları yapmaları için gerekli malzemeyi sağladılar.

En eski çoban halklar arasında Araplar çok kalabalık evcil hayvan sürüleriyle tanınmışlardı; ama gerek klasik yazarlar, gerek Doğulu yazarlar bu sürülerin içinde develerin ağırlıkta olduğunu belirtirken keçiden neredeyse hiç söz etmemişlerdir. Arap yazar Meydani,¹³ bu göçer halkın keçi ya da koyun besleme olasılığının ne kadar az olduğunu kanıtlayan bir anekdot iletmektedir.

Eski İbraniler için aynı şey geçerli olmamalıdır çünkü Yunan yazarların genel olarak keçiyi ifade etmek için kullandıkları sözcük İbranice kökenlidir.¹⁴ Bununla birlikte İbranilerde yününün içeri-

¹² *Cant. Cantic.*, IV, 1; VI, 5. Burada şair sevgilisinin saçını Galata tepelerindeki bir keçi sürüsü ile karşılaştırmaktadır. Ama bilgin Rosenmüller'in çok haklı olarak belirttiği gibi (*Bibl. Thierreich*, s. 89), bu karşılaştırmadan genç kızın güzelliğine bir övgü olabilmesi için söz konusu yünün beyaz değil siyah olması gerekir.

¹³ Meidani, *Proverbior. arabicor.*, ed. H. A. Schultens, s. 137.

¹⁴ Rosenmüller, *Biblische Naturg.*, c. I, s. 84.

giyle dikkat çeken bir keçi cinsi bulunduğunu gösteren bir işaret yoktur. Herodotos ve Hesiodos keçiden sık sık evcil bir hayvan olarak söz etmekte ama onun herhangi bir özel türüne değinmemektedir; zaten kullandıkları üç belirsiz terim, Groshans'ın ilginç araştırmalarına göre¹⁵ bugün bile Küçük Asya'da ve Yunanistan'da bulunan üç farklı yaban keçisi türüne denk düşmektedir: *Capra argagrus*, *Capra ibex* ve *Capra (antilop) rupicapra*. Aristoteles'ten¹⁶ Likya'da keçilerin başka yerlerde koyunların kırıldığı gibi kırıldığını öğreniyoruz. Bununla birlikte, bu yöntemlerin keçilere yünlerinin inceliği nedeniyle uygulandığını belirten bir şey söylememektedir. Ayrıca, büyük olasılıkla Aristoteles'in sözlerinin yinelenmesinden ibaret olan Aelianus'tan bir bölüm¹⁷ bunun tersini kanıtlar gibidir çünkü Aelianus Likya keçilerinin yününün çok kalın ve kıvrıkcık olduğunu açıkladıktan sonra, bu yünün ip ve halat yapmaya yaradığını eklemektedir. Birçok eski yazarın belirttiğine göre kırılan Kilikya keçileri için de aynı durum geçerlidir. Örneğin bize bu olguyu aktaran Plinius,¹⁸ yünün kalitesine ve bunun hangi işlerde kullanıldığına değinmez. Ancak çok geniş

¹⁵ *Prodr. Faune Homeri et Hesiodi*, fasikül I, s. 4.

¹⁶ *Hist. anim.*, c. VIII, 27.

¹⁷ *Hist., anim.*, c. XVI, 30. İşte Aelianus'un metni: Olynthos'lu Kallisthenes şöyle der: "Likya'da, başka yerlerde koyunlara yaptıkları gibi keçileri kırma alışkanlığı vardır çünkü keçilerin çok kalın, kıvrıkcık tüyler ve buklelerle dolu bir postları vardır. Gemi yapımcıları bu yünü ip ve halat yapmak için kullanırlar."

Burada, milattan iki yüz yıl önce Ankara keçisinin eskiler tarafından bilinmediğini kanıtlayan bir başka olguyu da hatırlatabiliriz: Meşhur Mısır kralı Ptolemaios Philadelphos tarafından (ö. MÖ 247) döneminde bilinen ilginç hayvanların tümünü koyduğu çarpıcı sergide bu geviş getiren hayvan yer almamıştır. Gerçekten de Bakkhos onuruna düzenlenen ayin alayını anlatırken (teşhir edilen her türden zenginlikle kuşkusuz dünya tarihlerinde bir başka benzeri olmayan bir alaydır bu) Atheneus (v, s. 6) Bakkhos'un arabasını izleyen kortejdeki hayvanların uzun bir listesini yapar; fillerin, beyaz Hint geyiklerinin, Afrika karacalarının, "oriks"lerin [bir antilop cinsi], aslanların, panterlerin, gergedanların, beyaz ayıların vb yanında çok sayıda Etiyopya, Arabistan ve Euboia adası [Eğriboz] koyunlarından kurulu sürüler görülür. Dünyanın tüm ülkelerinden en ender türleri getiren ve Yunanistan'da bile gidip koyun arayan Ptolemaios'un, şayet böyle bir hayvan olduğunu bilmiş olsa, bu çok büyük ve ilginç alaya katılmaya çok hakkı olan Ankara keçisini ihmal edeceği düşünülebilir miydi?

¹⁸ *Hist.nat.*, c. VIII, 26.

külliyyatının bir başka yerinde¹⁹ döneminde en çok değer verilen yünleri gözden geçirmekte ve bu bölümde Arabistan keçisinden başka bir türe değinmemektedir. Columella²⁰ Kilikya keçilerinden de büyük boynuzlu ve sık kıllı bir tür olarak söz etmektedir; ama yünün inceliği hakkında bir şey söylemez. Prokopios²¹ ise Pers kralı Kuroş [Kyros] Edessa (Urfa) kentini kuşattığında saldırı kulelerini inşa işinde çalışan işçilerin, kuşatılanların oklarından teke kılından yapılma büyük kumaşlarla (χιλιχια/cilicia) korunduklarını anlatmaktadır. Benzer bir olay da Mithridates'in kenti kuşatan ordusunun attığı taşların etkisini hafifletmek için Kyzikos sakinlerinin de korunma önlemi olarak χιλιχια adı verilen kumaşları kullandığını anlatan Appianus²² tarafından nakledilmektedir.²³ Böyle bir iş görebildiğine göre, Kilikya keçisinin kılı inceliğiyle değil tam tersine kalınlığı ve sertliğiyle tanınmış olmalıdır. Bu nedenle daha sonraları sert kıllı her kumaşa bu isim (χιλιχια cilicia) verilmiş ve Fransızca *cilice* sözcüğü de kuşkusuz bu kökten türemiştir. Son olarak, Herodotos'un da Kserkses'in [Serhas] çok büyük ordusunu oluşturan çeşitli milletlerin üniformalarını gözden geçirirken Kilikyalıların giydikleri yün ceketler ve Likyalıların omuzlarına attıkları keçi postlarından kastı kuşkusuz yine aynı kalın ve kaba kıldan yapılma kumaşlar ve postlardır.²⁴ Aynı şekilde keçiyi hem sütünden hem yününden yararlanan bir hayvan olarak işleyen Vergilius²⁵ bu yünü askeri ihtiyaçları karşılayacak ve yoksul denizcilerin kullanacağı bir madde olarak görmektedir: *Usum castorum et miseris velamina nautis*.

¹⁹ *Hist.nat.*, c. XXXII, 77.

²⁰ *De Re rustica*, I, 1.

²¹ Prokopios, *de Bell.Pers.*, II, 26.

²² Appianus, *de Bell.Mithrid.*, XII, 74.

²³ Ksenophon (*Anab.*, IV, 8) Küçük Asya'nın kuzey sahillerinde yaşayan Makroililerin ve Mosynoiklerin keçe tünikler giydiklerini anlatıyor. Bunlar kuşkusuz "kilikia"ya benzeyen ve onun gibi düşmanın attığı maddelere karşı korunmaya yönelik kumaşlardı.

²⁴ *Hist.*, VII, 92, 93.

²⁵ *Georg.*, 1, III, V. 295-300.

Columella²⁶ keçi yününden söz ederken Vergilius'la aynı sözleri kullanır; ayrıca bu hayvana mükemmel denebilmesi için bir araya getirilmesi gereken niteliklerin tablosunu çizerken Ankara keçisiyle herhangi bir benzerliği dışlar; çünkü Romalı tarım uzmanı her şeyden önce keçinin güzel siyah renkte bir kılı olması gerektiğini söyler. Ama daha yukarıda da bu rengin Ankara keçisine uymadığını ve tam tersine Doğu'nun sıradan keçileri arasında siyah renge çok sık rastlandığını belirtmiştim. MS 3. yüzyılın başında sağ olduğuna göre, Columella'dan çok sonra yaşamış Florentinus'un²⁷ güzel teke türleri için beyaz rengin geçerliliğini kabul ettiği doğrudur ama o da keçi kılından ip, çanta ve denizcilerin kullanabileceği nesneler dışında bir şeyler yapılabileceğini bilmemektedir. Zaten Columella keçilerin ve tekelerin ancak fırtınalı ve kapalı havalarda boynuzlarının çıktığını (*procelloso atque umbrifero tali statu*) ve ılık havalarda boynuzlarının kaybolduğunu ileri sürerken,²⁸ eskilerin genelde keçi hakkındaki bilgilerinin ne denli eksik olduğunu kanıtlamaktan başka bir şey yapmamaktadır. Bu bilgi eksikliği, hiç kuşku yok ki birçok nedenden ötürü bu geniş getiren türün onların kırsal ekonomilerinde oynadığı son derece önemsiz rolden kaynaklanmaktadır.

Gerçekten de sadece yününü pek kullanmadıklarından değil, aynı zamanda cehaletten doğmuş bazı önlemlerden ötürü keçiye, Yunanlarda ve Romalılarda diğer evcil hayvanlar kadar değer ve-

²⁶ *De Re rustica*, 1, VII, 6.

²⁷ *Geoponica*, XVIII, 19.

²⁸ Daha önce Aristoteles de (*Hist. anim.*, VIII, 27) Karadeniz'de söz konusu bu anormalliğe değinmişti. Daha da ileri giderek Afrika'da hiçbir keçi türü bulunmadığını iddia eder, Aelianus ise (*Hist. anim.*, XIV, 16) Libya'da çok büyük, boynuzları eğik olarak açılan ve omuzlarına doğru bükülen keçiler bulunduğunu söyler. Hint keçilerinin ve koyunlarının iyi yapılarını da över (*Hist. anim.*, III, 33) ve onları eşeklerle karşılaştırır. Sardinya (*Hist. anim.*, XVI, 32, 34) ve Mısır keçilerinin (*Hist. anim.*, III, 33) güzelliğini ve son olarak da Hazar Denizi keçilerinin beyazlığını anlatır. Ama burada söz konusu edilen yünün inceliği ve değerli kumaşlar yapılmasına elverişli özellikleri değil, sadece uzunluğu ve kalınlığıdır. Eğer bu tür özellikler söz konusu olsaydı, Aelianus onları mutlaka ortaya çıkarırdı çünkü eskiler koyunlar söz konusu olduğunda yünleri herhangi bir sanayi işinde kullanılabilecek özellikteyse bunu belirtmeyi asla unutmazlar.

rilmezdi. Örneğin Varro²⁹ keçiyi tarımın başına bela olan hayvanlar arasında saymaktadır: *Culture sunt inimice ac veneno*. Keçinin dişi değer değmez zeytin ağacının kısırlaştığına ve sadece salyasının değmesinin bile zehir etkisi yaptığına inananların görüşlerini ciddiyetle nakletmektedir. Tekenin bazı zararlı günahları nedeniyle bazı tanrıların teke kurbanları reddettiğini ve Romalılar ile Atinalıların bu hayvanı üzüm bağlarının koruyucusu Bakkhos'a kurban etmelerinin nedeninin bu değerli bitkilere verdiği tüm zararların kefaretinin ödetmek olduğunu eklemektedir. Varro, meşhur yapıtının bir başka yerinde,³⁰ keçinin fizyolojisi ve anatomisi üzerine en çocukça kuramları açıklamakta ve bu hayvanın sürekli hummalı olduğunu ileri sürmektedir; ona göre, bu o kadar iyi bilinen bir olgudur ki sağduyulu hiçbir insan sağlıklı bir keçiden söz etmeye cesaret edemez: *Quod capras sanas sanus nemo promittit*.³¹ Plinius³² ve Aelianus³³ keçilerin burun deliklerinden değil kulaklarından ve gözlerinden nefes aldıklarını iddia eder; ayrıca Varro ve *Geoponica* içinde adı geçen bütün tarım uzmanları keçinin son derece çabuk üşüdüğüne inanırlar. Ama bu özelliğe en az uyan keçi türü ince tüylü keçilerdir; çünkü aşağı yukarı hepsi kış aylarının çok soğuk olduğu yerlerde yaşarlar. Ankara keçisinde de doğrulanan bu özellik, Humboldt'a göre³⁴ 3182 metre gibi olağanüstü bir yük-

²⁹ *De Re rustica*, I, 2.

³⁰ *De Re rustica*, II, 3.

³¹ Plinius (*Hist.nat.*, XXVIII. 10), Florentinus (*Geoponica*, XVIII, 19) ve başka birçok Yunan ve Roma yazarı tarafından ileri sürülen bu ilginç doktrin bizimkine yakın bir döneme kadar sürmüş gibidir çünkü meşhur Gessner şu anekdotu ciddiyetle anlatır: "Nîmes'te tüm ailesi 1629'da vebadan ölen bir çocuk bir keçi tarafından emzirilmişti; bu nedenle tüm yaşamı boyunca hummalardan kurtulamadı." Doğu'nun birçok bölgesinde ve özellikle de Küçük Asya'da ise bugün keçi hakkında eskilerin ileri sürdüklerine tamamen zıt bir görüş egemendir: Çünkü birçok kez Türklerin, Ermenilerin ve Yunanların keçi sütünün ateş düşürücü olduğuna inandıklarını ve bu yörelerde çok yaygın görülen sıtma nöbetlerini kesmek için çok miktarda yoğurt yediklerini, kimi zaman yoğurda sarımsak da kattıklarını kendi gözlerimle gördüm.

³² *Hist.nat.*, VIII, 50, 76.

³³ *Hist. anim.*, I, 33.

³⁴ *Ansichten der Natur.*, c. I, s. 104.

seklikte (Etna'nın doruğundan sadece 140 metre aşağıda) yaşayan Tibet keçisi³⁵ için daha da geçerlilik kazanır.

Ayrıca eski yazarlardan hiçbiri, gördüğümüz gibi, Antikçağ'da genelde keçi üretimiyle ün yapmış yöreler arasında Frigya'yı saymazken, Varro bugün Ankara keçisinin yaşadığı bölgeye değinen tek yazar olarak görülebilir. Bununla birlikte onun yapıtında da inceliğiyle göze çarpan bir yünden hiçbir işaret yoktur; tam tersine, Frigya'da keçi kırkma alışkanlığı olduğunu gözlemledikten sonra, orada bu yünden yapılan kumaşlara *cilice* adı verildiğini, çünkü keçi kırkma uygulamasının Kilikya'dan geldiğini söylemektedir. Ama bu uygulamanın yünün daha kaliteli olması anlamına gelmeyeceğini ve daha da ötesi, *cilice* ya da Kilikya kumaşı olarak bilinen kumaşların sadece bu niteliğe zıt özellikleri nedeniyle ısmarlandıklarını kanıtlamıştım. O halde büyük bir olasılıkla Frigya keçileri Varro'nun zamanında Kilikya keçilerine benziyorlardı ve bugün tüm Küçük Asya'da çok yaygın olan sıradan keçilerle aynı türdendiler. Ben de ne Likya'da ne Kilikya'da başka tür bir keçi gördüm. Daha soylu bir tür bir zamanlar var olsaydı, kuşkusuz bu bölgelerde hiç değilse birtakım izleri kalırdı.³⁶

³⁵ Tibet keçisinin yapağısı, en eski çağlardan beri, ticarete yaygın olarak kullanılan bir malıdır. Bu nedenle Antikçağ halklarının ticari ve sinai durumlarına ilişkin klasik yapıtında, Heeren (*Ideen*, vb İter Theil, Phoenezier, s. 215) Babililerin kırmızı böceği ile boyanmış yünlerden kaşmir kumaşlar dokuduklarını ve Suriye ile Arabistan'ın Fenikelilere yine çok değerli yünler sattıklarını anlatmaktadır. Ama o çağda Küçük Asya kadar uygar ve uğrak yeri olan bir memlekette Ankara keçisi türü var olsaydı, ne olursa olsun ondan söz edilir ve belki de benzer bir türü bulmak için Orta Asya'nın uzak yörelerine gitmeye gerek kalmazdı.

³⁶ Ben de Antakya, Hama ve Halep arasında kalan ve sayısız keçi sürüsünün görüldüğü geniş Kuzey Suriye yaylalarında Ankara keçisine hiç rastlamadım. Buradaki keçilerin hepsi normal türdendir ve aralarında sadece kıllarının sertliği ve sıklığı açısından fark vardır. Bu özellikler onları, tıpkı Columella, Aelianus ve Vergilius zamanında olduğu gibi, ip, çanta, palto vb eşya yapımına daha uygun hale getirir. Antakya keçilerinin kılı bu özelliklere en üst düzeyde sahiptir ve onlardan üretilen abaların, Küçük Asya'nın birçok kentinin pazarında belli bir şöreti vardır. Ben de bunları uzun süre yolculuklarımda kullandım ve yağmura karşı en az meşhur Mackintosh kumaşları kadar dayanıklı olduklarını gördüm. Mackintosh kumaşları ise bana her zaman Doğu'dan çok Avrupa'da pratik gelmişlerdir çünkü bunları onarmak zordur ve aşırı sıcaklık değişimleri bu kumaşlarda çeşitli bozulmalara neden olmaktadır.

VIII

Milattan sonraki yazarların hiçbiri Küçük Asya'nın doğal tarihi hakkında Ankara geçisinin bugünkü alanına çok yakın bir kentte (Amasya) doğan Strabon'dan daha fazla bilgi vermez. Strabon öyle bir yerde doğmuştur ki bu topraklardan çok fazla uzaklaşmasına gerek kalmadan bu hayvanı görebilirdi. Çünkü daha önce de belirttiğim gibi, bu soylu hayvana Samsun'a komşu bölgelerde bile rastlanır. Ama Strabon'un bu konudaki suskunluğu çok anlamlıdır; bu yazar Küçük Asya'nın birçok yerinde ince yapağılı farklı koyun türlerine değinmekte ama yapağılarının kalitesi nedeniyle söz etmeye değer bulabileceği keçilere yapıtının hiçbir yerinde rastlanmamaktadır. Strabon'dan sonra Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar çıkan Romalı yazarlar için de aynı şey geçerlidir: İçlerinden hiçbiri Ankara geçisiyle özdeş olduğu düşünülebilecek bir keçi türünden söz etmemektedir.

Roma'nın barbar halklara yem olduğu dönemden sonra Küçük Asya hakkındaki bilgileri sadece Bizanslı yazarlarda arayabiliriz. Ne yazık ki bu konuda giriştiğim uzun araştırmalar beni hiçbir doyurucu sonuca götürmedi. İçlerinden sadece birinde, Zosima'da Ankara geçisinin belki de onun zamanında bilindiği sonucuna varılabilecek bir bölüm buldum.³⁷ Ancak bu metin de sağlam kanıtlara ve olgulara değil, biraz keyfi bir varsayıma dayanıyordu. Alaric'in İmparator Honorius'tan Roma'nın haracı olarak istediği değerli eşyalar hakkında tarihçinin verdiği ilginç listede 3000 altın ve 3000 gümüş liranın yanı sıra 3000 kırmızı renkte post da (χροχοδαφη τριζ χυλια δερματα) yer almaktadır. Bu sözcüğün ne anlama geldiğini saptamak güçtür. Çünkü bu sözcük (δερματα/dermata) post değil, kırmızı meşin ya da maroken anlamına da gelebilir. Bununla birlikte, Bonn baskısını borçlu olduğumuz Zosima'nın bilge çevirmeni bu terimi *vellera coccinea* ile karşılamaktadır. Ama burada söz edilenin boyalı meşin değil post olduğunu kabul etsek bile (büyük olasılıkla gerçek de budur), bunların hangi

³⁷ Zosima, *Hist.*, V, 41.

hayvan türünden sağlandığını yine de belirleyememiş oluruz. Öyle ki koyun ile keçi arasında bir seçim yapmamız gerekir. Gotların açgözlü prensi tarafından istenen kıymetli madenlerin, ipeklilerin ve diğer değerli eşyaların yanında koyun postlarının pek bir değeri olamayacağı açıktır. Oysa kırmızıya boyanmış Ankara keçisi postları bugün Küçük Asya’da bile belli bir fiyatı olan mallardır. Üretim yerinde 20-30, İstanbul’da ise 50 franka kadar alıcı bulurlar. O halde Alaric tarafından istenen 3000 post bugünkü değeriyle yaklaşık 100.000 frank, belki de bu teslimatın yapıldığı dönemde (5. yüzyılın başı) Konstantinopolis’ten Roma’ya kadar olan nakliye giderleri de hesaba katıldığında bu değer iki katı etmektedir. Bu nakliye zorunludur çünkü 5. yüzyılda Ankara keçisi postunun İtalya’da bilindiğini varsaymamıza yol açabilecek hiçbir kanıt yoktur. Kaldı ki bu postları bugün bile İtalya’da edinemezsiniz. Demek ki Alaric’in bunları Roma’dan isteyebileceği biraz kuşkuludur. Tüm bunlardan Zosima’nın söz ettiği postun Ankara keçisi postu olmadığı, böyle bir iddianın pek doyurucu olmayan varsayımlara dayanacağı sonucuna varılabilir. Zaten Zosima dışında hiçbir yazar, tarihi Roma’nın düşüşünden Konstantinopolis’in Türkler tarafından alınmasına kadar neredeyse kesintisiz süren Bizans devrinde, günlük tutan yardımcıları hiç eksik olmamasına karşın, bu konuda bize en küçük bir işaret bile vermemektedir. Ancak 16. yüzyılda Pierre Belon Ankara keçisine, bazı yerel tespitlerde ve hayvanın dış görünüşüne ilişkin kimi ana hatlarda henüz eksiklikler olsa da ilk kez oldukça kesin bir biçimde değinmiştir.

Ereğli ile (Konya’nın batısındaki) İlisıra [Yollarbaşı] arasındaki geniş Lykaonia³⁸ ovalarında meşhur doğabilimci Manceau³⁹ “deve tüyü” yapağılı keçiyi gözlemlemiş ve şöyle nitelemiştir: “Bu ülkenin keçilerinin ince bir yapağıları vardır ki ipekten bile daha ince denebilir. Beyazlıkta karı geride bırakır. Bu keçiler bizim koyunlarımız büyüklüğündedir ve koyun gibi kırılmazlar, tüyleri yolunur.

³⁸ Roma Dönemi’nde Kapadokya ile Pisidia arasındaki bu idari birim, Konya Ovası’nın güney kesimleri ile Karaman’ın bir bölümünü kapsardı, başlıca kenti günümüzdeki Konya’nın yerinde bulunan İkonium’dur. (e.n.)

³⁹ *Les Observations de plusieurs singularites*, 1555 Anvers basımı, II, 96.

Dalgalı ya da dalgasız mükemmel güzelliğe sahip tüm ince yünlü giysiler bu tür keçilerin yapağısından yapılır.” Bu tasvir Ankara keçisini mükemmel bir biçimde tanıtmaktadır; şaşırtıcı olan ise Belon’un bu hayvana izlediği yol nedeniyle uğramadığı Ankara’da değil, benim Ankara keçisine hiç rastlamadığım Lykaonia ovalarında işaret etmesidir. Belon’dan beri bu yöreden geçen hiçbir gezgin de o keçilere rastlayamamıştır. Ayrıca ilginç yapıtında,⁴⁰ Konya’dan Akşehir’e⁴¹ gidişini anlattığı bir başka yerinde bu güzel türün sadece Ankara yöresinde bulunduğunu doğrulamakta, bu da kendisinin bir önceki bölümde anlattıklarına hiç uymamaktadır çünkü hayvanı gözlemlediği Konya ve Ereğli bölgesi Ankara kentinden oldukça uzaktır.

IX

Ankara keçisine işaret edildiğini ilk kez 16. yüzyılda görüyor olsak da Küçük Asya’ya tam da Pierre Belon’un bu yöreyi ziyaret ettiği dönemde getirildiğini düşünmemiz için hiçbir geçerli neden yoktur. Tam tersine gezginin oraya gelişinden çok daha eski bir tarihte getirilmiş olması daha büyük bir olasılıktır. Ama ne zaman? Bu, Bizanslı yazarların konu üzerindeki suskunluğunun cevap vermeyi olanaksızlaştırdığı bir sorudur. Madem ki Bizanslı ve klasik yazarlar bu keçiye hiç değinmemektedir, bize bu hayvanın Küçük Asya’ya girişinin bu yörenin ya Araplar ya Türkler tarafından işgal edildiği bir döneme rastladığını varsaymaktan başka yapacak bir şey kalmamaktadır. Göçer yaşamı benimseyen bu iki halk da kendi vatanlarından bir keçi türü getirmiş, bu tür yerleştirildiği bölgenin ikliminin etkisiyle bugün bilinen Ankara keçisi türünü üretecek ölçüde değişmiş olabilir.

Şimdi bu yeni türün getirilmesi işinin iki halktan hangisine daha uygun düşüğünü inceleyelim. Eskilerin ince yapağılı keçilerin varlığına işaret ettikleri çok az sayıda ülkenin arasında Arabistan’ın da

⁴⁰ *Les Observations*, s. 229.

⁴¹ Türkçe isimleri inanılmaz ölçüde bozan Belon bu kente de Achara demektedir.

yer aldığını görmüştük,⁴² bununla birlikte bu bilgideki belirsizliğin yanı sıra, Araplar Küçük Asya'da hep geçici olarak kalmışlardır; zaten burada koloniler kuran istilacılar olarak değil, yenmekle ve yok etmekle yetinen, bölgede hâkim olan prenslere kendi egemenliklerini kabul ettirdikten sonra da geri çekilen zalim fatihler olarak boy göstermişlerdir. Ne Araplar ne Moğollar Küçük Asya'da hiçbir zaman kalıcı yerleşimler kurmuşlardır. Bu yörenin modern fatihleri içinde sadece Türk ırkı burada yeni bir vatan aramaya gelmiş ve günümüze dek tutunmuştur. Türk ırkının etkisi Küçük Asya'da 11. yüzyıldan başlayarak hissedilmeye başlamış, bu yüzyılda Bizans imparatorları, Bağdat halifeliğinin gücünü sadece adıyla var olan bir unvana indirgedikten sonra kendilerine Bizans'a doğru bir yol açmaya koyulan Selçukluların akınlarını boş yere durdurmaya uğraşmışlardır. Selçukluların ataları 11. yüzyılda Buhara civarına yerleşmişlerdi.⁴³ Burasını, İran tahtını halifelik hukukunun elinden koparıp alan şanslı ve yiğit yurttaşları Mahmud'a katılmak için terk ettiler (1034). Selçuklular Mahmud'un verdiği örneği taklit ettiler ve onlar da Asya'nın, Anadolu yarımadasını da kapsayan bir bölümüne bağımsız efendiler olarak yerleştiler. Bununla birlikte bu yer ancak 1074'te, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın burayı kuzeni Süleyman'a babadan oğula geçecek bir tımar olarak vermesi ve Süleyman'ın oğullarının bu bölgeyi başkenti Konya olan (1103) bağımsız bir devlete dönüştürmesiyle, Türk ırkının sürekli yerleşim yeri oldu.⁴⁴ Rum Selçuklu hanedanı, Büyük Selçukluların bağımsız bir kolu olarak Konya'ya yerleştikten sonra, Türk ırkı kesin olarak Küçük Asya'da kalmış oldu ve Orta Asya'dan gelen yeni akınlarla sürekli güçlendi. 1229'da aynı ırkın Oğuz aşiretinden yeni bir kolu ortaya çıktı. Ertuğrul önderliğindeki bu göçer kol geniş Horasan ovalarından ayrıldı ve Küçük Asya'nın içlerine daldı. Selçuklu Sultanı Alaeddin onlara yurtluk olarak Ankara'nın güneyindeki dağlık bölgeyi göstermişti.⁴⁵

⁴² Chesney'e göre (*The Exped. for the Rivers Euphrates and Tigres*, c. I, s. 728). Arabistan'da ve Mezopotamya'da hâlâ uzun tüylü bir keçinin izleri bulunmaktadır.

⁴³ Hammer, *Geschichte des Osm. Reiches*, c. I, s. 38.

⁴⁴ Hammer, *Geschichte des Osm. Reiches*, c. I, s. 47.

⁴⁵ Hammer, *Geschichte des Osm. Reiches*, s. 62.

X

Küçük Asya'ya yerleşen ilk Türk aşiretlerinin kökenlerine kuşbakışı bir göz atmak, yola çıktıkları ülkelerin beraberlerinde getirdikleri keçi türleri üzerinde yapabilecekleri etkiyi değerlendirmek açısından kaçınılmazdı. 11. ve 13. yüzyıllarda art arda Küçük Asya'ya yerleşen ve torunları hâlâ bu ülkede oturan iki Türk kökenli kolun, Selçuklular ve Oğuzların bu göçten hemen önce Buhara'da ve Horasan'daki geniş ovalarda oturduklarını gördük. Ama ne eski zamanlarda ne de günümüzde bu yörelerde ince yünlü bir keçi türünün yaşadığı bilinmektedir. Tam tersine Strabon⁴⁶ Massagetlerin üstünde giysi olarak sadece bitki liflerinden dokunmuş kumaşlar olduğunu çünkü fazla sürüleri bulunmadığını ve hele koyunun çok az görüldüğünü söyler. Aynı şekilde, Massagetleri Arax/Aras (aslında bu sözcükle Yaxartes'i –Sir Derya– kastetmektedir) üzerine yerleştiren Herodotos da⁴⁷ bu halkların herhangi bir sürü yetiştirdiğinden bahsetmez. Herodotos'un ve Strabon'un Massagetlerini Aral Gölü'nün doğu kıyısında ve Kırgızlar ülkesinde aramak gerektiğinden, milattan dört yüzyıl önce, hatta milattan sonra bu yörede oturan halkların sadece çoban halklardan oluşmadıkları sonucuna varılabilir; ya da en azından koyunların ve keçilerin sürüleri arasında önemli bir yer tutmadığı söylenebilir. Belki de bu sürüler, eski Araplarda olduğu gibi geniş ölçüde develerden oluşmuşlardı.⁴⁸ Aynı

⁴⁶ Strabon, XI, 8.

⁴⁷ Strabon, I, 202. Herodotos ve Strabon'un yüklediği anlamda Massagetler ismi Ortaçağ'ın oldukça geç dönemlerine kadar korunmuştur, çünkü Bizanslı Halkokondiles (*de Rebus Turcicis*, III, s. 117, Bonn basımı) Hazar Denizi'nin doğusunda ve kuzeyinde bulunan halkları yine bu isimle ifade etmektedir.

⁴⁸ Appianus (*Hist. anim.*, XVII, 34) Hazar Denizi kıyılarında çok ince tüylü develer olduğunu belirtiyor; öyle ki bu yapağı kesinlikle Milet [Miletos] koyunlarının yapışından geri kalmamakta ve bu deve yapışında yüksek din görevlilerinin ve zenginlerin çok beğendikleri değerli kumaşlar dokunmaktadır. Pierre Belon (*Les Obs. des Sing.*, II, 112) Appianus'un deveye ilişkin bölümüyle yine aynı yazarın Hazar keçisine ilişkin bölümüyle birbirine karıştırmakta ve Yunan keçisine de bağlamaktadır. Doğubilimci Manceau bundan Ankara keçisinin Appianus'un Hazar keçisine benzeyebileceği sonucunu çıkarmaktadır; ama bu yazarın Hazar keçisinin kılının kalitesi hakkında tek bir söz bile etmemesi bir yana, hayvan hakkında yaptığı betimlemenin de postunun rengi dışında Ankara keçisiyle uzaktan yakından ilgisi yoktur

şekilde eski Massagetlerin bugünkü ardılları da –Kırgızlar, Hiveli-ler, Buharalılar vb– hepsi de sürüler açısından çok zengin olmakla ve bu sürüler içinde koyun türü de yer almakla birlikte, özellikle dikkat çeken hiçbir keçi türüne sahip değildirler; ve zaten bu ova ülkelerinin hepsi keçiden çok koyun yetiştirmeye elverişlidir.

O halde Selçuklular ve Oğuzlar Küçük Asya’ya Ankara keçisini yaratan bir keçi türü getirmişlerse, bunu büyük olasılıkla Anadolu yarımadasına göç etmeden hemen önce yerleştikleri Orta Asya bölgelerinden (Buhara, Horasan vb) değil, çok daha eskiden oturdukları memleketlerden, başka bir deyişle Sibirya’nın güney sınırından ve özellikle de meşhur Doğubilimcilerin ve coğrafyacıların Türk ırkının beşiği olduğunu söyledikleri⁴⁹ Altay Dağları’ndan getirmişlerdir. Ama bu dev dağ sırasının kollarının kapsadığı çok geniş dağlık bölgede şimdiye dek henüz yapağısının inceliğiyle dikkat çeken bir keçi türü saptanmamışsa da Güney Sibirya’nın bazı yerleri bazı evcil hayvanlarda çok özel bir kıl gelişiminin örneklerini sunmaktadır. Bu durum özellikle Buktarma’da, aynı addaki ırmakla İrtiş Irmağı’nın buluştukları noktada kurulu olan kentte görülmektedir. Kökenleri bu civara dayanan kediler insanı ilk bakışta tüylerinin dalgalı uzunluğuyla şaşırtmaktadırlar; Buktarma’da da bu harika kedi türünün, tıpkı Ankara keçisi gibi, sınırları çizili bir alana bağlı olduğunu ve buradan çıkarıldığında er ya da geç bir bozulmaya uğradığını kendi gözlerimle gördüm. Örneğin, Sibirya’da çok aranan bir hayvan olan Buktarma kedisi sık sık Tomsk’a, Tobolsk’a vb yerlere götürülür; ama bir süre sonra, özellikle ikinci göbekten başlayarak dejenere olur. Küçük Asya’nın birçok bölgesinde de işaret edilen (bu yaygınlıkta biraz abartma payı da olabilir) birkaç uzun tüylü kedi türü belki de Sibirya’dan ya da Orta Asya’nın komşu bölgelerinden gelmektedir. Her ne olursa olsun, ben Ankara’da, Avrupa’da bu adla tanınan kediyi boşuna

çünkü şöyle der: “Hazar keçileri küçüktür, burunları kısa ve yassıdır ve boynuzları yoktur.” Bunun dışında Pierre Belon alıntılarında da birçok hata yapmakta ve bilgisi genellikle sağlam temellerden yoksun bulunmaktadır.

⁴⁹ Klaproth, *Asia polyglotta*, s. 210; Hammer, *Gesch. des Osm. Reiches*, c. I, kitap I, s. 34; Ritter, *Erdkunde*, c. I, s. 532 ve c. II, s. 592.

aradım ve benden önce Küçük Asya'yı gezen ve arkeolojik hazinelerini büyük bir başarıyla inceleyen Charles Texier, Galatia'nın ünlü kentinin bu açıdan sahip olduğu şöhreti kendisinin de doğrulayamadığını belirtmiştir.⁵⁰

⁵⁰ İmparatorluk Hayvan Islah Derneği'nin başkalarına gönderilen ve *Bulletin de la Société*, c. III, s. 181'de yayımlanan bir mektupta, Lottin de Laval Ankara kedisinin yaygınlığından söz ediyor ve Erzurum, Muş, Bitlis, Van ve Bağdat'ta bulunduğunu söylüyor. Diğer yerleri gezmediğim için sadece Erzurum ve Muş hakkında konuşabilirim. Ne buralarda ne de Ankara'da gerçekten tüylerinin güzelliği ya da uzunluğuyla ayırt edilen ve bu açıdan harika Buktarma türü ile karşılaştırılabilecek bir kedi türüne rastlamadım.

Altıncı Bölüm

Sığır – Deve

Boğaz yöresinde sığır cinsinin vasat niteliği. – Osmanlı İmparatorluğu'nun eski tarım uzmanları tarafından sığır türü nedeniyle sözü edilen bölgeleri sadece Trakya ve Epir'dir. – Bu tür, eskilerin zamanında Osmanlıların Asya eyaletlerinde az gelişmişti. – Devenin Boğaz'ın Asya yakasında azlığı ve karşı yakada bolluğu. – Küçük Asya'da devenin dağlara tırmanma konusunda gösterdiği çarpıcı yetenek. – Göç kervanlarının güzel görüntüsü. – Devenin dayanabildiği çok değişik sıcaklıklar. – Devenin Boğaz'a yakın yörelere girişi oldukça yakın tarihtir.

I

Gerek tüm Boğaz çevresinde, gerek Osmanlı eyaletlerinin çoğunda sığır türünün kalitesi vasatın altındadır ve deyim yerindeyse evcil hayvanlar listesinden tamamen çıkartılmış gibidir. Çünkü bu hayvanlar bizde karşıladıkları ihtiyaçları karşılamaktan epey uzaktırlar. Bu nedenle İstanbul'un tüketimi için gerekli sütün büyük bölümü keçiler ve koyunlardan sağlanır. Bu kentte inek sütü ancak zenginlerin ya da yabancıların yararlandıkları bir lüxtür. Tereyağına gelince, Osmanlı payitahtında yaşayanların çoğu Odessa ve Tuna prensliklerinden tulumların içinde yollanan yapış yapış ve ekşi bir maddeyle yetinirler. Odessa ya da Kalas limanlarında kötü bir içyağı kokusu saçan sarımsaklı bir maddeyle şişmiş teke derilerinden oluşan sayısız yükü görünce, bunların mutfak için değil vagonların ya da yük araçlarının yağlanması için hazırlandıklarını düşünürsünüz. Ama bu mide bulandırıcı tulumlar hiç demiryolu olmayan ve araba nedir bilmeyen bir kente gönderilmektedir.

II

Boğaz çevresinde sığır türünün içinde bulunduğu acınılacak duruma karşın, eskilerin boynuzlu hayvanlarının üstün kalitesi ve büyük sayısı nedeniyle çarpıcı buldukları yerler sadece bu yöreler ve özellikle de Trakya ile Epir'dir. Örneğin Varro zamanında¹ hem Trakya'da hem Dardanel'de (Troas) bugün Rumeli'de ya da Küçük Asya'da rastlanan zararsız ve çelimsiz hayvanlara hiç benzemeyen son derece yırtıcı yabani boğalar (*perferi boves*) görülürdü. Boğanın kökeni hakkında oldukça saçma bir görüş belirten² Romalı tanınmış tarım uzmanı, İtalya'da kara boğalar çok yaygın, beyaz renkliler çok nadirken³ (bugünkü durum böyle değildir) Trakya'da bunun tersinin geçerli olduğunu, Melas Körfezi civarında sadece beyaz boğalara rastlandığını anlatıyor.⁴

¹ *De Re rustica*, II, 1.

² Varro boğanın vatani olarak İtalya'yı görmektedir çünkü Yunanların bu hayvana verdikleri isim İtalya yarımadasının isminin türemesine neden olacaktır.

³ Bununla birlikte Columella (*de Re rustica*, VI, 1) bugünkü Campagna'nın beyaz öküzler ürettiğini söylemektedir.

⁴ Bugün tüm Roma Campagna'sında karakteristik olan çok büyük boynuzlu hayvan türü kentin harabelerinde çok sayıda bulunan anıtların hiçbirinde kopya edilmemiştir. Oysa Marcus Aurelius'un ata binmiş heykeli bize gerçek Romagna atının, günümüzdeki haline de uygun, canlı bir portresini vermektedir. Ancak Vatikan'daki *Sala degli animali*'de pek çok boğa ve inek örneği bulunmakta ama bunların hiçbirisi Roma'da bugün görülen sığır türünü çağrıştırmamaktadır. Tam tersine, bu koleksiyondaki birçok güzel eserde narin vücut biçimleri ve görece küçük kafa ve boynuzlar resmedilmekte, bu da boynuzlarının gelişkinliğiyle dikkat çeken Roma, Sicilya ya da Macar türünden çok, Mısır türünü anımsatmaktadır. Demek ki bu türlerin söz konusu memleketlere Romalılar çağından sonra girmiş olmaları büyük bir olasılıktır. Eski yazarların büyük boynuzlu bir tür bulunduğunu bildirdikleri tek Avrupa ülkesi Makedonya'dır; Herodotos (VII, 126) burada dev gibi boynuzları olan yabanöküzleri bulunduğunu anlatmaktadır. Ancak, tarihinin bu boynuzların toplanıp Yunanistan'a gönderildiklerini eklemesinden bu türün sıradan bir tür olmadığını da anlıyoruz. Zaten Büyük İskender'in babası Kral Filip, Herakles Tapınağı'na ilginç bir nesne olarak bu hayvanın boynuzlu bir kafatasını yerleştirmişti; eğer bu tür nesnelere ülkelerinde çokça rastlansaydı herhalde prens böyle bir şey yapmazdı. Herodotos, çok gelişkin boynuzlu boğalara Avrupa dışındaki yörelerde sadece Libya'da işaret eder (IV, 186). Garamantların oturduğu ve meşhur Jupiter Ammon Tapınağı'nın batısında bulunan vahada öne doğru kıvrık ve çok uzun boynuzları olan öküzler görüldüğünü anlatır; bu boynuzlar o kadar uzundu ki öküzler geri geri gitmek zorunda kalıyorlardı çünkü alınlarını öne eğdiklerinde yere değen bu devasa boynuzlar hayvanın ileri doğru yürümesini engelliyordu.

Aristoteles'in ileri sürdüğüne göre, Epir ineklerinin boyları o kadar uzundu ki ancak ayakta durarak sağılabilirlerdi. Bu dev hayvanların her memesi yaklaşık 26 litre süt veriyordu. Bu demektir ki bir tek inek günde 100 litre ve o halde yılda 30.000 litreden fazla süt veriyordu. Oysa, İngiltere'nin en güzel ineklerinden elde edilen yıllık süt ortalaması sadece 3000 litredir!⁵ Aelianus⁶ ve Plinius⁷ Aristoteles'in abartmalarını yinelemeden Epir'deki muhteşem inek türlerini överler. Ancak bu abartılar da Osmanlı Avrupası'nın bazı bölümlerinin o zamanlar sığır türlerinin üstünlüğü nedeniyle ne kadar meşhur olduklarını göstermektedir. Oysa bugün bu yörelerde bu açıdan dikkat çekecek hiçbir şey yoktur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya eyaletlerini oluşturan klasik bölgelere gelince, oralarda sığır türü hiçbir zaman önemli bir rol oynamamış gibidir. Çünkü Yunan ve Romalı tarım uzmanları sığır türüne ayırdıkları çok sayıda yazı içinde bu bölgelerden hiç söz etmemişlerdir.⁸ Strabon'un,⁹ Bitinium [Bolu] şehrinin peynirleriyle meşhur olduğunu yazdığı doğrudur; ama bu peynirlerin üretiminde kullanılan sütü veren hayvanı bize tanıtmamıştır. Bugün de Anadolu'da çok peynir üretilmektedir ama bunların neredeyse hepsi koyun ya da keçi sütünden yapılmaktadır ve hepsi kötüdür. Ayrıca daha eskilerin zamanında, bu iki hayvanın sütü inek sütünden daha değerli görülmektedir. Varro koyun ve keçi sütünü ilk sıraya

⁵ L. de Lavergne, *Economie rurale de l'Angleterre*, s. 38.

⁶ *Hist. animal.*, XII, 2.

⁷ *Hist. nat.*, VIII, 69.

⁸ Columella yapıtının tüm VI. kitabını boğa yetiştirilmesine ayırmıştır; boğanın kır ekonomisindeki en önemli hayvan olduğunu açıklar. Bu geviş getirici için en uygun beslenmenin hangisi olduğunu uzun uzun tartışır ve birçok kez rahatlatıcı olarak şarap verilmesini tavsiye eder. İnsanın bile şarap içmeye cesaret edemediği Müslümanlarda öküzün böyle bir hakkı herhalde hiç olamazdı. Varro (*de Re rust.*, I, 17) öküzü köle ile karşılaştırır ve tarımsal araçların üçe ayrıldığını söyler: Birinci kategori sesi olan (*genus vocale*) araçları kapsar ve köle ya da işçi tarafından temsil edilir; yarı-sesli adı verilen ikincisinde öküz yer alır; dilsiz (*genus mutum*) olarak nitelenen üçüncü kategori saban, bel, orak vb cansız araçları içerir. Neyse ki çağımızda tarımı ve evcil hayvanları eskisi kadar seviyor ama tarım işçisini öküz, saban, fiçılar ve sepetler ile aynı düzeyde görmüyoruz.

⁹ Strabon, XII.

yerleştirmekte ve hem Vergilius hem Columella süt veren evcil hayvanları işlerken özellikle söz konusu bu iki türle ilgilenmektedir.

Aynı şekilde eğer Aelianus'tan öğrendiğimiz doğruysa,¹⁰ Frigya yasalarına göre tarla sürmek için ayrılmış bir öküzü öldüren kişi, kim olursa olsun, idama mahkûm ediliyordu. Bu durum iki şeyden birini kanıtlar: Ya bu hayvan çok az bulunuyordu ya da tarım çok gelişmişti ve bu gelişmenin çift hayvanları sağlama olanaklarıyla orantısız bir ihtiyaç artışı yaratacağından korkuluyordu. Zaten Varro¹¹ genelde eskilerin tarla çalışmalarında vazgeçilmez bir hayvan olan öküzü çok saygı duyduklarını ve bu nedenle bu hayvanı ölderecek kişinin idam edileceğini karara bağladıklarını anlatmaktadır. Plinius, Valerius Maximus¹² ve Columella¹³ aynı olayı doğrulamaktadırlar. Demek ki Antikçağ'da öküz, insan beslenmesinden çok, tarım yapmaya yönelikti ve bunun sonucunda Küçük Asya'da kasaplık et ihtiyacı, tıpkı bugün olduğu gibi, çoğunlukla koyun ve keçi tarafından karşılanıyordu. Romalılara Küçük Asya'dan, özellikle de Ermenistan¹⁴ ve Pontus'tan¹⁵ giden kurutulmuş et üretiminin büyük çoğunluğunu bu iki hayvan karşılıyordu. Bugün de Kayseri ve Ankara'nın kurutulmuş etleri yarımada pastırma adıyla meşhurdur. Çok kaliteli olan ve belki de Avrupa ve Amerika'da üretilen kurutulmuş sığır etlerinden üstün olan bu besin maddesi de koyun etinden yapılmaktadır.

III

Boğaz'ın iki yakasını birbirinden ayıran özellikler arasında, derenin Asya yakasında bolluğu ve Avrupa yakasında azlığı da yer alır. Bu Doğulu hayvan Avrupa yakasında, deyim yerindeyse, sadece yolcu olarak bulunur.

¹⁰ *Hist. animal.*, XII, 54.

¹¹ *De Re rust.*, II, 5.

¹² Strabon, VIII, 8.

¹³ *De Re rust.*, VI.

¹⁴ Dureau de la Malle, *Econom. polit. des Romains*, c. II, kitap IV, bölüm 18, s. 447.

¹⁵ Moreau de Jonnes, *Statist. des peuples de l'antiquité*, c. II, s. 496.

Herhalde başka hiçbir yerde Tanrı'nın bu hayvana verdiği düşünülen görevler ve türünün ayrılmaz çizgileri olarak görülen özellikler Küçük Asya eyaletlerinde olduğu kadar beklenmedik ve özel bir değişiklik geçirmemişlerdir. Gerçekten de varlığıyla geniş düzlükleri çağrıştıran ve kumlu çölleri aşan deve imgesi kafamızda onun yaşam türünün temel koşullarını özetlerken, bu hayvan Küçük Asya'da dağlık bir yörenin tüm ihtiyaçlarıyla öyle özdeşleşmiş ve atın, katırın işlerini öyle üstlenmiştir ki Kitab-ı Mukaddes ve daha sonra da tüm ozanlar, hatta Jean Muller gibi tarihçiler tarafından “çöl gemisi” olarak nitelenen deve, deyim yerindeyse, Alp Dağları'nın dağ keçisine rakip olmuştur. Ağır denk yükleri altında sayısız deve katarının yüksek dağlara tırmandıklarını ya da indiklerini ve uçurumların kenarında güven içinde salına salına yürüdüklerini görmek kadar garip bir şey olamaz. Çok usta bir tırmanıcı olan yöre atının güç bela ayakta durduğu sarp patikalar üzerinde bu kervanlara rastlamak insanı şaşkına çevirir: Örneğin Silifke ile Alanya arasında, taşlık Kilikya çöllерinin güney sahillerindeki sarp kayalıkları öyle dolambaçlı patikalardan aştıklarını gördüm ki bacaklarını kullanmak konusunda dünyanın en isteksiz adamı olan Tatarım bile bu yollarda yürümek zorunda kalıyordu. Aynı şekilde Bulgar Dağı'nın, Pisidia¹⁶ ve Kapadokya Dağları'nın dolambaçlı yollarına tırmanan devenin olağanüstü çevikliğine birçok kez hayran kaldım.

Küçük Asya'da dağları aşmak için çoğu kez devenin becerikliliğine muhtaç kalınır. Bu ihtiyaç durumlarının ikisi her yıl düzenli olarak yinelenir. İlkbaharda göçer aşiretler ve bazı kent sakinleri yaylaya çıkarken, sonbaharda yayladan inip kışlaklara dönülürken. Bu dönemde yarımada'nın dağlık bölgeleri özgün bir manzaraya bürünür. Bir gezgin bu manzarayı geniş bir ufka egemen bir dağın tepesinden görürse etkilenmemesine olanak yoktur: Genellikle sessiz ve tekdüze ıssızlığın ortasında önünde serilen canlı manzarayı şaşkınlıkla seyreder, bakışının uzandığı her yerde karşı-

¹⁶ Roma Dönemi'ndeki bu idari birim kabaca günümüzdeki Göller Bölgesi'ne karşılık gelir; Isparta'nın tamamı ile Afyonkarahisar, Burdur, Antalya ve Konya illerinin bir bölümünü kapsardı. (ç.n.)

Bursa eteklerinde küçük bir kervan. (T. Allom)

sına her yönde yılan gibi kıvrıla kıvrıla giden ve dolambaçlı çizgilerle manzaranın engebelerini çevreleyen sayısız deve katarı görülür. Ama asıl, gezgin gözlem yerinden inip sanki ortaklaşa bir işaret sonunda tüm bir halkın sergilemeye başladığı bu ilginç gösteriyi yakından izlemek istediğinde, sahne tüm görsel ayrıntılarını önüne serer: Rengârenk kıyafetler giymiş erkekli kadınlı grupların ortasındaki uzun bir deve, at, eşek, katır, keçi ve koyun kervanı gezginin önünden geçer gider. Çadırlar, sırtıklar gibi en ağır eşyaları develer taşımaktadır. En hafif araçlar ise eşekler ile katırlar arasında pay edilmiştir. Uzun tüfekler, tabancalar ve hançerlerle silahlanmış adamlar kendi olanaklarına göre yaya ya da atla yolculuk etmekte, yoksulca ailelerin kadınları kocalarını yürüyerek izlemektedir. Bazı lüksleri sağlayacak kadar serveti olanlar at ya da katır sırtında ilerlemekte, çocuklarını da terkilerinde ya da kucaklarında taşımaktadırlar. Çok zengin hanımlar ise küçük kupe arabaları andıran bir tür sepetin içine kurulmuşlardır. Bir devenin iki tarafına yüklenmiş bu iki oturakta yastıkları ve örtüleri içine gömülmüş birer kadın yer almaktadır. Hem büyük hem korkunç görünüşlü köpekler tabloyu tamamlamakta ve tehdit edici tavırlarıyla yabancı birinin gelip kervana katılmasını engellemektedirler.

Epey kalabalık olan bu gruplar, Avrupa'daki en mütevazı toptanın bile ayrılmaz parçası olan gürültüden yoksun olsalar da duruşlarından, bakışlarından, giysilerinden ve biraz da yüklerini yerleştirme biçimlerinden yayladan kışlağa mı, yoksa kışlaktan yaylaya mı gittikleri anlaşılabılır. Hem göçer hem dağlı olan ilkel atalarının¹⁷ geleneklerine bağlı kalan Türkmen, bir evin duvarlarına ancak sabırsızlık içinde katlanır. Kışın çadırdan başka bir konutu olmadığında bile eğer aylarca çadırını aynı yerde, bir vadinin dibinde ya da korunaklı bir ovada çakılı bırakmak zorunda kalırsa burası ona zindan gibi görünmeye başlar. Dağ kokularını taşıyan ilkbahar soluğu, kurtuluş saatinin geldiğini haber verir: O zaman erkeklerin, kadınların, yaşlıların, çocukların yaz mevsiminin Küçük Asya'nın alçak bölgelerinde ortaya çıkardığı çürümüş

¹⁷ Türklerin anavatanının Orta Asya'nın yaylalarında bulunduğu bilinmektedir.

miyasmalar ve çorak toprağa karşı kendilerini sağlıklı bir havanın ve yeşil çayırların beklediği dağlara, gerçek vatanlarına kavuşmak için yüklerini neşeyle denk yaptıkları görülür. O nedenle dağları selamlayan ve Doğulu varoluşun en güzel, doğanın en parlak yıllık dönemleriyle çakışan mevsimini açmaya hazırlanan kervana hâkim olan neşe kolayca anlaşılabilir. Ama doğa siyah kış çarşafına büründüğünde onun gibi hüznlenen dağlı yavaş adımlarla toplumun ve yapay ihtiyaçlarının daha yakınında olsa da kendisini Tanrı'sından ve atalarının yerlerinden uzaklaşmış hissettiği bölgelere doğru iner.

Evcil hayatın tüm sahneleriyle bütünleşen, neredeyse tüm ihtiyaçları tek başına karşılayan deve, Doğulular için en gerekli hayvan haline gelmiştir ve bu özelliğiyle, daha önce de gözlemlediğimiz gibi, Küçük Asya'da sadece topografik zorunluluklara değil, aynı zamanda önceki alışkanlıklarıyla en az çakışan iklim koşullarına da uymayı bilmiştir. Yarımadanın hem en sıcak vadi diplerinde hem en soğuk yaylalarında yaşadığı görülür. Yakıcı Arabistan'ın bu çocuğunu aramanın akla bile gelmeyeceği Erzurum civarının karlı ve buzlu dağları ortasında hecin devesine rastlanır.

IV

Devenin Küçük Asya'ya hangi dönemde girdiğini araştırırken, pek çok Antikçağ yazarının bu hayvanın Hıristiyanlık döneminde bile bu bölgede pek tanınmadığını düşündüren tanıklığıyla karşılaşırız. Attan söz ederken, Herodotos ve Ksenophon'un, Kyros'un Sardeis'te Lidya kralına karşı kazandığı zafer, Pers ordusunda görünümleriyle Lidya süvarisinin dehşetten kanını donduran develelerin varlığına bağladıkları bazı bölümlere işaret edeceğim. Plinius da bunu doğrulamakta ve devenin için için attan nefret ettiğini belirtmektedir: *Odium adversus equos gerunt naturale*.¹⁸ Bu noktada Romalı doğabilimci, tarihin babası tarafından daha önce belirtil-

¹⁸ *Hist. nat.*, VIII, 18.

miş bir görüşü¹⁹ kendi otoritesiyle desteklemektedir. Ama ilginçtir ki iki hayvan arasındaki bu aşılmaz nefretin kökeni milattan beş yüzyıl sonra da saptanmaktadır: Prokopios²⁰ Mağribi ordusundaki develer karşısında Roma süvarisinin hissettiği benzer duygulara işaret etmektedir. 12. yüzyılda yaşayan Glykas, *Kronikler*'inde, Herodotos ve Ksenophon'un Sardeis savaşı hakkında anlattıklarını yineler. Söz konusu hayvanların Bizanslı kronikçinin yaşadığı dönemdeki alışkanlıkları ve âdetleriyle bu anlatılan arasında görünür bir çelişki olsaydı, bunu belirteceği açıktır. Ama Küçük Asya'da yolculuk etmiş olan herkes deve ile atın birbirlerini görmeye ve bir arada olmaya çok alışkın olduklarını ve birbirlerinin üstünde, bir köpekten ya da keçiden daha çok nefret ya da tiksinti yaratmadıklarını bilir. İki tür, aynı çayırliklarda otlamakla kalmazlar; ben kendi atlarımın birçok kez bir deve kervanının ortasına karışık bir biçimde bağlandıklarını ve bütün gece yan yana kaldıklarını kendi gözlerimle gördüm. Herhalde sadece atlar birbirlerine bu kadar yakın bağlanmış olsalardı, o derece sakin durmazlardı. Bu durum bu iki dört ayaklının eskiden birbirlerine gösterdikleri söylenen antipati ile çok çelişkilidir. O halde Küçük Asya'da deve daha yakın bir geçmişte ve belki de 12. yüzyıldan sonra çok yaygın bir hayvan haline gelmiş demektir. Türk ırkının yaşadığı göç sonunda diğer evcil hayvanlarla o derece kaynaşmıştır ki kendini onlardan biri saymaya başlamıştır.

V

Zaten Küçük Asya'da atın tarihi hakkında anlatacaklarımız devenin bu yarımada niye geç yaygınlaştığını da açıklayacaktır. Antikçağ'da ve hatta Ortaçağ'ın başlangıcında at bu yöre sakinlerinin yaşamında önemli bir rol oynadı; ama yöre Roma ve Bizans imparatorlarının yönetiminin yıkıcı etkileri altında kaldıkça bu hayvanın yetiştirilmesi önemini yitirdi ve beraberinde göçer bir

¹⁹ Herodotos, I, 80.

²⁰ *De Bel. Vandal.*, I, 8 ve II, 11.

halkın unsurlarını taşıyan Türk aşiretlerinin göçü at türünün yerini koyunun (daha önce orada bulunandan farklı bir koyun türü) ve devenin almasını, en azından atın daha ikincil bir konuma itilmesi sonucunu verdi. Bugün de bunu görüyoruz. Zaten devenin Antikçağ'da Küçük Asya'da hiçbir önemli rol oynamadığını, Doğu'nun birçok halkında askeri amaçla kullanılırken,²¹ Anadolu'da hiçbir zaman böyle bir amaca hizmet ettiğinin kanıtlanamaması da göstermektedir.²² Romalılar zaman zaman develeri kullanmışlarsa bunun da tek nedeni, savaştıkları prenslerin ordularında bulunan develerle başa çıkma isteğiydi. Aslında bu talihsiz memleketin Tanrı katında çizilmiş yazgılarından biri de sanki tüm katliamların, tüm çalkantıların arenası olmaktır ve bu kara yazgı 19. yüzyılda da henüz tamamen sona ermemiş gibidir.

²¹ Jamard'ın ilginç ve bilgece çalışmasına bakın, *Le Régiment des Dramadaires l'Armée d'Orient*.

²² Dureau de la Malle da (*Paléorçét. des anciens*, s. 207) savaşta deve kullanımının göreceli olarak yakın bir çağda, her durumda atın çok önemli bir rol oynadığı çağdan kesinlikle sonra girdiği Mısır hakkında benzer bir gözlemlerde bulunur. Bu parlak bilginin dahiyane gözlemi, Mısır ordusunu gösteren Teb rölyeflerinde hiç deve figürü bulunmamasına dayanıyor; oysa bu rölyeflerde gerek savaş, gerek yük hayvanı olarak sürekli at figürleri yer almakta, yük hayvanı olarak eşeğe de rastlanmaktadır.

Yedinci Bölüm

At – Eşek – Katır

Boğaz yöresinde, komşu bölgelerde ve özellikle Küçük Asya'da at yetiştirilmesi çok ihmal edilmiştir. – At türünün bugün Küçük Asya'da sahip olduğu önemin azlığı ile eskiden burada oynadığı rol arasındaki tezat. – Ermenistan'da at türünün eskiliği ve süvari kullanımının orada ne kadar gerilere dek uzandığı. – Pers kralları tarafından Küçük Asya'da örgütlenen posta hatları. – Pers ve Roma dönemlerinde de Küçük Asya süvarisi üstünlüğünü koruyor. – Galatia ağır süvarileri. – Küçük Asya'da Bizans ve Moğol posta hatları. – Bu kurumların Rusya'daki izleri. – Arap atı eskiler tarafından bilinmemektedir. – Meşhur Arap ve İran soylarının görelî yenilikleri. – Küçük Asya'da at türünün gerilediği dönem. – Bu türün Arapların çoğunlukta olduğu bölgelerde gelişmesi. – Eşek. – Katır.

I

Atın Osmanlı İmparatorluğu gibi başlıca ulaşım aracı olduğu bir ülkede ihmal edilmesi oldukça şaşırtıcı bir olgu. Ama sadece Boğaz yöresinde değil, Osmanlı eyaletlerinin çoğunda ve özellikle de Küçük Asya'da durum budur. Orada at lüks bir maldan çok, asli bir ihtiyaçtır. Birtakım istisnai durumlarda lüks bir mal gibi kullanıldığı zaman, bunun sonucu güzellik ve inceliklerinin mükemmelleşmesi değil, yağlarının çoğalması olmaktadır. Kalabalık bir hareme ve zengin bir ahıra sahip bir Müslüman Karunu her şeyden önce her iki tarafta da türlerinin etine dolgun örneklerini görmek ister. Bu nedenle sultanın en güzel haraları, safkanlık açısından bizim en zayıf ve en yoksul hükümdarlarımızın haralarından, örneğin Stuttgart krallık harasından bile çok aşağı bir yerdedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda at cinsine öküz cinsine olduğu gibi pek iyi bakılmıyorsa da bu iki cinsin bu yöredeki geçmişleri oldukça farklıdır. Çünkü tarih, bugün at yetiştirmenin en geri kalmış

olduğu Osmanlı eyaletlerinden bazılarının eskiden bu açıdan haklı bir şöhrete sahip olduklarını zengin belgelerle kanıtlamaktadır. Küçük Asya hakkındaki büyük yapıtımda bu konudaki geniş bir çalışmadan aldığım aşağıdaki saptamaların da gösterdiği gibi, bu söylediğim özellikle de Anadolu yarımadası için geçerlidir.¹

II

Milattan yedi yüzyıl önce, Peygamber Hezekiyel'den Suriyeli-lerin, atlarını Ermenistan'dan aldıklarını öğreniyoruz. Peygamber Yeremya'nın çabukluklarını övdüğü Kaldeli güzel savaş atları da (yine milattan yaklaşık yedi yüzyıl önce) muhtemelen aynı kökenden geliyorlardı.² Her ne olursa olsun, Küçük Asya'nın bu bölümünün Suriye halklarına at sağladığını görmek şaşırtıcıdır. Suriye halklarından biri olan İbraniler, atı en eskiden kullanmış kavim olmalıydılar çünkü İşıya³ (milattan sekiz yüzyıl önce) sadece İsraililerin süvarilerinden söz etmekle kalmamakta, atı tarım için de kullandıklarını belirtmektedir. *Paralipomenon*, (Eski Ahit'in Ta-

¹ Bkz. *Asie Mineure*, II. bölüm, s. 625-661.

² IV, 12.

³ Bkz. Rosenmüller'in Kitab-ı Mukaddes'teki doğa tarihi üzerine hazırladığı mükemmel yapıta bkz. (*Biblische Naturgeschichte*, c. I, s. 36). Bu bilgin at kullanımının en eskiye dayandığı ülkenin Mısır olduğunu ve İbraniler ile Arapların atlarını Mısır'dan ve özellikle de Pers'ten aldıklarını düşünmektedir. Bu iki halkın at için kullandıkları "Sus ve "Faraş" isimleri de bunu göstermektedir. Bu terimler kuşkusuz "Susa" ve "Fars" isimlerinden türemişlerdir. Mısır konusunda, atın en azından savaş hizmetinde çok eskiden beri kullanılması, en az 3.000 yıl öncesine ait Teb anıtlarında hayvanın çok sık temsil edilmesiyle de kanıtlanmaktadır ve bu figürler bugünkü güzel Arap atlarına hiç benzemese ve daha çok Tesalya cinsine yakın olsalar da Mısır'ın nitelik açısından değilse bile, en azından nicelik açısından en eski çağlarda önemli bir at yetiştirici ülke olması büyük bir olasılıktır. İran için aynı şey söz konusu değildir çünkü biraz ileride de göreceğimiz gibi, Kyros'tan önce İran'da at bulunmuyordu. Öyle ki eğer İran'a Med ülkesinin at cinsini sokan bu prensin halefleri döneminde bu at cinsi İbranilerin ve Arapların da ihtiyaçlarını karşılayacak ölçüde gelişmişse, bu ancak Kambises'in oğlunun egemenliğinden oldukça sonra gerçekleşmiş olmalıdır. Ama burada da tıpkı Mısır'da olduğu gibi, Pers atları nitelikleri ile değil, nicelikleri ile meşhur olacaklar ve İbranilerde Sus ve Faraş isimleriyle anılma onuruna erişeceklerdir çünkü değeri biraz da abartılan güzel Pers cinsi milattan yüzyıllar sonra gelişmiş benzetmektedir. Bu çalışmanın içinde kanıtlamaya çalışacağım gibi, Arap atları için de aynı şey geçerlidir.

ribler diye bilinen bölümü; II, 1, 14) İbranilerde süvari kullanımı-
nın başlangıcını daha da geriye götürmektedir: Kral Süleyman'ın
(milattan yaklaşık 1040 yıl önce) 12.000 süvarisi olduğunu öğreni-
yoruz. Ama İbranilerin peygamberleri döneminde ata çok aşına ol-
maları pek mümkün değil; çünkü Musa, İbrahim'in zenginliklerini
sayarken bu kıymetli dört ayaklılar dışında neredeyse tüm evcil
hayvanların belirtildiğini görürüz.⁴ Zaten Musa'nın kanunları at
türünün yetiştirilmesine pek elverişli değildi.

Homerostan hem Küçük Asya'da hem Trakya'da atlarıyla meşhur
birçok yerden söz eder: Örneğin⁵ Arisbe'nin⁶ “al renkli” savaş at-
larından söz etmekte ve Maionialıların⁷ “atlarıyla meşhur olduk-
larını” belirtmektedir. Aynı şekilde Troya saflarının ucunda yer
alan Trakya Kralı Rhesos'un hayran olunacak boyda ve güzelli-
kte, “kardan daha beyaz ve fırtınanın soluğu kadar çabuk”⁸ atları
olduğunu söylemektedir. Ozanın yazdıkları, Troyalıların güzel at
cinslerinin bakımı konusunda gösterdikleri büyük özeni,⁹ bu soylu
dört ayaklının sadece savaş amaçlı kullanıldığını, çok daha yararlı
olsalar da o kadar soylu görünmeyen işlerden muaf tutulduklarını
kanıtlamaktadır.¹⁰ Ama Homeros'un kahramanlarının at sırtın-

⁴ *Deut.*, XVII, 6.

⁵ *İliad*, böl. XII, dize 97.

⁶ Çanakkale Boğazı'nın Asya yakasında, eski Abydos'a yakın bir kent.

⁷ *İliad*, böl. X, dize 431. Lidya'nın eski sakinlerine Meonyalı deniyor ve bunlar büyük olasılıkla Menderes Vadisi'nde ve komşu dağlarda yaşıyorlardı; ancak bugün bu yörede övülecek hiçbir at cinsi yoktur.

⁸ *İliad*, böl. XI, dize 454.

⁹ Diomedes Rhesos'tan çaldığı atları kendi atlarının has buğday yedikleri yemliğe bağlattı (*İliad*, böl. X, dize 560).

¹⁰ Homeros ne zaman yük ya da denk taşınmasından söz etse atları değil, hep öküzleri ya da katırları anlatır. Örneğin, Hektor'un cenazesinin yakılacağı dev odun yığını için gereken büyük miktarda odunun taşınmasında: “Troyalılar hemen arabalara öküzleri ve katırları koştular ve dokuz gün boyunca inanılmaz bir odun yığını taşıdılar” (*İliad*, böl. XXIV, dize 781). Aynı şekilde Homeros zamanında at büyük olasılıkla tarla işlerinde kullanılmıyordu çünkü ozan katırın sabanı öküzden daha iyi çektiği gözlemini yapmaktadır (*İliad*, böl. X, dize 381). Demek ki Homeros'a göre tarımsal işlerde kullanılan hayvanlar arasında karşılaştırma yapılabilecek seçenekler sadece bunlardı. Tarım işlerinde sadece öküz, katır ve eşek kullanılması Romalılarda da sürmüş gibidir. Çünkü Caton (*de Re rust.*, LIV) bu tür işlerde attan söz etmemektedir; aynı şey Varro için de geçerlidir (*de Agricul.*, I, 22).

da değil, sadece savaş arabalarında dövüştüklerini ve hemen her zaman arabalarından inip düşmanla göğüs göğüse çarpıştıklarını biliyoruz. Arabalarına yeniden ancak mücadele sona erdiğinde ya da yaralandıklarında biniyorlardı.¹¹ Homeros'a göre, Küçük Asya ve Trakya daha o zamanlar (İbranilerin at kullandığını belirten en eski otoritelerden biri olan Peygamber İşaya'nın yaşadığı çağdan yaklaşık iki yüzyıl önce) atlarıyla meşhurdur. Ayrıca, eğer Dureau de la Malle'in çok doğru olarak düşündüğü gibi (bkz. *Paléorçétique* adlı yapıtı), Teb rölyeflerindeki çok sayıdaki savaş sahnesi Mısırlılara karşı savaşan Pontus ve Kolhis halklarını gösteriyor idiye, bundan, Asya halklarının Mısırlılar dışında daha hiçbir başka halk bilmezken süvarileri kullandıkları sonucu çıkarılabilir.

Destanların babasının tanıklıklarının uzandığı Troya çağını terk edip büyük Yunan tarihçilerinin üzerinde çalıştıkları yüzyıllara gelirse, at yetiştirme ve kullanımının, henüz Pers ülkesinde ve Arabistan'da bilinmediği sıralarda Küçük Asya'da çok yaygın olduğunu göreceğiz. Gerçekten de Ksenophon şöyle der:¹² "Yörenin dağlık yapısı nedeniyle at yetiştirmenin ve kullanmanın çok zor olduğu Pers ülkesinde,¹³ bu hayvandan daha az bulunan bir

¹¹ Örneğin yaralanan Agamemnon ve Hektor, yeniden arabalarına binerler ve Troya kampına dönerler; aynı şekilde Nestor da düşman oklarıyla yaralanan Machaon'u arabasına bindirir (*Iliad*, böl. XI, dize 517).

¹² *Cyropoed.*, I, 3. Ksenophon'un bir tür tarihsel roman olan ve hatta bazı kronoloji ve özel isim yanlışlıkları bulunan *Kyropaidia*'dan alıntı yaparken, yazarın planı ve hedefi nedeniyle değiştirmekte ya da saptırmakta bir çıkarı olamayacak bölümleri seçiyorum. Gerçekten de Ksenophon, Kyros'un kişisel karakterinden, idari eylemlerinden, askeri başarılarından vb söz ederken verileri her zaman tarihsel bir değer taşımaz çünkü kahramanının portresini güzelleştirmek yazarın hedeflerinden biridir. Ama Pers ülkesinin ya da Küçük Asya'nın fiziki tasviri için aynı şey geçerli değildir. Çünkü bu konularda yazarın gerçeği gizlemekten sağlayacağı hiçbir yarar olmadığı gibi, tam tersine aynı çağda yaşadığı insanların gözünde Yunanistan'ın sıkı ilişkileri olan bir ülke hakkındaki bilgilerini sergilemeye önem vermesi gerekirdi. Assur kralına Küçük Asya halkları tarafından sağlanmış süvari birlikleri hakkındaki envanteri kahramanının değerini ya da başarısını hiç ilgilendirmedikinden, bu konuda Ksenophon'un çağdaşlarından herhangi birinden daha kolayca elde edebileceği tarihsel belgelerin yerine hayali rakamlar koyması gerçeği açıklamak varken durup dururken yalan söylemek anlamına gelirdi; bu da saçma bir şey olurdu.

¹³ Eskiler, özellikle de Herodotos ve Ksenophon Kyros'tan önceki durumuyla Pers ülkesinden söz ederlerken, bu isimle bugünkü Fars eyaletini anlatırlar. Bu bölge çok dağlıktır; birleşik bir parça oluşturan Irak-ı Acem ve Azerbaycan, Horasan ile birlikte Med ülkesinin parçasıydı. Susa bugünkü Kuzistan ovalık bölgesini kapsıyordu.

şey yoktur.” Örneğin aynı tarihçi bize genç Kyros’un büyükbabası Med Kralı Astyages’i ziyaret ettiğinde, bir ata bindirildiğini ve çok mutlu olduğunu, atçılık sanatını öğrendiğini anlatıyor. Ksenophon’a göre bu sanatı Persler ne kadar az biliyorlarsa, Medler de o denli ustaca uyguluyorlardı. Kyros hükümdar olduğunda at yetiştirmeyi Pers ülkesine de sokmaya ve geliştirmeye, ordusunu da iyi bir süvari gücüyle donatmaya çalıştı. Bununla birlikte Lidya Kralı Kroisos’la savaşmak üzere Küçük Asya’ya gittiğinde, bu prensin süvarilerinin kendisinininkilerden ne kadar üstün olduklarını fark etti ve rakibinin avantajlarını sıralamak için bir taktiğe başvurdu:¹⁴ Pers süvarilerini ordusunun arka saflarına attı ve öne yerleştirdiği develerin alışılmadık görüntüsü Lidyalıları darmadağın etti. Bununla birlikte Herodotos¹⁵ Lidyalıları Küçük Asya’nın en yiğit halkı olarak sunmakta ve uzun mızraklarla silahlanmış süvarilerden hayranlıkla söz etmektedir.

Bu çok eski dönemde (MÖ 6. yüzyıl) at cinsinin içinde bulunduğu gelişmeyi en iyi anlatan, Assur kralı ile Med hükümdarı arasında çıkan savaşta yarımadaının birçok halkının Assur kralına verdikleri askerlerin Ksenophon tarafından yapılmış dökümüdür. Assur prensinin akrabası olan Pers kralı onun yardımına sadece, ismi sonradan çok parlayacak, genç Kyros’un komutasında bir piyade ordusu gönderirken, Küçük Asya’nın Assur kralına verdiği yardım şöyleydi:

	Süvari	Piyade
Kroisos, Lidya kralı	10.000	40.000
Büyük Frigya kralı	8.000	40.000
Küçük Frigya kralı	6.000	20.000
Kapadokya kralı	6.000	30.000
Ermenistan	4.000	20.000
Toplam	34.000	150.000

¹⁴ Herodotos, *Hist.*, I, 80; Glycas, *Annal.*, II, 1.

¹⁵ Herodotos, *Hist.*, I, 79.

Ancak bu 34.000 kişilik süvari birliği, bu açıdan Küçük Asya'nın barındırdığı tüm kaynakları temsil etmekten uzaktır; yarımadanın ancak bir bölümünü kapsamaktadır. Çünkü Ksenophon Paphlagonialıların, Likyalıların¹⁶ ve Kilikyalıların Medlere karşı ittifaka katılmayı reddettiklerini ve Assur kralına yardım göndermediklerini söylemektedir. Her şeye karşın, Küçük Asya'nın sadece bu bölümü uçsuz bucaksız Assur ve Med devletlerinin topladığından daha çok at sağlamıştır. Çünkü Ksenophon'a göre, Assurların süvari birliği 20.000, Medlerinki ise 10.000 atlıdan oluşmaktadır. Dönemin en güçlü iki imparatorluğunun süvarilerinin toplamı Küçük Asya'nın bir tek bölümünün çıkardığı sayıya ulaşamamıştır. Bu oransızlık Assur kralının müttefikleri arasında bir Arap prensinin de yer alması nedeniyle daha da çarpıcı bir hal almaktadır; çünkü bugün at cinsiyle çok meşhur olan bu ülke o zaman sadece 10.000 at çıkarabilmiştir.

Ksenophon'dan yararlanarak daha önce de dikkat çektiğim gibi, Kyros atın en iyi yetiştirildiği ülkelerin hepsini kendi asası altında toplar toplamaz, at cinsinin gelişimine büyük bir hız kazandırmıştır. Çabaları öyle etkili olmuştur ki ölümünden kısa bir süre önce Babil'de tüm ordusuna bir geçit töreni düzenlediğinde, süvari kuvvetleri 150.000 atlıdan oluşuyordu. Bu hatırı sayılır artış ancak Küçük Asya ve Med ülkesi Pers eyaletleri haline geldikten sonra gerçekleşmişti. Kyros'un süvari kuvvetlerinin olağanüstü gelişimine en çok katkıda bulunan büyük bir olasılıkla bu iki ülkeden birincisidir.

¹⁶ Herodotos'un çizdiği ilginç tablolarda (III, 90) Büyük Dara'nın egemenliğinde Pers İmparatorluğu eyaletlerinin ödemek zorunda bırakıldıkları vergiler içinde Kilikya'nın yılda 300 talent dışında (yaklaşık 2 milyon frank) 360 beyaz at da verdiği görülmektedir. Herodotos'un tablosundan çıkan sonuca göre, yarımadanın verdiği yıllık vergilerin toplamı 6 milyon franktan fazlaydı; buna, 400 talent ödeyen Ermeniler (2 milyon franktan fazla) ayrıca Matialılar, Tiberanililer, Makroililer, Moskhililer ve Marsahılar dahil değildi; yarımadanın kuzey sahilinde ya da komşu bölgelerde yaşayan bu halkların yıllık vergisi 300 talent idi. Bu durumda Küçük Asya tarafından Pers İmparatorluğu'na ödenen yıllık vergi, Ermenistan ve bazı komşu halklar da içinde olmak üzere, yaklaşık 10 milyon franklık çok büyük bir rakama yükselmektedir!

III

Bu büyük adamın bizi özel olarak ilgilendiren bir konuyla uğraşan idari kurumlarından biri, geniş imparatorluğun baştan başa donattığı posta hatları örgütüdür. Bu hatlardan biri de Küçük Asya'yı boydan boya geçiyordu. Bu kurumu özellikle Kyros'a bağlayan Ksenophon'dan,¹⁷ hat boyundaki konaklar arasındaki uzaklıkların bir atın bir günde alabileceği yola göre hesaplandığını öğreniyoruz. Bu mesafeler, gelenlerin yerini almak ve hemen yola devam etmek için hazır bekleyen adamların ve atların bulunduğu menzillerle belirlenmişti. Ksenophon “bu örgüt sayesinde Pers postasının mesafeleri turnalardan daha hızlı kat ettiklerinin ileri sürüldüğünü” eklemektedir. “Bu iddia belki abartılıdır ama en azından bu atların insanın karada dolaşmak için kullanabileceği en iyi yöntem olduğunu kanıtlamaktadır.” Ksenophon'un söz ettiği posta kurumu büyük olasılıkla Herodotos'un Pers'te işaret ettiği posta kurumuyla aynı şeydir ve kuşkusuz başkentine (Sus) Atina'yı aldığını ve Salamis'te bozguna uğradığını Kserkses aynı iletişim yoluyla haber vermiştir. Kserkses'in yolladığı ulakları Herodotos şöyle anlatır:

Yeryüzünde hiçbir canlı onlardan daha hızlı olamaz. Yol kaç günde alınacaksa, yol üstünde o kadar insanın ve atın dizili olduğu görülür. Her güne bir at ve bir adam düşer. Kar, yağmur, sıcak, soğuk hiçbir şey ulakları yavaşlatamaz. İlk ulak emanetleri ikinciye aktarır, ikinci üçüncüye aktarır ve yolculuğun sonuna dek bu böyle sürer, Hephaistos anısına düzenlenen yarışlarda nasıl meşaleler elden ele uçarsa ulaklar da o denli hızlı ilerler.¹⁸

Herodotos ve Ksenophon tarafından Pers postaları hakkında verilen bu çok ilginç bilgiler bu yazarın o denli hayranlıkla söz

¹⁷ *Cyropoed.*, VIII, 6. Herodotos aynı kurumu aktarırken yaratıcısından hiç söz etmediği için, Ksenophon bunun şerefini kahramanına vermek istemiş de olabilir; ama bu durum olgunun tarihsel yönünde bir şey değiştirmez çünkü biraz ileride göreceğimiz gibi olay Herodotos tarafından da doğrulanmaktadır.

¹⁸ Herodotos, VIII, 98.

ettikleri hızın gerçek ölçüsünü belirleme olanağı vermez. Zaten Herodotos'un bir başka bölümde¹⁹ Sardeis ile Sus arasındaki Kral Yolu'nu kat etmek için gerektiğini belirttiği süreyle herhangi bir hız fikrinin uyuşması oldukça güçtür. Bu mesafeyi 13.400 stadion (yaklaşık 2336 km) olarak tahmin eden Herodotos, günde 150 stadion (yaklaşık 27 km) gidilebileceğini hesapladığına göre, bu mesafenin yaklaşık üç ayda aşıldığını söylemektedir.²⁰ Bu bir ker-
vanın gidiş hızıdır ve iki Yunan tarihçinin sözünü ettikleri ulakla-
rın çabukluğundan hiçbir iz yoktur. O halde Sardeis-Sus yolculu-
ğunu üç ay olarak belirleyen Herodotos bir ordunun ya da olsa
olsa bir yayanın ilerleyişinden söz etmekte, yayanın da meşhur
Pheidippides gibi yol alamayacağını²¹ kabul etmektedir. Söz konu-
su Kral Yolu'nu aşmak için Herodotos'un gerekli gördüğü zama-
nı Pers ulakların hızının ölçüsü olarak kabul edemeyeceğimiz için
onların çok övülen çabukluklarını değerlendirebilme olanakların-
dan yoksunuz. Herodotos'un bu yol üstünde sıralanmış menzil ya
da konak yeri sayısını verdiği ve posta hattını aşmak için gereken
gün sayısı kadar menzil vardı dediği (Ksenophon da aynı şeyi söy-
ler) doğrudur; ama bu verilere göre bir hesap yaparsak, yine de
herhangi bir hız kavramıyla hiç uyuşmayacak sonuçlara varırız:
Gerçekten de Herodotos Sardeis'ten Sus'a kadar (51'i Küçük As-
ya'da, Sardeis ile Fırat arasında) 111 menzil saymaktadır; eğer bu
sayı Pers ulakların bu uzaklığı aşmak için ihtiyaç duydukları gün
sayısını ortaya koyuyorsa, günde 20 kilometreden fazla yol yapa-
madıkları gibi bir sonuca varılmaktadır.

Bu belirsiz ve çelişkili bilgilerin ortasında, geriye bir tek yak-
laşık değerlendirme olanağı kalmaktadır. Bir günde Pers ulakları
tarafından aşılabilecek uzaklık olarak atın gücünün yeteceği sınır-

¹⁹ Herodotos, V, 52.

²⁰ Herodotos, V, 53.

²¹ Herodotos (I, 106) Kserkses istilası sırasında Atina'da toplanan Yunan komutanların meşhur ulak Pheidippides'i Sparta'ya yolladıklarını, onun da iki kenti birbirinden ayıran 35 metrik fersahlık [yaklaşık 140 km -ç.n.] mesafeyi yayan olarak bir buçuk günde aldığını anlatır. Bu da (sadece gündüz ve toplam 17 saat yürüdüğünü kabul edersek) saatte sekiz kilometreden fazla eder!

ları kabul etmek. Hem Herodotos'un hem Ksenophon'un yolculuk günü 'sayısı kadar at kullanıldığını söylediklerini gördük; ama bir ata günde 70 kilometreden fazla yol yaptırmaya olanak yoktur. Bu hesaba göre, Sardeis'ten Sus'a kadar yaklaşık 25 günde varılır ki bu da bugün Türk posta Tatarlarının günde birçok kez at değiştirerek ulaştıkları hızın oldukça altındadır. Ayrıca Pers ulakların bu posta Tatarlarına göre sadece bir tek gün çalışma değil, kalabalık ve tamamen güvenli bir yöreden geçme, ayrıca da Herodotos'un özel olarak belirttiği gibi²² güzel hanların sıralandığı yollarda gitme gibi avantajları da vardı.

IV

Küçük Asya'nın efendileri, bu memleketin olanaklarını at bakımı ve yetiştirilmesi için sonuna dek kullanıyordu. Pers kralı adına eyaletleri yöneten görkemli satraplar etraflarında güçlü bir süvari kuvveti kurma âdeti edindiler: Lakedaimon (Sparta) Kralı Agesilaos'un Küçük Asya'da satrap Pharnabazos'a karşı girdiği sefer hakkında Ksenophon'un anlattıkları da bunu kanıtlamaktadır.²³ Kendisi de Agesilaos'un yanında bulunan meşhur tarihçi komutan Ksenophon'dan Lakedaimonluların özellikle Frigya ovalarında tüm hareketlerini felce uğratan kalabalık Pers süvarilerinden çok çektiklerini öğreniyoruz.²⁴ O zaman Agesilaos, düşmanlarının Kyros komutasında Küçük Asya'ya geldiklerinde yaptıklarını aynen uyguladı: Ephessos [Efes] Ovası'nda talim yaptırdığı bir süvari kuvveti kurdu. Bu ova her yanı kaplayan bataklıklar nedeniyle bugün böyle bir çalışma için hiç elverişli değildir.

²² Herodotos, V, 52.

²³ Agesil., böl. 1.

²⁴ Ksenophon (*de Re equestri*) Lakedaimonluların (Spartalıların) her zaman at eksikliği yanlına düşüklerini ve Atinalıların da ancak bir yüzyıldır, yani Kyros'la aşağı yukarı aynı dönemden beri, ordu içinde bir süvari birliği bulundurmaya başladıklarını anlatıyor. Buna karşılık Tesalya süvari kuvvetlerinin çok eski çağlara kadar uzandıklarını belirtiyor.

Özellikle Küçük Asya ve Med ülkesi tarafından sağlanan birlikler sayesinde Kyros'un güçlü yönetimi altında Pers süvarisinin gösterdiği büyük gelişmeye karşın, bu örgütlenmenin Pers ülkesinde milli bir mahiyet kazanması anlaşılan çok ağır ilerlemiş ve uzun süre yabancı unsurlara dayanmıştır. Örneğin Kyros'un ölümünden sadece 16 yıl sonra, Dara²⁵ İskitlere karşı o meşhur ve sonuçsuz

- ²⁵ Kyros MÖ 529'da öldü ve söz konusu sefer MÖ 513'te yapıldı. Eskiler bu seferin izlediği kesin yollar hakkında bize hiçbir bilgi bırakmamışlardır. Elimizdeki kısıtlı bilgilerden Dara'nın Hellespontos'u geçtikten sonra Rumeli ve Bulgaristan'dan Tuna'ya doğru yöneldiğini, bugün Silistre kentinin bulunduğu yörede Tuna'yı geçtiğini, Dinyester ile Prut nehirleri arasında kalan Massagetler ülkesine girdiği varsayılabilir. Gerçekten Dinyeper'e doğru Besarabya'nın ötesine kadar gidip gitmediğini bilebilmek güçtür ve Tuna'yı geçip prensliklerin içine daldığı bile kanıtlanmıştır. Bununla birlikte Herodotos çok sayıda İskit süvarisinden söz ederken, herhalde Eflak ve Boğdan sakinlerini kastetmemektedir. Çünkü Tuna'nın ötesinde, atları çok tüylü, küçük, yassı burunlu ve "binek hayvanı olmaya hiç uygun değilse de" mükemmel yük hayvanları olan, Sigynnailer adı verilen bir halkın bulunduğunu doğrulamaktadır (V, 9). Herodotos çok daha kuzeyde, Hypanis'in (bugünkü Boug) kaynağına doğru güzel bir at cinsinin bulunduğunu belirtmektedir (IV, 52). Ne yazık ki ülkenin bugünkü topografyasından yola çıkarak Yunan tarihinin verdiği işaretleri tanımlamak kolay değildir. Çünkü Herodotos beyaz vahşi atların Hypanis'in çıktığı gölün çevresinde otladıklarını söylemektedir; oysa bugün Boug kaynaklarının çevresinde büyük sayılabilecek hiçbir göl yoktur. En yakındaki göl bu kaynakların güneybatısında, yaklaşık 160 km uzaklıktadır. Galiçya'da Stanislavov kenti yakınında bulunan ve küçük bir su ile Dinyester'le birleşen gölden söz ediyoruz. Ne olursa olsun, Herodotos'un beyaz atlarından söz ettiği İskitleri Rusya'daki Podolya ve Avusturya'daki Galiçya bölgelerine yerleştirmek gerekiyor.

İskitler'in batısındaki yörede oturan Cermenlere gelince, eskiler onların askeri örgütlenmelerinden söz ederken süvari kullanımının yaygın olduğunu belli edecek hiçbir bilgi vermiyorlar. Oysa 6. yüzyıldaki birçok Bizanslın iddialarından tam ters yönde bir sonuç çıkarmak mümkün: Örneğin Prokopios (*de Bel. Goth.*, Bonn baskısı, c. II, s. 539) kendi zamanındaki en savaşçı ve en güçlü barbar halk olarak tanımladığı ve Kuzey Denizi ile İster [Tuna] arasındaki tüm alanı kaplayan Varni halkının süvariye hiç bilmediklerini anlatıyor. Bunlar herhalde Tacitus'un (*Germania*, 40) ve Plinius'un (*Hist. nat.*, IV, 5) Varini adıyla değindikleri ve Vandal ya da Süev kökenli olduklarını belirttikleri halktır. Bu yazarlar söz konusu halkı Kuzey Denizi sahiline, bugünkü Mecklenburg ve Holstein düklükleri yakınına yerleştirirler. Prokopios (*de Bel. Goth.*, s. 550) Brittia'lılar ile ilgili benzer bir gözlem yapar; gerçi ona göre Anglia'lıların, Frisia'lıların ve Brittia'lıların oturdukları ve Rhin nehrinin denize döküldüğü yerin karşısında İngiltere ile Thule adası (İzlanda) arasına yerleştirdiği "Brittia" adasından yazarın neresini anladığını kestirmek biraz güçtür. Brittia adasının İngiltere'den iki kat daha büyük olduğunu belirtir. 6. yüzyıl Bizanslıların çoğu açısından Britanya Adaları'nın neredeyse mitolojik bir düzeyde kaldığını ve 7. yüzyılda bile Mikhail Glykas'ın (*Annal.*, böl. II, Bonn basımı, s. 271) bu adalardan Hindistan kadar gizemli bir ülke olarak söz ettiğini unutmamak gerekir. Yazar bu adalar hakkında en

sefere giriştiğinde, en az 700.000 kişiyi bulan devasa ordusu, Herodotos'un da dediği gibi (IV, 136) esas olarak piyadelerden kuruluydu. İskit atlıları Pers süvarilerini önlerine kattıkları ve piyade içine sığınmaya mecbur bıraktıkları halde, piyadeler onların saldırılarına başarıyla karşı koymuşlardı (Herodotos, IV, 128).

Dara süvarisinin bu ikincil rolü, yabancı askerlerin yokluğunu akla getirmektedir. Halbuki bu hükümdarın ardılı olan Kserkses'in ordusu en büyük gücünü yabancı askerlerden alacaktı. Dara'nın İskit seferinden 32 yıl sonra, Yunanistan'a karşı meşhur ve tatsız seferini yaptığında, tarihin kaydettiği en kalabalık ordu olan bu Pers ordusunda²⁶ 80.000 süvari vardı. Bu sayı da toplam asker sayısı ile karşılaştırıldığında pek önemli değildir.²⁷ Herodotos, bu orduyu oluşturan çeşitli halkları sayarken, Küçük Asya'dakilere neredeyse hiç değinmez; buna karşılık hecin develerine binmiş Araplardan söz eder, bu da o dönemde (yak. MÖ 5. yüzyıl) Arapların henüz at yetiştirmekle pek uğraşmayan çoban bir halk olduklarını gösterir. Küçük Asya'nın Büyük İskender tarafından fethinden bir Roma eyaleti olmasına kadar geçen sürede, Anadolu'nun yüzyıllık ününden hiçbir şey yitirmediğini ve dikkate değer süvari kitleleri çıkarmaya devam ettiğini kanıtlayan birçok örneğe rastlıyoruz.

Milattan yaklaşık iki yüzyıl önce Kral Antiokhos'un çok büyük ordusu Magnesia (Manisa) tarlalarında Roma ile boy ölçüşmeye geldiğinde, süvari kuvvetleri Medlerin ve Asya kıtasının diğer halklarının yanı sıra, *equites loricati*²⁸ bir ağır süvari birliği

saçma ve en çocukça hikâyeleri alıp kullanmaktadır. Ortaçağ'ın Germanik halkları at cinsinin yetiştirilmesiyle pek uğraşmamış görünseler de aynı dönemde doğrudan ya da dolaylı olarak Asya'dan gelen aşiretler için aynı şey söz konusu değildi. Örneğin Zosima (*Hist.*, IV, 20) ilk kez 3. yüzyılın sonunda Avrupa'da görülen Hunların hiç piyade askerleri olmadığını çünkü çocukluklarından beri yemek yerken ve uyurken bile hep eyer üstünde oturmaya alıştıklarından neredeyse ayaklarını kullanmayı unuttuklarını anlatıyor. Hunların atlarıyla bu özdeşleşmesi tabur tabur Avrupa'ya akın eden bu halkın sadece süvarilerden oluştuğunu gösteriyor.

²⁶ Herodotos (VII, 60) bu ordunun sayısını, gemiciler hariç, 1.700.000 olarak saptıyor.

²⁷ Cornelius Nepos (*Themist.*, 2) Kserkses'in süvarilerinin sayısını 400.000 olarak veriyor; ancak, yaklaşık olarak bu seferin yapıldığı zamanda yaşayan Herodotos, bu olaydan yaklaşık beş yüzyıl sonra yaşayan Romalı yazardan daha fazla söz sahibidir.

²⁸ Titus-Livius, *Hist.*, LIV, 139-140. Romalı tarihçinin Manisa savaşı hakkında yaptığı çok ilginç betimleme o dönemde Romalılar tarafından savaş alanlarında fillerin

halindeki Kapadokyalılar, Lidyalılar, Frigyalılar ve Galatları da içeriyordu (Titus Livius Galatları Gallo-Grek olarak adlandırır). Tüm bu halkların yanında hecin develerine binmiş Araplar da yer alıyordu. Demek ki MÖ 2. yüzyılda da bu göçerler daha savaş atı kullanmıyorlardı.

V

Yunan ve Roma anıtlarının incelenmesinden çıkarılmış bir diğer gözlem, Antikçağ'da, milattan epey sonrasına kadar çok güzel Arap atı ve Acem atı cinslerinin henüz var olmadıkları düşüncesini doğrular. Eğer bu doğru olmasaydı, kendilerine mermerden ya da bronzdan birçok binicilik ve savaş atı heykeli borçlu olduğumuz değerli sanatçılar çalışmalarına model olarak bu meşhur cinslerin temsilcilerini seçmekte herhalde duraksamazlardı. Ancak Atina'daki muhteşem Parthenon kabartmaları, Roma müzelerinde ve meydanlarında hayranlıkla seyredilen birçok süvari heykeli ancak Arap ya da Pers atlarıyla çiftleşmeden önceki ilkel saflıkları içindeki Avrupa at cinslerimizi temsil eder. Örneğin Marcus Aurelius'un Capitolium Meydanı'nda bulunan at üstündeki meşhur heykeline bakıldığında, sadece süvarinin değil, savaş atının da tamamen aslına uygun bir biçimde yapıldığını kabul etmemeye olanak yoktur. Haliyle bu, imparatorun her zaman bindiği attı ve bu ülkede hâlâ pek çok örneği görülen o güçlü Romagna atlarından birinin aynen kopyasıydı. Kuşkusuz Arap atı o sıralarda bilinseydi,

kullanıldığını kanıtıyor. Çünkü Roma ordusunun saflarında 16 fil bulunduğunu, bunların Afrika'dan getirildiğini, bu nedenle Antiokhos'un ordusundaki Hint filleleriyle başa çıkamadıklarını anlatıyor. Ama bu dev kalınderili memelinin Roma ordusunun normal düzeninin bir parçası haline geldiğini kanıtlayan, Marcellus'un Galatlara karşı yaptığı seferde de ona rastlamamızdır (Titus-Livius, *Hist.*, XXXVIII, 20). Ama bu halkın fil kullanması imkânsızdır. O halde Roma ordusunda bu hayvanların varlığı, örneğin Antiokhos karşısında olduğu gibi, bu hayvanları kullanan ordulara karşı eşit silahlarla çıkma isteğinden doğmuş olabilir. Ayrıca Tacitus (*Annal.*, XV) Romalılarda filin bir savaş hayvanı olarak kullanıldığını doğrulamaktadır. Dünya egemenlerinde bulunan en yaygın hayvanların yaklaşık tamamının oyma resimlerinin yer aldığı Vatikan'daki muhteşem koleksiyonda antik fil heykeli ya da oyması bulunmaması ise oldukça şaşırtıcıdır.

Marcus Aurelius böyle bir ata binmekten geri kalmazdı ve o büyük sanatçı, bu cins savaş atını da ince kafası, uzun bacakları ile, tıpkı gördüğümüz o ağır ve iri dört ayaklıya yaptığı gibi onu da aslına uygun bir şekilde heykelleştirdi.²⁹ Aynı gözlemler Roma'da bugün hâlâ görülebilen tüm anıtlara da üç aşağı beş yukarı uygulanabilir.³⁰ Antiokhos'la yapılan savaştan yaklaşık bir yüzyıl sonra,

²⁹ *Bulletin de la Société d'acclimatation*, c. II (1855), s. 461, içinde yer alan savaş atı hakkındaki mükemmel bir çalışmada General Daumas Romalıların Numıdyalı (Eski Afrika'da Kartaca ile Moritanya arasında kalan bölge –ç.n.) atlarına çok düşkün olduklarını belirtmekte ve bu görüşü eski yazarların birçok bölümünden çıkarmaktadır. Ancak bu durumun gerçek nedeni Afrika'nın bu yöresinde at yetiştirilme işinin Arabistan'dan daha eski bir tarihe uzanması ve Berberi atlarının Arabistan'la Pers diyarında bugün o kadar gürürlendikleri meşhur cinsler henüz bulunmazken orada bilinmesidir. Berberi atının, genellikle Afrika cinsi ile Arap atının çiftleşmesi sonucu olduğu kabul edilir. Ama bu görüş zoolog gözüyle kanıtlanmış olmaktan uzaktır. Ortaçağ'da Avrupa'nın yerli at cinslerinin çiftleştirilmelerine çok özel bir özen gösterilmeye başlandığında, safkan Arap atlarına değil Berberi atlarına başvurulmuştu. Dureau de la Malle özellikle İngiltere konusunda bu olguyu kesinlikle kanıtlamış, meşhur İngiliz atının kökeninin II. Charles döneminde ithal edilen Berberi ağırları olduğunu göstermiştir. Zaten İmparatorluk Müzesi'ndeki, atları gösteren Kartaca ve Moritanya madalyaları incelendiğinde bu atların Mısır, Pers, Yunan ve Roma anıtlarında temsil edilen at türünden daha üstün olduğu ama güzel Arap atı türünün tüm özelliklerini de taşımadıkları görülebilir.

³⁰ Marcus Aurelius'u at binmiş olarak gösteren meşhur heykelden başka, Roma'da şu atlı heykeller görülebilir: 1) Vatikan'da Pio Clementino Müzesi'nde *Sala degli Animali*: boyu oldukça büyük mermer at; Commodus'un ata binmiş heykeli; iki at koşulmuş savaş arabası (*della Biga* salonunda); bir arslan tarafından yere yıkılmış at; 2) Capitolium Müzesi'nde bir arslan tarafından yere yıkılmış atın daha büyük ölçekli bir kopyası; bronz at; 3) Monte Cavallo'da: Papalık sarayının önüne yerleştirilmiş dikili taşın dibinde savaş atlarının yanında duran Castor ve Pollux; 4) Farnese Sarayı'nda: Caligula'nın ata binmiş heykeli. Tüm bu heykeller içinde, belki de Capitolium Müzesi'ndeki bronz heykel, tam olmasa da Arap atına en çok yaklaşımdır. Berberi atı da denebilir. Bu güzel yapıtın Lysippos tarafından yapıldığı sanılmaktadır ve Parthenon kabartmalarının tüm çekiciliğine sahiptir. Arslan tarafından yere yıkılmış at da (Vatikan) büyük bir biçim sağlığı göstermektedir. Modern bir sanatçı olan Franzoni tarafından restore edilmemiş olsalardı, arabaya koşulmuş iki at için de aynı şey söylenebilirdi. Franzoni'nin çalışması, ne kadar güzel olursa olsun, ilk yaratım hakkında yargıda bulunmamızı engellemektedir. Bununla birlikte ilk yaratımın niteliğini koruduğunu kabul edersek, gerek arabanın atları, gerek arslan tarafından yere yıkılan at Arap atı özelliklerini ancak eksik bir biçimde yansıtmaktadır. Arap atını en az çağrıştıran anıt figürleri ise gerek Capitolium'daki, gerek Monte Cavallo'daki Castor ve Pollux'ün atlarıdır. (Gerçi Monte Cavallo'daki heykeller büyük harflerle kazılmış Phidias ve Praksiteles isimlerini taşımaktadırlar.) Campana markisinin koleksiyonundaki (belki de bu antik halkın anıtları hakkındaki en zengin koleksiyon) Etrüsk vazolarında svelt biçimleriyle çeşitli Antikçağ halklarından bize kalan

Romalılar ile Mithridates arasında korkunç bir mücadele başladı. Mithridates'in elinde, ilk seferinde, 250.000 piyade ve 50.000 süvari vardı (Appianus, *de Bello Mithrid.*, böl. 110). Ama bu çok büyük ordu sadece Pontus Krallığı'nın kendi kuvvetlerini temsil ediyordu. Çünkü bu birinci savaş döneminde Mithridates henüz ne Paphlagonia'yı, ne Galatia'yı, ne de Frigya'yı almıştı. Öyle ki Küçük Asyalı bir başka prens, Bitinya Kralı Nikomedes de Romalı düşmanlarının yanında yer almıştı. Ne yazık ki Mithridates'e karşı birleşen müttefiklerin güçlerini sayısal olarak bilmiyoruz, çünkü Appianus'un bu konuya ilişkin bölümü kayıptır. Bununla birlikte iki ordu Amnias (Gökırmak) kıyılarında karşı karşıya geldiklerinde, Pontus kralının ordusunda 40.000 ve Nikomedes'in ordusunda da 6000 at bulunduğunu biliyoruz;³¹ Roma süvarisine gelince, Freinshemius³² onların mevcudunun en az 40.000 olduğunu belirtiyor. Titus Livius'un bilge çevirmeninin tahmin ettiği sayının sadece yarısını doğru kabul edersek, yine de Amnias kıyılarında Küçük Asya'nın sadece bir bölümünden gelen 66.000 süvarinin toplanmış olduğunu görürüz.³³ Hepsi bu da değil: Birçok kanlı seferin ardından Mithridates tamamen bozguna uğrayıp Ermenistan Kralı Tigranes'e [Dikran] sığınınca, bu prens hemen 50.000 süvari ve 200.000 piyadelik bir ordu topladı.³⁴ Onlar da Lucullus tarafından yenildiler ve dağıldılar. O zaman 35.000 süvari ve 70.000 piyadesi olan yeni bir ordu kurup yeniden savaşa girdiler.³⁵ Demek ki sadece Mithridates ile Romalılar arasında yaşanan mücadelede (ki bu

at heykellerinden, kabartmalarından, fresklerinden daha fazla Arap atına yaklaşan çok sayıda at resmi görülmektedir. Etrüsklerin vazolarında genellikle kıyafetlerini ve fiziksel yapılarını sergiledikleri Assuri kökenli bir halk oldukları kanıtlanırsa, bu halkın Orta Asya'dan (örneğin Med ülkesinden) Yunanların ve Romalıların atlarından daha soylu bir at cinsinin anısını taşıdıkları varsayılabilir.

³¹ Appionus, *de Bello Mithrid.*, böl. 117.

³² *Supplem. ad Livium*, 41-48.

³³ Söz konusu Roma süvarisi de büyük olasılıkla Küçük Asya'dan toplanmıştır. O dönemde Romalılar bu bölgede Kral Attalus tarafından kendilerine bırakılmış eski Bergama krallığına sahiptiler. Atlı kuvvetlerini o bölgede kurmak imkânı varken, İtalya'dan Küçük Asya'ya taşımak gibi pahalı bir işe giriştiklerini kanıtlayacak hiçbir veri yoktur.

³⁴ Appionus, *de Bello Mithrid.*, böl. 82.

³⁵ Appionus, *de Bello Mithrid.*, böl. 87.

mücadele aslında Pontus egemenliğinin büyük bir bölümünü kapsamaktadır)³⁶ Küçük Asya art arda 150.000 süvariye at bindirdi. Bu sayıya tarihçilerin kaydetmedikleri ya da daha sonraları kaybolup giden belgelerde anlatılmış olan süvari birlikleri de dahil değildir.

Cicero zamanında ve dolayısıyla milada çok yakın bir dönemde, Kapadokya hem süvari hem piyade sağlamada büyük bir asker kaynağıydı. Meşhur hatip Kilikya'dan Caton'a gönderdiği bir mektupta bunu belirtir. Bununla birlikte, Cicero'nun da itiraf ettiği gibi, Kapadokya o sırada dünyanın en harap olmuş ve perişan durumdaki ülkelerinden biriydi. Laodikeia'dan Attikos'a gönderdiği mektupta Kapadokya kralı ve krallığı hakkında şunları söylüyor: *Nihil illo regno spoliatus, nihil regi egentius*. Aynı şekilde Senato'ya sunduğu raporunda da şu sözlere rastlanır: *Cappadocia est inanis*.³⁷ Son olarak, milada daha da yakın bir zamanda Küçük Asya'nın süvari birlikleri açısından en ön sırada yer aldığını görürüz: Iulius Caesar'ın öldürülmesinden sonra bir tarafında Triumvira, diğer tarafında da Brutus ile Cassius'un yer aldıkları kavgada bu durum ortaya çıkar. Gerçekten de Appianus,³⁸ can çekişen özgürlüğün bu son iki savunucusunun ordularının Tesalyalılar, İberyalılar, Partlar, Araplar, Medler ve Galatlardan oluştuğunu söylüyor. Toplam 12.000 kişilik bir süvari kuvveti vardı ve bunun 5000'ini Galat'tı. Demek ki Küçük Asya'nın çok küçük bir parçası tek başına içlerinde at cinsleriyle ün yapmış olanların da yer aldığı beş halkın toplam payının yarısına yakınına sağlayabilmiştir.

VI

Küçük Asya'nın bir Roma eyaletine dönüşmesinden Türk kökenli ilk aşiretlerin yerleşmesine kadar geçen uzun sürede bu yöredeki at türünün durumunu değerlendirmek için gerekli tarihsel verilerden yoksunuz. Yarımadanın bir yandan, önce Roma'nın

³⁶ Mithridates'in egemenliği 59 yıl sürdü.

³⁷ Ama Cicero'dan çok sonraki bir dönemde en güzel at cinslerini sayan Oppienus (*Cyneget.*, I, 1170) "Kapadokya cinsi"ne de yer vermektedir.

³⁸ *De Bel. civ.*, IV, 88.

cumhuriyet ve imparatorluk dönemlerinde, sonra da Bizans sara-yının kurduğu düzende kendisini ezip tüketen aşırı vergilerle, diğer yandan bütün Anadolu'yu kat ederek Perslere ve Araplara karşı yönelen çok sayıda yıkıcı seferin etkileriyle giderek sürüklendiği gerilemeyi büyük bir olasılıkla at türü de paylaşmış olmalıdır.

Lidyalı İoannes'in de doğruladığı gibi,³⁹ İmparator İustinianos devrinde, yani 6. yüzyılda Küçük Asya'da hâlâ posta hatları bulunuyordu. Lidyalı İoannes şu önemli gözlemi yapmıştır: Bu kurum çok eskilere uzanıyordu; demek ki aslında Kyros'un yarattığı ve bu yörenin sahne olduğu bin yıllık karmaşayı aşip giden eserin devamıydı (belki zaman içinde değişmiş ya da zaman zaman geçici olarak askıya alınmıştı). Aynı tarihçiye göre Küçük Asya'daki posta örgütü, bu hızlı iletişim yoluyla ağgözlülerin pençesine düşmüş yöre sakinlerinin iniltilerinin imparatorun kulağına kadar gidebileceğinden korkan İustinianos'un halefleri döneminde, Konstantinopolis'ten Tarsus'a kadar uzanan ve işaret ateşlerinden oluşan bir hattın bulunduğunu bildirmektedir.⁴⁰ Bir tür telgraf olan bu hattın ana amacı hükümeti Arapların hareketleri hakkında uyarmaktı. Araplar öyle hızlı ve beklenmedik bir şekilde akın yapıyorlardı ki ülke sürekli gafil avlanıyordu. Ama bu önemli kamu hizmeti dalı da bir tek kişinin despotik kaprislerine feda edildi. Çünkü Glykas'a göre, ateş işaretleri, ulaştırdıkları kara haberlerle etrafı soytarılar ve arabacılarla çevrili olduğu halde Hipodrom'a giderken eğlencesine engel oldukları gerekçesiyle imparator Mihail tarafından yok edildi. Bu prensin etrafındaki bu tür adamlara çok değer verdiği ve hatta bunlardan Basiliskos isimindeki birini patrik bile yaptığı bilinmektedir. Anlaşılan Küçük Asya'daki posta hatlarının Mihail tarafından kaldırılması sadece geçici ya da kısmi bir önlem olmuş, hatlar çok geçmeden yeniden kurulmuştur. Her ne olursa olsun, 13. yüzyılın sonunda İlhanlıların en önemli ismi olan Gazan Mahmud⁴¹ geniş devletindeki posta örgütünde genel bir reform yap-

³⁹ Johannes Lydus, *de Magistr.*, III, Bonn baskısı, s. 249.

⁴⁰ *Annal.*, böl. IV, s. 543, Bonn baskısı.

⁴¹ Hammer, *Geschichte der Ilkhane*, c. II, s. 168. Ardıklarını onun çalışmasını biliyorlarsa kopyacılar, bilmiyorlarsa yüzeysel yazarlar konumunda kalmaya daha uzun süre mahkûm edecek olan bu meşhur tarihçi İlhanlılar tarihi çalışmasında, tüm Osmanlı

tı. Küçük Asya o dönemde Selçukluların egemenliğinde olmasına karşın, Konya sultanları İlhanlılara haraç vermekle kalmıyorlar, onların egemenlik haklarını da tanıyorlardı. Öyle ki Gazan Mahmud tarafından genel bir önlem olarak devletlerinde oluşturulan posta kurumları⁴² kuşkusuz tüm Anadolu’da da uygulanmışlardı.

Demek ki bugün Osmanlı İmparatorluğu’nda kullanılan posta düzeninin İran İlhanlılarından alınmış olması muhtemeldir. Dolayısıyla bu düzenin bugün Anadolu’daki haliyle, belli bir noktaya kadar, eski Pers İmparatorluğu’nun kurucusu Kyros’un zaman zaman kesintiye uğrasalar da hiçbir zaman bütünüyle silinip gitmemiş kurumlarına bağlandıkları sonucu çıkarılabilir. O zaman Küçük Asya’daki posta örgütünün yaklaşık 2300 yıllık bir geçmişi olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak bu düzenin en yakın zamanlara gelinceye dek sürmüş olması, bu yörenin at zenginliğini koruduğunu hiçbir şekilde kanıtlamamakta, sadece elinde kalan atların posta hatlarının en temel ihtiyaçlarını karşılamaya yettiğini göstermektedir. Çünkü posta hatlarının varlığı at türünün sağlıklı durumunun kesin kanıtı sayılmaz. Ortaçağ içinde ilerledikçe, eskiden Küçük Asya’nın tükenmez at kaynaklarını sergilediği, askerlik hizmetine büyük sayılarda at sağlanması örneklerinin kaybolduğunu görüyoruz. İran’daki İlhanlı hanedanının kurucusu korkunç Hülâgû 13. yüzyılda İranlılara karşı sefere çıktığında, müttefiki Ermenistan Kralı Hetum ona 12.000 süvari ve 40.000 piyade vermişti.⁴³ Bu da hiç tartışmasız büyük bir at bolluğunu gösterir ama bir Küçük Asya halkı tarafından bu nitelikte ve büyüklükte çıkarılan son süvari birliği örneği de budur.⁴⁴

yasalarının, özellikle de meşhur Süleyman (kendisine Kanuni lakabı takılmıştı) Kanunları’nın Gazan’ın idari ve askeri konulardaki resmi kararlarının taktikleri ya da kelimesi kelimesine tekrarları olduklarını göstermiştir.

⁴² Moğolların posta kurumlarının çok yaygın olduğunu kanıtlayan şey, Hammer’e göre Moğolların posta menzillerini ifade ettikleri “yam” sözcüğünün hâlâ tüm Rusya’da kullanılmasıdır. Postacılar bile “yamşık” ya da “yam” arabacıları adı verilir. Bu deyişler Rus diline Moğol egemenliği sırasında yerleşmiş sözcükler arasında yer alır.

⁴³ Hammer, *Gesch. der Ilkh.*, c. I, s. 165.

⁴⁴ Yazar Osmanlı tarihinden ve Osmanlı Türk at kültüründen neredeyse habersizdir. Bir paragraf aşağıda İstahri’nin 10. yüzyılda Maveraünnehr’deki at zenginliğine dair yazdıklarını alıntılarla birlikte, bunu Osmanlı Türk kültürüyle ilişkilendirmemiştir. Arap atlarının kökeninin de İstahri’nin bahsettiği Orta Asya ve Türk atlarına dayandığı gerçeği, 20. yüzyılın ortalarına dek göz ardı edilmiştir. (e.n.)

VII

At türü, Anadolu yarımadasında önemini yitirdikçe, doğusunda, özellikle de Kürdistan'da ve Mezopotamya'da geliyordu. Çünkü buralarda kök salan Arap unsur sadece çobanlıkla uğraşan bir halk olmaktan yavaş yavaş çıkıp hareketli ve savaşçı bir ırk karakterini kazandı. Bu karakterin ihtiyaçları ve tercihleri at sahibi olmakla özetleniyordu. Büyük olasılıkla bu değişim ancak milattan sonra kendini hissettirmeye başlamıştı. Gerçekten de bu çağdan bir müddet önce Antiokhos'un Romalılara karşı savaşına katılan Arap aşiretlerinin henüz sadece develere bindiklerini görmüştük. Ama Muhammed'in çağrısıyla Araplar Mezopotamya'ya akın ettiğinde ve orada eski Kürt nüfusun ortasında yerleştiklerinde her şey değişti. Çünkü mağlupların arasına kendileriyle birlikte, at yetiştirmeye ve at türünü mükemmelleştirmeye elverişli geleneklerini getirdiler ve yaydılar. Diğer yandan İran da hızla aynı yolda ilerledi ve Kyros zamanında at kullanımının bilinmediği İran, en meşhur at cinslerinden birinin beşiği oldu. Ama gerek İran'da gerek Arabistan'da bu ilerleme oldukça geç bir tarihte gerçekleşmişti, çünkü Sasani döneminden öncesine uzanmayan, dolayısıyla en çok MS 3. yüzyıla ait olan Pers anıtlarındaki⁴⁵ at figürleri henüz Arap atını hiç çağrıştırmamakta, sadece Avrupa cinsini göstermektedirler. Son olarak da 10. yüzyılda yaşayan meşhur Arap yazarı İstahri at cinsiyi tanıyan hiçbir Fars eyaletinden söz etmemekte, beyaz atları eskiler tarafından çok övülen Nisa bölgesini bile anmamakta, buna karşılık Aral Gölü ile Horasan arasında kalan Maveraiünnehir bölgesinde büyük bir at bolluğu olduğuna işaret etmekte, bu yörede her biri bir yaya ve bir atlı asker çıkarabilecek en az

⁴⁵ Haklarında edindiğimiz tam bilgiyi Ker Porter'a borçlu olduğumuz (*Travels in Persia, Armenia, ...*) anıtlar arasında şunlar yer almaktadır: Nakş-ı Rüstem, Nakş-ı Rعب, Salmos ve Tak-ı Bostan.

300.000 köy saymaktadır;⁴⁶ tabii bu, bugün karşımıza çıkandan oldukça farklı bir durumdur!

Türk aşiretlerinin Küçük Asya'ya göçü, zaten harap durumdaki bu yörede çobanlık niteliğini öne çıkarıp at kullanımıyla çok yakından bağlantılı olan savaşıklık alışkanlıklarını giderek silerken, Arap ırkının yaygınlaşması, tam tersine, Anadolu yarımadasına komşu bölgelerde at türünü geliştiriyordu. Örneğin bugün Kürdistan bu açıdan Küçük Asya ile çarpıcı bir zıtlık içindedir; çünkü General Chesney tarafından nüfusu 2.500.000 kişi olarak tahmin edilen bu bölge, yine bu bilge topografyacıya göre, her yıl İran'a ve Osmanlı İmparatorluğu'na 60.000 ila 80.000 at vermektedir. Büyük olasılıkla fazla abartılı olan bu rakamları dörtte bir, hatta yarı oranında azaltsak bile yine de at türünün çok gelişkin durumunu yansıtmayı sürdürürler. Ayrıca bu İngiliz kâşif ve âlim, Urmiye Gölü'nün güney sahilinin yakınındaki Salduz Ovası'nda çok sayıda kısrak sürüsü bulunduğunu da bildirmektedir. Küçük Asya'da ise aksine, ovalar ya da biraz geniş yaylalar bulunan her yerde karşımıza keçi ve koyun sürüleri, kimi zaman develer çıkmakta ama ata pek az rastlanmaktadır.

VIII

Küçük Asya'daki at soyu hakkında giriştiğimiz tarihsel değerlendirmelerden, bu hayvanların cins olanlarının bugün çok yaygın olarak bulundukları, Arabistan ve İran gibi ülkelerde⁴⁷ henüz bi-

⁴⁶ Meşhur coğrafyacidan Mortmann'ın yaptığı mükemmel çeviriye bkz. *Das Buch der Lander von Schach Ebu Ischak et Farsi el Isztachri*, Hamburg, 1845, s. 124. Coğrafyacı, Buhara'dan söz ederken, bu kenti her açıdan bir yeryüzü cenneti olarak betimlemektedir. Oysa bir Arap şairi aynı kenti cehennemden daha aşağıda bir yere koymaktadır. İlk Sasaniler döneminde yaşayan bu şair, Aboul-Thaeb el-Thaheri bu kent hakkında şunları söyler (*Journal asiat.*, 5. dizi, c. I, s. 182): "Buhara'ya gelen en soylu at bile kısa sürede eşeğe dönüşür. Gözlerim Doğu emirinin payitahtı yaptığı bu kentten daha pis bir çirkef daha görmedi... Buhara dünyanın leşi gibidir; insan bu kentteyken kendini kokuşmuş bir hendeğin dibinde gibi hisseder." Buhara'nın bugünkü durumunun İstahri'ninkinden çok Ebu Tayyib'in tablosuna uyduğunu itiraf etmek gerekir, ama ne olursa olsun, bu kentte bir atın eşeğe dönüşceğini söylemek de biraz fazla olur.

⁴⁷ Bununla birlikte, Pers atının Arap atından çok daha düşük nitelikli olmakla kalmayıp Arap atı gibi tam olarak ayrı bir cins sayılamayacağını da belirtmekte yarar

linmedikleri çağlarda Anadolu'da atın kullanıldığı ve yetiştirildiği; ayrıca, en eski yüzyıllardan Ortaçağ'ın oldukça ilerlemiş dönemlerine dek bizi ilgilendiren yarımadanın gerek devlet hizmeti, gerek özel ihtiyaçlar için en büyük at kontenjanı çıkarabilecek yöreler arasında her zaman sayıldığı anlaşılmaktadır. Demek ki at türünün bugün Anadolu'da ve diğer birçok eyalette içinde bulunduğu görece olarak acınacak durumun, fiziksel koşullardan bağımsız çerçevelerden kaynaklandığı ve bu zavallı memleketlerin yeniden diriliş saati çaldığında, uzun bir süre yoksun bırakıldığı eski avantajlarına yeniden kavuşacağı kabul edilebilir.

IX

Boğaz ve Küçük Asya yörelerinde atın rolü geri plana itildiği için eşiğin daha da önemli olması gerekirdi. Ama bu hayvanın da durumu diğer tüm evcil hayvan türlerinkinden farklı değildir: Kendisine ancak hayatta kalmasını sağlayacak kadar özen gösterilir, cinsini mükemmelleştirmek için en ufak çaba harcanmaz. Belki de zorlu kaderinin acısını burada her yerdekinden daha çok çeker ama bunun karşılığını da alamaz. Eşek tam bir yük ve cefa hayvanıdır. Bunun nedeni bu konuda diğer evcil hayvanlardan daha yetenekli olması değil, daha masrafsız olması, daha az bakım istemesi ve sonuç olarak yıpranma ya da erken yaşlanma sonucu ölmesinin sahibine pek dokunmamasıdır. Zaten hayvancağız, yaşamı çok kısa da sürse, çalışmasıyla, pek bir şey tutmayan bakım masraflarını çoktan çıkarmıştır. Bunun sonucunda, olumlu iklim koşulları içinde bulunmasına karşın, bu yörelerin eşiği pek çok Güney Avrupa ülkesindeki, örneğin İtalya ve İspanya'daki soydaşlarına göre çok daha aşağı düzeyde ve çok sıradan bir hayvandır. Hele İran ve Mısır'daki eşeklerin yanında melez ve bozulmuş bir yaratık olarak kalmaktadır.

Eşiğin Boğaz yöresinde ve Osmanlı vilayetlerinin çoğunda bugün içinde bulunduğu koşullar, aynı yerlerde Antikçağ'daki koşul-

var. Gerçekten de Pers atının çeşitli Türkmen at cinsleriyle birçok yakınlığı vardır ve Türkmen atlarını Pers atlarından ayırmayı sağlayacak sürekli ve belirgin nitelikler bulmak zordur.

larından pek farklı gözükmemektedir. Columella,⁴⁸ az bakım istemesi ve masrafsız olması nedeniyle eşeği mükemmel bir yük hayvanı olarak görür ve başlıca görevinin değirmen taşını döndürmek olduğunu ekler.⁴⁹ İbranilerde de eşek bu işte kullanılırdı. Lucilius ve Apuleius öğütme işinde kullanılan ve Doğu ülkelerinde hatta Avrupa'nın güneyinde bugün de görüldüğü gibi, gözleri bağlı (*velata facie*) olarak çalıştırılan eşeklerden söz eder. Rosenmüller Kitab-ı Mukaddes'ten İbranilerde eşeğin tarla sürmekte de kullanıldığını kanıtlayan bölümler aktarır. Osmanlı ülkesinde bugün bu işi neredeyse tamamen öküz üstlenmiş durumdadır ve eşek tarlalarda kullanılmaz. Aristoteles'e bakılırsa, onun zamanında eşek Küçük Asya'da bugünkü kadar yaygın da değildi; çünkü eşek ve katır soğuşa attan daha dayanıklı olmakla birlikte, eşeğin Pontus'un sert iklimine dayanamadığını söylemektedir;⁵⁰ oysa eşek bugün bu yörede en az diğer yerlerde olduğu kadar yaygındır.

X

At türüne ilişkin gözlemleri katır üzerine birkaç sözcükle tamamlayacağım. Mısırlı hemcinsine erişemese de Boğaz ve Küçük Asya katırı güzel bir cinstir ve yük, hatta binek hayvanı olarak büyük bir önemi vardır: Bu nedenle attan da daha pahalıdır. Birçok eski yazarın tanıklıkları bu çok yararlı melez hayvanın Küçük Asya'da yaratıldığını doğrular niteliktedir; gerçekten de Homeros'tan katırı ilk kez bu yörenin eski halkı olan Hititlerin doğurttuklarını öğreniriz; Aristoteles ise bu yaratımı Mysialılara bağlar. Ne olursa olsun, Rosenmüller'in bilgece araştırmaları bu hayvanın İbranilerde bulun-

⁴⁸ *De Re rust.*, VII, 1.

⁴⁹ Romalılarda eşeğin değirmen taşı döndürme işinde kullanılması öyle yaygınlaşmıştı ki değirmen işlerinde kullanılan insanlar va hayvanlar ortak "Asini" terimiyle ifade ediliyordu. E. Lessing'e göre (*Von dem Leben und den Werken des M. Asinus Plautus*) meşhur Plautus, adını insan cinsi için pek de övücü sayılamayacak bu lakaptan almıştı. Çünkü yoksulluk nedeniyle Roma'ya gidip değirmen taşı çevirmek zorunda kalmıştı ve bu, en hafif deyişle bayağı işin ortasında, iki ayaklı ve dört ayaklı iş arkadaşlarından kaldığı zamanlarda ölümsüz tefekkürlerine dalyordu.

⁵⁰ *Hist. anim.*, VIII, 24-28.

madığını, uzun süre Ermenistan'dan katır getirdiklerini, sonunda kendi ülkelerinde hayvanın üremesini sağladıklarını ve katırın İbranilerin gözde binek hayvanı haline geldiğini kanıtlar: Örneğin ilk İbrani kralları katırdan başka binek kullanmazlardı. Bunun dışında katırların İbranilerde geç üremeye başlamasının nedeni, Yahudi şeriatının farklı kanların karışımını yasaklamasıydı.⁵¹

Küçük Asya Avrupa'yı ve hatta Doğu'nun bir bölümünü bu yararlı hayvanla donatmış olmanın onuruyla yetinmiş ve bu soyun yetiştirilmesinde gelişme sağlayıp şöhret edinmenin peşine düşmemiş gibidir. Çünkü eskiler en aranan katırları üreten ülkeler arasında hiçbir zaman Anadolu yarımadasına değinmemişlerdir. Aristoteles zamanında katır Yunanistan'da pek yaygın değil gibidir, çünkü bu meşhur doğabilimci Elea'da katır üretmenin olanaksız olduğunu ve yöre sakinlerinin katır sahibi olabilmek için kısraklarını komşu bir ülkeye götürüp orada eşeklerle çiftleştirdiklerini ileri sürüyordu.⁵² Kuşkusuz Elea'da katır üremesini sağlamanın ileri sürülen olanaksızlığının gerçek nedeni bu ülkede eşeklerin az bulunmasıydı. İklim etkilerinin bu işte herhangi bir rolü olmamalıydı çünkü bugün Elea'da en az Yunanistan'ın geri kalan bölgelerinde olduğu kadar katır bulunmaktadır. Katır yavaş yavaş Avrupa'ya da yayıldı; kıtanın belli yerlerinde bu melez cinse bizim ülkelerimizde artık görülmeyen çok özel bir gelişim sağlayan etkilerin niteliğini belirlememize yardımcı olacak tarihsel tanıklıklar elimizde yok. Bu nedenle bu mükemmel cinslerin Varro'nun söz ettiği⁵³ atalarının köklerinin hangi ülkeye dayandığını bilemiyoruz. Bu katırlar Roma'da o kadar değerliydi ki onların üremesini sağlayan eşeklerin fiyatı, bugünkü paramızla tam 12.000 franktı. Ayrıca Diocletianus döneminde Roma'da kullanılan katırların bugün Avrupa'da bulunanlardan daha boylu olduklarını düşünmemiz için sağlam nedenler vardır.⁵⁴ Claudius'taki ilginç bir bölüm de⁵⁵ daha 3. yüzyılda

⁵¹ Lev., XIX, 19.

⁵² Hist. animal., IV, 29.

⁵³ De Re rust., II, 8.

⁵⁴ Dureau de la Malle, Econ. polit. des Romains, c. I, s. 131.

⁵⁵ Epigr. I, de Malabus gallicis.

koşum ve lüks hayvanı olarak katır kullanımının Galya'ya kadar yaygınlaştığını kanıtlamaktadır. Bakınız ozan bu *Rhone Çocukları'nın Şarkısı*'nı, döneminin barbarlığını tamamen gizleyen ve neredeyse Roma edebiyatının altın çağıyla çağdaş sanılabilecek dizelere nasıl döküyor:

Aspice morigeras Rhodani torrentis alumnas
Imperio nexas, imperioque vagas
Dissona quam varios flectant ad murmura cursus
Et certas adeant, voce regente, vias.

Ve sanki ozan bu çok uysal hayvanların sadece Galya'da doğmakla kalmadıklarını, aynı zamanda o ülkenin yerli halkı tarafından eğitildiklerini de hatırlatmak istermiş gibi, kendilerine yabancı bir dilde verilen emirleri anlayacak ve uygulayacak akli nasıl gösterdikleri üzerinde duruyor:

Barbaricos docili concipit aure sonos.

Bugün Avrupa'da katır kullanımı giderek azalmaktadır. Bu hayvanların en güzel cinsleri Doğu'nun birkaç yöresinde ve özellikle de Mısır'da bulunur. Mısır daha Ortaçağ'ın başında bu açıdan meşhurdur ve Kıptilerin reisi el-Macoucas'ın Muhammed'e sunduğu zengin hediyeler arasında bir de katır bulunduğunu görüyoruz: Peygamber bu hediyeği öyle beğenmişti ki katır onun en gözde bineği olmuştu.⁵⁶

⁵⁶ *Journal asiat.*, 5. dizi, c. IV, s. 502.

Sekizinci Bölüm

Karada ve Denizde Av

- Boğaz çevresinde büyük etoburlar bulunmaz. – Anadolu'da yırtıcı hayvanların bolluğu; artık bunlara rastlanmamaktadır. – Eskiler Osmanlı Avrupası'nda ve Yunanistan'da aslan bulunduğunu belirtir.*
- Boğaz yöresinde av. – Bildircm. – Göçleri. – Çulluk. – Keklik. – Sülün. – Bülbül. – Güvercin. – Leylek. – Karaca. – Yabandomuzu. – Tavşan. – Karadeniz'de palamut balığının bolluğu ve eskiler zamanında ticari önemi. – Karadeniz balıklarının eskilerin zamanındaki ve bugünkü durumları hakkında değerlendirme.

I

Bir önceki bölümde de gördüğümüz gibi, Boğaz çevresinde evcil hayvanların kötü durumu doğadan değil insandan kaynaklanmaktadır. Bu yörelerdeki hayvan popülasyonu açısından bir tür eksiklik olan yaban hayvanlarının, ülkenin fiziki koşullarının sonucu olan azlığı içinse aynı şey söylenemez.

Gerçekten de engibelerinin özel konumu ve orman olmaması nedeniyle, çakal ve kurt dışında, diğer büyük etoburlara çok az rastlanır. Boğaz'ın Asya parçasına yakın olan Olympos'ta (Uludağ) iki tür ayı, panter,¹ vaşak ve sırtlan (*hyoena striata*)² çok sık görülmekle birlikte, bunlar Boğaz'ın çok yakınında görülmezler.

Bununla birlikte, Antikçağ yazarlarının eserlerinde Trakya'da, Yunanistan'da ve Anadolu yarımadalarında bugün çok az görülen, hatta hiç bilinmeyen büyük etoburların eskiden bu yörelerde

¹ Panter kimi zaman İzmir taraflarında da görülür; 1850'de oradan getirdiğim harika bir örneği Botanik Bahçesi'ne teslim etmiştim.

² 17. yüzyılda sırtlan henüz Avrupalı zoologların repertuarına girmemiştir çünkü bilgin Koempfer bu hayvanı İran'da gördüğünde, bunun Batı'da bilinmeyen bir hayvan olduğunu açıklamış, *ignota hoc Occidenti fera est*, ve bu yeni tür için *taxus porcinus* ismini önermişti (Koempfer, *Amoen. exot.*, Fas. II, s. 411).

yaşadıklarını kanıtlamaya yönelik pek çok tanıklık bulunur. Örneğin Herodotos'a göre³ Nestos⁴ ile Akheloos⁵ ırmakları arasında, başka bir deyişle Makedonya, Tesalya ve Rumeli'de aslan bulunurdu. Aynı tarihçiden Kserkses'in ordusunun Therma'ya (bugünkü Selanik) gitmek için Aksios'a (bugünkü Vardar) dökülen Ekheidoros Irmağı boyunca ilerlerken, yük taşıyan develerin durmadan ordunun etrafında dolanan, insanlara hiçbir şey yapmayıp tüm öfkelerini geniş getirenlere yönelten aslanların saldırısına uğradıklarını öğreniyoruz. Herodotos söz konusu yörenin aslanlarla dolu olduğunu gözlemlemiştir.⁶ Ayrıca onun ve Ksenophon'un yazılarının birçok bölümlerinden bu yazarlar zamanında Makedonya'nın tam bir vahşi hayvan yatağı olduğu, bunların arasında aslanın da yer aldığı sonucu çıkıyor. Örneğin Herodotos, Pers donanmasının Aynoroz kayalıklarında parçalanarak batışını anlatırken⁷ (MÖ 492) kıyıya çıkmaya çalışan çok sayıda kazazedenin orada vahşi hayvanlar tarafından parçalandıklarını, çünkü Aynoroz çevresinde çok sayıda yırtıcı yaratık bulunduğunu söylüyor. Aristoteles, Herodotos'un aslanın Avrupa'daki yayılma alanıyla ilgili çizdiği sınırları yineler;⁸ bu da onun döneminde de yani milattan üç yüzyıl önce bu hayvanın iki yüzyıl önceki alanını hâlâ koruduğunu gösterir. Hatta çok uzun bir süre sonra da karşımıza çıkmayı sürdürür çünkü MÖ yaklaşık 50 yıllarında yaşayan Parthenios Tesalyalı olduğunu söylediği avcı Eyanippus'un orada aslan ve yabandomuzu avladığını bildirir.⁹ Bir romans yazarı olarak Parthenios'un bu konularda büyük bir yetke sahibi olamayacağı düşünülebilir; ama aklına geldiği gibi, şaşırtıcı ve yapıtına da pek bir yarar sağlamayacak gerçekdışı şeyler yazdığını düşünmemize de neden yoktur, tıpkı çağdaş bir romancının (gerçekdışı şeyler yazmak konusunda An-

³ Herodotos, VII, 126.

⁴ Karasu ya da bugünkü adıyla Mesta, Selanik'in doğusundadır.

⁵ Büyük olasılıkla, Akarnania'dan geçen ve Patras Körfezi'ne dökülen Aspropotamos Suyu [Akheloos'un kollarından Beyaz Nehir].

⁶ Herodotos, VI, 44.

⁷ Herodotos, VI, 44.

⁸ *Hist. animal.*, VIII, 28.

⁹ Passau (ed.), *Lipsiae*, 1824, böl. 10.

tıkçağ'dan daha verimli ve daha kaygısız bir dönemde yaşadığımızı da unutmayalım) Viyana ya da Berlin civarında bir aslan avından söz etmeyi düşünmeyeceği gibi. Milattan sonra 3. yüzyılın başında yazar Aelianus, Pangæus Tepesi'nde (Trakya) ayının yanı sıra aslan da olduğunu belirtir ve aynı yazar Trakya konusunda şunları yazar:¹⁰ "Tanıdığım en soğuk ve buz gibi yörelerden biridir" ve bize bu yöre sakinlerinin tamamen donmuş ırmakları¹¹ aşmak için kullandıkları yöntemleri anlatır.¹²

II

Boğaz yöresinden büyük etoburların yok olmalarının nedeni ne olursa olsun, bugün bu hayvanların buralarda hiç bilinmedikleri bir gerçektir. Bunun sonucunda da Boğaz çevresindeki yakın, ya

¹⁰ *Hist. animal.*, III, 13.

¹¹ *Hist. animal.*, I, 1, 6-24.

¹² Trakya'nın sert iklimi bu yörede aslan bulunmasına karşı bir kanıt olarak ileri sürülemez çünkü Aucher-Éloy (*Relat. d'un voyage en Asie*, II. bölüm, s. 632) İran'da, Zardaku Dağı'nda hiç erimeyen karların hemen yanında aslanlarla karşılaşmıştır ve Hammer (*Gesch. der Ilkhane*, c. I, s. 90) İlhanlı hanedanının kurucusu olan Hülâ-gû'nun 10 Ocak'ta (1256) Oxus (Amu Derya) Nehri ile Belh şehri arasında kalan yaylada düzenlenen avda en az on aslan öldürdüğünü anlatır; ama hava öyle soğuktu ki avdan sonra büyük bir ayazla beraber gelen yedi günlük bir tipi İlhanlı hükümdarına bu kadar zengin bir ganimet sunan toprağı altüst etti. Son olarak da Gérard tarafından Humboldt'a gönderilen ve *Zeitschr. für allg. Erdkunde*, c. II, s. 42'de yayımlanan bir mektupta, Cezayir'in meşhur aslan avcısı, Aures Dağları'nda sürekli aslan bulunduğunu ve bu hayvanların -10 derecenin altına kadar inen sıcaklıklara çok rahat dayandıklarını anlatıyor ve genellikle aslanın aşırı sıcaktan çok aşırı soğuğa dayanabildiğini ekliyor: Yeter ki "avlayabileceği hayvan sürüleri ve ormanlar bulabilsin". Bu konuda son derece uzman bir âlimin bu son gözlemi belki de aslanın yüzyıllardır sürdürdüğü garip geri çekilme hareketini, Hellen ve Anadolu yarımadalarını ve Suriye'yi yavaş yavaş boşaltıp, Ammianus Marcellinus zamanında çok yaygın olduğu (XVIII, 7) Dicle ve Fırat'ın geçtiği ülkelerde bile az rastlanır hale gelmesini açıklamaktadır. Gerçekten de bu yörelerde görülen çok büyük nüfus azalması ile bu olayın atbaşı gitmesi işi iyice içinden çıkılmaz bir hale getiriyordu. Çünkü insanın varlığı genellikle yırtıcı hayvanlarla bağdaşmaz ve insanın boşalttığı alanlara yırtıcı hayvanların geri dönecekleri düşünülebilirdi; ama tam tersine insanın azalması hayvanların da geri çekilmesine yol açmış gibidir ve anlaşılmasız olan da budur. Bu bilmece, ormanların yok edilmesi ile nüfus ve dolayısıyla evcil hayvan azalmasının birleştiklerinde aslanın eskilerin zamanında yaşadığı birçok yöreyi terk etmesini belirleyen ana nedenler oldukları kabul edilirse, kendiliğinden bir çözüme kavuşur.

da biraz daha uzak yörelerde av, belki de asıl çekiciliğini oluşturan, o tehlikeli mücadeleler kılığına hiç bürünmez. Yine de bu memleketlerde av, daha mütevazı boyutlara indirgenmiş de olsa, geniş bir faaliyet alanını kapsar. Çünkü av hayvanları açısından (özellikle de Asya yakasında) birçok zengin yer vardır. En çok bulunan bıldırcındır; onu keklik, çulluk, sülün, karaca, yabandomuzu ve tavşan izler.

Bıldırcın göçü sırasında bölgeye uğrayan bir kuş olarak özellikle Boğaz'ın kuzey ağzını çevreleyen kıyı şeridini ziyaret eder. Sonbahar dönümünü izleyen ilk yağmurların ardından sayısız sürüler halinde bu bölgeye iner; ama bu tavukgil orada sadece kırk gün kalır; fakat kışın ortasında bile hastalığın ya da bir başka sebebin göç kolundan kopardığı tek tek bıldırcınlara sık sık rastlanır. Kırım'dan ya da oraya komşu sahillerden gelip İstanbul ve Çanakkale boğazlarından geçerek Afrika'ya doğru uzanan göç güzergâhlarında Kardeniz'in güney kıyılarında bir süre konup dinlenirler. Ama bu kısa süreli kalış bile ilk gelişlerindeki zayıflık ve bitkinlikleriyle çelişen bir biçimde semirmeleri için yeterli olur. Ekim ayında Feneraki, Kilyos, Domuzdere vb yerlerde binlerle sayılan bu kuşlar öyle yağ bağlarlar ki belli bir yüksekliğin üstüne çıkmakta zorlanırlar. Küçük Asya'nın tüm kuzey sahillerinde de aynı olay gözlemlenir. Üstelik buralarda avcı sayısı çok daha sınırlı olduğu için, bıldırcınlar çoğalmakta ve çok komik fiyatlara satılmaktadırlar. Ünye'de ve Samsun ile Trabzon arasında kalan köylerde genellikle çiftini, yerli halkın yabancı bir "beyzade"den¹³ almayı asla ihmal etmediği yüklü haraç da dahil olmak üzere, bir kuruşa aldım (yak. 0,22 frank). Türklerin şışte çevirme yetenekleriyle lezzeti iyice artan bu nefis parçaların tadına ve kokusuna doyum olmaz. Belirtilen dönemlerde Boğaz boyunca ve Samsun'da çok bol bıldırcın bulunmakla birlikte, Karadeniz sahilindeki Sinop ve Trabzon çevresine daha çok sayıda inmektedir. Yerli halk olarak tüfekle avlamaktan çok, tuzak ve ağla yakalar. Kuşların göçündeki düzenliliğe karşın, rüzgârın yönü

¹³ Beyzade, bey oğlu anlamına gelir. Türkler toplumsal konumları ve özellikle de servetleriyle seçkin bir yerleri olduklarına inandıkları yabancılara bu nezaket sıfatını yakıştıırırlar. Bu sıfatın kullanımı, İtalyanların, soyluluk unvanına duyarlı olabileceğine ve bu türden yaklaşımları ödüllendirebileceğine inandıkları insanlara Eccellenza demelerine benzer.

ve şiddeti ilerleyişlerini hızlandıran ya da yavaşlatan bir etki yapar. Bu saptamayı ilk olarak Musa'nın kitabının bir bölümünde buluyoruz;¹⁴ İsrailoğullarının boş yere taze et aradıkları çölde düştükleri yoksunluğu azaltmak için Tanrı'nın estirdiği güney rüzgârının, yeri çok sayıda bildircinla doldurduğunu söyler. Sözü edilen sayısız kuş büyük olasılıkla Arabistan'a Basra Körfezi'nden sürüklenmişlerdir.

III

Bıldircin, bolluğuyla Boğaz çevresinin en verimli av kuşudur; ama avcıya bu toprakta sürekli yaşayan hayvanlar gibi değişmez bir ganimet avantajı sağlamaz. Bu hayvanların içinde en önemlisi olan kekliğin en yaygın türleri şunlardır: Çatal kuyruklu keklik (*perdix tetrax*) ve kara keklik (*perdix fusca*); Küçük Asya'nın iç bölgelerinde epey yaygın olan gri ve kızıl kekliklere ise Boğaz kıyılarında çok az rastlanır.

Çulluk üç türdür: Büyük Avrupa çulluğu (*scolopax major*), bataklık çulluğu (*scolopax paludosa*) ve sonbahar çulluğu (*scolopax gallinago*). Özellikle kış aylarında en sık görülen birinci türdür; son türe ise ancak tek tük rastlanır.

Sülün Avrupa yakasında çok az ve ancak geçici olarak bulunur. Oysa Asya yakasında Alemdağ ve Aydos Dağı sürekli yaşadığı yerlerdir; oralarda avcı takibine de uğramadığı için bol bol ürer.

Karaca ve özellikle de yabandomuzu hem Avrupa hem Asya yakasında az bulunan hayvanlardır.

Asya yakasının tek gerçek sakini olan tavşana gelince, Avrupa tavşanına (*lepus timidus*) tam benzemez ve ayrı bir tür oluşturma-sa da en azından farklı bir çeşit olduğu açıktır.

IV

Boğaz yöresinden büyük yırtıcı etoburları uzaklaştıran fiziki koşullar yırtıcı kuşlar ve ormanlık ya da çok engebeli yerleri seven yırtıcı olmayan birçok uçucu tür için elverişli değildir. Bu açıdan, Asya

¹⁴ Exode, VI, 11, 4.

yakasının koşulları Avrupa yakasından daha avantajlıdır. Gerçekten de Avrupa yakası yüksek ve alçak noktaları Trakya yarımadasının engebelerini pek değiştirmeyen geniş Balkan sıradağlarının oluşturduğu dağlık alanın dışında kalırken, Kocaeli sahili Küçük Asya'nın o çok çeşitli engebeleriyle bütünleşir. Çünkü bu toprakların üzerinde seçilen büyük kütlelerin çoğu Boğaz yakınında, yüksek burunlar biçiminde sona ermekte, Alemdağ grubu da bunların içinde yer almaktadır. İşte bu dağ kütlesinde Avrupa yakasında hiç bilinmeyen ya da çok az görülen birçok kuş türü yer alır. Bunlardan bazıları şunlardır: Kral kartal, pembe karatavuk (*turdus roseus*), kayalık karatavuğu (*turdus saxatilis*), ispinoz kanaryası (*fringilla serinus*) vb; hem sarı rengiyle hem sesiyle güzel kanaryayı (*serinus canaria*) hatırlatan bu sonuncusu Asya yakınındaki korulukları şakımasıyla sık sık şenlendirir, Avrupa yakasında ise sesi çok az duyulur.

Son olarak da bülbül (*luscinia*) cinsini oluşturan iki tür: Normal bülbül (*l. philomela*) ve büyük bülbül (*l. major*). Avrupa'da yaşayan bu türler (büyük bülbüle diğerinden çok daha az rastlanmakla birlikte) Boğaz'da da temsil edilirler. Bu olguyu bizzat söz konusu türleri görüp inceleyerek değil, seslerinin niteliğinden çıkardığım sonuçlara dayanarak ileri sürüyorum. Çünkü Avrupa yakasında normal bülbülün tanıdık cıvıltısını fark ettim; ama Asya sahillerinde daha monoton, daha kesik kesik notalarla giden ve çok çınlamalı bir tınısı olan bir ses ayırt ettiğimi sanıyorum; bu ses de büyük bülbülün özelliklerine uymaktadır.

Bunun dışında, sadece Boğaz'ın geniş ormanların bulunmadığı yörelerinde değil Küçük Asya'nın en ormanlık yerlerinde bile, insan bizim Avrupa ormanlarımızı tatlı konserleriyle canlandıran cıvıltıların yankılarını yakalamaya boşu boşuna uğraşır. Burada törensel sessizlik genellikle sadece güvercin gurultularıyla bölünür. Güvercin, sadece türlerinin çokluğuyla değil,¹⁵ manzaranın niteliğinde oynadığı rolle de bu yörelerde önemli bir kuştur. Çünkü leyleğin görüntüsü bu manzara içinde gözlere ne denli gerekliyse, güvercin sesi de kulaklar için o kadar vazgeçilmezdir.

¹⁵ Sadece Boğaziçi'nde dört tür güvercin vardır: *Columba turtur*, *C. livia*, *C. oenas* ve *C. pombus*.

Leylek, Doğu'daki tüm yerleşim birimlerinin olmazsa olmaz öğesidir. Bir ağaç tepesinde ya da bir minarenin üstünde duran bir leyleğin ince uzun silüetini görmeden bir köye girmek hemen olanaksızdır. Leyleği tablodan silmek, yerel rengin kaybolmasına ve anıların yarattığı çağrışımların bozulmasına neden olur. Doğu manzarasının yapısı içinde kumruya ve leyleğe ayrılan rol, bu kuşlara duyulan saygıdan kaynaklanır. Leyleğe öyle saygı gösterilir ki bulunduğu yer dokunulmazlık kazanır ve leyleğin bir eve konmasının oraya şans getireceğine inanılır.

Doğu'da genellikle yaygın olan bu duygu antik çağlara kadar uzanıyor gibidir. Kitab-ı Mukaddes arkeolojisi araştırmacısı Rosenmüller'e göre leylek için Kitab-ı Mukaddes'te kullanılan *hasida* sözcüğü "dindar" anlamına gelmektedir ve aralarında Aristoteles, Aelianus ve Solin¹⁶ gibi isimlerin de yer aldığı birçok yazar bu kuşun yavrularına duyduğu şefkati ve yavruların da ana babalarına onları yaşlılıklarında besleyerek gösterdikleri saygıyı anlatırlar. Mezmurlarda da¹⁷ leyleğin bugünkü gibi yuvasını servi ağacı üstüne yapma alışkanlığı anlatılır.

Eskiler Doğuluların leyleğe, güvercinlere ve kırlangıçlara tanıdıkları, kamu ibadethanelerinin duvarlarına ve damlarına yuva yapma ayrıcalığını zararsız kuşların çoğuna yaymışlardır; çünkü Antikçağ'da tapınaklara yerleşen kuşların yok edilmeleri bir dinsizlik ve kutsal değerlere saldırı olarak görülüyordu. Herodotos¹⁸ tapınaklara yerleşen kuşlara gösterilen dinsel saygı hakkında örnekler verir. Aelianus'tan da Asklepios Tapınağı'nda yuva yapmış birkaç serçeyi öldüren bir yurttaşın Atinalılar tarafından ölümlerine cezalandırıldığını öğreniriz.¹⁹

Doğuluların hayvanlara yönelik töre ve görüşlerinin kendilerine "doğrudan" İbranilerden geçmiş olması çarpıcıdır. Oysa ne Yunanlar, ne Romalılar, ne de İbranilerin kutsal kitaplarını kabul etmelerine karşın Hristiyanlar, bu töre ve görüşleri benimsemişler-

¹⁶ Polyhist., 53.

¹⁷ Mezmurlar, böl. IV, 7.

¹⁸ Herodotos, I, 59.

¹⁹ Herodotos, V, 17.

dir. Örneğin Doğulular, eskiden Yunanlar ve Romalılarda, bugün de Hristiyan halkların çoğunda eti pek makbul olan ama İbrânilerin asla dokunmadıkları güvercini hiç yemezler. Yunanlar ve Romalılar bugün Hristiyanların da yaptıkları gibi tavşan yerlerdi. Ama tavşan eti Yahudi şeriatına göre yasaktır ve bugün [çoğu] Doğulular da bu eti haram diye sofralarına almazlar. Son olarak da hem Yahudi hem İslam şeriatı domuz etini şiddetle reddeder; ama bu red ne eskiler (Yunanlar, Romalılar vb) ne de yeniler (Avrupalılar) tarafından paylaşılır.

V

Boğaz yöresindeki kara hayvanları çok ender olarak büyük bir tür çeşitliliği ya da kalabalık gruplar oluşturur. Suların sakinleri de bu eksikliği yeterli ölçüde karşılayacak durumda değildir. En azından Karadeniz canlıları hakkındaki sınırlı bilgilerimiz bizi belli bir sonuca götürmektedir. Örneğin Rigler'in Karadeniz, Marmara Denizi (Propontis) ve Çanakkale Boğazı (Hellespontos) balıkları hakkında verdiği liste, toplam 61 tür içermektedir.²⁰ Bu sayı Amiral Smith'in (aslında çok eksik bir biçimde) sıraladığı²¹ Akdeniz balıklarının beşte birinden biraz fazladır. Bu durum Plinius'a göre²² balıkların büyük bir kolaylıkla çoğaldıkları Karadeniz'in eskiler nezdindeki ününe hiç uymamaktadır. Romalı doğabilimcinin bu görüşü, o sırada balık avının Karadeniz'deki büyük ticari önemine işaret eden Antikçağ yazarlarının hepsinin tanıklıkları tarafından saptanmış bir olgunun ifadesi olarak da kabul edilebilir. Bu yazarlara göre Karadeniz'in bol deniz ürünleri, içlerinde Sinop, Olbia²³ ve Pantikapaion'un (Kerç) yer aldıkları pek çok sahil kenti için bir zenginlik kaynağıydı. Bu kentlerin üzerlerinde sık sık balık resimlerine rastlanan paraları da bu durumu kanıtlamaktadır.²⁴

²⁰ *Die Türkei und deren Bewohner*, c. I, s. 185.

²¹ *The Mediterranean*, s. 199.

²² *Hist. nat.*, IX, 30.

²³ Birçok arkeoloğa göre, bu kent bugün Kiev eyaletinde Dinyeper üzerinde küçük Kuddak kentinin bulunduğu yerdeydi.

²⁴ Steuber, *Synope...*, s. 117.

Balık avı açısından özellikle verimli olan balıklar arasında Aris-toteles, Plinius ve Varro palamides/palamut balığına değinmek-tedirler. Strabon bu açıdan öyle ilginç ayrıntılar vermektedir ki ondan bir bölümü aktarmaktan kendimi alamıyorum. Amasyalı coğrafyacı “Bizans Boynuzu’nda”²⁵ diyor,

[...] palamut öyle boldur ki elle bile yakalayabilirsiniz. Palus Ma-eoticus (Azak Denizi) bataklıklarında yumurtadan çıkan balıklar daha küçücükken doğum yerlerinden ayrılırlar ve kalabalık sürüler halinde Asya kıyıları boyunca giderler. Trapezus’ta (Trabzon) ve Pharnaka-ia’da (Giresun) ilk balık avıyla karşılaşılır. Balıklar henüz tam geliş-medikleri için bu av pek değerli değildir. Sinop’ta av daha önemli olur çünkü balık büyümüştür ve salamurası yapılabilir. Ama Kyaneai Adala-rı’nı geçip Boğaz’a girdiğinde ve Asya yakası boyunca aşağı inmeye başladığında, Khalkedon²⁶ civarındaki bir beyaz kayanın²⁷ görüntü-sünden öyle ürker ki birdenbire kendini karşı kıyıya doğru atar. Orada-ki hızlı akıntılar, korkmuş sürüleri hemen kapar ve doğrudan doğruya Bizans Körfezi’ne sokar; bu da Bizanslılara ve Roma halkına çok büyük bir kazanç sağlar. Sonuçta Khalkedon sakinleri bu zengin ganimetten hiç pay alamazlar. Bu durum, kuracakları yeni koloninin yeri konusun-da kendisine danışmaya gelen Byzantion’un müstakbel kurucularına, körler kentinin tam karşısına yerleşmeleri gerektiğini belirten Apollon kâhininin sözlerini doğrular; sözü edilen körler kenti Khalkedon’dur ve karşı yakadaki hazineleri fark edemeyen buradaki insanların görme özüllü oldukları ima edilmektedir. O nedenle kâhinin yol gösterdiği Megaralı öncüler Byzantion’u Avrupa yakasında kurmuşlardır.

Salamura ürünleri çok uzak ülkelere bile ihraç edilen balığın Antikçağ’da Karadeniz’e kazandırdığı şöret, 14. yüzyıla dek sür-müş gibidir. Çünkü Nikephoros Gregoras,²⁸ Kaffa [Kefe] kenti²⁹ ile Kırım Prensligi arasında çıkan savaşta Cenevizler tarafından Ka-

²⁵ İstanbul limanı ya da Altın Boynuz (Haliç).

²⁶ Bugün Kadıköy isimli küçük köy.

²⁷ Büyük olasılıkla Skoutarion (Üsküdar) Burnu, antik Khrysopolis.

²⁸ *Hist. byzan.*, XIII, 12, Bonn baskısı.

²⁹ O sırada Cenevizlerin elinde bulunan Theodosia (Kırım’da Kefe).

radeniz limanlarına uygulanan ambargonun Bizans kentlerini, tahıl ve Palus Maeotis (Azak Denizi) ile ona dökülen ırmaklardan³⁰ çıkardıkları “tuzlu balıkları” artık alamamak gibi bir tehlike içine soktuğunu bildirmektedir.

VI

Gerek klasik yazarların, gerek Ortaçağ yazarlarının bu birbirini doğrulayan tanıklıkları karşısında, Karadeniz’in bugünkü balık popülasyonunun önemli bir yoksullaşma geçirdiğini kabul etmek zorunlu sanılabilir. Bununla birlikte, geçmişle bugün arasındaki bu çelişki sadece görünüştedir. Çünkü bu denizde bugün var olduğu söylenen balık kıtlığı pratik değil, tamamen bilimsel ve göreceli bir anlam ifade etmektedir. Balık popülasyonundaki azalış özellikle insan açısından hiçbir önemi olmayan türlerle ilişkiliyken, en yararlı balıklara Karadeniz’de hâlâ çokça rastlanır. Öyle ki bu balıklar eskiden olduğu kadar yaygın ve etkin bir şekilde işlenselerdi ve hele modern endüstrinin yöntemleri de kullanılısaydı, bugün bile eski değerlerini koruyabilirlerdi. Güney Avrupa’nın tüm sahillerinde modern endüstrinin hızlı gelişimi Karadeniz balıkçılarını ölüm-cül bir rekabet içine sokmuştur. Aslında palamut bu denizde bugün de pek boldur ve ayrıca gerek tüm Karadeniz gerek İstanbul Boğazı ve Marmara Denizi uskumru,³¹ mürenbalığı, mersinbalığı,³² kılıçbalığı,³³ eşekbalığı,³⁴ kefal,³⁵ dilbalığı,³⁶ karagöz,³⁷ levrek,³⁸ eşkina,³⁹ barbunya,⁴⁰ vb açısından epey zengindir. Görüldüğü gibi

³⁰ Kuşkusuz büyük Rus ırmakları ve Tuna.

³¹ *Scomber scomber, solius, pneumophora* vb.

³² *Accipenser ruthenus* ve *stellatus*.

³³ *Xiphias gladius*.

³⁴ *Gadus merluccius*.

³⁵ *Cottus gobio* ve *quadricornis*.

³⁶ *Pleuronectes solea* ve *maximus*.

³⁷ *Sparus argentea, aurata, spirifer, melanurus, sargus, dentex* ve *Maij*.

³⁸ *Labrax julis, pictus, tessulatus, cassaneus, viridis* ve *marmoratus*.

³⁹ *Scioena umbra* ve *cyrrhosa*.

⁴⁰ *Mulus barbatus*.

bu balıkların çoğu sadece toplumun tüm sınıflarının beslenmesinde en yararlı canlılar arasında yer almakla kalmamakta, eski ve yeni gastronominin hazineleri arasında da seçkin bir yerleri bulunmaktadır. Örneğin mürenbalığı ve barbunya eskiden Apicius'lar ve Lucullus'lar için (bizim modern gurmelerimizin bile elini yakacak türden) çok pahalı tüketim metalarıydı. Gerçi Boğaz barbunyası üstün kaliteli ve genellikle oldukça büyüktür ama bugün, Suetonius'a göre "üç" büyük boy barbunyaya 30.000 sestertius ya da yaklaşık 6000 frank ödeyen İmparator Tiberius'un savurganlığına (en azından balık konusunda) öykünebilecek bir Hristiyan ya da Müslüman hükümdar çıkacağını sanmıyoruz.

Karadeniz, İstanbul Boğazı ve Marmara Denizi'nden mükemmel balıklar sağlanması gibi bir avantajdan bağımsız olarak, Osmanlı payitahtı, Karadeniz'de her yönden işleyen buharlı gemiler sayesinde kolayca taşınabilen ve çok beğenilen birçok tatlısu balığı barındıran Tuna, Dinyester ve Dinyeper gibi büyük ırmakların yakınında bulunmak gibi bir şansa da sahiptir.⁴¹

VII

Deniz kabukluları ve yumuşakçaları açısından bakıldığında Karadeniz Akdeniz'den balık bahsinde olduğu gibi geride kalmakla birlikte, bu fark Karadeniz'de yararlı türler açısından bir şey değiştirmemektedir. Çünkü pek bol olmayan karidesi bir kenara bırakacak olursak, yumuşakçalar arasında yenilebilir birçok midye (*modiola lithophaga*, *cardium*) türü dışında, bizim sahillerimizde çok verimli bir endüstri oluşturan değerli istiridye de bulunur. Gerçi modern bilimsel kaynaklardan yoksun bu ülkede istiridye de tüm diğer kara ve deniz ürünlerinin yazgısını paylaşmaktadır. Başka bir deyişle, insanlar istiridye üremesini ve işlenmesini geliştirmek yolunda hiçbir çaba harcamamıştır. Boğaz'ın birçok noktasında ve özellikle de Haliç'te çok bol bulunan istiridyeler, Marmara Denizi'nden güneye ve Çanakkale Boğazı'ndan İzmir'e kadar inildikçe

⁴¹ Tuna, Dinyeper, Dinyester ve Volga balıkları için, bkz. *L'Asie Mineure*, s. 806-832.

iyice çoğalmakta, İzmir’de azalmaktadırlar. Çanakkale Boğazı ise Antikçağ’da bu konuda belli bir üne sahiptir, çünkü Vergilius Abydos çevresini “istiridyelik” diye nitelemiştir:

[...] Ostriferi fauces tententur Abydi.⁴²

Boğaz yöresinin hayvan popülasyonunu oluşturan canlılardan, insan açısından en önemli olanları öne çıkarmaya yönelik bu biraz dağınık saptamaları bitirirken, bu hayvan popülasyonunun –burada değinilen tek tek olgulardan değil, eldeki henüz epey eksik malzemenin bütününden çıkan sonuca göre– Akdeniz hayvan popülasyonu ile belli bir yakınlığı olduğunu söylemek mümkün görünüyor. Bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, bu söylediğimiz bitki örtüsü açısından geçerli değildir ve iklim koşulları Boğaz ile Akdeniz bitki örtüleri arasında çok farklı bir yapı oluşturmuştur. Zaten bitkiler atmosfer koşullarından, hayvanlara göre daha fazla etkilendirilir. Bu koşullar bitkiler üzerinde var güçleriyle etki yaparken, hayvanlar üzerindeki etkileri oldukça hafifleyebilmektedir. Sezgi gücüne, yer değiştirme yeteneğine sahip olan hayvanlar kendilerine zararlı olan bir çevrenin etkisinden kurtulmayı ya da geçici olarak elverişsiz yerleri terk ederek, ya kendilerine yapabildikleri örneğin kuş yuvası gibi barınaklara çekilerek ya da koyu gölgelikler, yeraltı sığınakları vb arayarak başarabilmektedirler.

⁴² *Geogr.*, böl. 1, dize 207.

Dokuzuncu Bölüm

Bitki Örtüsü

Faydalı bitkilerin ekimi. – Bu ekimdeki bozukluklar.-Bağcılık.
– Chasselas¹ üzümünün olası kökeni. – Müslümanların şarap içmesini yasaklayan dinsel yasaların değerlendirilmesi. – Kendiliğinden yetişen bitkiler. – Bitki örtüsünün göreceli kuzeyli yapısı. – Ağaçlık alanların dağılımı. – Bu türde yerel sapmalar. – Bu yörelerin bitki örtüsüne özgü nitelik. – Ağaçlık alanların dağılımı. – “Ağaç denizi”. – Vadilerdeki ve dağlardaki odunsu saplı ve ağaçsı bitki örtüsü. – Belgrad Ormanı.
– Fontainebleau, Compiègne ve Saint-Germain ormanlarıyla karşılaştırma. – İstanbul çevresinin çorak görüntüsü. – Bu yörelerle Roma ve Kudüs çevresi arasındaki koşutluk. – İstanbul mezarlarını süsleyen koruluklar. – Müslüman mezarlıkları ile Hristiyan mezarlıklarının karşılaştırılması. – Mezarlık bitkileri.

I

Boğaz’ın bitki örtüsünü incelerken –bu konuyu daha önce Küçük Asya hakkında yazdığım kapsamlı eserimin iklim ve özellikle de botanikle ilgili bölümlerinde, uzmanlığa yönelik ve bilimsel ölçütlerle harfiyen bağlı kalarak işlediğim için– çok genel bir betimlemeyle yetinmem daha kolay olacaktır.² Bu nedenle, söz konusu yapıtımdan bazı genel gözlemleri, sadece botanikçileri ilgilendirebilecek bölümleri çıkartarak ve elden geldiğince gündelik ve herkes tarafından anlaşılabilir bir dile çevirerek aktarmakla yetineceğim. Ama Boğaz yöresinin kendiliğinden yetişen bitki örtüsünün yapısına ilişkin genel gözlemlere geçmeden önce, insanın doğrudan ya da dolaylı kullanımı için ekilen birkaç bitkiye değineceğim.

¹ Bir cins tatlı beyaz Fransız üzümü. (ç.n.)

² Bkz. *Asie Mineure*, 2. kısım: *Climatologie*, böl. VIII, ağaçsı bitki örtüsünün sınırları; ve III. kısım, iki cilt halinde Küçük Asya, Ermenistan ve Yunan yarımadasının bitki örtüsüne ayrılmıştır. Bu bölümde bugüne kadar Boğaz kıyılarında ve İstanbul çevresinde saptanmış, kendiliğinden yetişen bitkilerin hepsi sıralanmıştır.

II

Evcil hayvanların yetiştirilmesiyle ilgili yaptığımız gözlemler, faydalı bitkilerin ekimi için de geçerlidir. Başka bir deyişle, bu alanda da insan üretimi ilkel denebilecek bir aşamanın ilerisine henüz geçememiştir. Gerçekten de gerek Boğaz'ın iki yakasında, gerek Trakya ve Kocaeli yarımadalarının Boğaz'a yakın bölgelerinde arazinin çoğu ekilebilir alan değildir. Toprağın kayalık niteliği ve derin vadilerle bölünmüş arazinin sarp yüzeyi nedeniyle Boğaz'ın sahil şeridinin tarımsal işletmeler için elverişli olmadığı doğrudur. Ama Trakya yarımadasının, Boğaz'ın, Avrupa sahilleri ile Terkos Gölü ve Silivri kenti boylamları arasında kalan bölgeleri için aynı şey söylenemez. Çünkü yarımadanın bu bölümü kesintisiz olarak uzanan dalgalı yaylaları ya da ovalarıyla bol ürün verebilecek bir alan olmasına karşın, tek yaşam belirtisini en bayağı türden sürüler ya da şurada burada dağınık vaziyette duran sefil köylerin oluşturduğu gerçek bir bozkır görünümündedir. Bu köyler cılız ağaçları ve seyrek ekili topraklarıyla çölün ortasındaki hüznü vahaları andırırlar. Örneğin iki Çekmece körfezinden Silivri'ye giderken böyle bir alandan geçilir. Müslüman nüfustan daha faal ve daha hünerli ırklar olan Bulgarların ve Rumların yaşamalarına karşın, yarımadanın verdiğimiz haritanın sınırları içinde kalan bölümü her yerde çıplaklık ve terk edilmişlik manzaraları arz eder. Tarım ve kırsal ekonomi hâlâ emekleme aşamasındadır. Bu nedenle bu yörelerde, bizde de bulunan sebzelerden ve meyve ağaçlarından çok düşük kaliteli ürün alınmaktadır (bağları bunun dışında tutmak gerekir). Sadece incir, karnıbahar ve patlıcan daha üstün kaliteye sahiptir; ama bahçe ürünleri arasında patates ve kuşkonmaza neredeyse hiç rastlanmaz. Kuşkonmazın yabanisi yenilir, bizim halklarımızın beslenmesinde çok büyük bir yeri olan patatesi ise İstanbul civarında sadece birkaç Avrupalı yetiştirir. Onlar da yeterince ürün alamadıklarından Rusya, Fransa ve İngiltere'den patates getirirler.

III

Üzüm ise bağcılık sanatında yüksek bir mükemmellik derecesine ulaşıldığından değil, bu yörelerde toprak ve iklim koşulları bağ

ürünleri açısından çok elverişli olduğu için söz edilmeye değer bir durum gösterir.

Boğaz kıyılarında ve komşu bölgelerde ekilen çok sayıda üzüm çeşidi içinde şunlar özellikle dikkat çeker: Çavuş üzümü, altın üzüm, parmak üzüm, yerli üzüm, misket üzümü ve yediveren üzüm (Floransa'nın *tre volte gradina*'sını çok hatırlatan ve kelimenin tam anlamıyla yedi kez ürün veren üzüm). Tüm bu çeşitler bizim en değerli türlerimizle boy ölçüşebilir ama hiçbir harika bir lezzeti olan ve özellikle de Üsküdar ile Gebze arasında yetişen çavuş üzümlüne yetişemez. Bu üzüm, biçimi ve tadıyla Toscana'nın *uva moscadellana*'sını ve Fontainebleau ya da Montauban'ın *chasselas*'ını hatırlatır (gerçi Floransa *chasselas*'ı Toscana üzümünden daha saydamdır ve o kadar iri değildir). Fransa *chasselas*'ının kökünü çavuş üzümünden almış olma olasılığı vardır. Her ikisinin ismi de bu varsayımı doğrular gibidir. Fransızcaya yabancı olan “ç” sesinin yerini “ş” (ch) aldığından, Türkçe sözcük Fransızcaya girerken *chauch* halini almış, sonra *chach* olarak kısalmış, ardından da önce *chass*, son olarak da *chasselas* biçimine dönüşmüş olabilir.

Bu yörelerin üzümleri şekerli maddelerinin zenginliğine karşın, sadece Hristiyanlar tarafından şarap üretiminde kullanılır.³ Bunun nedeni, Müslümanların üzüm suyunu sevmemeleri değil, şarabın haram sayılmasıdır. Gerçek müminler bu yasakları hiçbir zaman fazla esnetmemişler ve ne rakının, ne de hafifliği ve tatlılığıyla Doğu'nun şerbetini fazlasıyla anımsattığını söylemelerine karşın aynı itibarı göremeyen şampanyanın bu yasağın dışında kaldığını belirtmişlerdir. Ama çiçeklerinden önce her zaman dikenleriyle gelen Batı uygarlığının etkisi sayesinde, sadece başkentin değil, en uzak

³ Hristiyanlar Osmanlı İmparatorluğu içinde ancak çok kısa bir süredir açıkça şarap kullanma, üretme ve satma cesareti gösterebilmektedirler. Küçük Asya'daki gezilerime başladığım dönemde (1847) yabancılar tarafından en sık ziyaret edilen ve büyük haberleşme hatları üzerinde yer alan Konya, Kütahya, Ankara, Isparta vb kentlerde bile alışverişte ve özellikle de mallar eve taşınırken çok büyük önlemler alınmadan şarap stoğumun yenileme olanağı bulamıyordum. Bu nedenle söz konusu iki işlemi de gündüz gözüyle değil, gece bastırırken yapmak daha güvenliydi ve bu işle görevlendirilmiş Rum ya da Ermeni hizmetçilerimi, taşıdıkları sıvının niteliği ortaya çıkarsa halkın kötü muamelesinden korumak üzere yanlarında “kavas” ya da “Tatar” da destekçi olarak gidiyordu.

eyaletlerin Türkleri bile Nuh'un gözde içkisinin ateşli taraftarları olmuşlar, hatta bu konuda aşırı tutkulu olan Hristiyanlarla bile karşılaştırılabilecek noktaya gelmişlerdir. Öyle ki bu bağlamda, daha birçoğunda da olduğu gibi, dini hüküm ve yasakların esas sonucu, yasak meyvenin daha da cazip hale gelmesi olmuştur. Ama dinsel hükmün tek sonucunun bu olduğu söylenemez; aynı zamanda sarhoşluğun halk arasında bir rezalet halini almasını da engellediğini kabul etmek gerekir. Çünkü her yerde olduğu gibi Türklerin ülkesinde de davranışlarıyla örnek olacakları konusunda söz kalabalığı yapmakla yetinen yüksek makam sahipleri, görgü tanıklarından uzaktayken rahat rahat şarap içebiliyorlarsa da şeriata saygı gösterdikleri müddetçe, itibarlı kimseler olarak halk içinde sarhoş vaziyette ortalıkta dolaşmayı göze alamazlar. Bunun sonucunda, Müslüman halklarda Hristiyan halklara oranla daha gelişmiş durumdaki itibar ve ağırbaşlılık duygusundan bağımsız olarak, sadece dindashlarının hor görüşüyle karşılaşma kaygısı Müslüman kentlerini aşırı içki kullanımının Avrupa'da sık sık ortaya çıkardığı pis görüntülerden korumaya yeter. Medeni devletlerin gemilerinin yanaştıkları Doğu liman kentlerinde Hristiyanların içkinin etkisiyle böyle sık sık itibarlarını kaybetmelerine yol açacak tablolar çizmesi, Müslümün halktan insanların alaylarına, kahkahalarına, hatta haklı küçümsemelerine neden olur ve Avrupa'nın prestijini iyice kaybetmesine yol açar.

Osmanlı İmparatorluğu'nda faydalı bitkiler ekimi hakkında yukarıda söylediğim birkaç kısa bilgi bu ülkedeki bitki dünyası üzerinde insanın olumlu etkisinin hayvan dünyası üstündeki kadar zayıf olduğunu ve bunun sonucunda doğanın yapısının neredeyse tamamen kendiliğinden yetişen bitki örtüsü tarafından belirlendiğini gösterir. Bu nedenle ben de bu bitki örtüsü üzerinde bazı genel gözlemlerimi sunacağım.

IV

Bu konu hakkında daha önce yayımladığım ayrıntılı incelemelerin sonuçları olarak şu olguları sayabiliriz:

1) Boğaz kıyılarının ve buraya yakın yerlerin bitki örtüsünün (flora) genel yapısı bu bölgelerin yer aldıkları enlemlere kesinlikle uygun değildir. Çünkü Akdeniz Havzası'nın en kuzeydeki sahilleri (örneğin Provence sahilleri) Boğaz'dan daha kuzeydeki bir enlem üzerinde bulunmasına karşın, Boğaz kıyılarındaki bitki örtüsü bu sahillerde görülenden çok daha az güneyli bir renge sahiptir.

Bu yörenin florasının görece “kuzeyli” niteliği, güney bitki örtüsüne özgü bazı belirgin biçimlerin olmayışı ya da çok az olmasıyla açık bir şekilde ortaya çıkar. Örneğin Boğaz'ın iki yakasında ve haritamın sınırları içinde kalan Karadeniz kıyılarında neredeyse hiç zeytin ağacına rastlanmaz: Neredeyse diyorum çünkü bu yörelerde yaygın olarak bulunan *oleaster* adlı bir çeşidin cılız çalılıkları zeytinyağı üretiminde hiçbir işe yaramaz. Sabırlık (*agave*), Hintinciri/Frenkinciri (*cactus opuntia*), portakal, limon ve hurma gibi güneyde çok yetiştirilen bitkiler ise Boğaz'dan, Trakya ve Kocaeli yarımadalarından tamamen kovulmuşlardır.⁴

2) Bitki örtüsünün tamamen kuzeyli rengi, Boğaz'ın Asya yakasından çok Avrupa yakasında öne çıkar. Asya yakasının güney bölümlerini ve Üsküdar'dan İzmit'e kadar uzanan bölgeyi, Avrupa yakasının Silivri yakınlarına kadar batıya doğru yönelen güney kısmı ile karşılaştırdınca, bu zıtlık iyice belirginleşir. İstanbul ile Silivri arasındaki sahil şeridi Akdeniz Havzası'ndan çok Orta Almanya'nın bitki örtüsünü anımsatırken, güneyli renk sadece Üsküdar'ın güneydoğusunda ve doğusunda kalan kıyıda değil, Prens Adaları'nda da kendini hissettirir. Gerçekten de Üsküdar'ın güneydoğusuna doğru ilerledikçe zeytin ağaçları çoğalır, ağaca yakın fundalıkların çok bol olduğu Büyükada (*Prinkipo*) zeytin koruluklarını görürüz ve köyün yanı başında, karşımıza deniz çamı ile yan yana bir büyük kozalaklı ardıçla (*juniperus macrocarpa*) aşılarmış halde kızılçam (*pinus brutia pithyusa*) çıkar; ardıç da güneyliliği

⁴ *Agave americana*, *opuntia ficus indica* ve *Phoenix dactylifera* (palmiye) Küçük Asya'da da çok az rastlanan bitkilerdir. Bu yarımada'nın enlemi bu bitkilerin az çok yaygın olarak görüldükleri Avrupa'nınkiyle karşılaştırıldığında ortaya garip bir botanik coğrafya olayı çıkar. Bu konuyu *Asie Mineure*'ün klimatolojiye ayrılmış 2. bölümünde uzun uzun tartıştım, bkz. s. 361-369.

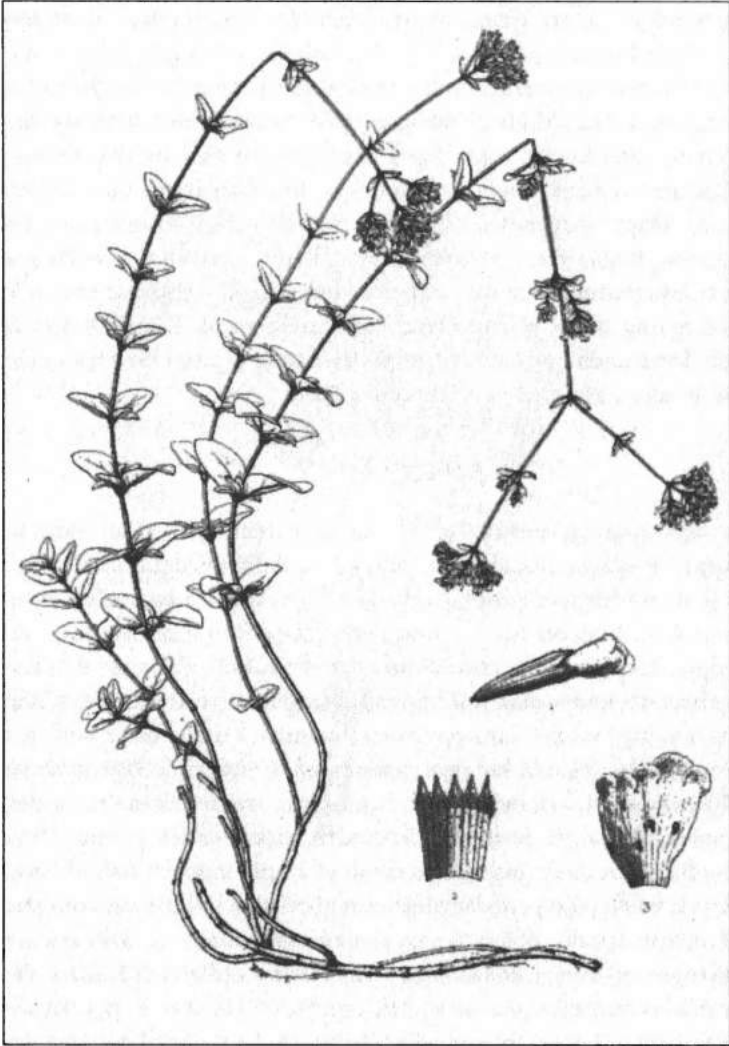
tartışılamayacak bitkilerdendir. Çünkü sadece İspanya’da, Yunanistan’da ve İtalya’nın güneyinde bulunur. Son olarak da Prens Adaları’nın çoğunda, özellikle de Büyükada ve Heybeliada’da mimmoza (*acacia farnesiana*) Roma’da ya da Napoli’de olduğu kadar iyi yetişir. Yine de bitki örtüsünde bu değişikliklerin gözlemlendiği yöreler Boğaz sahillerinin geri kalanında çok güçlü bir şekilde kendini ifade eden kuzeyli nitelikten tam olarak kurtulamazlar; çünkü birtakım istisnai yerlerde bu nitelik güneyli biçimlerin öne çıkmasıyla silinse ya da yumuşasa da birçok türün bahardan uyanışında belli bir durgunluk yaratarak yine de kendisini hissettirir. Örneğin Prens Adaları’nda bile incir ağacının yaprakları ancak mart ayında sürmeye başlar ve defne, akçakesme (*phillyrea*), ladin, tekçiçekli yonca,⁵ zeytin yoncası,⁶ kır mercanı, yapraklı kılıçotu⁷ vb gibi güneyli temsilcilerden oluşmuş bir kalabalığın süslediği Çamlıca Tepesi’nde karaağaçların çiçek açmış olmalarına karşın yaprak filizleri ancak nisanın sonunda, yani Paris’le aynı dönemde, İngiltere’nin güney kıyısına oranla on beş gün ve Napoli’ye oranla tam bir ay gecikmeyle sürer.

3) Söz konusu floranın üçüncü belirleyici özelliği, ülkenin enleminin gerektirdiğinden çok daha kuzeyli bir yapısı olmasına karşın, Boğaz enleminin hemen kuzeyinde yer alan bölgelerle benzerlik göstermemesidir. Bütünü içinde Doğu türü ile Avrupa türü arasında geçiş oluşturan kendine has bir özelliği vardır. Gerçi bu nitelik kendisini henüz Avrupa’ya yabancı türlerin hatırı sayılır bir miktara ulaşmasıyla gösterememektedir çünkü gerek Boğaz kıyılarının gerek komşu yörelerin kendilerine özgü türlerinin sayısı, özellikle de bu açıdan yerel türler bakımından oldukça zengin Küçük Asya ile karşılaştırıldığında düşüktür. Ancak söz ettiğimiz geçiş niteliğini oluşturan özellik, en yaygın Avrupalı morfolojilere bile belli değişiklikler getirme eğilimidir. Bu değişiklikler, özgün nitelikler düzeyine yükselebilecek bir süreklilik ve değer içerir. Örneğin Boğaz kıyılarının çınarı, yaprak kesiminin özel biçimiyle Akdeniz çına-

⁵ *Trifolium uniflorum*.

⁶ *Trifolium oliverianum*.

⁷ *Hypericum organifolium*.

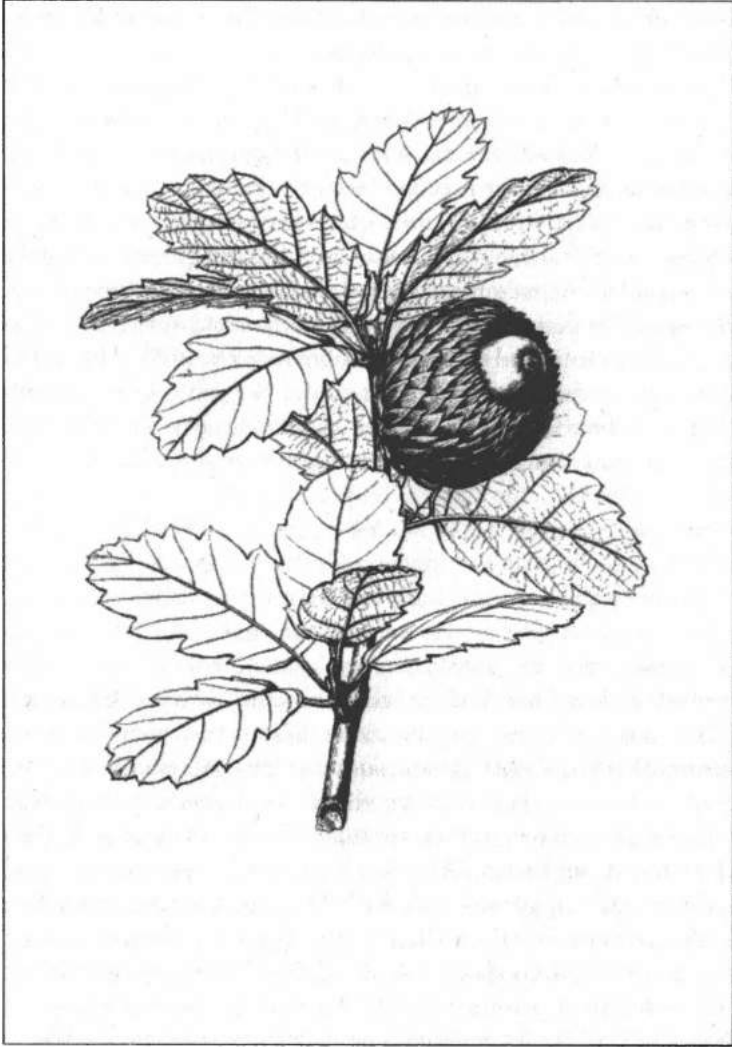
Kır mercanı.

rından ayrılır. Bu kesim farklılığı nedeniyle botanikçiler bir Doğu çınarı-Batı çınarı ayrımı yapabilmişlerdir. Aynı şekilde bizim gürgenimiz Boğaz kıyılarında ve yakın bölgelerde adı gürgenin (*carpinus betulus*) tüm temel özelliklerini gösterir. Ama Asya yakasından doğuya doğru gidildikçe bu ağaç yerini daha şık bir şekilde dantellenen, daha küçük yapraklarla süslenmiş bir türe bırakır. Bunlar, Küçük Asya'nın orta bölgelerinde karşımıza çıkan tek gürgen türü olan Doğu gürgenine (*carpinus orientalis*) özgü işaretlerdir. Son olarak, Boğaz yöresindeki çamlarda, hatta Avrupalı türlere en çok yaklaşanlarında bile özel nitelikler bulunur. Kozalaklılar arasında karaçama (*larix europea*) hiç rastlanmaz ancak Küçük Asya'nın en doğusunda çok özel (ama aynı zamanda benzer) bir biçim olan sedir ağacı görüntüsüyle karşımıza çıkar.

V

Haritamızın sınırları içinde kalan yörenin yüzeyinde odunsu saplı ve ağaçsı bitkilerin dağılımını incelediğimizde, bunların çok eşitsiz bir biçimde gruplaştığını görürüz. Ama bu açıdan da yörenin Asya bölümü Avrupa parçasına göre belirgin bir avantaja sahiptir. Gerçekten de Trakya'nın kuzeyinde, Boğaz'ın ağzından Karaburun'a kadar olan sahil boyunca sıralanan ve Terkos Gölü'nün güney kıyıları ile Çanakçı civarı arasındaki alanı biraz süsleyen fundalıklar dışında bir şeye rastlanmaz. Çanakçı ile Boğazköy ve Bakırköy (Makriköy) ile Silivri arasında ise neredeyse tamamen çıplak bir dalgalı bozkırlar dizisinden başka bir şey yoktur. Oysa bu bölgelere denk düşen Asya tarafı ya küçük kümeler halinde sıralanan ya da yeşil perdeler oluşturan güzel ağaçlıklarla süslenmiştir. Bunların içinde, Boğaz'ın Asya yakasından başlayıp Sakarya'nın (Sangarios) denize döküldüğü yerin ötesine kadar tüm Kocaeli yarımadası boyunca uzanan ve yaklaşık 90.000 hektarı kaplayan büyük orman kütlesi dikkat çeker. Türklerin hem görsel hem mecazi bir isim olan "Ağaç Denizi" adını verdikleri yer burasıdır.

Ağaç Denizi'nin kapladığı yörenin merkezinde oldukça engebeli bir yayla yer alır. Bu yayla kuzey ve güney uçlarında, Karadeniz

Pelit.

ve Marmara'ya doğru hatırı sayılır yükseltilerle sona erer. Buraları sahil şeridinin en ormanlık topraklarıdır; ortada kalan bölümler ise genellikle ağaçsız bir görünümündedir.

Zaten Ağaç Denizi'nin güçlü dallarını her tarafa doğru yayarak sütunlar gibi yukarı doğru yükselmiş ağaç gövdelerinden oluşan bizim kuzey ormanlarımızdan biri gibi bir görünüme sahip olduğu düşünülmemelidir. Tam tersine burada sağlam gövdelere az rastlanır; bu "deniz"i oluşturan ve içlerinde meşe türlerinin ağırlıkta olduğu ağaçlar daha çok odunsu saplı bitkiler görünümündedir ve sık yeşillikler halinde bir araya gelmişlerdir. Özetle, Ağaç Denizi ormanlık bir bölgenin etkileyici yapısından çok, taze bir korunulmuş hoş görüntüsüne sahiptir. Ama botanikçi yine de orada ilginç araştırma malzemeleri bulacaktır çünkü Belgrad Ormanı'nda olduğu gibi buradaki meşeler de pek iyi bilinmemektedir ve belki de içlerinde yeni birtakım türler ya da çeşitler yer almaktadır.

VI

Karşı karşıya bulunan Trakya ve Kocaeli yarımadaları arasında ağaçsız bitki örtüsü açısından ortaya çıkan zıtlık, Boğaz'ın karşılıklı iki kıyısı arasında (genelde Asya yakasında Avrupa yakasındaki kadar çıplak ve kısır alanlara rastlanmasa da) o kadar belirgin değildir. Boğaz'ın o çok hoş manzarası bitki örtüsünden çok, sahil hattındaki sayısız güzel girinti çıkıntıdan kaynaklanmaktadır; ama bitki örtüsü açısından komşu yöreleri deniz kıyısından yola çıkarak yargılamak yanlış sonuçlara varılmasına neden olabilir. Gerçekten de en büyük bitki zenginlikleri birçoğu sahile hiç ulaşamayan ya da yeşil dallarından ancak küçük bir bölümünü oraya dek uzatabilen vadilerde yoğunlaşmıştır. Gizemli ve kıskanç içgüdülerle dolu bu Doğu toprağında doğanın bile, konutların mütevazı ve ağırbaşlı dış cephelerinin gerisinde içlerinin lüksünü ve zevklerini gizleyen insanların geleneksel tavırlarına uymayı tercih ettiği söylenebilir.

Boğaz'ın Asya yakasının en ormanlık yerleri arasında en önce, ucunda Hünkâr İskelesi adıyla bilinen güzel ovanın yer aldığı vadinin üst kısmını saymak gerekir.

Bu vadiden yukarı doğru çıkıldıkça çoğalan (kısmen odunsu saplı) zengin bitki örtüsü sadece Arnavutköy'ün [günümüzde Mahmutşevketpaşa] bulunduğu derin çöküntü alanından kendisini ayıran yükseklikleri değil, bu köyün güneyinde Aydos Dağı dizisine kadar uzanan tüm yöreyi kesintisiz bir yeşil kütle halinde kaplar. Dayanaklı yapraklı ağaçların çoğunlukta olmadıkları bu ormanlar ve koruluklar sırası bir anlamda Boğaz boyunca uzanan (aslında Boğaz'dan oldukça uzak sayılabilecek bir yerdedir) ve Marmara Denizi kıyısına kadar da inip orada Ağaç Denizi ile buluşan kesintisiz bir perde oluşturur. Bu uzun yeşil dizinin daha batısında, sahilin hemen yakınında birçok dağınık grup karşımıza çıkar. Özellikle Üsküdar ile Ermeniköy arasında yer alan ve belki de eskiden daha geniş alanları kaplayan hoş ormanlar dikkat çekicidir.

Boğaz'ın Avrupa yakasında önemli sayılabilecek tek ormanlık kütle Belgrad Ormanı'dır. Başkenti besleyen ve kendileri de ağaçsı bitki örtüsünün etkinliğine yakından bağlı olan atmosfer neminden beslenen su kaynakları da burada bulunduğu için, bu orman İstanbul için gerçekten kutsaldır. Belgrad Ormanı'nın dış çizgileri oldukça belirsizdir, bu nedenle de sınırlarını kesinlikle saptamak güçtür. Girinti ve çıkıntıların arasına yer yer çok az ağaçlık ya da tamamen çıplak alanların girmesi de bu güçlüğü artırır. Birkaç örnek verecek olursak, Uskumruköy'ün güneyinde, ayrıca Belgrad köyü ile Domuzdere arasında orman içinde birçok açıklığa rastlanır. Oysa Demirciköy ile Yerliköy arasında orman yemyeşil görünüşüyle kesintisiz olarak tüm yöreyi kaplar.

Kısmi boşlukları dikkate alacak olursak, Ayazağa ile Domuzdere arasında çizilecek bir çizgi boyunca ormanın en uzun yayılımını yaklaşık olarak saptayabiliriz. Enine en geniş yeri ise (batıdan doğuya doğru) Petnahor [Göktürk] köyü ile Kocataş Tepesi'nin kuzey yamacı arasında yer almaktadır. Sonuçta orman düzensiz bir hilal biçimini çağrıştırmaktadır. Dış çizgilerin oluşturdukları yaylar birbirinden farklıdır ve büküm yeri Boğaz'a, Büyükdere Vadisi'ne doğru dönüktür. Bu hilalin iki kolu içinde en uzun olan dallanıp budaklanan ve dolambaçlı bir yol izleyerek Ayazağa köyünden geçip Kâğıthane Vadisi'nin dibine kadar uzanan güney

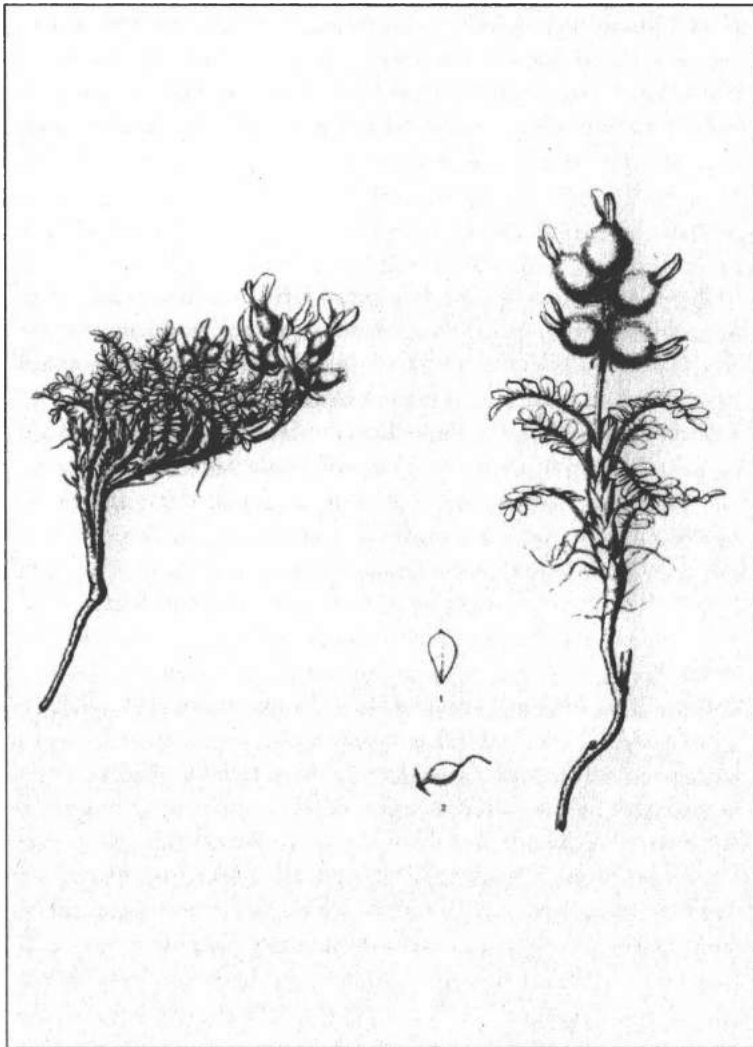
koludur. Kuzey kolu Kocataş Tepesi'nin kuzey yamacı boyunca uzanır. Sınırları bu şekilde belirlenen ve kimi zaman oldukça engebeli bir arazi üstünde yer alan ormanlık alan yaklaşık 13.000 hektarlık bir yüzölçüme sahiptir ve çevresi aşağı yukarı 34 kilometredir. Asya yakası ormanlarının dokusunu Fransa'nın kuzey ormanlarıyla karşılaştırmak bir dereceye dek mümkündür. Örneğin tek tek ağaçların sağlamlıkları ve boyları açısından bu orman (en azından bütünü içinde) Paris çevresinin güzel ve ulu ağaçlarıyla boy ölçüşemez. Buna karşılık Belgrad Ormanı, sadece daha engebeli toprağıyla ve küçük göller gibi sıralanan çok sayıdaki güzel manzaralı bentleriyle değil, kendisini oluşturan ağaç biçimlerinin çeşitliliğiyle de Kuzey ve Orta Avrupa başkentlerini çevreleyen ormanlara oranla pek çok avantaja sahiptir. Hâkim türler arasında, çok sayıda meşe türü (bunlar henüz yeterince incelenmemiştir),⁸ kestane, ardıç, birçok fındık ağacı türü,⁹ gürgen,¹⁰ akağaç, ak söğüt, ak kavak, sıradan akdiken vb göze çarpar. Bu ağaçlara bazı yerlerde deniz çamı, Halep çamı ve sıradan çam ağacı ya da *epicea* gibi bazı kozalaklılar katılmaktadır.

Belgrad Ormanı'nın rakipleri karşısında, özellikle manzara ressamı gözüyle, sahip olduğu bir diğer avantaj hiçbir çevre duvarı, hiçbir tanzim çabası, doğanın yapıtlarını denetlemeye ya da güzelleştirmeye yönelen ve bu arada bu yapıtların kendi şiirselliklerinin görünür düzensizliğini bozan hiçbir yapay düzenleme bulunmamasıdır. Bizim lüks ormanlarımız için elinden geleni yapan sanattan hiç yararlanmayan Belgrad Ormanı'nda yayalar ve atlılar yine de büyük bir rahatlıkla dolaşabilirler. Hatta ormanlık bölümlerin çoğu arabalarla da geçilebilir. Sadece birkaç kordiplomatik üyesinin ya da bazı zengin toprak sahiplerinin yararlandıkları bu son ulaşım türünün gerçek bir zevk olmaktan çok bir merak ya da lüks konusu olduğu doğrudur. Çünkü Pera'dan ya da İstanbul'dan Belgrad Ormanı'na ya da başkent çevresindeki herhangi bir yere

⁸ *Quercus cerris*, *Q. austriaca*, *Q. pedunculata*, *Q. coccifera*, *Q. infectoria*, *Q. esculus*, *Q. toza*, *Q. brutia*.

⁹ *Coryllus avellana*, *C. tubulosa*, *C. colurna*.

¹⁰ *Carpinus betulus*.

Cisticivota.

gezmeye gitmek için arabayı tercih edenler, bu aldatıcı avantajdan yararlanırken önce kentin dolambaçlı ve düzgün taşlarla döşenmemiş sokaklarında giderken, sonra da dere yataklarını, sel yarıklarını, harap köprüleri ya da sarp yamaçları aşarken bin bir türlü araba sarsıntısı, yuvarlanma tehlikesi gibi bedeller ödemek zorunda kalırlar.

VII

Boğaz'ın Avrupa yakasında Belgrad Ormanı'ndan başka kayda değer büyüklükte bir orman yoktur. Zaten tek başlarına kalmış birkaç fıstık çamı, servi, çınar vb dışında Büyükdere ile İstanbul arasında kalan bölgenin kara kesiminde hiç ağaç bulunmaz ve sadece eğreltiotları, dikenli abdestbozan otları¹¹ ve birkaç fundalıkla kaplıdır. Batı tarafında bu yalnızlık duygusu uzun Kâğıthane Vadisi tarafından bozulur; bu vadinin alt kısımları daha az ağaçlık olmakla birlikte, taze bitki örtüsüyle kendisini çevreleyen bozkır görüntüsünden net bir biçimde ayrılır; bahar gelir gelmez (aslında göreceli olarak oldukça geç gelir) vadi düğünççekleriyle,¹² nergislerle,¹³ kardelenlerle,¹⁴ beyaz papatyalarla,¹⁵ çayır tereleriyle¹⁶ vb renklenir.

Kâğıthane ve Alibeyköy vadilerinin aşağı kesimleri İstanbul'u ve varoşlarını kara tarafından çevreleyen bu yöreye işlemiş tekdüzeliği ve hüznü bozan tek yeşil ve çekici yerlerdir: Marmara'dan ya da Boğaz'ın iç kısmından bakıldığında manzaraları öyle güzel ve çekicidir ki seyirlerine doyum olmaz. Başkente başka nereden yaklaşırsanız yaklaşın, Roma ve Kudüs çevresindeki renksiz alanlara benzeyen çorak ovalardan ya da yaylalardan geçersiniz. Sanki bu donuk topraklar, söz konusu iki ölümsüz sitenin ve on-

¹¹ *Poterium spinosum*.

¹² *Ranunculus bulbosus*.

¹³ *Narcissus jonquilla*.

¹⁴ *Leucoium sativum*.

¹⁵ *Bellis sylvestris*.

¹⁶ *Cardamine pratense*.

Beyoğlu'ndaki Küçük Kabristan. (T. Allom)

ların Bizanslı kız kardeşinin büyük tarihsel yapıları için vazgeçilmez bir unsurdur. Buraları, sert ve yalnız görünümlü bir kırdan başka hiçbir doğal çerçeve içine oturamayacakmış gibi görünen ve sanki insan elinin dokunmaya cesaret edemediği yerlerdir. En azından, bir çölden başka mihrap ve sessiz bir anıdan başka tütsü istemeyen olağanüstü güzellikte kutsal emanetler arasında dolaşır gibi Kudüs, Roma ya da İstanbul'da dolanan hacıyı kendi isteği dışında kuşatan düşünce budur. Bu nedenle anıtlarını, meydanlarını ve saraylarını ayırık otlarının istilasına terk ettikleri için modern Romalıları suçlamak onun aklından bile geçmez. Çünkü yosunla ve böğürtlenlerle kaplanmış bu mermerler, böyle bir geçmişin ve böyle harabelerin huzurunda insanın doğaya ters düşmekten vazgeçmesi ve yüzyıllardır imparatorların mezarlarını örten, bir gün de kendi mezarını kaplayacak olan çimenleri yaşarken seyretmekle yetinmesi gerektiğini kulağına fısıldamaktadır sanki.

VIII

Boğaz'ın bitkisel yapısına ilişkin bu kuşbakışı manzarayı, güzel manzaralı mezarlık korularına değinmeden tamamlayamayız. Kendiliğinden yetişmiş ağaçsı bitki örtüsü içinde yer almasalar da insanın artık bu dünyada bulunmayanların anısına dini duygularla diktiği bu yeşil ağaçlar tüm Doğu'da çok önemli bir rol oynar ve yörenin bitkisel tablosunu oluşturan unsurlardan biri olarak gözden uzak tutulamazlar. Gerçekten de bu ağaçlıkları ziyaret edenler, deyim yerindeyse, zaman zaman yaşayanlar ile ölülerin meskenlerini iç içe geçiren o törensi ve melankolik servi öbeklerinin manzarasını unutamaz.

İç içe geçmekten bahsediyorum çünkü Doğu'da kentlerin ortasında yer alan mezarlıklar kent sakinlerinin en sevdikleri gezinti yerlerini oluştururlar. Burada Perslerin tören ve şölenlerinin ortasına yerleştirmeyi sevdikleri ölümün simgesel işaretlerini andıran dokunaklı bir çağrışım gizlidir. Zaten Büyük Kabristan (*Grand champ des morts*) ve Küçük Kabristan (*Petit champ des morts*)

Üsküdar'daki Büyük Kabristan ya da Karacaahmet Mezarlığı. (T. Allom)

olarak anılan Pera'nın güzel mezarlıklarını ya da tek başına küçük bir orman oluşturan Üsküdar'ın o muhteşem mezarlığını görmeyen ya da duymayan var mıdır?¹⁷ Bu mezarlıklarda Bologna, Napoli, Paris ve pek çok başka Hristiyan kentinin meşhur mezarlıklarını süsleyen o görkemli yapılardan eser yoktur, doğru; ama Doğulular ölülerin hatıralarını korumak gerekçesi altında aslında yaşayanların gönencini sürdürmeye yönelik çabalar için mimarlık sanatına başvurmak gerektiğine pek ikna olmamışlarsa da buna karşılık Müslüman mezarlıklarında ölümlü kalıntıları toprağa verilmiş olanların hatırasını şereflendirme görevini tek başına doğa üstlenmiş gibidir. Sütunlar gibi yükselen ve sanki gökyüzünü arayan gövdeleriyle güzel serviler: İşte anıt, işte hicran tapınağı. Ve insan, bu koyu renk tapınak kapılarının arasından güneşin son ışıklarıyla tutuşan minareleriyle Boğaz'ın baş döndürücü manzarasını görünce, Batı'nın tüm o cenaze alaylarını seve seve unuttur ve Türk'ün ölülerinden geriye kalanların üzerine örttüğü o mütevazı lahit taşlarının dibinde düşünmeye dalarken kendinizi birçok Hristiyan mezarlığındaki görkemli mozolelerin basamaklarında olduğundan daha duygulu, daha huzurlu hissedersiniz.

Doğaya bırakılmış geniş pay sayesinde, Müslüman mezarlıkları yemyeşil bir halıyla kaplıdır; botanikçi buralarda, mekânın getirdiği duyguların ayrı bir çekicilik kattığı bitki derleme çalışmalarına girişebilir. Örneğin bir doğabilimci olarak İstanbul mezarlıkları içinde sık sık yaptığım gezintiler yaşamımın en değerli anıları arasında yer alır. Bu nedenle yolculuk kazaları sonucunda mezarlık otları koleksiyonumu yitirmemi hep derin bir pişmanlıkla anımsarım. Gerçekten de İstanbul mezarlıklarının florasını yayım-

¹⁷ Küçük Kabristan, günümüzde Tepebaşı semtinin bulunduğu yerden başlayarak batıda Kasımpaşa'ya iner, güneyde Şişhane'ye ve Azapkapı'ya uzanırdı. Bu mezarlıktan günümüze sadece Şişhane'deki Lohusa Ana Türbesi ve yakınındaki birkaç mezar kalmıştır. Büyük Kabristan ise Taksim Meydanı'ndan başlayarak Ayazpaşa'dan Boğaz sırtlarına inerdi, kuzeyde Hilton Otel'i'ne dek uzanırdı. Her iki mezarlık da 19. yüzyılın başlarından itibaren kademeli olarak imara açılarak bir yüzyıl içinde tamamen ortadan kalkmıştır. Üsküdar'daki mezarlık ise günümüze biraz küçülerek de olsa ulaşan Karacaahmet'tir (e.n.).

lamak çok ilginç olabilirdi. Bu yapıt bir anlamda İngiliz botanikçi Richard Deakin'in Roma harabelerinin en görkemlisine ayırdığı *Coliseum Florası*¹⁸ adlı yapıtın bir dengini oluşturacaktı.

¹⁸ *Flora of the Colosseum of Rome*, Richard Deakin, Londra, 1855. Bu dahiyane fikri ilk bulma onurunun Romalı botanikçi Antonio Sebastiano'ya ait olduğunu belirtmek gerekiyor; Sebastiano 1813'te Coliseum harabeleri ortasında kendiliklerinden büyüyen 261 bitki türünün kataloğunu çıkarmıştı. Ancak Deakin bu klasik bitki türlerinin sayısını neredeyse iki katına çıkardı çünkü yayımladığı ve birçok renkli resmin de yer aldığı güzel ciltte, 66 familya ve 253 türe dağılmış 420 cinsin betimlemesini yapıyor. Bunların içinde buğdaygiller familyası 56, bileşikgiller familyası 47 ve baklagiller familyası da 41 cins içeriyor. Bir tek anıtın taşlarının çatlakları içinde ve yüzeyleri üstünde toplanan bu bitki örtüsünün zenginliğinde gerçekten olağanüstü bir yön var.

Onuncu Bölüm

Maden Zenginlikleri Üzerine Gözlemler

Boğaz yöresinde demir ve bakır madenlerinin bolluğu. – Boğaz'ın Asya yakasında yeni maden yatakları bulma olasılıkları. – Bu yörelerde eski maden işletmelerinin izleri. – Eskiden Paktolos Nehri tarafından taşınan altın kumlar. – Eski yazarların tanıklıkları. – Herodotos ve Strabon'da bu ürünlerin zenginliğini kanıtlayan bölümler. – Lidya krallarının hazinelerinin ve uyruklarının zenginliğinin kaynağı. – Bu konuda Herodotos tarafından anlatılan ilginç olaylar. – Hermos ve Maiandros vadilerindeki kumların işlenmesinin bugün sağlayabileceği yararlar.

I

Bundan önceki beş bölümde Boğaz yöresinin faunası (hayvan topluluğu) ve florası (bitki örtüsü) hakkında geliştirilen bazı gözlemler, bir anlamda doğanın iki organik konusunun fiziksel tablolarının en öne çıkan özelliklerinin toplamını kapsamaktadır. Bunlar anlaşılması kolay bir biçimde sunulabilecek bölümlerdir. Genelleştirme yönteminin hiç kullanılmadığı madenler konusunu kitabımın daha çok uzmanlara yönelik ikinci bölümüne bıraktım. Bu nedenle şimdiden yeryüzünü terk edip okuyucularımla birlikte bizi ilgilendiren yörenin iklimini oluşturan unsurları incelemek üzere atmosfer bölgelerine doğru yükselebilirdim.

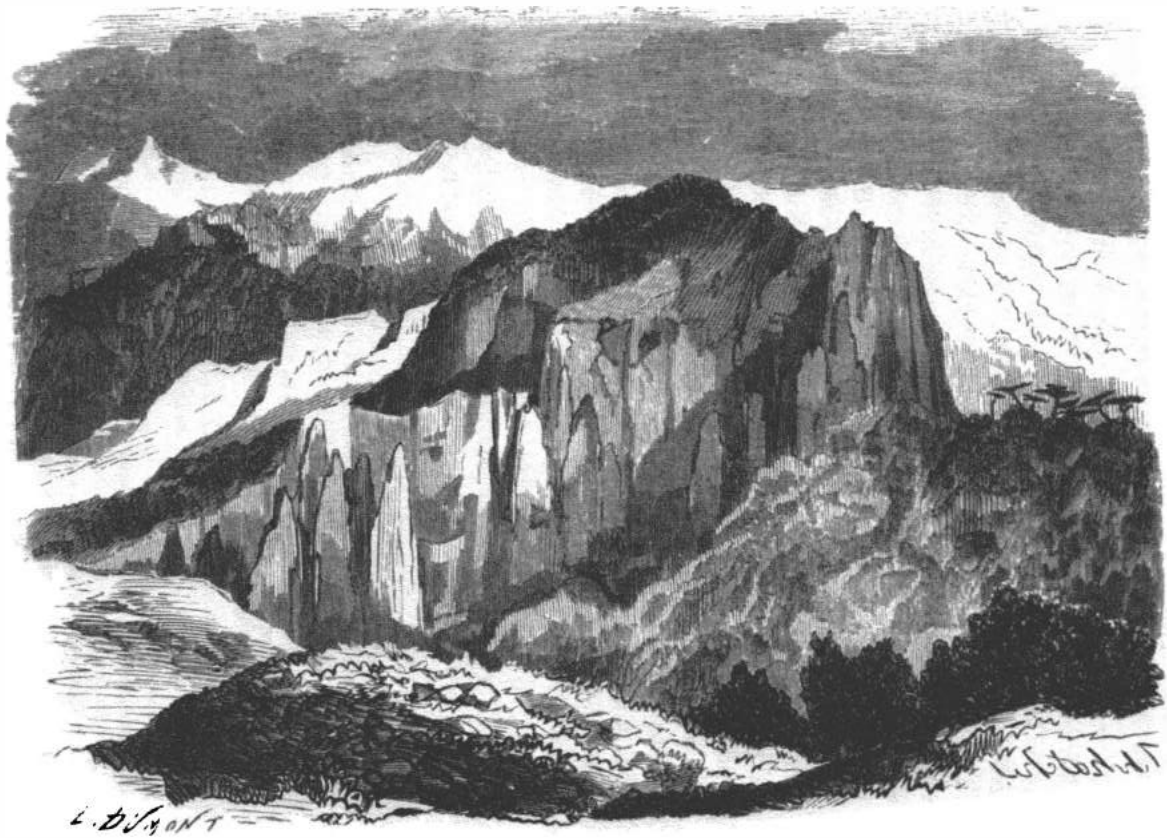
Yine de bu konuya girmeden önce, bu yapıtın jeolojik bölümünü incelemek istemeyenlere birkaç sözcükle Boğaz yöresinin, yerin altındaki cevherlerin yerin üstündekilerden daha az bilinmesine ve çok daha fazla ihmal edilmesine karşın, maden konusunda organik konulardakinden çok daha önemli bir yeri olduğunu belirteceğim. Bütün ihmallere karşın sınırlı ve eksik işletmelerin ortaya çıkardığı sonuçlar bile demir ve bakırın ağırlıkta olduğu zengin maden

yataklarının her yanda bol bol bulunduğunu ortaya koymaktadır; bu nedenle titiz araştırmaların, özellikle içinde sakladığı, henüz el değmemiş hazineleriyle dikkat çeken Küçük Asya yarımadasının ayrılmaz bir parçası olan Boğaz'ın Asya yakasında yeni ve önemli maden yataklarını ortaya çıkaracağına kuşku yoktur.

Zaten Boğaz'ın gerek Avrupa, gerek Asya kıyılarında, daha önce Prens Adaları örneğinde de gördüğümüz gibi, eski maden işletmelerinin harabelerine sık sık rastlanmaktadır. Ayrıca, akıp geçmiş yüzyılların endüstrilerinden geriye hiçbir maddi iz kalmadığı yerlerde bile, doğrulukları tartışma götürmez tarihsel belgeler bu uğraşların anılarını saklamaktadır. Bu anıların içinde en ilginç ve meşhur olanlar, eskiden Boğaz sahillerinden pek uzak olmayan bir yerde bulunan ama bugün geriye hiçbir iz kalmamış bir zenginlik kaynağı hakkındadır: Muhteşem Sardeis (Sard) sitesi yakınında altın yaldızlı dalgalarıyla akıp giden Paktolos Nehri'nden söz ediyoruz. Bu nehirden bugün geriye Gediz Çayı'na (antik Hermos) doğru akan ipince bir derecik olan Karasu kalmıştır. Karasu'nun ortasından geçtiği kumluk tepelerden birinin üstünde zengin Lidya krallarının ve en az onlar kadar zengin Pers satraplarının göz kamaştırıcı başkentinden günümüze uzanmış birkaç şekilsiz kalıntı bulunur ve buraya Sardeis (Sard) Kalesi adı verilir.¹ Eskiden atasözlerine bile girmiş, Lidya krallarının ve sakinlerinin zenginliklerini sağlayan ana kaynağın bu derecik olduğuna inanmaya bin şahit ister; ama tarih bu konuda, okuyucunun dikkatine sunacağım ilginç bilgiler içermektedir. (Yan sayfadaki Gediz Vadisi çizimi)²

¹ İzmir'in yaklaşık 80 kilometre doğusundadır.

² Bu çizimde Karasu (Paktolos) birinin üstünde Sardeis Kalesi'nin bulunduğu tepeler tarafından gözlenmektedir. Söz konusu tepenin güneybatısındaki daha yüksek noktalar nedeniyle bu kale de yarı yarıya örtülmüş durumdadır. Manzaranın ön planını kaplayan beyazımtırak dış çizgili yükselti kütleleri Tmolos Dağları'dır (Bozdağlar). Bunların kuzey eteklerinde sivri çıkıntılardan ve kum piramitlerinden oluşan ve Hermos Vadisi'nin bu bölümünün görüntüsünü çok ilginç kılan labirent yer alır. Sardeis harabelerine (ya da bundan geriye kalmış birkaç parçaya) gelince, bunlar birçok kez betimlenmiş ve çizilmiştir. En son Kont A. de Moustier Küçük Asya'ya 1862'de yaptığı ve *Tour du Monde*'de yayımlanan yolculuğunun anlatımı içinde bu kalıntıların birçok güzel krokisine de yer vermiştir.

Gediz Vadisi.

II

Tüm Antikçağ yazarlarının üzerinde anlaştıkları bir konu, Paktolos'ta altın bulunduğudur. Karyandalı (Karia) Skylaks'a göre³ bu özellikleri nedeniyle söz konusu nehre antik çağların ilk dönemlerinde Khrisoreas [Altınsu] adı verilmiştir. Herodotos⁴ bu suyun dalgalarının altını Tmolos'tan (Bozdağlar) aldıklarını belirtmektedir. Sophokles,⁵ Vergilius,⁶ Iuvenalis⁷ ve Silvius Italicus⁸ onun altın kaplı dalgalarının şarkılarını söylerler ve Seneca⁹ kendisine özgü tumturaklılığıyla Paktolos'tan söz ederken kırları altına boğduğunu (*inundat auro rura*) söyler. Skylaks¹⁰ altın dalgalarını yarattığını ileri sürer. Yaklaşık beş yüzyıl sonra, yani Strabon zamanında, nehrin bu ünü artık kaybolmuştur. Philostratos¹¹ Paktolos'un taşıdığı altın kumlar hakkında Apollonios'un görüşünü nakleder. Tyanalı¹² bu filozof, Neron ve Vespasianus devirlerinde hayatta olduğuna göre Strabon döneminde olduğu gibi, o dönemde de Paktolos'ta artık altın bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, kendi zamanında Roma İmparatorluğu'nda altın bulunan nehirleri sıralayan Plinius¹³ Paktolos'a da yer verir ama onu ancak Hebros [Meriç], Po ve Tagliamento'dan sonra sayar.¹⁴ Dodwell'e göre İmparator Caracalla'dan sonra yaşayan [İskenderiyeli] Dionysios Periegetes, kendi zamanında Paktolos'un altın taşıdığından söz eder.

³ Apud Hudson, *Vet. Geogr. script. Groec. min.*, c. I, s. 1-15.

⁴ I, 93 ve 101. Herodotos bu iki bölümde Paktolos'un altınının Tmolos'tan geldiğini açık açık söylemektedir.

⁵ *Philoct.*

⁶ *Aeneid.*, X, dize 142.

⁷ *Sat.* XIX, dize 298.

⁸ I, dize 158 ve 234.

⁹ *Phoenissis*, dize 694.

¹⁰ *Phoenissis*, dize 694.

¹¹ *Vita Apoll. Tyan.*, VI, 57. Philostratos da Herodotos gibi, Paktolos altınının Tmolos kayalarından çıktığını yazar ve bu konuda söyledikleri tamamen bugünkü jeoloji doktrinleri düzeyindedir.

¹² Kalıntıları günümüzde Bor, Kemerhisar yakınlarında bulunan antik kent. (ç.n.)

¹³ *Hist. nat.*, XXXIII, 211.

¹⁴ Iuvenalis bu son iki ırmağın da altın taşıyıcı sular olduklarını belirtmektedir.

MS 3. yüzyılda yazan Rufus Festus Avienus¹⁵ da Paktolos'a "altın taşıyan" sıfatını ekler. Yine Paktolos'tan bu niteliğe sahip bir nehir olarak söz eden Claudianus¹⁶ Sangarios [Sakarya], Gallos,¹⁷ Mai-andros [Menderes] ve Marsyas'ta [Çine Çayı] bu özelliğin bulunduğunu bildirmektedir.

Tüm bu otoritelere göre, anlaşılan altın taşıyıcı özellikleri bağlamında Paktolos çeşitli aşamalardan geçmiş, bunları zaman zaman yitirmiş, zaman zaman da yeniden kazanmıştır. Rufus ve Claudianus'un tanıklıkları belki de bu aşamaların en sonuncusuna işaret etmektedirler. En azından, onlardan sonra hiçbir yazar Paktolos'un taşıdığı kıymetli çökeltilerden söz etmemiştir. 11. yüzyılda yaşayan bir Bizanslı olan Konstantinos Manasses'in de Paktolos'u altın taşıyan nehir¹⁸ olarak nitelediği doğrudur ama bu yazarın söz konusu bölümünde Altın Nil'in hemen yanında sayılan Paktolos'a ilişkin bu değerlendirmenin Manasses'in kendi yaşadığı dönemden mi yola çıkılarak yapıldığını, yoksa adı geçen kroniğin ve ozanın öykülerine sık sık kattığı o klasik anılardan birinin mi söz konusu olduğunu anlamak oldukça güçtür. Zaten Lidyalı İoannes, Paktolos'tan, "eskiden" Lidyalılara altın sağlamış bir nehir olarak söz etmektedir.¹⁹ Kendisi de Paktolos'a yakın bir bölgede doğmuş olan bu yazar konu hakkında herhangi birinden herhalde daha bilgiliydi.

III

Paktolos'un altın içirme özellikleri hakkında Antikçağ yazarlarının ağız birliği etmeleri bu özelliklerin kaynaklanmış olabileceği nedenler ve bunun sonucu ortaya çıkan zenginliklerin değeri konusunda da kendini göstermektedir. Homeros ve Herodotos'a göre,

¹⁵ *Descriptio orbis terroe*, Apud Hudson.

¹⁶ XIII, 4, *Eutrop.*, II, dize 260.

¹⁷ Sakarya Nehri'nin kuzey çıkışındaki Pessinos'tan –bugünkü Balıhisar– geçen mevsimlik bir çay. (ç.n.)

¹⁸ *Constantini Manassis Compendium chronicum*, dize 6258; Bonn baskısı.

¹⁹ *De Magistratibus*, I, III, s. 258; Bonn baskısı. Paktolos'tan söz ederken aurum trahit diyen Vibius Sequester'in iddiasına da yer vermek gerek. Bu yazarın, kendi devrinde var olan bir olayı saptamak için böyle dediği pek olası değildir.

Paktolos'un, altınını Tmolos Dağları'ndan (Bozdağlar) aldığını görmüştük. Büyük ozan ve büyük tarihçi bu gözlemleriyle kendi yüzyıllarının ilerisine geçmişler ve bu olay hakkında kendilerinden 2000 yıl sonra, günümüz jeologlarınca da genelde altınlı kumların kökeni hakkında kabul edilen bir açıklama getirmişlerdir. Tmolos'un büyük bir bölümü killi şist,²⁰ mikaşist, kuvars, kireç ve gnaistan oluşmaktadır. Altınlı kum açısından en zengin yörelerde de tam da bu kaya türlerinin ve özellikle de dağılmasıyla değerli çökeltiye yer açan kuvars ile killi şistin bulunduğunu biliyoruz.

Paktolos'un getirdiği zenginliklere gelince, eskiler, özellikle de Herodotos,²¹ "Tmolos'un altın kumları"nın Lidyalılara sağladığı zenginliklerden o kadar sık ve ayrıntılı bir biçimde bahseder ki bu denli çok sayıda ve birbirini doğrulayan iddiada bir gerçeklik payı bulunduğunu düşünmemeye olanak yoktur. Strabon da Paktolos'u Kroisos'un zenginliğinin kaynağı olarak gösterir.²² Sadece hükümdarların değil Lidya sakinlerinin de bu kaynaktan çıkardıkları hazineler hakkında bir fikir vermek için Herodotos'un anlattığı örneklerden ikisi gerçekten nakledilmeye değer.

Herodotos'un, Kroisos'un Pers ordusuna karşı yürümeden önce Delphoi kâhinine muhteşem sunular gönderdiğini, bunların içinde şu eşyaların yer aldığını görüyoruz:²³ Saf altından 117 külçe; bunlardan dört tanesinin her birinin ağırlığı yaklaşık iki buçuk talent [*talanton*] idi (yani her biri 78 kg,²⁴ dördü bir arada 312 kg), diğer 113 külçenin her biri ise iki talent ya da 52 kg idi. Demek ki 117 külçenin toplam ağırlığı 6188 kg idi; 10 talent ya da 260 kg ağırlığında som altından bir aslan; büyük bir altın küp [*krateros*] ve yine aynı boyutlarda bir gümüş küp; bunların kapasitesi 600 amphoraninkine denkti; iki gümüş fıçı; biri altından, diğeri gümüşten iki güğüm; yaklaşık 102 cm²⁵ boyutunda altından bir kadın heykeli

²⁰ Katmanlardan oluşan bir tortul kaya türü. (ç.n.)

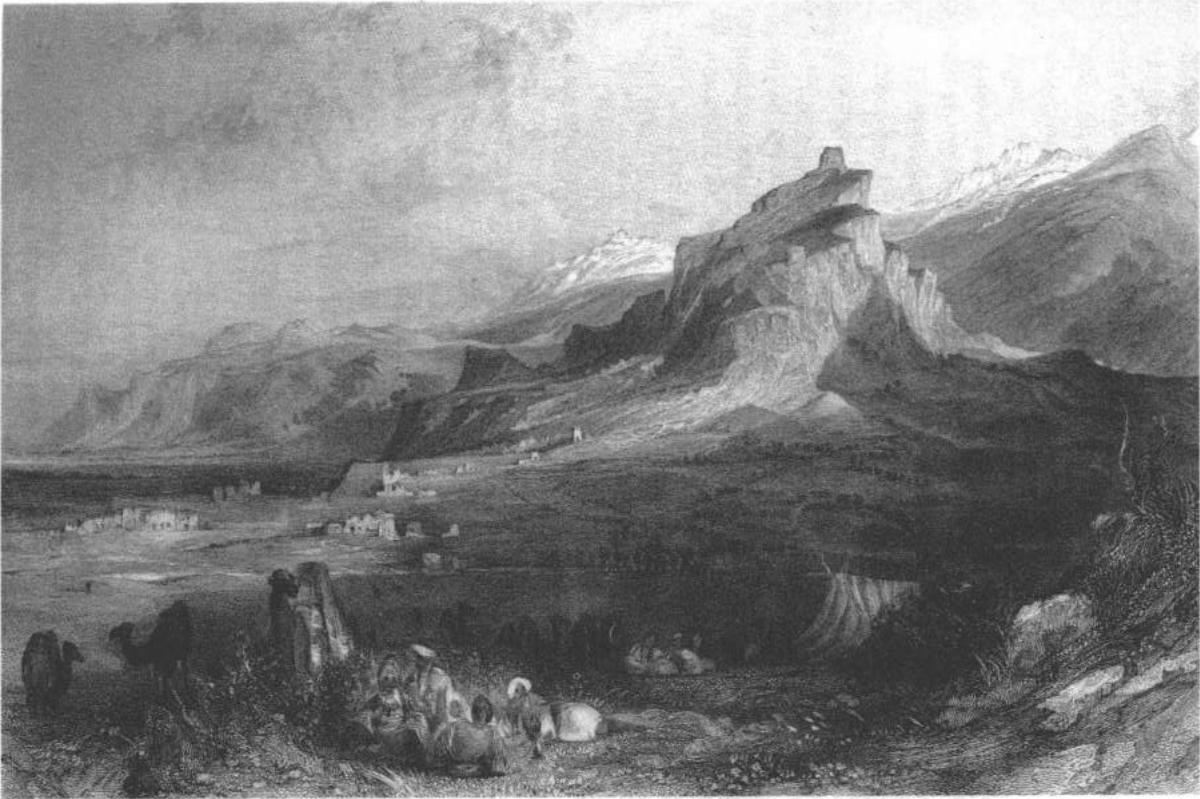
²¹ Herodotos, I, 93 ve V, 49 ve 101.

²² Strabon, XIII, 4.

²³ Herodotos, I, 50-52.

²⁴ Atina talenti yaklaşık 26 kilogramdı.

²⁵ Bir Atina karışını yaklaşık 4 desimetre kabul ederek.

Gediz Vadisi ve Sardeis harabeleri. (T. Allom)

vb. Demek ki Kroisos'un hediyeleri arasında "sadece som altından" yapılmış ve Herodotos'un ağırlığını verdiği parçaların (117 külçe ve aslan) toplamı 6448 kilogram yapmaktadır. Bu da altının bugünkü değerine göre yaklaşık 20 milyon frank tutmaktadır.²⁶ Yunan tarihçinin listesinde yer alan ama ağırlıkları belirtilmeyen gerek altından, gerek gümüşten çok sayıdaki diğer eşya da eklenseydi, büyük bir olasılıkla bu değer iki katına çıkardı. Bu ek değeri, belirttiğimiz değer in sadece yarısı olarak kabul ettiğimizde bile Kroisos'un o göz kamaştıran hediyelerinin tutarı karşımıza bugünkü paramızla 30 milyon frank olarak çıkmaktadır. Herodotos'tan hükümdar için aldığımız örnek budur. Şimdi de uyruklara geelim:

Herodotos²⁷ Frigya'da Kelainai adı verilen yerde (bugünkü Dinar köyü) Pythios adlı bir Lidyalının Pers birliklerinin Küçük Asya'dan geçişleri sırasında Kral Dara'ya som altından yapılmış bir çınar ve bir asma dalı sunduğunu ve Kserkses'in ordusunun masraflarını ödemekle kalmayıp ayrıca bu hükümdarın ayakları dibine 2.000 talent [yaklaşık 62.400 kg] gümüş ve 3.993.000 Dor stateri²⁸ bıraktığını anlatır. Böylece hediye in sadece nakit bölümünün toplamı 80 milyon frankı geçmektedir.²⁹ Ama Kserkses'in ordusunun (Herodotos bu ordu hakkında inanılmaz ve herhalde biraz abartılı bir sayı verir) sadece iki günlük beslenme masrafının bu miktarın sadece kırkta biri olduğunu varsaysak (yani yaklaşık iki milyon frank) ve bu harcamaları da nakit hediye ye eklessek (altın çınarı ve asma dalını hesaba katmadan), Pythios'un Pers ordusu ve kralları için kesesinden en az 84 milyon frank çıkardığını görürüz. Ama Pythios tek başına bir adamdı ve herhalde durum onu gerektiriyor diye servetinin hepsini harcayacak değildi. Aynı şekilde Kroisos da herhalde Delphoi'a Sardeis'teki sarayında yığılı duran kıymetli madenlerin ancak çok küçük bir kısmını yollamış-

²⁶ Bugün altının kilosu 3.100 franktır.

²⁷ Herodotos, VII, 27.

²⁸ Stater Antik Yunan'da çeşitli bölgelerde kullanılan gümüş sikke. (ç.n.)

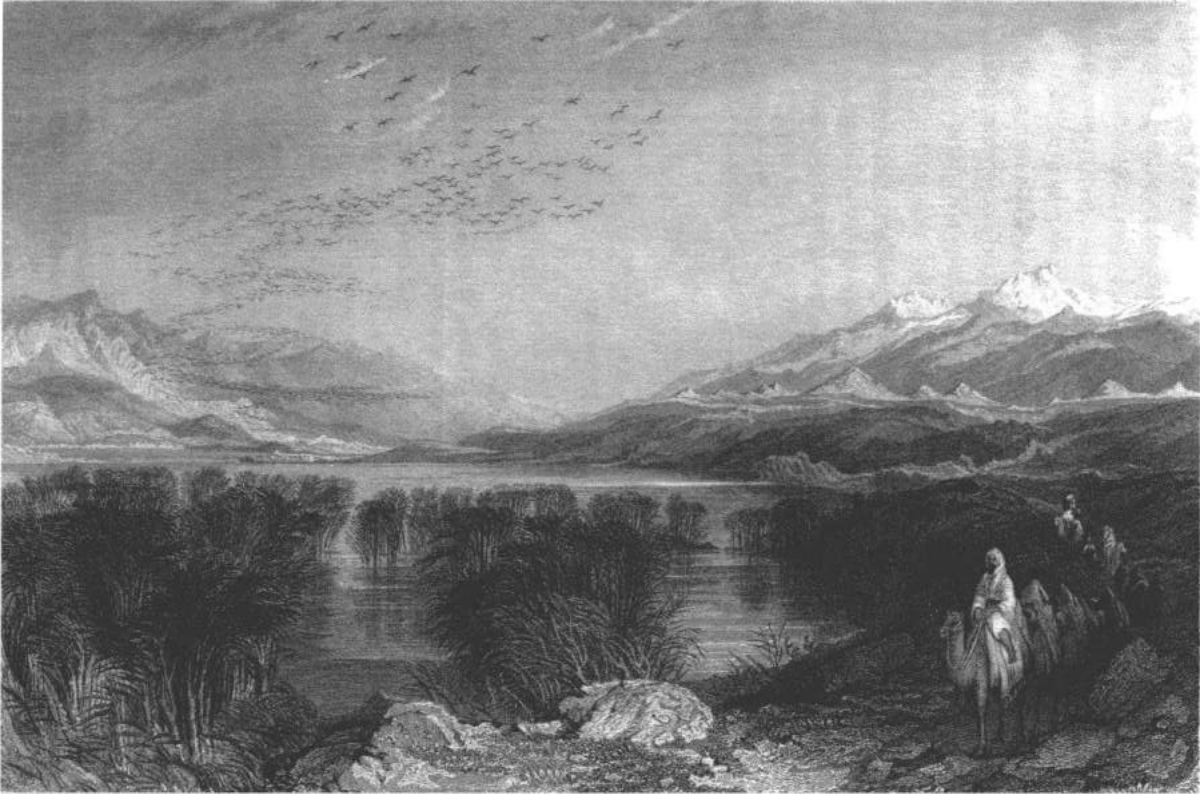
²⁹ Gümüş Dor stateri yaklaşık 18 frank ve gümüş talent 5.000 franktan fazlaydı. Buna göre 3.993.000 gümüş Dor stateri 71.874.000 frank ve 2000 gümüş talent 10 milyon franktan fazla yapar; toplam 81.874.000 frank.

tı.³⁰ Tüm bu tahminlerde bu madenlerin ancak bugünkü değerlerinin saptandıkları ve 2000 yıl önceki o eski zamanlarda bu değer çok daha yüksek olduğu da hesaba katılırsa, bugün Lidya kralının ve küçük Lidya krallığının bir yurttaşının o eli açık davranışlarıyla kıyaslanabilecek cömertliklere girişebilecek bir hükümdar, hele hele bir şahıs bulunamayacağı sonucuna kolaylıkla varılabilir. Ama eskilerin, özellikle de Herodotos ve Strabon'un yazılarındaki bu bölümlere göre, tüm bu zenginlikler "Tmolos'un altın kumlarından" kaynaklanmaktadır. Antikçağ'da olağanüstü servetlerin bugünkü gibi ticari faaliyetle açıklanamayacağı da düşünülürse, bu olgu iyice inandırıcı bir hal almaktadır.

IV

Paktolos hakkında nakledilen olayları incelediğimizde, bugün son derece kısır bir görüntüsü olan bu akarsuyun eskiden kaynağını oluşturduğu zenginlikler hakkında Antikçağ yazarlarının sayısız ve birbirini doğrulayan tanıklıklardan kuşku duymak için hiçbir geçerli nedenimiz olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu kaynak, Strabon döneminde bu Amasyalı meşhur coğrafyacının itiraf ettiği gibi kurumuşsa, bu olgu, Paktolos'un taşıdığı kumların yerel bir yatak tarafından, örneğin altınlı bir kuvars yuvası ya da damarı tarafından sağlandığı kabul edilerek açıklanabilir. Bu kaynak ya zamanla

³⁰ Herodotos tarafından belirtilen birçok olgu, Kroisos'un krallığının refahı açısından tutumlu bir şekilde korumayı gerekli görmediği bu hazinelerin büyüklüğünü kanıtlamaktadır. Örneğin Herodotos (VI, 125) bu prensin bir gün kendisine bulduğu eğlenceyi anlatır: Sarayındaki adamlarından Alkmeon'u garip bir kuvvet gösterisine teşvik eden Kroisos, bir tek seferde ve kendi üstünde taşıyabileceği tüm altının Alkmeon'un olacağına söz vermişti. Alkmeon hazine odasından her tarafına tıktırdığı değerli ganimetlerin altında iki büklüm çıkınca, prens gülmekten yerlere yıkılmıştı. Antikçağ'da egmenlerin bu derece masraflı eğlencelere rahatça giriştiklerini görünce, insan, kamuoyu baskısı ve temsil denetimi sayesinde kralları ve yöneticileri bu tür aşırılıklar yapamayacak hale getiren çağımızdan gurur duyuyor. Bununla birlikte *mutatis mutandis* [gerekli değişiklikleri yaparak -ç.n.] şimdiki zamandan duyulan gurur ve geçmişe yönelik küçümseme oldukça budanacaktır. Çünkü biraz düşünülürse, Alkmeon'ların ölmedikleri, sadece yeni biçimlere büründükleri hemen ortaya çıkıverecek, şöyle ya da böyle yasal dış görünümüler altında ve bin bir türlü stratejiyle kendilerini açığa vuran Antikçağ'ın Kroisos'ları türünden yıkıcı savurganlıkların modern hükümetlerimizin esnek aygıtlarıyla tamamen bağdaşabildiği de görülecektir.

Tmolos (Bozdağlar) eteklerindeki Marmara Gölü ve Bin Tepeler. (T. Allom)

tükenmiş ya da bu yataktan geçerek Paktolos'a dökülen derecikler kurumuş veya dolmuştur. Öyle ki o dönemden beri deredeki kumlar aynı kayalardan ama kıymetli madenin bulunmadığı kesimlerden geçerek gelmektedir. Ayrıca bu varsayımlar, Kral Kroisos'un madencilerin yöntemlerinden kuşkusuz daha etkili olan bugünkü kum yıkama yöntemlerinin Paktolos'u yeniden yeterli ölçüde üretken bir hale getiremeyeceğini ve Gediz Çayı ile Büyük Menderes vadilerinde Tmolos ve Missogis yamaçları boyunca birikmiş çok büyük kumul kütlelerinin önemli yataklara dönüşemeyeceklerini göstermez.

Altın pulların jeologların titiz bakışlarından bile nasıl kurtulabildikleri düşünülürse, bu yörenin kumlarının çok özel bir dikkate layık oldukları anlaşılar. Gerçekten de bugün altın rezervleriyle meşhur olan ülkelerin çoğunda, bu madenlerin bulunması bilginlerin araştırmalarından çok rastlantılar sonucu gerçekleşmiştir. Sadece dört yıl önce (1861), çok büyük bir rastlantı sonucu altınlı kumların varlığı keşfedilen ve o zamandan beri altın çıkarılan Nova Scotia³¹ bu konuda ilginç bir örnektir, çünkü bu yörede yürütülen jeolojik ve istatistik çalışmalara karşın (Fransız kolonisinin antik Arkadia'sı) bu maden yatağı keşfedilememişti. Önceden keşfedilmiş ancak altın bulunduğu hiç sezilmemiş bir yörede bu kadar geç ve beklenmedik bir şekilde bu tür zenginlikler ortaya çıkabiliyorsa, fiziki bilimlerin çoğu açısından henüz bakir olan ve Tmolos'un eteklerindeki vadi gibi tarihin en açık tanıklıklarının ve jeolojinin en elverişli tahminlerinin meşru umutlar doğurduğu bir ülkede bu tür araştırmalar yapmak için dahi güçlü nedenler olduğu düşünülemez mi?³²

³¹ Kanada'nın Atlas Okyanusu kıyısındaki eyaletlerinden biri. (ç.n.)

³² Tmolos tarafından sağlanan maden zenginliklerine, eskiden Küçük Asya ve Trakya'nın birçok yöresinin ürettikleri başkalarını da ekleyebilirdim. Örneğin Taşoz Adası'nın altın ve gümüş madenleri; Troya civarının, Spylus (Spil) dağının (eteğinde meşhur Magnesia'nın, bugünkü Manisa'nın yer aldığı tepe) altın ve gümüş madenleri vb. Ama bizi çok ayrı noktalara götürebilecek bu konuyu hak ettiği genişlikte Küçük Asya jeolojisine yönelik büyük yapıtımda işlemeyi tasarlıyorum. Bu konuda eskilerin yazılarından topladığım ve Antikçağ'da Küçük Asya'nın bir anlamda bugün Kaliforniya'nın ve Sibirya'nın oynadığına benzer bir rol oynadığını kanıtlayacak çok sayıda malzemeyi kullanacağım. Söz konusu malzemeler, bu kadar verimli bir maden yatağının tamamen kurduğunu, geçerli kanıtlar ortaya konmadan, kabul etmemek için fazladan bir neden oluşturmaktadır.

On Birinci Bölüm

Meteoroloji

Yıllık barometre ortalamaları. – Bu ortalamaların yılın dört mevsimine göre dağılımları. – Yıllık basınç ve nemlilik ortalamaları. – Dört mevsime göre dağılımları. – Yıllık ortalama yağış miktarları. – Dört mevsime göre dağılımları. – Göküzünün durumu. – Egemen rüzgârlar. – Yıllık sıcaklık ortalamaları. – Dört mevsime göre dağılımları.

Boğaz'ın iklimi hakkında sunacağım saptamalarda, topografyaya, zoolojiye ve botaniğe ilişkin sorunların ancak genel sonuçlar açısından işlendikleri önceki bölümlerin planından uzaklaşmama-ya çalışacağım. Çünkü bu özet bakışların kaynağındaki bilimlere yabancı okuyucular ancak bu genel sonuçları değerlendirebilir ve böyle bir metni okurken zevk alabilir. Ama ne yazık ki meteorolojik sorunlar söz konusu olduğunda, yeni öğrenenlere yönelik bu yöntemi sonuna dek sürdürmek olanaksızlaşır. Çünkü sıcaklık, hava basıncı, atmosfer nemliliği vb gibi bir yörenin iklimini oluşturan olaylar ancak kesin ölçüm aletlerinin yardımıyla belirlenen niceliklerle aktarılabilir ve bu nedenle, başvurulmuş genellemenin sistemi ne olursa olsun, sayılardan, sadece görünüşleriyle bile konuya yeni girmeye başlayan okuyuculara geri adım attıran bu ürkütücü hiyerogliflerden tamamen kaçınma olanağı kalmaz. Bu yüzden okuyucuları hemen rahatlatmak ve bu sabır sınavının çok kısa süreceğini belirtmek istiyorum çünkü Boğaz hakkında elimizde bulunan meteorolojik gözlemleri 11 küçük tabloda özetlemekle yetineceğim ve bu sonuçların çıkartıldıkları malzemeye başvurma ve onları denetleme işini sadece meslekten insanlara bırakacağım.¹

¹ Bu malzemelerin çoğu 1856'da *Asie Mineure* adlı yapıtının klimatoloji ve zoolojiye ilişkin ikinci bölümünde yayımlanmıştı. Bu yapıtta söz konusu malzemelerin alındıkları kaynaklar bulunabilir. Bu yapıtta sergilenen verilere, kitap yayımlandıktan sonra yapılmış gözlemlere ilişkin bazı olguları ve yapıtımda ne yazık ki çok sayıda olan

Zaten bu tablolar ne denli sınırlandırılmış ve kolay anlaşılır olursa olsun, sayılara fazlasıyla düşman olan okuyucu onları atlayıp, Boğaz ikliminin değerlendirilmesine ilişkin genel sonuçları içeren bir sonraki bölüme geçebilir.

Bu şekilde çizdiğimiz plana uygun olarak, bir araya geldiklerinde bir yörenin iklimini oluşturan olayları sırasıyla inceleyeceğiz: A. Hava basıncı ya da barometre durumu; B. Nem oranı; C. Yağış ve rüzgârlar; D. Hava durumu ve son olarak E. Hava sıcaklığı.

A- BAROMETRE (mm)
TABLO I. YILLIK ORTALAMALAR

Yıl	Yıllık Ortalama	Yıllık Ortalamalar Arasındaki Farklar	Mutlak Azami Değerler	Mutlak Asgari Değerler	Mutlak Azami ve Asgari Değerler Arasındaki Farklar
1847	758,3	001,6	31 Ekim 770,8	Şubat 742,0	028,8
1848	756,7		5 Şubat 778,0	30 Mart 750,2	027,0
1849	760,6	003,9	5 Şubat 778,0	23 Şubat 746,0	032,0
1850	760,9	000,3	6 Mart 774,1	8 Şubat 745,1	029,0
1851	761,1	008,8	24 Ocak 773,2	Mart, Tem. 752,1	021,1
1852	761,0	000,1	7 Mart 774,1	Şub., Haz. 750,1	024,0
1853	760,2	009,8	24, 26 Ek. 769,2	17 Şubat 747,1	022,1
1854	760,5	000,3	774,1	744,2	030,9
1858	762,7	002,2	10 Aralık 771,0	1 Aralık 759,1	012,1
1859	761,6	002,1	Ocak 779,3	Şubat 748,7	030,6
1860	760,9	009,7	Ocak 773,0	Şubat 745,8	027,2
1861	762,2	009,3	15 Ekim 778,9	22 Nisan 740,8	038,1
1862	761,3	000,9	14 Aralık 770,8	18 Aralık 750,6	020,2
1863	761,4	000,1	Şubat 776,4	Haziran 757,8	018,6

hatalar ve boşluklar nedeniyle zorunlu hale gelen kimi düzeltme ve toplamaları ilişkinteki tablolarda ekledim. Bu sayede *Gazette médicale d'Orient* içinde yayımlanan ve Ritter'in 1858 ile 1863 arasını kapsayan meteorolojik gözlemlerinden yararlanma mutluluğuna da eriştim. Aynı şekilde benim kitabımda yer alan 1848 ile 1853 arasındaki aylık sıcaklık ortalamalarına, bu yıllar için geçerli barometre ortalamalarını Doktor Verolot'nun gözlemlerinden alınmış azami ve asgari termometre ve barometre ölçümlerini de ekleyebildim. Doktor Verolot'nun gözlemlerini bana iletme inceliğini gösteren Bay Viquesnel, 1849 ile 1853 arasındaki barometre ölçümlerinin pek güvenilir olmadıklarını çünkü Doktor Verolot'nun kullandığı aygıtların başına çeşitli kazalar geldiğini de benden gizlemedi.

14 Yılın Ortalaması	760,0
Yıllık Ortalamalar Arasındaki Farkların Ortalaması	003,7
Mutlak Azami ve Asgari Ölümler Arasındaki Farkların Ortalaması	025,8
Mutlak Azami ve Asgari Değerler Arasındaki En Büyük Fark	038,5

TABLO II. DÖRT MEVSİMİN BAROMETRE ORTALAMALARI

	1847	1848	1854	1858	1859	1860	1861	1862	1863
Kış	762,2	757,8	761,2	769,4	761,6	761,0	763,7	763,0	764,8
İlkbahar	757,1	756,5	758,2	760,4	760,4	760,5	759,8	760,6	759,1
Yaz	750,5	754,6	759,3	758,5	758,6	758,1	759,2	759,4	758,1
Sonbahar	761,2	757,5	753,5	762,8	762,3	763,7	766,2	762,2	763,6

9 yılın kış ortalaması	762,8
9 yılın ilkbahar ortalaması	758,1
9 yılın yaz ortalaması	757,0
9 yılın sonbahar ortalaması	761,4
Kış ve yaz ortalamaları arasındaki en büyük fark	005,8

B- NEM ORANI

TABLO III. YILLIK ORTALAMALAR

Yıl	Yıllık Basınç Ortalaması mm	Yıllık Nem Oranı Ortalaması mm
1847	8,09	0,76
1848	6,12	0,19
1854	9,90	0,71
3 yılın ortalaması	0,03	0,72

3 yıl arasındaki ortalama fark

	(mm)
Basınç	1,55
Nem Oranı	0,04

**TABLO IV. DÖRT MEVSİMDE BASINÇ
ve NEM ORANI ORTALAMASI**

Yıl	KIŞ		İLKBAHAR		YAZ		SONBAHAR	
	Basınç	Nem Oranı	Basınç	Nem Oranı	Basınç	Nem Oranı	Basınç	Nem Oranı
1847	5,28	0,86	7,38	0,77	11,53	0,65	8,51	0,78
1848	5,11	0,78	7,37	0,68	13,11	0,62	8,90	0,71
1854	6,41	0,81	8,70	0,72	14,3	0,61	11,2	0,72

3 Yılın Ortalamaları

Kış Ortalaması	Basınç	5,60
	Nem Oranı	0,81
İlkbahar Ortalaması	" "	7,71
	" "	0,72
Yaz Ortalaması	" "	12,98
	" "	0,62
Sonbahar Ortalaması	" "	0,53
	" "	0,73

Mevsim Ortalamaları Arasındaki Fark

	(mm)
Basınç	5,94
Nem Oranı	0,10

C- YAĞIŞ VE RÜZGÂRLAR
TABLO V. YILLIK YAĞIŞ ORTALAMALARI²

Yıl	Yağış (mm)	Yıl	Yağış (mm)
1846	593,2	1853	568,1
1847	1,030	1854	748,9

² Doktor Verolot'nun barometre ölçümleri konusunda belirtilen hata payları ne yazık ki daha güçlü bir şekilde 1846 ile 1848 arasındaki yağış gözlemleri için de geçerlidir. Örneğin 1852 ile 1853'te Bebek ve Pera'daki Fransız kolejlerinde yapılan ölçümler arasında öyle büyük farklar vardır ki bunların sadece ortalamalarını kullanmanın doğru olacağını düşündüm.

Yıl	Yağış (mm)	Yıl	Yağış (mm)
1848	528,2	1855	808,1
1849	754,2	1858	865,0
1851	526,2	1862	582,7
1852	544,1	1863	572,9
12 Yılın Ortalaması		677,6	

TABLO VI. DÖRT MEVSİMİN YAĞIŞ ORTALAMALARI

Mevsim	Yağış (mm)			
	1854	1858	1862	1863
Kış	238,6	382,1	370,4	372,8
İlkbahar	135,8	152,1	102,6	89,3
Yaz	201,7	58,3	27,8	53,4
Sonbahar	172,6	272,4	81,9	57,4

	(mm)
4 yılın kış ortalaması	340,9
4 yılın ilkbahar ortalaması	119,9
4 yılın yaz ortalaması	85,3
4 yılın sonbahar ortalaması	161,0
Kış ve yaz ortalamaları arasındaki en büyük fark	255,6

TABLO VII. YAĞMURLU, KARLI, DON OLAN VE
FIRTINALI GÜNLERİN SAYISI

Yıl	Gün sayısı
1858	125
1859	109
1860	27
1861	75
1862	116
1863	114
6 yılın ortalaması	94,6

**TABLO VIII. DÖRT ANA YÖNDEN ESEN
RÜZGÂRLARIN KAÇ GÜN ESTİĞİ**

Yıl	Rüzgâr	Gün Sayısı	Rüzgâr	Gün Sayısı	Rüzgâr	Gün Sayısı	Rüzgâr	Gün Sayısı
1858	K	193	G	101	D	36	B	16
1859	K	101	G	78	D	39	B	17
1860	K	178	G	92	D	39	B	17
1861	K	170	G	78	D	39	B	17
1862	K	214	G	89	D	39	B	17
1863	K	223	G	103	D	39	B	17
6 Yılın								
Ortalaması	K	181	G	90	D	37	B	16

D-HAVA DURUMU

TABLO IX. AÇIK, KAPALI VE BULUTLU GÜNLERİN SAYISI³

Yıl	Açık	Kapalı
1861	42	132
1862	86	279
1863	129	236
3 Yılın Ortalaması	86	216

³ Gerek gökyüzünün durumu gerek rüzgârlar konusunda Ritter'in 1858 ile 1863 arasındaki tabloları sadece sık boşluklar içermekle kalmazlar, bu iki olaya yönelik verileri hiçbir zaman aynı ayrıntılarla saptamazlar. Bu nedenle, yılları aralarında karşılaştırmak güçleşir. Bu güçlük karşısında yağmurlu, karlı, donlu ve fırtınalı günleri tek bir başlık ve her yöndeki rüzgârları da dört ana yön altında topladım. Öyle ki Tablo VIII'deki kuzey ve güney rüzgârları, kuzeydoğu, kuzeybatı, güneydoğu ve güneybatı rüzgârlarını da kapsamaktadır. Bundan biraz fazla genel ve belirsiz bir sonuç çıktığı doğrudur. Ne yazık ki bu olumsuzluktan sakınmaya olanak yoktu, yoksa ayrıntılı notlar düşülmüş yıllar ile ayrıntıların verilmediği yılları aynı kategoride değerlendirmek zorunda kalacaktım.

E- HAVA SICAKLIĞI (santigrat)
TABLO X. YILLIK ORTALAMALAR

Yıl	Yıllık ort.		Mutlak en yüksek sıcaklık		Mutlak en düşük sıcaklık
1840	12,2		30		7,1
1844	14,5		34		4,4
1847	14,7	Ağustos	34	Aralık	6,5 ⁴
1848	15,8	2 Temmuz	36	Ocak	11,9 ⁵
1849	13,7	10 Mayıs	32,6	4 Ocak	6,9
1850	13,4	14 Haziran	34,1	23 Ocak	16,4
1851	14,2	11 Temmuz	34,3	17 Şubat	4,4
1852	14,0	11 Temmuz	38,5	6 Şubat	2,9
1853	15,5	29 Temmuz	34,6	19 Ocak	4,1
1854	14,5	20 Temmuz	32		6,3
1858	13,0	Ağustos	32,8	Ocak	7,5
1860	14,8	Temmuz	32,8	Mart	1,7
1861	13,0	Eylül	29,6	Ocak	6,7
1862	13,2	20 Haziran	31,7	9 Ocak	6,7
1863	13,3	21 Ağustos	30	21 Şubat	3,2
16 yılın ortalaması			13,7		
Mutlak düşük ve yüksek sıcaklıklar arasındaki en büyük fark			54,9		
arasındaki en küçük fark			31,3		
Mutlak düşük ve yüksek sıcaklıklar arasındaki ortalama fark			33,3		

⁴ Doktor Rigler tarafından gözlemlenmiş asgari termometre ölçümü konusunda, bkz. *Die Türkei und deren Bewohner*, c. I, s. 56, Tablo III.

⁵ *Die Türkei und deren Bewohner*, c. I, s. 56.

TABLO XI. DÖRT MEVSİMİN ORTALAMALARI

KIŞ							
1840	1844	1847	1848	1849	1850	1851	1852
5,5	6,2	6,7	5,4	4,4	4,5	4,5	7,2
1853	1854	1858	1859	1860	1861	1862	1863
9,3	6,9	2,4	4,6	7,4	6,3	3,9	4,0
İLKBAHAR							
1840	1844	1847	1848	1849	1850	1851	1852
6,3	7,3	16,3	13,6	11,0	9,7	12,8	9,9
1853	1854	1858	1859	1860	1861	1862	1863
12,5	13,4	11,9	12,3	11,3	9,6	11,3	11,6
YAZ				SONBAHAR			
1840	1844	1847	1848	1840	1844	1847	1848
25,3	23,7	20,0	25,3	16,1	17,6	15,3	17,7
1849	1850	1851	1852	1849	1850	1851	1852
22,6	23,5	21,7	21,9	19,9	19,3	20,2	17,6
1853	1854	1858	1859	1853	1854	1858	1859
23,2	22,2	22,1	20,9	20,9	15,0	15,7	15,8
1860	1861	1862	1863	1860	1861	1862	1863
22,6	21,3	22,2	20,8	15,2	15,0	15,2	17,0
16 yılın ortalaması				5,3			
İlkbahar ortalaması				11,3			
Yaz ortalaması				22,1			
Sonbahar ortalaması				17,0			
Kış ve yaz ortalamaları arasındaki fark				16,8			

On İkinci Bölüm

Tablolardan Çıkan Sonuçlar

Görece alçak bir barometre ortalaması. – İstanbul'daki nem oranı aynı enlem üzerindeki başka yerlerden daha yüksektir. – Yaz aylarında düşen yağmur miktarının azlığı. – Bu miktarın yıllık ortalaması, söz konusu enleme denk düşen ortalama pek farklı değildir. – Yağmurlu gün sayısı ve egemen rüzgârlar. – Hava sıcaklığının yıllık ortalaması aynı enlemdeki yerlerden daha düşüktür. – Bu ortalamanın yılın dört mevsimindeki eşitsiz dağılımı. – Kış sıcaklığının belirli bir kurala uymaması. – Olağanüstü sıcaklık düşüşleri. – Bu düşüşlerin önemi ve geçmiş yüzyıllardaki sıcaklık düşüşlerinin yaygınlığını saptama olanağı.

I

Bir önceki bölümün sayısal verilerinden, Boğaz'ın ve İstanbul'un iklim oluşumunun değerlendirilmesi açısından birçok önemli sonuç çıkarmak mümkündür. Bu sonuçlar içinden ancak aşağıdakilere değinecek ve atmosfer basıncına ve nemliliğine, yağışlara, gökyüzünün durumuna ve hâkim rüzgârlara ve son olarak da hava sıcaklığına ilişkin olayları ele alacağım.

II

Yıllık barometre ortalamasından (Tablo 1) çıkan ilk sonuç, bu değer in Osmanlı payitahtıyla aynı enlem üzerinde bulunan sahil yerleşimlerinin çoğunluğuna özgü ortalama dan düşük olmasıdır. Örneğin İstanbul'un yıllık barometre ortalaması Roma, Napoli, Floransa vb ortalamarından düşüktür ve daha çok 55 dereceli enle mde, dolayısıyla İstanbul paralelinden 14 derece daha kuzeyde bulunan Danimarka şehri Apenrade'in ortalamasına (760,7 mm) yakındır. Aylık barometre farklılıklarının, dört mevsim arasındaki

farklılıkların ve özellikle de mutlak azami ve asgari noktalar arasındaki farklılıkların büyüklüğü konusunda da aynı şey geçerlidir (Tablo 1 ve 2). Tüm bu açılardan, İstanbul'daki barometre hareketleri benzer enlemdeki sahil bölgelerine oranla daha büyüktür. Kısacası, İstanbul'daki atmosfer durumunun en belirgin özelliklerinden biri yörenin enlemine göre çok daha kuzeyli bir nitelik göstermesidir. Bu nitelik göreceli olarak oldukça büyük dalgalanmalarla kendini belli etmekte ve büyük olasılıkla zıt rüzgârların arasındaki mücedelelerin bir sonucu olan sık ve önemli hava bozukluklarını da doğrulamaktadır.

III

İstanbul'da atmosferin nem oranı henüz yeterince incelenmemiştir. Çünkü bu konu hakkında, neredeyse tamamı benim incelemelerimden çıkmış sayısal veriler sunulan Tablo 3'te ancak üç yıllık gözlemlerin sonucudur. Küçük Asya iklimi üzerine yazdığım kitap yayımlandığından beri ne yazık ki bu sınırlı sayıyı artırabilecek yeni incelemeler yapılmamış gibidir. Sonuçta o kitapta geliştirdiğim gözlemlere ekleyecek yeni bir şey olmadığı için, burada onları özetlemekle yetinecek ve ayrıntılarla ya da söylenenleri doğrulayıcı malzemeyle ilgilenenlerin ana kitaba başvurmalarını isteyeceğim.¹

1) İstanbul'da tarafımdan ya da benim yönetimimde yapılan hava nemi ölçüm gözlemleri sadece aynı anlardaki basınç azami ve asgarileri arasında değil, basınç ile bağlı nem oranı ilişkilerinde de büyük farklılıklar göstermiştir. Bu yörelerde nemlilik olaylarının sonucu olan yasaların belirlenebilmesi için daha uzun soluklu gözlemler yapmak gerektiği sonucu çıkmaktadır.

2) Genellikle bağlı azami nemlilik oranları ocak, şubat, mart, kasım ve aralık aylarında gözlemlenmekte ve kuzey, kuzeybatı, kuzeydoğu, bazen güneybatı, çok ender olarak da güney ve batı rüzgârlarıyla birlikte yer almaktadırlar. Bu durum, İstanbul'un atmosferindeki yüksek nemli buhar oranının özellikle Karadeniz'den kaynaklandığını kanıtlamaktadır.

¹ *Asie Mineure*, II. bölüm, "Klimatoloji ve Zooloji", böl. I, s. 27-35.

3) Tablo 3 ve 4'ten, bağıl nemlilik açısından, İstanbul'un atmosferinde sadece yıllık ortalamalar arasında değil, dört mevsimin ortalamaları arasında da belirgin farklılıklar bulunmadığını anlıyoruz. Öyle ki havanın neredeyse su buharına doyma noktasına geldiği kışın üç ayı en nemli dönemi oluştursa da tüm yıl boyunca İstanbul'da havanın aşağı yukarı aynı nem koşulları içinde kaldığını söyleyebiliriz. Avrupa sahillerinde, atmosfer nemliliği açısından, İstanbul'a en çok benzeyen kent Bordeaux'dur. Bu da atmosfer basıncında da geçerli olduğu gibi, İstanbul'un karşılaştırılabileceği yerlerin daha kuzey enlemlerinde yer alan bölgelerde aranması gerektiğini kanıtlamaktadır.

IV

İstanbul atmosferindeki sürekli ve yüksek nemlilik, buradaki yağışların sık ve bol olduğunu *a priori* kabul etmek için yeterli bir olgu sayılabilir. Gerçekten de Tablo 5 ve 6 bunu ortaya koymakta ama bu arada en belli başlılarını aşağıda sıraladığımız bazı özellikler saptamaktadırlar:

1) Yağmur miktarında yıllara göre çok büyük farklılıklar görülmektedir (Tablo 5). Öyle ki Osmanlı payitahtı bu açıdan kimi zaman Avrupa'nın en yağmurlu sahil yöreleriyle yarışa girmekte, kimi zaman da İstanbul'la aynı enlemde bulunan sahil yörelerinde ki ortalamaların altına düşmektedir.

2) Yine bu kadar büyük bir farklılık yılın dört mevsimi arasında da ortaya çıkar (Tablo 6). Kış mevsimi en çok yağış alan dönemdir. Kışı, bu konuda ilkbaharı geride bırakan sonbahar izlemekte, yazın düşen yağış miktarının ise kışın düşenden dört kat daha az, sonbahar ve ilkbahardakinin ise yarısı olduğu görülmektedir. Bu konuda da oranlar yıldan yıla değişmektedir.

3) Yaz boyunca düşen yağmur suyunun azlığından İstanbul ve Boğaz'ın yazları kurak, kışları ise yağışlı geçen bir yöre olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

4) Diğer yandan İstanbul'un yıllık yağış ortalaması İstanbul'la aynı enlemde bulunan Avrupa sahil noktalarındaki ortalamadan çok farklı değildir.

V

İstanbul ve Boğaz, yağmurlu gün sayısı, rüzgârların hâkim yönleri ve gökyüzünün durumu açısından şu koşullardadır:

1) Yağmurlu ve karlı günler, çok eşitsiz bir biçimde de olsa, tüm yıla dağılır. Öyle ki İstanbul'da yağmur yağmayan ay yoktur. Ortalama olarak daha sık yağış görülen aylar kasım, aralık ve ocaktır. En az yağış ise temmuz ve ağustos aylarında alınır.

Yağışlı günlerin sayısı açısından İstanbul yıllık ortalama 91,2 yağışlı gün ortalamasına sahip Fransa'nın ve İtalya'nın güney bölgeleriyle karşılaştırılabilir.

2) Tablo 8'den İstanbul'da kuzey rüzgârlarının büyük bir hâkimiyeti olduğu sonucu çıkmaktadır. Bu hâkimiyet kendini özellikle yaz aylarında gösterir; güney rüzgârları daha çok kış ve ilkbahar aylarında yoğunlaşmıştır. Batı ve doğu rüzgârlarına ise her mevsimde az rastlanır.

3) Son olarak da Tablo 9'dan çıkan sonuç, üç yıllık bir gözlem sonucunda İstanbul'da yılda ancak 86 günde tamamen açık bir gökyüzü olduğudur. Bulutsuz günlerin sayısı ocak ayından nisan ayına kadar hızla artar; sonra ağustos ayına kadar düzensizleşir ve genellikle azalma yönünde bir dalgalanma geçirir, ağustosta azami noktaya ulaşır. Bu noktadan sonra eylülde düşüş hareketi belirginleşir; ekim ve kasımda da süren bu hareket, asgari noktasına ise aralıkta ulaşır. Açık günlerle rüzgârların yönü arasındaki ilişki, yalnızca dört temel yöne bağlı rüzgârlar dikkate alınırsa pek kesin bir biçimde ortaya çıkmamaktadır. Ama bu temel yönlerin arasında kalanlara bakıldığında, bu ilişki aylara göre değişse de açık havaların bazı rüzgârlarla ilişkili olduğu görülmektedir. Örneğin kışın açık günlerde genellikle kuzey ve kuzeydoğu rüzgârları vardır; şubat bu durumun istisnasıdır, çünkü şubat ayında güneybatı ve kuzeybatıdan esenler bulutsuz günleri getirmeye en çok katkıda bulunan rüzgârlardır. İlkbaharda açık havalar daha çok kuzeye ve kuzeybatıya bağlanır. Nisan ayında ise aynı olay güneybatı ve güney rüzgârları sayesinde görülür. Yazın gökyüzünün açıklığı özellikle kuzey, kuzeydoğu ve kuzeybatı rüzgârlarından kaynaklanıyor gibidir; sonbaharda da bu yönler kuzey, kuzeydoğu ve güneydir.

VI

Tablo 10 ve 11’de en genel ifadesini oluşturan veriler toplamı,² İstanbul ve Boğaz’daki hava sıcaklığı konusunda şu sonuçlara varmamızı sağlamaktadır:

1) On altı yılın yıllık ortalamaları arasındaki farklılıklara baktığımızda, bir derecenin küçük bir bölümü ile ifade edilebilecek kadar küçük bir sayı elde etmemize karşın, kendi içlerinde çeşitli yılları karşılaştırdığımızda fark değerleri bambaşka boyutlara bürünmektedir. Çünkü o zaman 16 yıl gibi görece kısa bir süre içinde yıllık ortalamalarda öyle büyük farklılıklar gözlemlenmektedir ki birbirinden çok uzak olmayan iki yılı, örneğin 1840 ile 1848’i seçecek olursak, 3 dereceyi aşan bir fark karşımıza çıkmaktadır. Birbirlerinin enlemleri arasında 5 derece fark bulunan Padova ve Napoli kentlerinin yıllık ortalamaları arasındaki fark da bu kadardır. Özetle, İstanbul’un yıllık ortalamaları yerküremizin o kadar çeşitli yerlerine denk düşmektedir ki şu ya da bu yılı seçmenize göre en farklı yerlere uzanmak zorunda kalırsınız. Örneğin 1840’ta Pekin, Baltimore ya da Milano’da, 1844, 1847, 1854 ve 1860’ta Toulon ya da Bologna’da; 1848 ve 1855’te Nice, Cenova ya da Perpignan’da; 1849, 1850, 1861 ve 1862’de Trieste, Venedik ya da Toulouse’da soluğu alırsınız.

Yıllık ortalamalar arasında saptanan farklılıklar aylık ortalamalar karşılaştırmasında bu kez daha büyük bir ölçekte yeniden karşımıza çıkar.

Örneğin 1840, 1844, 1847 ve 1848 yıllarında ocak, ağustos ve mayıs ayı sıcaklıklarının aralarında kimi zaman iki katın üstüne çıkan, kimi zaman da biraz altına inen farklılıklar görülür ve genellikle de az sayıda yıldan oluşan bir dizi içinde aynı aya o derece farklı sıcaklık değerleri denk düşer ki sanki çok çeşitli enlemlerde

² Daha önce de belirttiğim gibi, burada sunduğum iklimsel sonuçlar sadece bir önceki bölümün çok genelleştirilmiş tablolarından değil, bunlara temel oluşturan ayrıntılardan çıkarılmıştır. Bu konuda derinleşmek isteyen okuyucu *Asie Mineure* adlı kitabının klimatoloji bölümüne ve 1858 ile 1863 arasındaki yılların sıcaklık ve atmosfer basıncı konularında da Ritter’in *Gazette médicale d’Orient*’da yayımlanan gözlemlerine başvurmalıdır.

bulunan ayrı ayrı yerlerden bahsediliyor sanırsınız. Yaz dışındaki diğer mevsimlerin ortalamaları da yıllara göre büyük farklılıklar gösterir: Örneğin, 1840'ın kış ortalaması 1853 kış ortalamasının yarısından bile düşüktür ve benzer uyumsuzluklar 1847, 1848, 1860 vb yılların ilkbaharları arasında da görülür.

Kısacası sıcaklık dalgalanmaları açısından, İstanbul iklimi istikrarsız bir iklimin tüm özelliklerini gösterir ama bu nitelik yaz aylarında aynı boyutta ortaya çıkmaz. Çünkü özellikle Boğaz yazlarına değinirken de göreceğimiz gibi, en uygun iklim koşulları yaz aylarında yoğunlaşmış gibidir. Bu nedenle diğer mevsimlerde (özellikle de kışın) pek o kadar çekici olmayan meşhur suyolunun gökyüzü, yazın inanılmaz bir parlaklığa bürünür ve bu yöreye benzersiz bir çekicilik kazandırır.

2) Diğer yandan, 16 yıllık gözlemin sonucu olan yıllık ortalama, aşağı yukarı aynı enlemde bulunan sahil bölgelerinin ortalamalarıyla karşılaştırıldığında, İstanbul iklimi görece soğuk bir nitelik kazanır. Örneğin Barcelona'nın yıllık ortalaması İstanbul'dan 4, Roma'nınki ise 3 derece yüksektir. Oysa gerek Barcelona, gerek Roma Osmanlı payitahtının enleminden daha kuzeydedir. Ayrıca, hepsi de İstanbul'a göre daha kuzeyde kalan Marsilya, Toulon, Cenova ve Nice ortalamaları İstanbul'dan 1-2 derece daha yüksektir. Öyle ki bu başkentin yıllık ortalamasına denk düşecek bir başka kent bulmak için paralelinden 4 ya da 5 derece daha kuzeye yani Bordeaux, Trieste ya da Venedik'e çıkmak gerekir.

3) Yılın dört mevsiminin sıcaklık ortalamasına gelince, kış ve ilkbahar ortalamaları İstanbul'la aynı enlemde bulunan kentlerden en az yıllık ortalamalar kadar farklıdır. Gerçekten de bu kentin kış ve ilkbahar sıcaklık ortalamaları sadece Barcelona ve Roma'nınkinden değil, Marsilya, Bordeaux ve Nice'ten çok daha düşüktür. Yaz ve özellikle de sonbahar ortalamaları için bu derece belirgin bir farklılıktan söz edilmez. Çünkü yaz ortalaması Barcelona'da-
kinden çok az farklıdır ve Venedik, Nice ve Montpellier ortalamalarına yakındır. Sonbahar ortalamalarında ise Osmanlı payitahtı kendisiyle aynı enlemde bulunan kentlerle tamamen eşittir. Barcelona'nınkiyle arasında çok az bir fark vardır ve Venedik, Cenova,

Montpellier, Marsilya ve Bordeaux ortalamalarını geride bırakır (zaten karşılıklı enlem derecelerinin gereği de budur).

4) Ama istanbul iklimini özellikle ayırt eden ve ona olağandışı bir nitelik kazandıran, bir yandan zıt sıcaklık uçları arasındaki çarpıcı karşıtlık, diğer yandan da bu zıtlıkların sürekliliğidir. Gerçekten de sadece “üç” yıl arayla (1849 ile 1852) ölçülen en sıcak ve en soğuk noktalar arasında yaklaşık “55 derecelik” bir farklılık bulunuyorsa, şu şekilde ifade edilebilecek normal bir olayın hafifçe abartılmış bir dışavurumuyla karşı karşıyayız demektir: On altı yıl boyunca her yıl İstanbul’da termometrenin cıvası 38, 40 ve hatta 50 derecelik çok büyük farkları göstermiştir; öyle ki en uç sıcaklıklar (en soğuk ve en sıcak) arasında bir kez (1863’te) saptanan 33 derecelik fark bu olağanüstü hareketin asgari noktası olarak kabul edilebilir.

Roma ve Barcelona’nın da üstünde bulundukları bir enlem açısından Avrupa’da başka benzeri bulunmayan bu olay, azami derecelerden çok asgari derecelerden kaynaklanmaktadır. Çünkü azami sıcaklıkların İstanbul’un enlemine göre olağanüstü bir yanı yoktur. On altı yıl boyunca bir tek kez (29 Temmuz 1852’de) termometre 38,5’e kadar çıkmıştır; oysa diğer tüm yıllarda mutlak maksimum 29 ile 36 derece arasında dalgalanmıştır. Bu da Akdeniz Havzası’nda çok sık görülen, hatta Avrupa’nın kuzeyinde bile rastlanan bir tepe noktasıdır. Ama bu başkentin enlemine göre kesinlikle normal bir durum oluşturan İstanbul’un asgari noktaları için aynı şey söylenemez.

VII

Birkaç yıldır Osmanlı payitahtında sürdürülen düzenli meteorolojik gözlem dizilerinde karşımıza çıkan ve sıklıklarıyla şaşırtıcı olan çok düşük sıcaklıklar, aslında bu araştırmaları daha gerideki dönemlere doğru uzatabilmek mümkün olsa karşımıza çıkabilecek dereceler karşısında oldukça ılımlı kalmaktadırlar. Eski yazarlar ve özellikle de Bizanslı kronikçiler Boğaz’ın ve Karadeniz’in donmasına ilişkin çok sayıda ilginç olay nakleder. Okuyucuya bu

konuda giriştiğim incelemelerin bir özetini sunmam³ gerektiğini, bu olayların bilinmesinin yörenin gerçek iklim niteliğinin anlaşılmasında vazgeçilmez bir öneme sahip olduğunu, çünkü doğrudan gözlemler olmayışından kaynaklanan boşluğu doldurduklarını düşünüyorum.

VIII

Gerçekten de İstanbul hakkında elimizde bulunan 16 yıllık gözlem dizisinde Boğaz sularının donma olayı sadece iki kez, 1849 ve 1862’de ve aslında çok sınırlı bir alanda gözlemlenmiş olmasına karşın bu iki deney aynı olayın daha büyük bir ölçekte yeniden üretilmesi için gerekli bazı koşullar hakkında değerlendirme yapabilmemiz için bir hareket noktası oluşturur. Örneğin 9 Şubat 1849’da (ortalamanın 2,4 gibi olağandışı bir dereceye indiği ay) ve 9-10 Ocak 1862’de Haliç, köprü civarında dondu. İlkinde termometre -6’yi, ikincisinde ise -6,7’yi gösteriyordu. İstanbul’un enlemi açısından oldukça düşük olan bu dereceler başka yıllardaki mutlak asgari noktalarından yüksekte yer alıyorlardı (Boğaz’da hiçbir buzlanma görülmemesine karşın, 1840, 1848, 1850 ve 1859 yıllarında mutlak asgariler -7 ile -16 arasındaydı; Tablo 10). Aynı şekilde bu son dört yılın ocak ayları ortalamaları sadece benzer olmakla kalmamış, 1862 Ocak ayından daha düşük bir düzeyde belirlenmişti.⁴ Ama söz konusu dört yılın ocak ayı ortalamalarını 1862 Ocak ayı ortalamasından farklılaştıran, ilk dördündeki ortalamanın çok düşük asgari noktalardan kaynaklanmasına karşın bu düşük derece gidişinin sık sık kesilmiş olmasıydı. Oysa gerek 1862’nin Ocak, gerek 1849’un Şubat aylarında sıfırın altındaki sıcaklıklar hiçbir zaman -7’ye kadar inmemesine karşın uzun süre devam etmişti. Bunun anlamı, İstanbul limanını kısmen bile olsa buz kaplayabilmesi için genel ortalamanın yaklaşık olacağı 1 ay boyunca, aralıksız 10, 15 gün asgari olarak -6’ya kadar inen, or-

³ Bkz. *Asie Mineure*, II. Bölüm, “Klimatoloji”, s. 67-107; bu arada söz konusu olaylar hakkındaki tarihsel araştırmaları ayrı bir parantez olarak sunulmuştur.

⁴ Bkz. *Asie Mineure*, “Klimatoloji”, tablo 10, s. 14-15.

talama -3, -5 derecelik bir sıcaklığın hâkim olması gerektiğidir. Haliç'in bir bölümünün donması için gerekli koşulların bunlar olduğunu kabul edersek, Boğaz'ın ve Karadeniz'in tümüyle donması için bu koşulların en az iki ile çarpımları gerektiği ortaya çıkar. Demek ki böyle bir sonuç yaratabilmek için, 1848 (-11) ve 1850'nin (-16) tek başlarına, geçici olaylar oldukları için herhangi bir donmaya yol açmayan olağandışı asgari noktalarının ayda en çok -1'lik bir ortalama yaratarak bir süre devam etmeleri gerektiği anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi -1 derece Kopenhag'ın ocak ayı ortalamasına yakındır. Baltık bölgesinin kış sıcaklığını bütün bir ay boyunca Roma paralelindeki bir yere taşıyan bir anormallik bir kez gerçekleşse bile oldukça çarpıcı bir şeydir. Bununla birlikte bir sonraki bölümde sunacağım inceleme bu anormalliğe eski kroniklerde en az 17 kez işaret edildiğini gösterecektir. Üstelik tarihin, bu tür olayların ancak çok sınırlı bir bölümüne yer verebildiğini de unutmamak gerekir, çünkü tarihöncesinde kalanları dışlamakla yetinmez, yazarların bilgisi dahiline girmeyenler de tarihin dikkatinden uzak kalır. O sırada iletişim ve haber alma olanaklarının son derece elverişsiz durumları nedeniyle, özellikle de Boğaz gibi eskilerin siyasi faaliyet alanları dışında kalan yerler söz konusu olduğunda, birçok olayın yazarların bilgisi dışında kalmasına sık sık rastlanıyordu. Ayrıca modern yazarlar için son derece ilginç olan doğa olaylarının Antikçağ yazarları açısından pek dikkat çekici olmadığını da ekleyelim.

On Üçüncü Bölüm

Karadeniz'in Donması

Karadeniz'in donmasına ilişkin tarihsel tanıklıklar Herodotos'tan daha geriye gitmez. – Bu tanıklıklar Augustus yüzyılıyla birlikte çoğalır.

- Ovidius ve Vergilius'un iddaları. – Ammianus Marcellinus tarafından da Karadeniz'in donduğunun doğrulanması. – 8. yüzyılda yaşanan donma ve çözülme olayının Patrik Nikephoros tarafından yapılmış ilginç bir tasviri.
- 8. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Karadeniz'de gözlemlenen donma olayları.
- 18. yüzyıldan 19. yüzyıla dek Avrupa'yı sarsan aşırı soğuklar. – 1815'teki Moskova soğuklarının o dönemde olağanüstü ya da beklenmedik bir yanı yoktu. – Azak Denizi. – Karadeniz'e dökülen ırmaklardaki donma olayları.
- 1836'dan 1852'ye kadar Kalas (Galatz; Galati) civarında görülen donma ve çözülmelerin tablosu. – Viyana çevresinde gözlemlenmiş donma olaylarının tablosu. – Dinyeper ve Dinyester'in donması. – Tarih boyunca Karadeniz'de saptanmış 17 donma üzerine değerlendirmeler. – Karadeniz Havzası ile Avrupa'nın geri kalanı arasında büyük soğuk dönemleri açısından gözlemlenen uyumsuzluk. – Karadeniz'in kuzey kıyıları ile güney kıyıları arasında çarpıcı iklim zıtlığı. – Karadeniz'in üç iklim bölgesine ayrılması. – Karadeniz'de, bu denizin enlemine hiç uymayan donma olaylarını belirleyen nedenler.

I

Antikçağ'ın Karadeniz Havzası'ndaki ve bu denize dökülen nehirlerdeki donma olaylarına ilişkin tanıklıkları Herodotos döneminden daha geriye uzanmaz. Ama tarihin babası, Kimmerler döneminde Boğaz'ın kimi zamanlar orada yaşayanların üstünden yürüyebileceği kadar kalın bir buzla kaplandığını doğruluyorsa da¹ Karadeniz hakkında yaptığı betimleme Kerç Boğazı için değindiği donma olayı dışında bu bölgede bir başka donma olayı bilmediğini göstermektedir. Karadeniz'e dökülen sulardan söz ederken

¹ Herodotos, I, IV, 28.

de aynı suskunluğu korumakla kalmaz, Tuna'nın hem yazın hem kışın aynı hızla aktığını söyler.²

Herodotos'tan Augustus çağına dek, tarihsel yapıtlardan Kara-deniz'deki donma olayları hakkında hiçbir şey öğrenemeyiz. Buna karşılık Roma edebiyatının altın çağına yaklaştıkça veriler çoğalır. Ovidius'un Tuna'nın hiç konuksever olmayan kıyıları hakkında yazdığı ağıtlar bilinir. Bir ozanın tasvirleri, hele de bu dizeler Roma sarayının muhteşem salonlarından birdenbire İskit ülkesinin soğuk ıssızlıklarına geçmenin etkisiyle yazıldığı için kesin bir bilimsel anlam taşımasa da ifadelerinin çoğu zorunlu olarak olgulara dayanır. Bu olgular gerçek değerlerine indirgendiğinde ve Olympos dilinden kaynaklanan bölümler temizlendiğinde bile, fiziki ilimler açısından belli bir geçerliliği korurlar. Örneğin Ovidius,³ kendisi Tuna'nın denize döküldüğü yere yerleşeli beri bu ırmağın ve Karadeniz'in sularının tamı tamına “üç kez” buza dönüştüğünü açıkça söyler.⁴ Bu üç donma olayından söz ettiği ağıttan daha sonra yazılmış ağıtlarından birinde ise sürgününün altıncı yılını doldurduğunu öğ-

² Herodotos, I, IV, 28. Macrobius (*Saturn.* VII, 2) deniz suyunun donmasına genelde karşı çıkar ama Kimmer (Kerç) Boğazı'nın donması konusunda Herodotos'tan alıntı yapar ve Yunan tarihçinin bu iddiasının evrensel olarak kabul edilen görüşle çeliştiğini belirtir: *contra amnium opinionem*.

³ Ovidius, *Trist.*, V, 10.

⁴ Ovidius, *Trist.*, III, 9. En iyi Ovidius yorumcularına göre, bu meşhur ozan MÖ 43'te doğmuş ve yaklaşık elli yaşına geldiğinde, demek ki MS 7'de Tomi'ye sürgün edilmiştir. Sürgünü on yıl sürmüş ve Tomi'de altmış yaşında ölmüştür. Bu nedenle *Ağıtlar ve Karadeniz'den Mektuplar* adlı yapıtlarında söz ettiği donma olayları MS 7-17 yılları arasına denk düşmektedir. Ovidius'un Tuna'nın tam ağzına yerleştirdiği Tomi ya da Tomoe kentinin yeri konusunda ise coğrafyacıların hepsi aynı görüşte değildir; çünkü Anville'in haritasında Tomi bu ırmağın ağzının güneyinde, bugünkü Kalaras civarında bulunmaktadır. Diğer yandan birçok yazar da eskiden Tuna'nın buradan denize döküldüğüne inanmaktadırlar. Pomponius Mela, I, II, 2, Tomi'yi İstropolis ile Kollatis yakınına yerleştirmektedir; ama bu kentlerden ilkinin ismi İstros nehri [Tuna -ç.n.] üzerinde olduğunu gösterirken, diğeri Kilias ismini çağrıştırmaktadır; Kilias Tuna'nın denize dökülürken ayrıldığı dört koldan birinin üstündedir. Önemli olan, Tuna'nın o dönemde Karadeniz'e döküldüğü yer neresi olursa olsun, Tomi'nin bu ırmağın ağzlarından birine yakın bir yerde bulunmasıdır. Bu durumda Ovidius'un bu ağzın donmasına ilişkin iddiası bizi aynı sonuca götürecektir: Bugün böyle bir donma görülmiyorsa ve bu olay ancak, 762'de olduğu gibi, Karadeniz'in de bir bölümü donduğunda gerçekleşmişse, Ovidius zamanında bu sonucu yaratan soğuk olağanüstü boyutlara varmış ve Karadeniz'in bu bölümünü dondurmuş olmalıdır.

reniyoruz. O halde donma olayından söz ettiği dönemde sürgün edileli beş yıl olmuştu. Demek ki geçirdiği beş kıştan üçünde Karadeniz'in bir bölümü donmuştur.

Eğer buz çok geniş bir yüzeyi kaplamamış olsa, Ovidius'un niye üç sayısı üstünde ısrarla durduğu anlaşılamayabilir; çünkü hepsi de sürgün döneminde yazılmış piyeslerinin çoğunda ve özellikle de *Karadeniz'den Mektuplar*'da⁵ Karadeniz'in her kış donduğunu belirtir.

Açıktır ki üç donmadan ayrıca söz etmesinin nedeni o yıllarda bu olayın büyük bir yaygınlık kazanmasıdır. Her ne olursa olsun, göz alabildiğine uzanan buz örtüsünün yüzölçümü hakkında yaptığı tahmin hatırı sayılır boyutlardadır; çünkü bu alanı *jugera*'larca [Roma yüzey ölçüsü; 1 jugera = ¼ hektar] diye tahmin etmektedir.⁶

Bunun dışında, Ovidius'un çağdaşı olan *Aeneis*'in ölümsüz yazarı (Vergilius) Karadeniz sahilinin bu bölümüne egemen olan soğuktan, aynı anlam yükleme gerekçelerine sahip olmasa da *Dönüşümler*'in şairiyle (Ovidius) aynı terimlerle söz eder. Vergilius da bilgisini bu olaya kendi gözleriyle tanık olan insanlardan toplamış gibidir. Çünkü Tuna'yı şu harika dizede olduğu gibi tek bir çizgide resmedebilmek için çamurlu dalgalarının halka halka ilerleyişini bizzat görmek gerekir:

Turbidus et torquens flavescentes Hister arenas.⁷

Vergilius da Ovidius gibi, Bulgaristan ve Eflak'taki yoğun soğuklar hakkında korkunç bir tablo çizer. Toprağın dört metreden daha kalın bir kar örtüsü altında gizlendiğini anlatır:⁸

Bu ülkelerde kışın sonu hiç gelmez gibidir. Suları kaplayan ve üstünde Barbarların arabalarının dolaştığı kalın buzlar çok ender olarak çö-

⁵ Ovidius, *Pont.*, IV, 10.

⁶ Ovidius, *Pont.*, IV, 2.

⁷ *Georg.*, II, dize 349-383.

⁸ Vergilius *septem ulnas* demektedir; *ulna* 666 mm olarak hesaplanırsa, dört metreden fazla bir yükseklik yapmaktadır.

zülür; soğuk öyle şiddetlidir ki demiri çatlatır, giysiyi bedene yapıştırır ve şarabı sadece baltayla parçalanabilecek bir buz kütesine dönüştürür. Hayvan sürüleri soğuktan donarak ölürlere ve geyik sürülerinin boy-nuzlarının, içine gömüldükleri kar yığınlarının altından bir orman gibi çatallı çatallı yükseldikleri görülür. İskitler hemen bu tutsak hayvanları ele geçirmeye koşarlar ve küçük büyük bir ganimetle geri dönerler. Bu dondurucu iklimin sertliğine karşın, insanlar derin mağaralarında mutlu ve neşeli bir yaşam sürdürürler ve ısınmak için koca koca karaağaç ve meşe kütüklerini yakarlar.

Ovidius'tan Ammianus Marcellinus'a kadar (MS 5. yüzyıl), Karadeniz'e dökülen ırmakların birçok kez donması söz konusu olmasına karşın, hiçbir yazar bizzat denizin donmasından söz etmez. Irmakların donması konusunda örneğin Aelianus⁹ (MS 3. yüzyılın sonu) Tuna'nın tamamen donmasından ya da bu ırmağın taşındığı buz parçalarından sıradan bir şey olarak söz eder. "Buz parçaları kimi zaman o kadar yoğundur ki gemilerin ilerlemesini engeller ve uzun süre oldukları yere hapsolmalarına yol açar; öyle ki mürettebat gemiyi terk etmek ve bu yüzen kütleleri yayan aşarak ırmağı geçmek zorunda kalır." Aelianus tüm bunları, Neva'nın donmasından ya da buzların çözülmesinden söz eden bir St. Petersburglu rahatlığıyla anlatmaktadır.

Ammianus Marcellinus ise Karadeniz'e dökülen ırmakların donmasını saptamakla yetinmez, Karadeniz'in kuzey rüzgârına açık kalan tüm bölümünün genellikle son derece kalın bir buzla kaplandığını da ekler. Bu öyle bir kalınlıktır ki bu güçlü kütlelerin altında nehirlerin akmaya nasıl devam edebildiklerine ve o kalles kabuğun insanların ve hayvanların ağırlığını taşımaya nasıl yettiğine akıl sır ermez.¹⁰

Romalı tarihçinin bu gözleminin inandırıcılığının bir diğer nedeni, bilgin Scaliger'nin Ammianus Marcellinus hakkındaki yo-

⁹ Aelianus, *Hist. anim.*, XIV, 25.

¹⁰ "Ita perstringitur (Pontus Euxinus) gelu, ut nec omnium cursus subter volvi cre-dantur, nec per infidum et labile solum gressus hominis possit vel jumenti firmari". *Ammiani Marcellini quoe supersunt opera*, yay. J.-A. Erfurdt, *Lips.*, c. III, XXIV, s. 287.

rumlarında MS 401 yılında ve dolayısıyla yaklaşık bu tarihçinin yaşadığı zamanda,¹¹ Arcadius döneminde, Karadeniz'in neredeyse tamamen donduğunu, öyle ki ilkbahar geldiğinde bir ay boyunca Marmara Denizi'nde dev buzdağlarının görüldüğünü eklemesidir.

Ammianus Marcellinus'tan yaklaşık iki yüzyıl sonra yaşayan Iornandes de, Palus Maeotis'in (Azak Denizi) donmasından söz etmekte ve Don'da hiç buz olmadığını gözlemlemektedir.¹² Pomponius Mela da yüzyıllarca önce aynı gözlemde bulunmuştur. Romalı coğrafyacı Azak Denizi'nde, Boğaz'da ve Karadeniz'in bazı bölgelerinde görülen donmanın, yüksek debisi nedeniyle Don'u etkilemediğine dikkat çeker:

Ipsa Tanais adeo praeceps ruit, ut cum vicina flumina, tum Maeotis et Bosphorus, tum Ponti aliqua, brumali rigore durentur, solus aestus hiememque iuxta ferens, idem semper et sui similis incitatusque decurrat.¹³

II

Scaliger tarafından değinilen¹⁴ Karadeniz'deki büyük çaplı donmanın üzerinden yaklaşık iki buçuk yüzyıl geçer; bu arada tarih bize Karadeniz'de gözlenmiş benzer olaylardan söz etmez. Oysa aynı dönemde, Avrupa'nın batısında 401, 418 ve 441 kışları¹⁵ çok şiddetli geçmiş ve gerek 660'ta¹⁶ gerek 716'da¹⁷ İstanbul'da olağanüstü şiddette soğuklar hâkim olmuş, tüm çevre aylar boyunca karlar altında kalmıştır. Tarih Boğaz'ın donmasını ancak 739'da saptar.¹⁸ Bu olay kısa bir süre sonra ve özellikle de 753'te, Kons-

¹¹ Ammianus Marcellinus'un ölüm yılı tam olarak bilinmemektedir.

¹² Iornandes, *de Getorum orig. et rebus gest.*, böl. v.

¹³ Pomponius Mela, *de Situ orbis*, I, 10.

¹⁴ *Chronikon paschale*'de söz edilen de aynı olay olmalıdır; Scaliger büyük olasılıkla bu kaynaktan yararlanmıştır.

¹⁵ Schnurrer, *Chronik der Seuchen*, c. I, s. 113.

¹⁶ Teophanes, *Bonn baskısı*, c. I, s. 540 ve 670.

¹⁷ Nikephoros Patr., *Brevior rer. post Maur. gest.*, Bonn baskısı, s. 60.

¹⁸ Hammer, *Gesch. des Osm. Reichs*, 2. b., c. II, s. 784.

tantinos Kopronymos döneminde yinelenir. Bizanslı kronikçi Glykas¹⁹ bu olayın çok canlı bir tablosunu çizmiştir. Felaket, aynı imparatorun döneminde, 755'te bir kez daha görülür. Teophanes'in tanıklığına göre,²⁰ Karadeniz, İstanbul ve Çanakkale boğazları buzla kaplanmıştır. Bu olaya neden olan olağanüstü soğuk, aynı dönemde Avrupa'nın batısında pek hissedilmemiş gibidir; çünkü Latin kronikçileri bu konuya hiç değinmezler. Ama yedi yıl sonra aralık ayından başlayarak Avrupa'nın birçok noktasında kendini gösteren çok şiddetli bir soğuk dalgasından söz ederler²¹ ve Bizanslı tarihçilere göre bu soğuk dalgası tarihte rastlanan en çarpıcı donma olaylarından birine yol açmıştır. Gerçekten de Patrik Nikephoros 762 kışının İstanbul'daki korkunç sonuçları hakkında bize ilginç bilgiler verir. Bu konuda çizdiği canlı tablo,²² gerçeğin aslına uygun bir kopyası olduğu için (çünkü patrik hem çok sade hem gayet akılcı biçimde anlattığı olayları kendi gözleriyle görmüş bir tanıktır), daha da ilginçleşmektedir. Bu nedenle eski Yunanca aslına bağlı kalarak çevirdiğim bu anlatımı okuyucularıma sunarak onların affediciliğini fazla suiistimal etmiş sayılmayacağımı düşünüyorum:

Sonbaharın başında olağanüstü soğuklarla kış geliverdi; tüm sular dondu ve bu dönüşümün sadece tatlı sularda değil tuzlu deniz suyunda da ortaya çıkışı kent sakinlerini derinden etkiledi. Böylece yaklaşık

¹⁹ Glykas, Bonn baskısı, s. 493.

²⁰ Teophanes, Bonn baskısı, c. I, s. 540 ve 670.

²¹ Schnurrer, *Chronik der Seuchen*, c. I, s. 167.

²² Nikephoros, *Breviorum rer. post Mauret. gest.*, Bonn baskısı, s. 76. Kedrenos'un Karadeniz'in donmasına ilişkin betimlemesi (*Hist. compend.*, Bonn baskısı, c. II, s. 11) Nikephoros'un anlatımının kopyasından başka bir şey değildir. Çünkü Kedrenos bu olayı sadece patriğin belirttiği döneme yerleştirmekle kalmaz, yer yer Nikephoros'un bazı deyişlerini aynen kullanır ama bunları ondan aldığını da söylemez. Teophanes'in söz ettiği olay da Nikephoros'un anlatımının yinelenmesi olabilir; yalnızca Teophanes bir yıl şaşırmakta ve olay yılı olarak 763'ü vermektedir. Oysa Kedrenos'un çok haklı iddiasına göre olayın tarihi 762'dir çünkü bu tarihçi donmanın Konstantinos Kopronymos'un egemenliğinin 23. yılında yaşadığını ve bu prensin 739'da tahta çıktığını belirtmektedir. Kaynağının Nikephoros olduğunu açıklayan ama felaketin 764'te, Konstantinos Kopronymos'un egemenliğinin 23. yılında yaşandığını söyleyen bilgin Schnurrer de demek ki yanılmaktadır.

100 millik bir mesafede,²³ Karadeniz en kuzeydeki bölgelerde görülen benzeyen bir buzla kaplandı. Buz, nehirlerin büyük bir kesimini de ele geçirdi; Mesembria [Nesebar, Bulgaristan] ve Media kentlerinin yer aldığı sahil, yaklaşık 30 cubit²⁴ derinliğe kadar işleyen buzun kütlesiyle katı bir kütleye dönüştü. Ayrıca o kadar inanılmaz boyutta kar yağdı ki buzun üstü yaklaşık 20 cubit (9,26 m) kalınlıkta bir tabaka ile örtüldü²⁵ ve deniz ile sahil arasındaki tüm düzey farklılıkları yok oldu. Artık deniz ve kara tek bir beyaz örtü halinde birleşmişti. Karadeniz'in kuzeye bakan tüm kesimleri katılaştı ve özellikle Hazarlar ülkesi ile İskitler ülkesine komşu yöreler gerek insanlar, gerek hayvanlar açısından ulaşılmaz ve yaşanmaz yerler haline geldiler.

Bir süre sonra²⁶ bu harika kristal kabuk çok sayıda kütleye bölündü ve bunlar denizin ortasında piramitler gibi yükseldi. Rüzgârla sürüklenen pek çoğu Boğaz'ın Karadeniz'e açılan ağzına yakın bir yerde yapılmış, son derece güçlü bir hisar olan Daphnusia yakınında parçalanıp battılar; pek çoğu Boğaz'a hücum etti ve suyolunun tüm kıvrımlarını doldurup Avrupa sahilini Asya'ya bağladılar, iki kıta arasında öyle bir ulaşım yolu oluşturdular ki artık Boğaz'dan eskiden tekneyle geçildiğinden daha kolay bir şekilde yaya olarak geçiliyordu.

²³ Nikephoros ile Kedrenos'un Roma mili kullandığını ve Dureau de la Malle'a dayanarak (*Economie politique des Romains*, c. I, s. 439) Roma milinin bir buçuk kilometreye eşit olduğunu kabul edecek olursak, bu mesafe yaklaşık 150 kilometre yapar. Bu boyutta bir buz örtüsü Karadeniz'in tüm yüzeyini kaplamaktan çok uzaktı; bununla birlikte Nikephoros'un tasvirinden ve özellikle de Kedrenos'un ona eklediği birkaç ayrıntıdan, her ikisinin de Karadeniz'in tamamının donduğunu ifade etmek istedikleri anlaşılmaktadır; çünkü Kedrenos, Zykhis'dan (Karadeniz'in doğu kıyısı; büyük ihtimalle bugün Abhazların yaşadığı yerler) Tuna, Dinyeper ve Dinyester nehirlerine ve oradan da kıyı boyunca Mesembria'ya kadar insanların ve hayvanların üzerinde gidip gelebileceği sağlam bir yol olduğunu belirtmektedir. Ancak bu sonuncu kent aşağı yukarı Varna ile Burgaz arasındaki bugünkü Missivri kasabasının yerinde olduğuna ve Nikephoros Mesembria'ya kadar gelen yolu bugünkü Midia'nın yerinde olması gereken Media'ya kadar uzattığına göre, Karadeniz yüzeyinin aşağı yukarı tamamının buz tuttuğu söylenmiş olmaktadır. Çünkü Media İstanbul Boğazı'nın kuzey ucunun yaklaşık 120 km kuzeyindedir.

²⁴ Eskiçağ'dan Yakınçağ'a dek kullanılan, dirsekten parmak ucuna kadar mesafeyi esas alan bir uzunluk ölçüsü. Farklı tanımlarına göre 449 ila 530 mm arasında olduğu bilinir (e.n.).

²⁵ Coudée'yi, Dureau de la Malle'in kabul ettiği gibi 0,463 m'den hesaplırsak, 13.890 m çıkar; Kedrenos, (*Economie politique des Romains*) o sırada Karadeniz'i kaplayan buzun kalınlığının, üstündeki kar tabakasını da hesaba katarak, 50 coudée ya da 21,150 m olduğunu söylemektedir.

²⁶ Kedrenos'a göre bu olay şubat ayında gerçekleşmişti.

Boğaz'a biriken buz kütleleri fazla vakit yitirmeden Propontis'e [Marmara Denizi] doğru akın etti ve hatta Abydos'a [Naraburnu, Çanakkale] ulaştılar. Orada öyle mükemmel bir şekilde birleştiler ve tek bir taş oluşturunca yan yana geldiler ki Propontis de deniz görüntüsünü kaybetti. Bu çok büyük buzdağlarından biri Konstantinopolis Kalesi'nin dibinde karaya vurdu ve surları öyle bir şiddetle sarstı ki içeridekiler büyük bir heyecana kapıldılar. Buzdağları, önce kalenin dibine yığıldı, sonra tüm çevreyi işgal etti. Ve kent surlarıyla aynı yüksekliğe erişecek denli biriktiler; öyle ki kent sakinleri limandan çıkıp bu buzdağlarını yayan aşarak Konstantinopolis Kalesi'nden karşıda Galata Şatosu'nun bulunduğu tarafa geçebiliyorlardı.

III

Karadeniz'in 762'deki bu çarpıcı donma olayı Avrupa'nın geri kalanında olağanüstü bir sıcaklık düşüşüyle çakışmış gibi gözükmemektedir. On beş yıl sonra ise (787'de) Batılı yazarlar İtalya'da tamamen anormal bir soğuk dalgasına işaret ederken,²⁷ Karadeniz Havzası bu soğuğu hissetmemiş gibidir, çünkü Bizanslı tarihçiler bu konuya hiç değinmezler. Bu olay ancak 9. yüzyılda yinelenir; gerçekten de 800 yılında Karadeniz önemli sayılabilecek bir derinliğe kadar donmuştur.²⁸ O dönemde Karadeniz Havzası'na hâkim olan sert kışın tüm Avrupa'yı da şiddetle kırıp geçirdiği anlaşılmaktadır; Avrupa açısından 9. yüzyıl en buzlu mevsimlerden biri olarak kaydedilebilir. 820'de Tuna, Elbe ve Ren nehirleri bir ay boyunca çok kalın ve çok sağlam bir buzla kaplanmıştı. Kronikçiler Avrupa'da birçok aşırı sert geçen kış saptamaktadır. Bunlar arasında en dikkat çekici olanlar 832, 855, 859, 864 ve 880 kışlarıdır. Bu korkunç kışlar arasında özellikle 859 kışı üzerinde durmaya değer, çünkü Adriyatik Denizi tamamen buzla örtülmüş ve İtalya yüz gün boyunca karlar altında kalmıştır.²⁹ Bizanslı yazarların suskunluğu Adriyatik'teki donmanın Karadeniz'de hiçbir benzer olayla çakış-

²⁷ Schnurrer, *Chronik der Seuchen*, c. I, s. 169.

²⁸ Schnurrer, *Chronik der Seuchen*, s. 170.

²⁹ Schnurrer, *Chronik der Seuchen*, s. 178.

madığını göstermektedir. Oysa her iki havzada benzer atmosfer koşulları hâkim olsaydı, Karadeniz'in yakınlığı ve donmaya daha elverişli olması nedeniyle orası da donabilirdi.

Karadeniz bir sonraki yüzyılda yeniden donmuştur, Bizanslı Glykas ve Logothetes Simeon [Metaphrastis] bu dönemde kısmi de olsa dört donma olayına işaret eder: İmparator Romanos devrinde, 928 ve 934'te,³⁰ İmparator Nikephoros Phokas devrinde³¹ ve II. Basileios devrinde.³² Ancak son iki olayı nakleden Glykas tam tarihlerini vermemekte, bu nedenle onları bu yüzyılda Batılı kronikçiler tarafından Avrupa'nın geri kalanında saptanmış büyük soğuk nedeniyle, özellikle de 993 yılındaki gibi bu imparatorların egemenliklerine denk düşen kışlarla karşılaştırma imkânı kalmamaktadır.

Avrupa 10. yüzyılda birçok sert kış yaşamıştır. Örnek olarak, hepsi ya Romanos dönemindeki iki Boğaz donmasından önce, ya da bu iki donmanın arasında yer alan 912, 927, 940, 943 kışları sayılabilir. Glykas'ta, yukarıda da belirttiğimiz gibi, daha kesin kronolojik bilgiler olmayışı üzücüdür, çünkü diğer birçok kronikçinin 1011 olarak saptadığı Boğaz donmasının bu Bizanslı yazarın II. Basileios döneminde olduğunu söylediği (bu imparator 1028'de ölmüştür) donma ile aynı olay olup olmadığına karar vermenin imkânı yoktur. Ne olursa olsun, 1011 olayı o yıl hissedilen olağanüstü bir sıcaklık düşmesinin sonucu gibidir ve bu düşüş sadece tüm Avrupa'da değil,³³ Doğu'da da gözlenmiş, Nil'in bereketli suları bu kez buz parçaları taşımıştır.³⁴

IV

1011'den sonraki iki yüzyılda, tarih Karadeniz'de başka hiçbir donma olayı saptamamaktadır; tek istisna 1068 yılında tamamen donan Kimmer Boğazı'dır [Azak Denizi'ndeki Kerç Boğazı]. Ancak

³⁰ Hammer, *Gesch. des Osm. Reichs*, 2. b., c. IV, s. 485.

³¹ Glykas, *Annal.*, Bonn baskısı, s. 577. Nikephoros Phokas 963'ten 969'a ve II. Basileios da 976'dan 1028'e kadar tahtta kaldılar.

³² Glykas, *Annal.*, s. 510.

³³ Schnurrer, *Chronik der Seuchen*, c. I, s. 200.

³⁴ Michaud, *Hist. des Croisades*, c. I, s. 41.

1232'de İmparator Dukas'ın egemenliğinde Bizanslı yazarlar yeni ve benzer bir olguya değinirler;³⁵ halbuki 221 yıllık bu arada gerek Avrupa'da, gerek Doğu'da çok soğuk geçen birçok kış yaşanmıştır. Anlaşılan bunların etkileri Karadeniz'e dek uzanmamıştır. Örneğin 1117'de ve Boğaz'ın 1011'deki donmasından yedi yıl sonra, Bağdat'a o kadar inanılmaz miktarda kar yağmıştır ki kar yüksekliği insan boyuna erişmiş³⁶ ve 14 gün boyunca yerden kalkmamıştır. Almanya'da 1043 yazı da çiftçileri hasatlarıyla beraber örten bir kar yağışıyla kayıtlara geçmiştir; 1076 kışında ise Ren Nehri tamamen donmuştur. Fransa'da 1113 yılının kışı korkunç bir şiddette geçmiş ve ardından öyle sıcak bir yaz gelmiştir ki anlatıldığına göre kurumuş ağaçlar yakıcı güneş ışınları altında kendiliklerinden tutuşmuşlardır. 1124, 1126, 1127, 1129, 1179 ve 1210 yıllarında da Avrupa'nın birçok noktası olağanüstü düşük kış sıcaklıklarıyla başa çıkmak zorunda kalmıştır. İmparator Dukas döneminde Boğaz'ın donmasına neden olan sert kış gelince, Avrupa'nın diğer bölümlerindeki hiçbir aşırı soğuk dönemine denk düşmemektedir; ama İstanbul'da bu çok soğuk kışın öncesinde çok sıcak bir yaz (1231 yazı) ve bu olaydan kısa bir süre sonra, 1234'te, İtalya'da öyle sert bir kış yaşanmıştır ki Adritik'i buz üstünden yürüyerek geçmek mümkün olmuştur.³⁷ Böylelikle 385 yıllık bir zaman dilimi içinde ikinci kez, Karadeniz'de aynı olay görülmeden, bu deniz buzla kaplanmıştır; buna karşılık aynı olay iki yıl önce Karadeniz'de yaşanmış, o zaman da Adriyatik'te hissedilmemiştir.

V

1232'den sonra, Karadeniz Havzası'nda başka bir donma olayına rastlanmadan dört yüzyıl geçer. Olay ancak Sultan II. Osman devrinde,³⁸ 1620 kışında yinelenir; ocak ayı sonunda kalın bir buz

³⁵ Hammer, *Gesch. des Osm. Reichs*, 2. b., c. IV, s. 485.

³⁶ Hammer, *Gesch. der Ilkhane*, c. I, s. 120.

³⁷ Schnurrer, *Chronik der Seuchen*, c. I, s. 263.

³⁸ Hammer, *Gesch. des Osm. Reichs*, c. II, s. 787. Schnurrer'in bir yıl sonraya, 1623'e yerleştirdiği olay büyük olasılıkla aynı şeydir: Tanınmış Osmanlı tarihçisi tarafından

tabakası Boğaz'ı kaplar ve insanların Avrupa'dan Asya'ya yayan geçmelerine olanak verir. Ama Boğaz'ın bu iki donuşunu (1232 ve 1620) birbirinden ayıran 388 yıllık arada Avrupa'da ortalığı kırıp geçiren yirmi çok sert kış vardır.³⁹ Anlaşılan bu kışlar Karadeniz Havzası ve Boğazlar üzerinde hiçbir etki yapmamıştır. Bununla birlikte aşırı soğuk 1341 ve 1342 kışları çok geniş bir alana yayılmış ve İstanbul'da da hissedilmiştir. Çünkü aynı dönemde Nikephoros Gregoras'ın belirttiği olağanüstü soğuklarla çakışmaktadır. Ama Gregoras Karadeniz'de hiçbir donma olayından söz etmez.⁴⁰

Yoğun soğukların aşağı yukarı tüm Avrupa'yı dondurduğu, Tuna ve Ren nehirlerinin, en ağır arabaların bile üstlerinden geçebildiği sağlam kütlelere dönüştükleri 1513⁴¹ yılında da Bizanslılar herhangi bir donma olayından söz etmemektedirler.⁴²

Biraz önce de gördüğümüz gibi, Boğaz'ın 1232 ve 1620'deki iki donuşu arasında dört yüzyıl akmıştı. Ancak, 1620'deki donma 1669'da çok daha küçük bir ölçekte de olsa yinelenildi,⁴³ daha küçük diyoruz çünkü vakanüvisler sadece buz parçalarından söz eder. Boğaz'ın donmadığı bu 49 yıllık arada, tüm Avrupa ve hatta Amerika korkunç soğuklarla, özellikle de 1642, 1658 ve 1667 soğuklarıyla karşı karşıya kalmıştı.

verilen tarih daha güvenilirdir çünkü verilerini daha otantik kaynaklardan derlemekte, Türk vakanüvislerinin otoritesinden, söz ettiği olayların görgü tanıklarından yararlanmaktadır.

³⁹ Sırasıyla: 1292, 1322, 1323, 1341, 1342, 1358, 1363, 1399, 1402, 1407, 1408, 1421, 1433, 1434, 1457, 1491, 1506, 1513, 1514, 1534 ve 1607 kışları.

⁴⁰ İşte Nikephoros Gregoras'tan İstanbul'da 1342 kışında yaşanan şiddetli soğuğa ilişkin bu ilginç bölümün çevirisi (*Hist. Byzant.*, XII, 15): “Yeryüzü Oğlak burcundan çıkıp Kova burcuna girdiği sırada, çok sakın bir gecede inanılmayacak kadar çok kar yağdı; bu karın ağırlığı kentin ve çevresinin ağaçları üstüne öyle bir çöktü ki sabah kalkan insanlar çok garip bir görüntü ile karşılaştılar: Ağaçların tüm dalları budanmıştı, çıplak ve zayıf gövdeleri özel olarak yontulmuş ve yere saplanmış kazıklar gibi duruyorlardı”. Bir sonraki yılın kışına gelince, Nikephoros Gregoras çok sert geçtiğini söylemekle yetinip başka bir özelliğe değinmiyor. 1341 yılının kış mevsiminin de aşırı soğuk yaptığını belirtiyor; bu durumda İstanbul'da aşırı soğuk üç kışın art arda kesintisiz bir dizi oluşturdukları anlaşılıyor: 1341, 1342 ve 1343.

⁴¹ Bizans İmparatorluğu 1453 yılında, İstanbul'un fethiyle yıkılmıştır. Yazar schven 1513 yazmış olabilir (ç.n.).

⁴² Schnurrer, *Chronik der Seuchen*, c. II, s. 62.

⁴³ Schnurrer, *Chronik der Seuchen*, s. 206.

1667'de Mısır bile bu ani sıcaklık düşüşlerinin etkisini hissetti. Çünkü yaz ortasında (28 Temmuz), bazılarının ağırlığı 1 kiloya yaklaşan ve büyük zarara yol açan buz parçalarının yağdığı görüldü. Diğer yandan, Boğaz'da donma olaylarına neden olan 1669 kışının Avrupa'nın geri kalanında da çok sert geçtiği anlaşılmaktadır.

VI

1669 ile 1775 arasında kalan zaman diliminde tarih Karadeniz Havzası'nın güney bölgelerinde hiçbir donma olayına değinmiyor. Oysa bu 86 yıllık zaman aralığında çok soğuk kışlar ne Avrupa, ne Asya, ne de Amerika'da eksik olmuştur⁴⁴ ve Boğaz'da buzların belirmesiyle ortaya çıkmasalar da İstanbul da bu kışların etkisini hissetmiştir (özellikle 1750'de). Donma olayına ise ancak 1755'te ve Avrupa'nın geri kalanında hiçbir sert kışın görülmediği bir dönemde rastlanır. Türk vakarıvisleri⁴⁵ III. Osman döneminde (16 Şubat) Haliç'te Defterdar'dan Sütlüce'ye kadar olan mesafeyi yürüyerek gitme olanağı veren kesintisiz bir buz örtüsünden söz eder.

Sadece Haliç'in tamamını değil Boğaz'ın güneyindeki bir bölümünü de kaplayan sürekli bir buz örtüsünün suyolundan epey içeriye uzandığını ve belki de kuzey rüzgârının etkisine çok açık olan kuzey ağzına dek ulaştığını düşünmek yerinde olacaktır. Her ne olursa olsun, 1755 kışı Boğaz'ın tamamının olmasa bile en azından büyük bir bölümünün donmasıyla ayırt edilmektedir. Bu çarpıcı olay, tam da Lizbon yıkımıyla meşhur yıla denk düşmektedir. Boğaz sularının donması, sadece Lizbon'un değil, yerküremizin bilinen tüm bölümlerinin yüzeyinde yerkabuğunun şiddetle sarıslamasından sadece dokuz ay öncesine rastlamaktadır.⁴⁶

⁴⁴ 1669 ile 1755 arasındaki çok sert kışlar arasında şunlar sayılabilir: Danimarka sahillerinin bir bölümünde denizin donmasıyla ayırt edilen 1670 kışı (Schnurrer, *Chronik...*, c. II, s. 207) ve 1673, 1695, 1697, 1705, 1709, 1716, 1729 kışları (Tuna'nın üç kez donması), 1740 (özellikle Avrupa'da), 1741 (özellikle Amerika'da), 1742, 1744 ve 1750.

⁴⁵ Hammer, *Gesch. des Osm. Reichs*, 2. b., c. IV, s. 485.

⁴⁶ 1755'te (1 Kasım) ve 1761'de (31 Mart) Lizbon'u yerle bir eden sarsıntılar sadece Avrupa, Asya, Amerika anakaralarında değil, büyük bir çalkantı içine giren tüm Atlas Okyanusu'nda hissedildi.

VII

1750 donmasından sonra sadece 68 yıl geçer ve İstanbul'da aynı türde bir olay yinelenir (1823). Göreceli olarak fazla uzun sayılmayacak bu arada Avrupa'nın özellikle kuzey ve orta bölgelerini kasıp kavuran aşırı soğuk uzun bir kış dizisi yaşanmış ama Karadeniz'in güney kıyıları bundan pek etkilenmemiştir. Bu dönemin kışlarının süreklilik, yayılım ve şiddet açısından verdikleri örneklerle karşılaştırılabilecek başka örnekler de meteoroloji yıllıklarında oldukça azdır. Bu özelliklerden ilkin, sürekliliği öne çıkarmak için, 1768 ile 1816 arasında geçen 48 yılda tam 20 sert kışın birbirini izlediğini, bunların arasının ancak iki kez 8 yıla çıktığını, onun dışında araların hep iki, dört yıl arasında kaldığını, bazen de hiç ara olmadığını hatırlatmak yeterli olacaktır.⁴⁷

Gerçekten, buzul dönemi olarak adlandırılabilir bu dönemin niteliklerini belirleyen soğukların şiddetine ve coğrafi yayılımına gelince, Avrupa'nın en farklı ülkelerinden alınmış bu sayılar oldukça açık bir fikir vermektedirler: 1776'nın 27 Ocağı'nda termometre Leipzig'de -28,7'yi; Montdidier'de -22,5'i; Nancy'de -21,2'yi; Paris'te -20'yi; Viyana'da -21,5'i gösteriyordu.⁴⁸ 1784'te Aralık sonundan şubat sonuna kadar Avrupa'nın birçok yöresindeki tüm nehirler dondu. 1785'te İngiltere'de, 18 Ekim'den 14 Mart'a kadar 146 günün sadece 26'sı don yapmadan geçti; Almanya'da (Waldheim'da) termometre (27 Şubat) -29,2'ye indi; Paris, Napoli ve İspanya'nın birçok kentinde soğuk dayanılmaz bir şiddete ulaşmıştı.⁴⁹ 1789'da Avrupa'nın birçok yöresinde termometre -25'e indi.⁵⁰ 1802'de İngiltere ve Almanya karlar altında kaldı ve Stuttgart'ta termometre -26,2'yi gösterdi.⁵¹ 1803'te aşırı bir soğuk dalgası Av-

⁴⁷ 20 sert kış şu yıllara denk düşmektedir: 1768, 1775, 1776, 1778, 1779, 1780, 1784, 1785, 1786, 1789, 1793, 1797, 1799, 1800, 1802, 1808, 1810, 1812, 1813 ve 1816.

⁴⁸ Schnurrer, *Chronik der Seuchen*, c. II, s. 366.

⁴⁹ Schnurrer, *Chronik der Seuchen*, s. 387.

⁵⁰ Schnurrer, *Chronik der Seuchen*, s. 395.

⁵¹ Schnurrer, *Chronik der Seuchen*, s. 444. 1802'nin korkunç kışının ardından tropikal sıcakların yaşandığı bir yaz geldi ve termometre Paris'te 37,5'e, Viyana'da 35'e çıktı.

rupa'nın hem kuzeyini hem güneyini kasıp kavurdu ve 1 Ocak'ta Bialystok'ta (Galiçya) -48, St. Petersburg'da 12 Mart'ta -23,7, Yekaterinburg'da 11 Mayıs'ta -24 derecelik sıcaklıklar saptandı; Livorna'da deniz dondu.⁵² 1808'de sert kış bu kez Avrupa'nın güneyinde ve özellikle de İtalya'da yoğunlaştı; 27 Şubat'ta Napoli kenti karla örtüldü ve tüm çeşmeler buz bloklarına dönüştüler. Aynı şekilde Fransa'nın güneyinde, Beaucaire yakınında Rhone nehri dondu.⁵³ Bir sonraki kış (1809) aynı olaylar yineleni ve termometre Napoli'de -9,7'ye, Litvanya'da -35'e, St. Petersburg'da -42,2'ye indi; Moskova'da cıva dondu.⁵⁴

Son olarak 1812'de kış tüm Avrupa'da yine sert geçti ama bu sertlik genellikle coğrafi konumlarla ters orantılı oldu. Örneğin 11 Ocak'ta Napoli'de termometre -11,2'ye kadar inerken, aynı gün Stuttgart'ta sadece -6,2'yi gösteriyordu.⁵⁵

18. yüzyılın sonundan 1816'ya kadar geçen ve sanki tüm Avrupa'da aşırı kış soğuklarını bildik bir durum haline getirmeye çalışan çarpıcı dönem hakkında verdiğim bu kuşbakışı bilgiler, Rusya'da Fransız ordusu için ölümcül sonuçlar yaratan o meşhur 1812 kışının hiç de beklenmedik ve olağanüstü bir şey olmadığını kanıtlamaktadır. Hiçbir hükümdar, sert kışlar açısından, I. Napoléon kadar bereketli bir dönem yaşamamış ve kimse onun kadar bu anormalliklerin ne kadar ısrarla sürdüğünü gözlemleyecek ve bunları yirmi yıldır Avrupa'nın tepesinde sallanan bir tehdit olarak dikkate almanın gerekliliğini bilecek konumda olmamıştı; çünkü ilk gençliğinden talihsiz Rusya seferinin 24 ay öncesindeki 1810 yılına kadar, I. Napoléon Avrupa'nın çeşitli yörelerinin alışılmış iklimine dayanan meteorolojik tahminlerin sürekli altüst oluşlarını yaşamıştı. Bu tür deneylerden ve böylesi uyarılardan sonra, en bayağı bir temkinlilikle bile davranılsa, sadece Rusya'nın içine yürümek değil, İtalya'dan geçmek bile söz konusu olsa, cephane ve üniforma kadar kürk ve içi kürklü çizmeler götürmek gerektiği ortadaydı; çünkü İtalya'da arka arkaya iki yıl (1808 ve 1809) Napoli

⁵² Schnurrer, *Chronik der Seuchen*, s. 450.

⁵³ Schnurrer, *Chronik der Seuchen*, c. II, s. 476.

⁵⁴ Schnurrer, *Chronik der Seuchen*, s. 482.

⁵⁵ Schnurrer, *Chronik der Seuchen*, s. 503.

karlar altında kalmış ve 1812'de bu kentte termometre -11,2'ye kadar düşmüştü. Göreceli olarak bakıldığında, Napoli açısından bu derece, o çok sözü edilen ve sadece kendilerine ait olmayan bir sorumluluğun yüklendiği Moskova soğuklarından çok daha şiddetli bir soğuğa denk düşmektedir.

VIII

Bir yandan 1755 ile 1824 arasında yer alan dönem hakkındaki bilgilerin bolluğu, diğer yandan bu bilgilerin çok sayıda ve çeşitli ülkelerden toplanmış oldukları göz önüne alındığında, bu tür olaylar Karadeniz Havzası'nda da görülmüş olsa, kesinlikle atlanmazdı. Bu nedenle çağdaş yazarların bu konuda Karadeniz bölgesine ilişkin suskunlukları Avrupa'yı ve Yeni Dünya'nın bir bölümünü donduran bu uzun soğuklar sırasında Karadeniz'de donma olayı görülmediğini kanıtlar. Bu aşırı soğuk döneminin Karadeniz Havzası üzerinde de bir etki oluşmasını sağlayacak tüm elverişli koşulları sunması nedeniyle, bu olgu daha da çarpıcı bir boyut kazanmaktadır. Çünkü söz konusu sert kışların çoğu, özellikle de 1768 ile 1816 arasında kalan zaman diliminde Avrupa'yı bunaltan kışlar çok geniş bir yayılımına sahiptir ve Karadeniz'e komşu bölgelerde de örneğin Macaristan, Trakya vb etkileri hissedilmiştir. Ayrıca daha önce de belirttiğim gibi, bu anormal kışların en dikkat çekici yönleri hem şiddetleri hem sıklıklarıdır. Ama Karadeniz üzerinde örneğin 1823 kışı bu uzun buzul kışları dizisi sona erdikten sonra yaşanır: Karadeniz'in kuzey kesimi tamamen donar, öyle ki Kerç'ten Taman yarımadasına yürüyerek gidilebilir.⁵⁶ Haliç'in bir bölümü de donar ve Boğaz'da buz parçaları dolaşır. Bu kez (1823) Karadeniz'deki donma olayı Avrupa'nın geri kalanındaki aşırı soğuk bir döneme denk düşmüş gibidir. Çünkü 21-26 Şubat arasında Hamburg'da sıcaklık -30'dur; Berlin'de 24-26 Ocak arası -23,7 olmuş, bir kez de -35'e inmiştir; Bükreş'te uzun süre -23,7 ile -25 arasında dalgalanmış; İsveç'te -37,5 ve hatta -50'ye dek inmiş; St. Petersburg'da ise -11,2'nin üzerine hiç çıkamamıştır. İspanya ve Portekiz karla kaplanmıştır.⁵⁷

⁵⁶ Schnurrer, *Chronik der Seuchen*, s. 611.

⁵⁷ Schnurrer, *Chronik der Seuchen*, s. 611.

İstanbul limanının donmasından 16 yıl sonra, 1823'te, benzer bir olay yeniden yaşanır; 6 Şubat 1849'da Haliç'in tersaneye ve daha ileride Kâğıthane'ye uzanan kesimleriyle, Humbaracı Kışlası'nın Feshane'ye bakan bölümünün bir buz ovasına dönüştüğü görülür.⁵⁸

Boğaz'da görülen en son ve en yakın tarihli donma olayı 1862 yılındadır: 9 ve 10 Ocak'ta, Ritter'in de işaret ettiği gibi, Haliç iki köprü arasında donar. İstanbul'da çok sert geçen 1862 kışı, yine Avrupa'nın batısında dondurucu bir soğuk etkisi hissedilmeden Karadeniz Havzası'nda ve onun hemen kuzeyindeki bölgede sıcaklıkta çok büyük bir düşüşün gözlemlendiği bir örnek daha oluşturması açısından çok çarpıcıdır. Örneğin 9 Aralık 1862'de Moskova'da termometre -30 dereceyi gösterirken, sadece Fransa'da ve İngiltere'de değil, bu soğuk hava merkezine çok yakın olan Viyana'da bile, kış mevsimi neredeyse anlaşılmadan geçip gider.

IX

Karadeniz'deki donma olayları hakkında elimizdeki tarihsel bilgilere kısaca bir göz gezdirdikten ve onları Avrupa'nın diğer bölümlerinin aynı dönemdeki meteorolojik durumuyla karşılaştırdıktan sonra, bana artık tüm bu dağınık olayları özetlemek ve onlardan sonuçlar çıkarmak kalıyor. Ancak, bütünü içinde bakaçağım Karadeniz Havzası'na ilişkin genel verilere geçmeden önce bu yöreye ilişkin tarihsel bilgileri tamamlamak amacıyla bu geniş havuzun çeşitli bölgeleriyle ve oraya dökülen nehirlerle ilgili bazı özel gözlemler ekleyeceğim. Bu ayrıntılar sonuçlarına temel oluşturması gereken unsurları çoğaltacak ve sağlamlaştıracaklardır. Karadeniz'in çok sayıdaki havza arasından sadece Azak Denizi'ni; Karadeniz'e dökülen çeşitli su yolları arasından sadece Tuna'yı seçeceğim, çünkü her ikisi de bizi ilgilendiren açılardan bazı ilginç gözlemlere konu olurken, bu denizin diğer bölümleri ve ona dökülen sular gözlem malzemesi olmaları açısından daha yetersizdir.

Çarlık Rusyası'nda dev ölçeklerde meteorolojik gözlem yapılmasına, Kupfer'in tüm yeteneğinin ve yorulmak bilmez etkinliğinin

⁵⁸ *Journal de Constantinople*, 14 Şubat 1849.

bu gözlemlere kattığı hıza karşın, Azak Denizi'ndeki donma olayları hakkında henüz kesin verilere sahip değiliz. Önemli hizmetleri tüm Avrupa'da haklı olarak büyük bir değer bulan bu seçkin bilgin, benim isteğim üzerine bu konuda gerekli bilgileri vermeyi kabul etti. Ben de Azak Denizi'ndeki donma olayları hakkındaki bu bilgilerin ancak yaklaşık bir fikir verebileceğini de belirterek onları aşağıdaki tabloda toparladım. Gerçekten de bu olaylar bu denizde, deniz ulaşımının açık ya da kapalı oluşuna her zaman kesin bir biçimde uymamakta; söz konusu bilgiler ise sadece deniz ulaşımının yapılıp yapılamamasına dayanmaktadır. Sonuç olarak, donma süresini ve bu donmanın hangi zamanlarda başlayıp hangi zamanlarda sona erdiğini kesin bir biçimde belirtmemektedirler.⁵⁹

TABLO I. AZAK DENİZİ'NİN DONMUŞ YA DA ÇÖZÜLMÜŞ DURUMDA BULUNDUĞU DÖNEMLER

Yıllar	Donmalar	Yıllar	Çözülmeler
1816	26 Kasım	1817	4 Mart
1818	31 Ekim	1820	4 Nisan
1819	10 Kasım	1825	2 Nisan
1820	20 Kasım	1825	2 Nisan
1821	1 Kasım	1828	26 Mart
1822	1 Kasım	1829	1 Nisan
1823	14 Ocak	1830	1 Nisan
1827	22 Aralık	1831	5 Mart
1828	22 Kasım	1833	6 Nisan
	11 Aralık'ta bir kuzey rüzgârıyla deniz buzlarından kurtuldu ama 14'ünde yeniden dondu.		
1831	1 Ocak-8 Şubat-1 Mart		
1832	1 Kasım		

⁵⁹ Bu verilerin bana 1855'te teslim edildiğini, dolayısıyla Kupfer'in elinde bugün çok daha fazla sayıda ve doyurucu belge bulunması gerektiğini de eklemeliyim.

TABLO II. TAGANROG'DA DENİZİN ULAŞIMA AÇIK YA DA KAPALI OLDUĞU DÖNEMLER

Yıllar	Açılma	Kapanma	Yıllar	Açılma	Kapanma
1840	6 Nisan	22 Kasım	1847	31 Mart	12 Kasım
1841	12 Nisan	6 Aralık	1848	13 Mart	24 Kasım
1842	19 Mart	8 Aralık	1849	5 Nisan	22 Kasım
1843	25 Şubat	11 Aralık	1850	5 Nisan	22 Kasım
1844	25 Şubat	7 Kasım	1851	17 Mart	10 Aralık
1845	7 Nisan	8 Aralık	1852	26 Mart	1 Aralık
1846	20 Mart	19 Ekim	1853	19 Şubat	8 Aralık

Bildiğim kadarıyla şimdiye kadar Azak Denizi kıyısındaki herhangi bir yerle ilgili hiçbir meteorolojik gözlem dizisi yayımlanmamıştı; bu nedenle bu yörenin iklimini oluşturan unsurlar hakkında bir görüş formüle etmek için henüz erkendir. Sadece içlerinde Doktor E. D. Clarke'ın da adını sayabileceğim, Taganrog'u ziyaret eden birkaç ciddi gezginin söylediğine göre, bu iklimde doğu rüzgârının çok önemli bir yeri olduğunu belirtmekle yetineceğim. Bu İngiliz bilgin⁶⁰ Azak Denizi'nde kuzey rüzgârının az görüldüğünü, güney rüzgârının ise hiç bilinmediğini, buna karşılık doğu rüzgârının egemen olduğunu ve şiddetinin kimi zaman suları geri itip deniz dibini kupkuru ortaya çıkarabilecek kadar arttığını bildiriyor; o zaman Taganrog sakinleri bir kıyıdan ötekine, yaklaşık 4 İngiliz mili (6,4 km) boyunca yürüyerek geçebilirler. Doktor Clarke'ın dediğine göre bu, insanın hayatıyla ödeyebileceği çok tehlikeli bir yığıtlık gösteresidir çünkü sular çok büyük bir hızla geri gelip boşalttıkları yeri yeniden örtebilirler. Clarke'ın bu olaya gözleriyle tanık olduğunu söylemesine karşın bu tanıklığın tüm sorumluluğunu şimdilik ona bırakmak istemem.

Azak'ta denizcilik yapan herkesin bildiği ve benim de bizzat olay yerinde birçok kez gözlemleyebildiğim bir şey bu denizin çok

⁶⁰ *Travels*, kısım I, böl. XIV.

sığ olduğudur: Bu da ticaret için ciddi bir engeldir; çünkü su salması biraz büyük olan gemiler hemen her zaman Taganrog'un hayli açığında demirlemek zorunda kalırlar. Don tarafından taşınan çökeltiler de Azak Denizi'nin dip düzeyini yükseltmeye katkıda bulunmaktadır ve bir gün büyük bir bölümünü tamamen doldurma olasılıkları da vardır. Bu göreceli dip yükselmesi Aristoteles'ten⁶¹ ve Polybios'tan⁶² çok ilginç bölümlerin kanıtladıkları gibi, eskilerin de dikkatini çekmişti. Her ikisi de Don Nehri'nin (*Tanaïs*) Azak Denizi (*Palus Maeotis*) içinde çok büyük deltalar yarattığını, bu nedenle bu denizin dibinin büyük bir hızla yükseldiğini ve orada görülen gemilerin eskiden var olan gemilere göre daha küçük boyutlu yapıldıklarını belirtirler.

Azak Denizi'nde son derece sık rastlanan donma olayları, Kırım sahilleri boyunca pek görülmez. Bilgin dostum Bay Kupfer'den öğrendiğime göre, Bay Steven Kırım'da oturduğu 30 yıl boyunca sadece bir tek kez, Ocak 1813'te Nikita çevresinde Karadeniz'in bazı yerlerde buz parçalarıyla örtüldüğünü, bu buz parçalarının çok geniş bir alana yayılmadıklarını görmüştü. Başka bir benzeri yaşanmayan bu olay en sert kışlarda bile yinelenmemiş, değişik ve kırılğan yüzeyler halinde beliren buzlanma ancak kıyı yakınında yığılı duran taşların üstünü kaplamıştı.

Kırım'dan batıya doğru gidildikçe, Odessa Körfezi'nde donma olayları sıklaşır ve yaygınlaşır. Ama Azak Denizi'ndeki kadar gelişkin ve sık olarak belirmezler. Aslında Odessa Körfezi'nin arka arkaya birçok yıl tamamen donması az rastlanan bir şey değildir. Ama buz örtüsü hiçbir zaman bölge sakinlerinin ufukta denizi görmelerini engelleyecek kadar yaygınlaşmaz. Ayrıca bu buz, atları ya da diğer hayvanları çekebilecek kadar sağlam değildir. Ama Odessa Körfezi'nde buzun ortalama kalınlığını saptamaya yarayacak kesin ölçümlerin yapıldığını sanmıyorum.

Odessa Körfezi'nden Karadeniz'in batı kıyı şeridi boyunca batıya doğru ilerlendikçe, donma olayları yayılımlarını giderek yitirir-

⁶¹ *Meteor.*, I, 14.

⁶² *Polybios*, L. IV.

ler ve Tavrida⁶³ sahilleri boyunca görüldüğü gibi genellikle dar ve yerel buz şeritlerine indirgenirler. Tuna boyunca ya denize döküldüğü yerden Viyana'ya kadar çıkararak, ya da bu başkentten Karadeniz'e kadar inerek yinelediğim nehir yolculukları sırasında olay yerinde edinebildiğim tüm bilgilerden bu durumun Karadeniz'in batı sahilleri civarında neredeyse hiçbir zaman Tuna ağzına kadar uzanmadığı ortaya çıkmaktadır; öyle ki nehrin Sulina ya da Kili yakınında donması çok ender görülen bir şeydir ve hatta günümüzde hiçbir zaman tam olarak saptanamamıştır.

Buna karşılık, bu olaylar nehrin Viyana ile Kalas arasında kalan bölümünde yoğun bir biçimde yaşanmaktadır. Bu olay herkes tarafından bilinmesine karşın ancak çok kısa bir süredir kesin bilimsel gözlemlere konu olmuştur ve bilgin dostum Haidinger'in bana bu ilginç konuda ilettiği verilerin fizikçilerin de dikkatine layık olduğunu düşünüyorum.⁶⁴

Tuna'nın aşağı bölümü, bizim özel inceleme konumuz olan Karadeniz'e yakın olduğu için aşağıdaki tabloda önce Kalas'ın Tuna'ya yakın yörelerine ilişkin gözlemleri aktaracağız.

⁶³ Rusya'nın Kırım'ı ilhakından (1783) sonra Rusların burada kurdukları idari birime, yörenin Eskiçağ'daki adlarından birinden ilhamla verdikleri ad. (ç.n.)

⁶⁴ Avusturya İmparatorluk Jeoloji Enstitüsü'nün müdürü olan Haidinger bu imparatorluğun büyük nehirler, özellikle de Tuna üzerindeki donma olaylarının incelenmesini başlatan kişi olma onuruna sahiptir. Bu yorulmak nedir bilmez bilgin 1847'de nehir kıyısında çalışan çeşitli memurlara konuya ilişkin soru kâğıtları gönderdi. Peşte'den Profesör Arenstein en titiz ve becerikli yanıtları yazanlar arasında yer almıştı. Daha sonra çok akılcıca bir yöntemle Peşte yakınında Tuna üzerindeki buzlanma yüzeyinin, buz kalınlığının, nehrin çeşitli düzeylerinin ve buz parçalarının hareket hızının termometre gözlemleriyle bir arada belirtildiği bir dizi tablo hazırlayıp gönderdi. Sırayla *Memoires de l'Academie de Vienne* içine katılan bu değerli veriler daha sonra 1850'de çıkartılan bir broşür içinde bir araya getirildi: *Beobachtungen über die Eisverhältnisse der Donau, von 1847 bis 1850*. Bu veriler Haidinger tarafından yayımlanan *Berichte über die Mittheilungen von Freunden der Naturwissenschaften* içinde yer almaktadır.

TABLO III.

Yıllar	Donma dönemleri	Buzun çözülme dönemleri	Buzun ne kadar süre kaldığı
1836-37	7 Şubat	28 Şubat	21 gün
1837-38	20 Aralık	3 Mart	36 gün
1838-39	24 Aralık	13 Mart	29 gün
1839-40	12 Ocak	2 Şubat	21 gün
1840-41	17 Aralık	21 Mart	94 gün
1841-42	26 Ocak	9 Mart	42 gün
1842-43	Bütün kış		
1843-44	buz olmaz		
1844-45	12 Ocak	27 Şubat	46 gün
1845-46	Bütün kış		
1846-47	buz olmaz		
1847-48	Ocak	Mart	46 gün
1848-49	1 Ocak	22 Şubat	53 gün
1849-50	5 Ocak	4 Mart	48 gün
1850-51	3 Ocak	4 Mart	39 gün
1851-52	Bütün kış		
1852-53	buz olmaz		

Görülüyor ki Kalas civarında Tuna 17 yıl içinde sadece altı kez donmamıştır; en kısa süren donma dönemi 1850’de 19 gün ve en uzun dönem de 1840’ta 94 gündür. Buz örtüsünün ortalama süresi 44 gündür.

TABLO IV. TUNA’NIN VİYANA’DA DONMASI
HAKKINDA GÖZLEMLER⁶⁵

Gün	Sıcaklık			ARALIK 1853		Donma olayları
	(Santigrat)			Yağış miktarı	Kar kalınlığı	
	Su		Hava			
	Azami		Asgari			
1	2,0	1,2	-2,5	-	-	
2	2,1	2,8	-2,8	-	-	

⁶⁵ Bu gözlemler, nehrin Viyana içinden geçen ve normalde “Büyük Tuna” denen ana koldan ayırmak için “kanal” olarak adlandırılan kolu üzerindeki Ferdinand Köprüsü ile Kettens-teg arasında kalan alanda yapılmıştır. Réaumur derecelerini santigrada çevirdim ama buz kalınlığı ve nehir seviyesi tahminlerine dokunmadım. Haidinger’in yazmasında bu tahminler Viyana ayağı ve parmağı ölçüleriyle ifade edilmektedir; ben de onlara sadık kaldım.

ARALIK 1853						
Gün	Sıcaklık		Yağış miktarı	Kar kalınlığı	Donma olayları	
	(Santigrat)					
	Su	Hava				
		Azami	Asgari			
3	2,1	3,8	-2,8			
4	1,3	3,2	-3,3			
5	0,7	-2,7	-7,2			Kıyı boyundaki en sığ bölgelerde buzlanma.
6	0,3	-2,3	-4,5	-		Sonraki iki gün boyunca da erimeyen ilk küçük buz parçaları.
7	0,1	-2,9	-3,7	-	-	
8	0,7	-0,8	-4,1	0,05	-	
9	0,8	-0,5	-2,0	-	-	
10	0,0	-0,4	-2,7	-	-	
11	0,0	-0,2	-5,8	-	-	Buz parçaları buz köprüleriyle birleşiyor; kanal yüzeyinin onda üçü sabit buzla kaplanıyor.
12	0,0	-1,5	-8,3	-	-	
13	0,0	-1,5	-7,7	0,11	-	Ferdinand Köprüsü'nün üst tarafında nehir geniş bir alanda buzla kaplanıyor.
14	0,0	-3,2	-5,8	-	0,0	
15	0,0	-1,8	-5,2	9,5	9,5	
16	0,0	0,3	-4,1	-	-	Kanalda buz kalınlığı 2 ayak, 4 parmak (Viyanalı ölçüsü).
17	0,0	2,7	0,8	0,69	9,0	
18	0,0	1,2	-0,6	0,40	-	
19	0,0	0,8	-6,7	5,19	-	
20	0,0	0,6	-2,6	2,31	11,8	
21	0,0	1,5	0,3	2,25	-	Kanaldaki buz örtüsü bazı yerlerde kıyılardan kopuyor.
22	0,0	0,8	-3,9	2,34	11,4	Buz parçaları çoğalıyor ve buz köprüleriyle birleşiyor.
23	0,0	-3,9	-8,1	-	-	
24	0,0	-6,8	-0,4	-	-	
25	0,0	-6,7	-17,5	-	-	
26	0,0	-8,0	-8,1	-	9,7	
27	0,0	-10,8	-	-	-	
28	0,0	-8,4	-12,0	2,44	16,3	
29	0,0	-6,5	-8,2	0,33	18,7	
30	0,0	-0,4	-15,1	0,37	18,8	
31	0,0	-6,5	-14,4	-	-	Ayın 31'inde nehir büyük bir şiddetle kanala doluyor, buz örtüsünü parçalayıp sürükleyiyor; bu da nehir seviyesini 1 m yükseltiyor. Nehir seviyesi 0 noktasının 2 ayak, 10 parmak üstüne çıkıyor. O döneme kadar seviye 0 noktasının 2 ayak altındaydı.

OCAK 1854

Gün	Sıcaklık		Yağış miktarı	Kar kalınlığı	Donma olayları	
	(Santigrat)					
	Su	Hava				
		Azami	Asgari			
1	0,0	-9,4	-14,5	-	16,4	
2	0,0	-0,6	-11,6	-	-	
3	0,0	-4,5	-13,9	-	16,1	
4	0,0	-3,7	-9,5	-	-	
5	0,0	3,9	-4,6	-	-	31 Aralık'tan 3 Ocak'a kadar kanalda su seviyesi +2 ayak, 6 parmaktan +3 ayak 7 parmağa çıkıyor.*
6	0,0	4,5	-0,3	-	15,7	Buz örtüsünün kalınlığı 15 parmak civarında dalgalanıyor; nehir seviyesi +3 ayak, 6 parmak.
7	0,0	5,8	-0,2	0,21	12,0	
8	0,0	0,8	-3,3	-	12,0	Buz parçalarının neredeyse tamamı erimiş durumda. Suyun rengi hâlâ açık yeşil; kanalda su seviyesi +3 ayak 10 parmak.
9	0,0	3,9	-1,4	7,60	12,0	
10	0,0	2,5	-0,2	0,46	11,8	Kanalda sabit buz kalmadı; az sayıda buz parçası; suyun rengi açık yeşil; su seviyesi +3 ayak, 9 parmak.
11	0,0	5,3	0,2	-	11,2	Su seviyesi +3 ayak, 9 parmak
12	0,0	0,7	-1,6	-	9,8	8 Ocak'tan beri su seviyesi +3 ayak, 9 parmak
13	0,0	1,3	-5,2	0,62	11,8	Su seviyesi +3 ayak 8 parmak; su az bulanık; şurada burada buz parçaları.
14	0,0	-1,8	5,4	0,10		Akşama doğru kanaldaki su seviyesi azami noktası olan +3 ayak, 11 parmağa ulaşıyor ve daha sonra hızla alçalmaya başlıyor.
15	0,0	1,4	-3,3	-		Su seviyesi +3 ayak, 5 parmak. Su berraklaşıyor; kanal Nussdorf'a kadar tamamen açık, sadece birkaç buz şeridi var; ama büyük Tuna'nın neredeyse tamamı buzla kaplı.

(+) işareti nehir seviyesinin 0 noktasının üstünde, (-) işareti de altında olduğunu göstermektedir.

OCAK 1854

Gün	Sıcaklık			Yağış miktarı	Kar kalınlığı	Donma olayları
	(Santigrat)					
	Su		Hava			
	Azami		Asgari			
16	0,0	1,4	-1,8	-	11,7	
17	0,0	0,3	-4,4	-	-	
18	0,0	0,3	-5,2	-	-	
19	0,0	-1,9	-5,0	-	11,2	
20	0,0	0,8	-2,5	-	-	
21	0,0	0,1	-3,7	-	-	
22	0,0	0,2	-5,8	0,33	9,5	
23	0,0	0,7	-1,5	-	-	
24	0,0	1,2	-2,0	-	9,5	
25	0,0	0,4	-3,3	-	-	
26	0,0	3,3	-5,7	-	-	
27	0,1	3,3	1,4	-	6,7	
28	0,4	3,9	-1,5	5,41	6,7	Su seviyesi +1 ayak, 7 parmak. Birkaç münferit buz parçası
29	0,7	3,9	-4,4		5,2	Su seviyesi +1 ayak 6 parmak. Birkaç münferit buz parçası
30	0,4	0,4	0,8	5,17	-	Su seviyesi +1 ayak 6 parmak. Birkaç münferit buz parçası.
31	0,0	7,7	3,9	16,55	0,0	Su seviyesi +1 ayak, 10 parmak. Su yeniden bulanmaya başlıyor ve sarımsı bir renk alıyor.

ŞUBAT 1854

Gün	Sıcaklık			Yağış miktarı	Kar kalınlığı	Donma olayları
	(Santigrat)					
	Su	Hava				
		Azami	Asgari			
1	0,0	9,5	5,8	0,35		Büyük Tuna, su seviyesi çok düşük olmasına rağmen buzları taşımaya başlıyor. Kanalin ağızı buzlarla tıkanıyor ve su akışı kesiliyor; öyle ki akşam saat üçte Ferdinand Köprü'sünde su seviyesi 0 noktasının 1 ayak altında ve bir gün öncesine göre yükseklik 3 ayak. Nussdorf civarında büyük Tuna'dan kanala sürüklenen buz kütleleri ahşap köprüye ulaşamıyor çünkü kum şeritlerine takılıp kalıyorlar. Akşam saat üçte kanalda su seviyesi -0,9 oluyor ve takılıp kalmış buz parçaları yeniden akıntıya kapılıyor.
2	0,5	6,5	1,9	0,13		
3	0,4	3,2	0,3	6,79		Kanalda su akışı güçlü; buz parçalarının kalınlığı 16 parmağa kadar çıkıyor, su seviyesi +4 ayak, 8 parmak.
4	0,7	5,3	-0,1		-	Kanaldan artık buz parçası geçmiyor; su seviyesi +4 ayak, 6 parmak.
5	0,0	6,8	-2,6	-		
6	0,0	9,5	3,5	6,81		
7	0,0	10,1	9,1	5,21	-	
8	0,0	27	0,8	4,90	0,0	
9	0,0	3,2	0,7	3,07	2,7	
10	0,0	0,0	4,0	0,25	2,3	
11	0,0	-2,7	-6,2	-	2,2	
12	0,0	-3,9	-7,6	0,08	2,7	Hiç buz yok.
13	0,0	-7,3	-8,9	-	1,7	Nehrin ana kolu yönünde kanal açık; nehir bir gün önce olduğu gibi buz parçalarıyla dolu.

ŞUBAT 1854

Gün	Sıcaklık			Yağış miktarı	Kar kalınlığı	Donma olayları
	(Santigrat)					
	Su		Hava			
		Azami	Asgari			
14	0,0	-5,7	-8,8		4,5	Önceki gün gibi.
15	0,0	-1,8	-11,2	-	-	Aynı.
16	0,0	-0,2	-5,8	0,14	4,5	
17	0,0	1,8	-1,3	-	4,5	
18	0,0	7,0	-0,3	-	0,0	
19	0,0	1,5	-0,4	0,33	0,5	Çok az buz parçası
20	0,0	-0,2	-1,4	0,66	2,7	Buz parçaları tamamen eridi.
21	0,0	-0,6	-1,8	-	-	
22	0,0	-0,4	-4,5	0,50	9,0	
23	0,0	2,9	-6,8	-	6,7	
24	0,0	2,7	-1,6	0,22	5,4	
25	0,0	3,9	0,2	6,81	6,7	
26	0,0	2,7	-0,3	0,56	6,7	
27	0,0	2,5	-0,6	-	5,1	
28	0,0	5,1	0,3	-	-	
Genel						
Ortalama	7,1	3,4	-	-	-	

Tuna'nın kolunda buzlanma olmasının, birbirine çok yakın noktalarda nehir düzeyi arasında hissedilir farklılıklar yaratması oldukça ilginçtir. Örneğin, nehrin Viyana'daki çeşitli dönemlerdeki yükseklikleri tablosundan⁶⁶ 1853 Aralık, 1854 Ocak ve Şubat aylarında Thabor Köprüsü ile Ferdinand Köprüsü arasında Tuna düzeyinin hep farklı olduğu sonucu çıkıyor. Bu farklılık kimi zaman, 3 ayağa (Viyana ölçüsüne göre) kadar çıkmaktadır. Ayrıca bu tablolardan, kış içinde aralık ayında suyun en düşük düzeyine indi-

⁶⁶ Tabloları daha fazla çoğaltmamak için bunu yayımlamıyorum. Bu tablonun elime geçmesini Haidinger'in dostluğuna borçluyum.

ği, şubat ayında suların yeniden yükselmeye başlayıp o ay sonuna kadar yükselmeye devam ettikleri, şubat sonunda tekrar inmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Martın ilk yarısında yükselen sular sonra yeniden inmektedirler. 1853-1854 kışında Tuna'nın en yüksek düzeyi, sıfır kabul edilen noktadan 7 ayak 5 parmak yukarıda, en düşük düzeyi ise bu noktadan 11 parmak aşağıda olmuştur.

Karadeniz'e kuzeyden dökülen Rusya'nın büyük nehirleri ise her yıl denize döküldükleri noktaya dek donarlar. Kiev Üniversitesi'nden birçok bilgin Dinyeper'in donması hakkında çok ilginç bilgiler yayımlamıştır; Basiner'in bir yapıtında⁶⁷ bu bilgiler bir araya getirilmiştir. İşte Dinyeper'in donmasına ilişkin bazı ilginç olaylar. Bu bilgiler Grakof tarafından *Gazette d'Ekaterinoslaw*'da yayımlanan bir çalışmadan⁶⁸ alınmıştır:

Dinyeper'in donduğu tarih	Dinyeper'de buzların çözüldüğü tarih
20 Kasım 1844	28 Mart 1845
7 Şubat 1846	27 Şubat 1846
7 Şubat 1847	20 Mart 1847
18 Ocak 1848	24 Şubat 1848
18 Ocak 1849	22 Mart 1849
25 Kasım 1850	23 Mart 1851
26 Kasım 1851	15 Mart 1852
26 Kasım 1852	19 Mart 1853
15 Kasım 1853	15 Şubat 1854
15 Kasım 1854	2 Ağustos 1855

Karadeniz'in belli başlı bölgelerindeki donma olaylarına ilişkin bu kısa gözlemi tamamladıktan sonra, çalışmamda bir araya gelen olayların toplamını özetlemeyi ve bazı sonuçlar çıkarmayı deneye-bilirim. Bu sonuçlar şu şekilde formüle edilebilirler:

1) Karadeniz ve Marmara Denizi havzalarıyla, onları birleştiren iki su geçidinde (İstanbul ve Çanakkale boğazları) tarih kimi zaman kısmen kimi zaman da tamamen gerçekleşen en az 16 donma olayı saptamaktadır. Bu olaylar milattan bu yana şu yıllarda

⁶⁷ *Ueber die Climatologie des Gouvernements Kiew.*

⁶⁸ Grakof'un çalışmasının başlığı şöyledir: "Dinyeper akıntıları ve bu nehirdeki su ulaşımı hakkında."

görülmüştür:⁶⁹ 401, 739, 753, 755, 762, 928, 934; 10. yüzyılın ilk yarısında; İmparator Basileios döneminde; 1232, 1620, 1669, 1755, 1823, 1849 ve 1862’de. Yaklaşık 14 yüzyıllık bir süre içinde gerçekleşen şu 16 donma olayı arasındaki yıl farkları şöyledir (401’den başlayarak): 338, 14, 2, 7, 166, 6, 6? 71?, 221, 388, 49, 80, 68, 26 ve 13.

Demek ki bu dizide hiçbir dönemsellik yoktur ve yanlarında soru işareti bulunan iki sayı da daha kesin bir şekilde saptansa bile, bu gidişin daha düzenli bir hal almasına olanak yoktur. Çünkü bu iki noktada gelebilecek düzeltmeler iki imparatorun, Phokas ve II. Basileios’un gayet iyi bilinen egemenlik dönemleri sınırlarının dışına taşamayacak ve çok büyük bir değişiklik yaratmayacaktır.

2) Karadeniz’in neredeyse tamamını kapsayan donma olayları arasında tarih bize sadece 762 yılındaki donmayı gösterse de Ovidius’un on yıllık sürgünü sırasında gördüğünü söylediği çeşitli donma olaylarının yüzey olarak yaygınlığı üzerinde ısrarla durması o dönemde, yani MS 7 ile 17 yılları arasında, Karadeniz’i birçok kez kaplayan buz örtüsünün çok geniş boyutlarda olduğunu düşündürmekte, bu da olağanüstü bir sıcaklık düşmesi sonucunu gündeme getirmektedir. Ovidius’un Tuna’nın “ağızlarının” donduğunu ifade etmesi de bu varsayımı doğrular. Çünkü 762’de Karadeniz’in tamamen (ya da neredeyse tamamen) donmasından bu yana, Tuna’nın ağızlarının donduğuna hiç işaret edilmemiştir.⁷⁰ Di-

⁶⁹ Doğal olarak Herodotos, Ovidius ve diğer Antikçağ yazarları tarafından verilen donma örneklerini bu sayı içine katmadım, çünkü onların iddiaları gerekli kesinlik ölçüsünden yoksundur ve kronolojik açıdan belirlenmiş çağlara ilişkin değildir.

⁷⁰ Bu geçici anormallikler dışında Tuna’nın iklim rejimi on sekiz yüzyıldır pek değişmemiş gibidir. Gerçekten de yukarıda da gördüğümüz gibi, Tuna hem Ovidius’un zamanında hem bugün aşağı yukarı her kış donmakta ve Ovidius’un zamanında olduğu gibi bugün de arabalar bu donmuş nehir üstünde gidebilmektedirler. Ayrıca bugünkü arabalar da Romalı ozanın sözünü ettiği İskitlerin *stridentia plaustra*’larından çok farklı olmasalar gerek; çünkü bugün Bulgarların, Eflaklıların ve Boğdanlıların kullandıkları ulaşım ve taşıma arabaları, tüm Osmalı İmparatorluğu’nda kullanılan ilkel araçların tıpatıp aynısıdır. Ovidius’un çok güzel nitelemesiyle, o ciyak ciyak bağırarak, yaygaracı arabalar kendilerine en güzel sohbet ortamını özellikle Osmanlı İmparatorluğu’nun Asya eyaletlerinde bulmaktadırlar. Doğu’da biraz kalmış olan herkes, bu biçimsiz arabaları uzaktan haber veren keskin gıcırtiların yankısını kulaklarında uzun süre taşır. Yuvarlak nişan tahtalarını andıran tek parça tekerlekler, yağlanmamış ahşap dingiller üzerinde keskin çılgıllık atarak güç bela dönerler. Ama diğer yandan

ger yandan Patrik Nikephoros tarafından Karadeniz'in 762'deki donması sırasında değinilen bir olay, örnekleri ancak kutup bölgelerinde görülebilecek bir sıcaklık düşüşünü gösterir: Patrik, bunun yaklaşık "13 metre" derinliğe kadar indiğini söyler. Enlem derecesi İstanbul'dan yaklaşık 9 derece daha kuzeyde olan Brüksel'de ise Quetelet'nin gözlemlerine göre, en kuvvetli don olayları yarım metreden daha derine tesir etmemektedir. O halde İstanbul gibi bir enlem derecesinde, Bizanslı patriğin belirttiği derinlikten vazgeçtim, onun yarısına kadar işlemek için ne kadar şiddetli bir don olayı yaşanması gerektiğini düşünebiliyor musunuz? Böyle bir olayın gerçekleşmesi için sıcaklığın -20 dereceye düşmesi gerektiğini söylersek, gerçeğin üstünde değil altında kalan bir tahmin yürütmüş oluruz.

3) Karadeniz Havzası'nın güney bölgelerinde don olaylarının gerçekleştiği çeşitli dönemlerin ve Avrupa'da saptanan en soğuk dönemlerin karşılaştırılması, birinciler ile ikinciler arasında ancak çok ender durumlarda bir zamandaşlık olduğunu gösterir. Gerçekten de Karadeniz'in güneyindeki bölgelerde don olaylarına ilişkin tarihsel gözlemlerden, bunlardan çoğunun Avrupa'nın çok farklı noktalarında işaret edilen meteorolojik anormalliklerle hiçbir zaman çakışmadıkları, tam tersine Avrupa'daki olayların genellikle Karadeniz'in donma dönemlerinin ara zaman dilimlerinde yer aldıkları ortaya çıkar. Karadeniz'deki donma olaylarının da genellikle başka bir yerde aynı zamanda gözlemlenen olağanüstü sıcaklık düşüşlerinin sonucu olmadıkları anlaşılmaktadır. Bu konuda pek çok örnekten sadece ikisini hatırlatacağım: Adriyatik Denizi'nin 859'da ve 1234'te donması, Karadeniz Havzası'ndaki hiçbir benzer olayla çakışmamıştı.

Demek ki bu değerlendirmelerden yola çıkarak, Karadeniz Havzası'nda görülen ve aynı enlem üzerindeki diğer yerlerden sadece daha sık ortaya çıkmakla kalmayıp aynı zamanda Avrupa'daki en çarpıcı sıcaklık anormalliklerinden genellikle daha farklı dö-

Plinius'a bakılacak olursa (VII, 57) arenalarda sanki kanatlanmış gibi bir hızla giden dört tekerlekli şık arabalar Küçük Asya'da, özellikle de Frigya'da bulunmuştur; anlaşılan bu yörelerde, arabalar da insanlar gibi yüzyıllardır geri geri gitmiştir.

nemlerde de gerçekleşen olağanüstü soğukların Karadeniz'e çok özel bir iklim yapısı kazandıran yerel nedenlerden kaynaklandığını kabul etmek gerekir.

4) Bu iklim yapısının en belirgin özelliklerinden biri, Karadeniz Havzası'na komşu yöreler arasındaki sıcaklık dağılımının belirleyici niteliği olan yerel farklılıklardır. Karadeniz'in kuzey sahilindeki yerlerin yıllık ortalama sıcaklıklarını güney sahilindekilerle karşılaştırsak, enlem farklılıklarına hiç denk düşmeyen büyüklükte uyumsuzluklar nedeniyle şaşkına döneriz.

Gerçekten de Boğaz'da 14 yüzyıllık süre boyunca donma olayı sadece 17 kez görülmüşken, karşı kıyıda, özellikle de Odessa'da ve Azak Denizi'nde neredeyse her yıl gözlenir. Ama bu körfezler Boğaz'a göre sadece 5-6 derece daha kuzeydedirler. Fizikçilerin genel varsayımlarına uyararak her enlem derecesinde sıcaklığın yarım derece düşeceğini kabul edersek, karşılıklı iki sahilin yıllık ortalamaları arasında ancak 2-3 derece olması gerekir. Ama gerçekte bu farkın çok daha büyük olduğu bellidir. Odessa, Sivastopol ve Kerson ile İstanbul'un sıcaklığı arasında yapılacak bir karşılaştırma, bu gerçeği en çıplak biçimiyle ortaya serer. Örneğin, bu açıdan Osmanlı payitahtı ile Odessa arasındaki fark, Odessa 10 derece daha kuzeye kaysa, yani Londra'nın enlemine çıkacak olsa oluşacak fark kadar büyüktür. Oysa Odessa gerçekte La Rochelle ve Milano ile aynı enlemindedir. Aynı şekilde Sivastopol ile İstanbul arasındaki ortalama sıcaklık farkı, Strasbourg ile olan fark kadardır; oysa ki Tavrida [Kırım] sahilinin bu kenti Bordeaux ve Cenova ile aşağı yukarı aynı enlemindedir.

Son olarak, Odessa'dan sadece 9 dakika daha kuzeyde bulunan Kerson (46 derece 38 dakika kuzey enlemi) iki sahilin ortalama sıcaklıkları arasındaki çarpıcı zıtlık konusunda daha da anlamlı bir örnek oluşturur. Örneğin, enlemi nedeniyle bu kentin sıcaklık ortalamasının İstanbul'dan sadece 2,5 derece düşük olması gerekirken, iki yerin kış ortalamaları arasında 10 dereceden fazla bir fark vardır. Öyle ki aşağı yukarı Milano ile aynı enlemde bulunan Kerson, ortalama olarak Varşova kadar ve Stockholm'den biraz daha soğuk kışlar yaşamaktadır.

Karadeniz'i güneyden ve doğudan çeviren sahil şeridinde bir göz atacak ve bu şerit üzerindeki yerleşimlerin ortalama sıcaklıklarını karşılaştıracak olursak, Karadeniz'in güney sahilinin neredeyse iki ucunu oluşturan noktaların, yani İstanbul ve Trabzon'un bu açıdan, boylam konumlarının normalde gerektireceğinin tam tersi bir durum içinde oldukları görülmektedir. Çünkü aynı enlemlerde ama değişik boylamlarda bulunan yerler arasında genellikle gözlemlendiği üzere, daha doğuda olmanın getireceği soğutucu etkinin dışında kalan Trabzon'un yıllık sıcaklık ortalaması (14,93 derece) yaklaşık bir dakikalık bir farkla aynı enlemi paylaştığı İstanbul'dan yaklaşık bir derece daha yüksektir. Karşılıklı yıllık ortalamalarda henüz pek altı çizili bir şekilde belirmeyen bu farklılık, iki kent arasında sıcaklığın yılın dört mevsimine göre dağılımı karşılaştırıldığında daha belirginleşir. Örneğin Trabzon'da kış ortalaması 7,8 ve sonbahar ortalaması 18,3'tür. Halbuki İstanbul'da kış ortalaması sadece 5,3 ve sonbahar ortalaması 17 derecedir. Ayrıca mutlak asgari ve azami sıcaklıklar arasındaki ortalama fark İstanbul'da 33, Trabzon'da ise sadece 13,3 derecedir. Ve üç gözlem yılı (1844, 1848 ve 1849) süresince İstanbul'da sıcaklık derece sırasıyla -4, 4, -11, ve -6,9'a inmesine karşın, Trabzon'da bir tek kez -5 olmuştur.⁷¹ Demek ki İstanbul'un 8 derece daha doğusunda olmasına karşın Trabzon'da ortalama kış sıcaklığının Perpignan'dan daha yüksek ve Trabzon ile 47 dakikalık bir farkla yaklaşık aynı enlem üzerinde bulunan Roma ile neredeyse aynı olduğu görülür. İstanbul'un kışları ise daha çok Bordeaux ve Toulon'u andırmakta ama asgari sıcaklıklar kesinlikle daha düşük olmaktadır. Oysa bu kentlerden birincisi Osmanlı payitahtından 3 derece 30 dakika, ikincisi ise 2 derece 7 dakika daha kuzeydedir.

Trabzon'un doğusunda sahil boyunca ilerlemeyi, hatta biraz kuzeye çıkmayı sürdürürsek yine aynı olayla karşılaşırız: Örneğin İstanbul'un 1 derece 16 dakika kuzeyinde ve 12 derece 69 dakika doğusunda bulunan Redutkale, daha kuzeyde ve daha doğuda yer alması nedeniyle her açıdan Osmanlı payitahtından daha soğuk

⁷¹ İstanbul'da -16,4 derecelik bir asgari derece yaratan 1850 kışını da hiç hesaba katmıyorum; sanıyorum böyle bir asgari derece Trabzon'da hiç gözlemlenmemiştir.

olması gerekirken, tam tersine yıllık ortalaması (14,1 derece) İstanbul'dan yaklaşık yarım derece yüksektir. Aynı şekilde, iki yerin kış ortalamaları arasında sadece 0,5 ve yaz ortalamaları arasında 2 derece fark vardır; buna karşılık Redutkale'nin ilkbahar ortalaması ve en soğuk ay ortalaması İstanbul'unkilerden oldukça yüksektir.

Bir yandan Karadeniz'in kuzey ve güney sahilleri arasındaki karşılaştırmadan, diğer yandan da güney sahil şeridindeki yerlerin kendi aralarında karşılaştırılmalarından çıkan iklimsel anormallikleri araştırdıkça, bu görünür çelişkilerin en doğal açıklamasını Karadeniz Havzası'nı çevreleyen yörelerin coğrafi konumlanışında buluyoruz. Gerçekten de Tuna'nın ağzından Kuban'ın ağzına kadar Karadeniz'in kuzey sahili, Kuzey Buz Denizi'ne kadar hiç kesintisiz denebilecek bir biçimde uzanan uçsuz bucaksız düz yüzeylerin devamından başka bir şey değildir. Öyle ki Kuzey Buz Denizi'nin dondurucu etkisi tamamıyla ve hiç yumuşamadan Odessa ve Azak denizlerini vurur. Boğaz ile onun karşısında yer alan Karadeniz'in kuzey bölgeleri arasında büyük bir zıtlık yaratan o donma olaylarının nedenini oluşturur.

Diğer yandan Kuban'ın ağzından Trabzon'a kadar uzanan sahil şeridi kuzeyde Kafkas dağ sıraları tarafından korunur ve bu ayrıcalıklı şeritte yer alan yerleşim bölgeleri aynı enlemde daha batıda bulunanlardan daha sıcaktır. Yine aynı nedenle Trabzon iklimi İstanbul'dan çok daha istikrarlı ve yumuşaktır. Oysa Osmanlı payitahtı, soğukun ilk elden hissedildiği kuzey sahilinden kendisini ayıran deniz sayesinde biraz yumuşasa da Kuzey Buz Denizi etkisinden hissesine düşeni alır.

Özet olarak, Karadeniz'in birbirinden ayrı üç iklim bölgesine ayrılmasının büyük ölçüde sahil çizgilerinin engebelerinden ve konumlarından kaynaklandığını kanıtlanmış bir olgu olarak kabul edebiliriz. Kesin sınırlarla ayrılmaları tabii ki zor olan bu bölgeler şöyle sayılabilir: a) "Soğuk bölge" adı verilebilecek bölge. Burası Odessa çevresinden Kuban'ın ağzına kadar uzanan ve Kırım'ı da içine alan oldukça dar bir şerit oluşturur; Kuzey Buz Denizi bölgesinin az çok doğrudan etkisi altındaki bu bölgenin kuzey kesiminde (Odessa, Kerson) kış ortalamaları Berlin, Viyana, Paris ve

Londra’dan daha soğuk, ya da Memel (Prusya), Boston (Amerika), Tilsit (Prusya), Ofen (Buda; Macaristan) ve Varşova ile aşağı yukarı aynıdır; güneyindeki kış ortalamaları ise Amsterdam’la aynı ve dolayısıyla Paris ile Londra’dan daha soğuktur. b) İkinci bölge Karadeniz’in, Kırım ile Kuban’ın ağız arasında kalan bölümünü ve güney sahilinin İstanbul’dan Samsun çevresine kadar uzanan bölümünü (bu kentler dahil olmak üzere) kapsar. Bu bölgeye “ılıman bölge” adı verilebilir. Bu nitelik Kuzey Buz Denizi bölgesinin etkisinin araya giren su örtüsü tarafından yumuşatılmasının sonucudur. Burada (ortalama olarak) Bordeaux ve Toulon’u andıran kışlarla karşılaşırız. c) Son olarak “sıcak bölge” adı verilebilecek bölge Karadeniz’in doğu ucundaki ve kuzeydoğudan Kafkas duvarı ile çevrelenen oval girintiyi kapsar. Bu dağ sırası, konumu nedeniyle, denizin bu bölümünü Kuzey Buz Denizi’nin etkisinden korur; bu bölgenin sıcaklığı önceki bölgede yer alan noktalardan daha yüksektir. Kışlar son derece yumuşak geçer; hava çok nemli, yağmurlar boldur. Bu durum da Karadeniz’in bu bölümünün üç yandan dağlarla çevrelenmesinin bir sonucudur. Sadece batı tarafından açık olan bu amfiteatrın ortasında biriken su buharı kütlesi oldukça güç hareketlenir ve onun için aynı bölgeye yağmur olarak düşer. Zaten bu bölgede çok sık görülen kuzeydoğu rüzgârı burada bir önceki bölgede olduğundan tamamen farklı bir etki yaratır.

5) Karadeniz’in, Kuzey Kutup bölgesinin doğrudan ya da dolaylı etkisine açık olmasını, bu bölgenin enlem derecesiyle hiç uyuşmayan donma olaylarını belirleyen ana nedenlerden biri olarak kabul etmek gerekirse de atmosfer koşullarından bağımsız olarak bu olayların ortaya çıkmasını kolaylaştıran iki başka neden daha saptanabilir: Akdeniz akıntılarının çok zayıf etkisi ve Karadeniz suyundaki tuz oranının azlığı.⁷² Gerçekten de Karadeniz’in Marmara’ya boşalttığı soğuk su hacmi, Akdeniz’in karşı akıntılarının kendisinin aldığı sudan çok daha fazla olduğundan Akdeniz sularının ısıtıcı etkisi pek hissedilmez. Yoksa, Akdeniz suyu hem

⁷² Bu nedenlerin arasında, kimi zaman ileri sürülen, Karadeniz’in pek derin olmaması sayılmamalıdır. Bu derinlik sanıldığı kadar az değildir, çünkü Amiral Smith (*The Mediter.*, s. 76) 273 metrelik bir sonda ile dibe ulaşamadığını anlatıyor.

Karadeniz'den hem Atlas Okyanusu'ndan çok daha sıcak olduğu için, Amiral Smith'e göre, önemli bir etki söz konusu olabilir.⁷³ İsveç sahilinin Drontheim (63 derece 25 dakika kuzey enlemi) ve Tromsö (69 derece 38 dakika kuzey) gibi bazı yerlerinde de Karadeniz'in kuzey sahilindeki Odessa (46 derece 29 dakika) ve Kerson (46 derece 38 dakika) gibi İskandinav sahillerinden en az 20 derece daha güneydeki noktalardan çok daha az donma olayı görülmesi Gulf Stream'in etkisinden kaynaklandığına göre, yüksek sıcaklıktaki akıntıların bütün bu yörenin iklimini nasıl değiştirebildikleri ortaya çıkmaktadır.

Karadeniz'in suyunun az tuzlu oluşu Antikçağ yazarlarının da dikkatini çekmişti.⁷⁴ Bu özelliğin başlıca nedeni nehirlerin bu denize boşalttıkları büyük miktardaki tatlı sudur. Amiral Smith'in hesaplarına göre,⁷⁵ tek başına Karadeniz'e dökülen tatlı su Avrupa'nın tüm sularının sağladıkları hacmin üçte birine denktir. Birçok fizikçinin ve bu arada Ure'nin çalışmalarından çıkan sonuca göre, deniz suyundaki sodyum klorürün az ya da çok olması sıcaklıklarda çok büyük farklılıklara neden olmakta, bu durum da suyun donma olayını etkilemektedir.⁷⁶

⁷³ *The Mediter.*, s. 124.

⁷⁴ *Asie Mineure* adlı kitabımın 1. bölümünde ("Géogr. phys. camp.") s. 31-34'teki Karadeniz suyunun kimyasal analizlerine ve bu konuda eski yazarların belirttikleri çeşitli görüşlerin değerlendirilmesine bakınız. Bu yazarların iddialarından biri bana hep çok abartılı gelmişti ama daha sonra bunu bizzat yerinde doğrulama olanağı buldum. Arrien'in yazdığı bir bölümden söz ediyorum (*Epistola ad Adrionum*, Hudson, c. I, s. 8). Bu yazar söz konusu bölümde Pontus Euxinus [Karadeniz] suyunda neredeyse hiç tuz olmadığını göstermek için, kuzey sahil şeridinde yaşayan insanların bu denizde sürülerini sulamak gibi bir alışkanlıkları olduğunu anlatır. Samsun ile Ünye arasında sahil boyunca ilerlerken, atlarımın hiçbir derenin denize dökülmediği yerlerde bile, hiç tiksinsen deniz suyunu içtiklerini kendi gözlerimle gördüm. Ayrıca, Küçük Asya'nın ve Trakya'nın, Terkos gibi, suyu insan tarafından içilmez kabul edilen acı sulu birçok gölü hayvanların sulanması işinde kullanılabilmektedir.

⁷⁵ *Epistola ad Adrionum*, Hudson, c. I, s. 8.

⁷⁶ Bkz. Ure tarafından yapılmış tablolar.

On Dördüncü Bölüm

Boğaz Kıyılarında Sayfiye

Yazın Boğaz'dan İstanbul'a giderken hissedilenler. – Bu iki yörenin yaz sıcaklıkları arasındaki çarpıcı farklılık. – Bu farklılıkların nedenleri. – Atmosfer çalkantıları. – Kuzey rüzgârlarının egemenliği ve şiddetlerinin değerlendirilmesi. – Boğaz'ın kuzey kesiminde rüzgârların serinletici etkisi. – Tarabya'da göreceli olarak çok düşük olan yaz sıcaklığı. – Bu sıcaklığın Ren ve İsviçre'deki bazı bölgelerle karşılaştırılması. – Bir yabancının yaz aylarında Boğaz kıyılarında karşılaşacağı koşullar üzerine düşünceler. – Olumluluklar ve olumsuzluklar. – İstanbul ile Avrupa'nın geri kalanı arasındaki iletişim. – İstanbul'da reform sisteminin bugünkü durumu. – Fuad Paşa. – İstanbul'da ve Boğaz'da Antikçağ'dan kalma anıtların azlığı. – Burada geçmişin izlerini yok eden olayların özeti. – Siyasi açıdan Boğaz. – Osmanlı Devleti'nin istikrar şansı.

I

Önceki bölümlerde, İstanbul'un ve Boğaz'ın iklimini oluşturan temel unsurların değerlendirilmesiyle uğraştım. Şimdi geriye sadece bu iklime niteliğini veren son bir özelliği incelemek kalıyor: Osmanlı payitahtı ve onun hemen yanı başında yer alan Boğaz yöresi ile suyunun kuzey ağzına daha yakın yerler arasındaki önemli sıcaklık farkı. Sadece yazlarını geçirmek için düzenli olarak Boğaz kıyısına gelen şehir sakinleri değil, yaz mevsimi boyunca burada birkaç gün kalan yabancılar bile, sıcak bir temmuz ya da ağustos günü Boğaz kıyısından başkente ya da başkent varoşlarından birine gidildiğinde neler hissedildiğini yaşamışlardır. Bu kısa yolculuk sırasında (özellikle buharlı vapurla yapıldığında) algılanan izlenimler arasındaki zıtlık çok farklı enlem dereceleri üzerinde yer alan iki bölgeden art arda geçmenin yaratabileceği çelişkili duyguya denktir. Oysa kat edilen mesafe en fazla 20 kilometredir; üstelik sıcaklıkta da böylesine bir değişikliği haklı çıkarabilecek hiçbir

yükseklik farkı da yoktur. Aslında olay apaçık ortadadır ve hiçbir kanıtı ihtiyaç yoktur. Ama meteoroloji yıllıklarına girebilmek için, bu türden tüm olaylar için geçerli olduğu gibi, kesin nicelikler dahilinde, ya da başka bir deyişle, kesin olmasa da en azından yaklaşık rakamlarla Boğaz'ın bazı noktaları ile İstanbul arasındaki yaz sıcaklıkları farklarının saptanması gerekmektedir. Kesin sonuçlara varmayı sağlayacak bu türden gözlemlerin sayısı fazla olmamakla birlikte, elimizdeki az sayıdaki veri yine de ilginç sonuçlar çıkarmaya yeterli gözüküyor.

II

Tablo 10'da özetlediğim 16 yıllık gözlemlerimin beş yılı İstanbul hakkındadır: 1847, 1848, 1853 ve 1859;¹ tüm diğerleri payitahtın yaklaşık 6 kilometre kuzeyinde yer alan üç köye ilişkindir: Bebek, Ortaköy ve Kuruçeşme. İstanbul'a ve Boğaz'a ilişkin gözlemler iki noktada aynı anda yapılmadığı ve bu yapılmış olsaydı bile İstanbul'a yönelik gözlemlerin sayısı Boğaz'a yönelik olanlardan çok daha az olduğu için, eldeki verilerin kesin bir karşılaştırmaya imkân tanımadığı sonucuna varılabilir. Aslında eşzamanlılık konusunda bu zorunluluğu karşılayabilecek iki yılın, 1858 ve 1859'un gözlemlerine sahibiz. Ritter'in bu zaman aralığında Kuruçeşme'de ve Pera'da eşzamanlı gözlemler yapmış olması da bu olanağı güçlendiriyor. Ne yazık ki ortada kesin bir şekilde karşılaştırılabilecek sadece iki yıllık gözlem var. Bu durumda, yaklaşık bile olsa bir sonuca ulaşabilmek için, yaz boyunca Pera'da ya da İstanbul'da yapılmış beş yıllık gözlemlerin (bunlardan sadece iki yılı eşzamanlıdır) ortalaması ile Bebek, Ortaköy ve Kuruçeşme'de eşit sayıdaki yılın gözlemlerinin yaz ortalaması arasında bir koşutluk kurmaktan başka kaynak kalmıyor. Boğaz'daki yerleşimler için gözlem yıllarını Pera'daki (İstanbul'daki) gözlem yıllarına en yakın olanlar arasından seçmeye çalışacağız ve bu nedenle eşzamanlı 1858 ve

¹ 1847 ile 1848 gözlemleri Pera'da tarafımdan, 1848 ve 1849 gözlemleri aynı semtte Ritter tarafından, 1853 gözlemleri de Sarayburnu'nda Grellois tarafından yapılmışlardır (bkz. *Asie Mineure*, II. bölüm, "Klimatoloji").

1859'a 1849, 1851 ve 1852 yıllarını ekleyeceğiz. Boğaz'ın ve Pera'nın (İstanbul) beş yıllık yaz sıcaklığı ortalamalarını (santigrat) şöyle gruplayabiliriz:

BOĞAZ	PERA
1858.....21,7	1858.....22,1
1959.....21,2	1859.....20,8
1849.....21,7	1847.....24,0
1851.....20,0	1848.....26,1
1852.....21,9	1853.....22,2
5 yılın ortalaması: 21,3	5 yılın ortalaması: 23,0
Pera ortalamasındaki fazlalık 1,7	

III

Yeteri kadar birbirlerine denk düşmeyen bir dizi yıl arasında paralellik kurmanın getirdiği çok ciddi elverişsizliklere karşın, yine de birbirine karşıt olarak konan beş yıldan biri dışında (1859) hepsinde, aralarında iki-üç yıllık zaman aralıkları bulunmasına rağmen, Boğaz'daki yaz ortalamalarının Pera (İstanbul) ortalamalarından oldukça aşağıda oldukları görülmektedir. Öyle ki Boğaz'daki sıcaklıkların beş yıllık ortalaması Pera ortalamasından neredeyse 2 derece daha düşüktür. Bu tür bir farkın normalde yaklaşık 4 derecelik enlem farkına denk düşeceği, oysa burada sadece 5-6 kilometrelik bir mesafeden kaynaklandığı hesaba katılırsa bu sonucun önemi ortaya çıkar. Çünkü İstanbul ile Bebek, Ortaköy ve Kuruçeşme köyleri arasındaki uzaklık 5-6 kilometreden fazla değildir.

Demek ki bu yerlerin yaz sıcaklıklarında görülen serinletici etki çok enerjik nedenlerce belirlenmektedir. Bu nedenlerin başında, büyük bir olasılıkla uçsuz bucaksız Rusya düzlüklerinden Boğaz'a doğru yönelen ve orada geçmek zorunda kaldığı kanalın daralması nedeniyle daha da hızlı bir hareket içine giren önemli miktarda soğuk hava akımı gelir. Bu durum su geçidinin bu bölümündeki

sıcaklığı düşürmeye çok uygun iki olaya neden olur: Kuzey rüzgârlarının egemenliği ve bu rüzgârların hızlı bir şekilde hareket ederek soğuk hava katmanlarının yenilenmesini kolaylaştırmaları. Ritter'in gözlemleri, az sayıda yılı kapsasalar da bu iki olayı yeterince saptamaya olanak vermektedir. Bu nedenle burada bu gözlemleri özetliyorum ve 1858, 1859, 1860 ve 1863 yazları için rüzgârlı günlerin sayısını ve bu rüzgârların hâkim yönlerini aktarıyorum. Bunu yaparken sadece dört ana yönle sınırlı kalıyorum. Başka bir deyişle kuzey rüzgârı dediğimde, bu terim kuzeydoğu ve kuzeybatı rüzgârlarını da kapsar, aynı şey güney için de geçerlidir.

1958

Haziran	28 rüzgârlı gün	16 K.	10 G.	1 D.	1 B.
Temmuz	31	13	13	5	-
Ağustos	31	23	4	1	3
Toplamlar	90	52	27	7	4

1859

Haziran	30 rüzgârlı gün	11 K.	17 G.	1 D.	1 B.
Temmuz	30	24	5	1	-
Ağustos	24	15	1	8	-
Toplamlar	84	50	23	10	1

1860

Haziran	21 rüzgârlı gün	18 K.	3 G.	D.	B.
Temmuz	22	17	5	-	-
Ağustos	27	25	2	-	-
Toplamlar	70	60	10	-	-

1862

Haziran	30 rüzgârlı gün	19 K.	11 G.	D.	B.
Temmuz	31	28	3	-	-
Ağustos	28	23	5	-	-
Toplamlar	89	70	19	-	-

1863

Haziran	29 rüzgârlı gün	21 K.	8 G.	D.	B.
Temmuz	30	27	3	-	-
Ağustos	31	23	8	-	-
Toplamlar	90	71	19	-	-

IV

Bu tablodan şu sonuçlar çıkarılabilir:

1) Önceki dört yılın yaz mevsimlerini oluşturan 460 günden sadece “57’sinde” atmosfer sakin durumdaydı. Geri kalan sürede ise yani 403 gün boyunca, az çok bir hava cereyanı söz konusuydu.

2) 403 rüzgârlı günün üçte ikisinden fazlasında kuzey rüzgârları esiyordu.

Demek ki Boğaz’da yaz mevsimi oldukça rüzgârlı geçer ve kuzey rüzgârlarının önemli bir hâkimiyeti vardır.

Boğaz sıcaklığı üzerindeki ikinci serinletici etken, yani kanaldan geçen hava kütlelerinin hareket hızları konusunda ise sayısal değerlendirmeye ne yazık ki çok az sayıda hesaba dayanmaktadır. Yine de burada söz konusu olan son derece belirgin ve Boğaz’da yazın birkaç gün geçirmiş insanların bile açıkça duyumsayabilecekleri bir olayı bilimsel dile aktarmaktan başka bir şey olmadığı için, bu konuda Ritter tarafından 1858 yılı için² yayımlanan gözlemler geçici olarak sonuç çıkarılabilecek bir nitelik göstermektedir.

Sadece 18 sakin günün saptandığı 1858 yılında, rüzgârlı günler neredeyse yılın tamamını kaplamakta ve yukarıda da gördüğümüz gibi yazın üç ayında 90 rüzgârlı gün bulunmaktadır. Bunların 77’sinde (yarısından çoğu kuzey rüzgârlarıdır) rüzgâr saniyede beş, altı ve sekiz metre hızla esmiştir ki bu da denizci dilinde “oldukça serin bir meltem”dir; yaz mevsiminin diğer 13 gününde ise rüzgâr hızı 2 ila 4 metre/saniye olmuştur.

Bu yöredeki rüzgârların düzenliliği nedeniyle 1858 yılı diğer yıllar için de bir ölçü olarak kabul edilebileceğinden, Boğaz kıyılarında “rüzgârların yaz mevsiminde çok sık esmekle kalmayıp, aynı zamanda oldukça şiddetli oldukları” sonucuna varılabilir.

Bu durum sadece düşük sıcaklığın başlıca nedenlerinden birini oluşturması açısından değil, aynı zamanda sağlık bakımından güçlü bir koruyucu etki yarattığı için de çok önemli bir olaydır. Gerçekten de modern tıbbın birçok bulaşıcı hastalığın kökenini

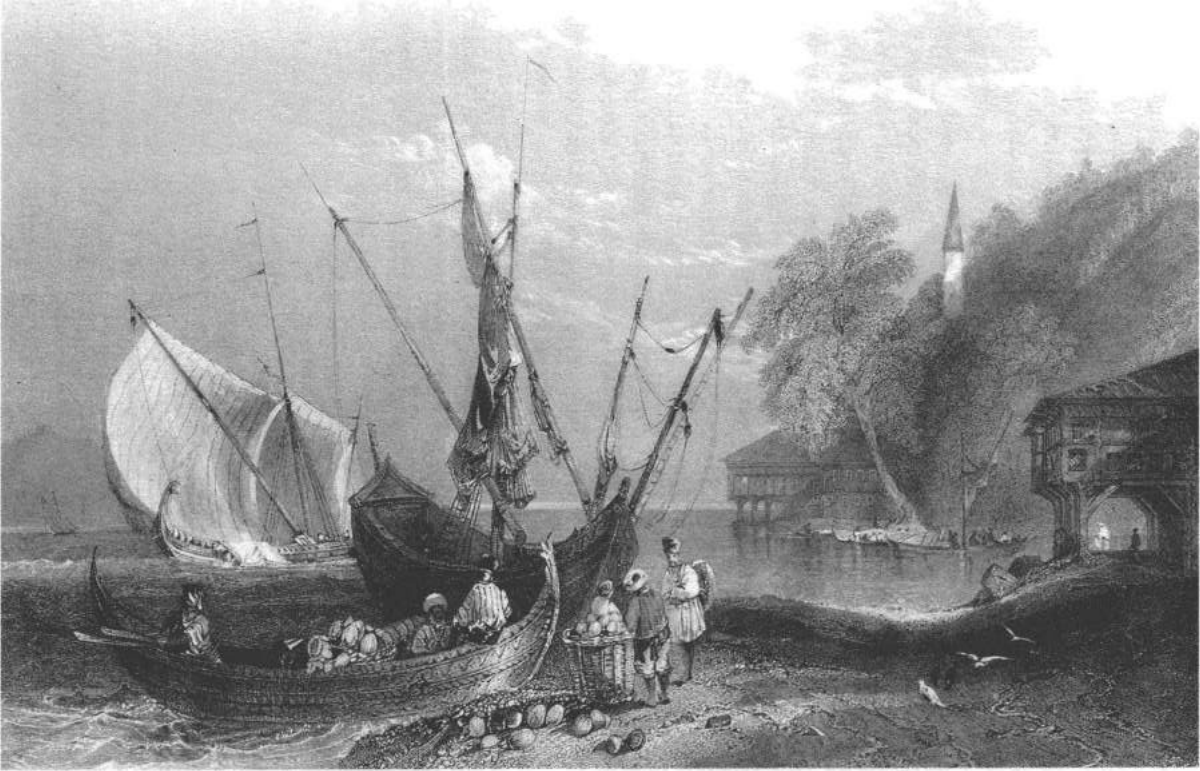
² Bkz. *Gazette médicale d'Orient*, yıl 1858.

açıklamak için önerdiği çok sayıda sistem içinde bu hastalıkların atmosfer ortamı içinde gaz ya da son derece ince parçacıklar halinde bulunan sağlığa zararlı temel maddelerden kaynaklandığı kuramı en ön sırada yer almaktadır. Öyle ki bir yerin sağlıklılığı havanın yenilenmesinin kolaylığına ya da başka bir deyişle rüzgârların şiddet derecesine yakından bağlıdır.³

V

Boğaz'dan geçen hava kitlelerinin nasıl bir güçle hareket ettikleri üzerine sunduğum gözlemler, yukarıda belirtilen gözlemlerin yapıldığı Bebek, Ortaköy ve Kuruçeşme köylerinin Boğaz'ın güney bölümünde yer aldığı ve Boğaz'ın konumundan ötürü kuzey rüzgârlarına karşı az çok korunaklı olduğu da dikkate alınırsa, daha büyük bir anlam kazanır. O halde, bu rüzgârlar yaz aylarında söz konusu köylerin sıcaklığında İstanbul'un yaz sıcaklığına oranla yaklaşık "2 derecelik" bir düşmeye neden olabiliyorsa, Boğaz'ın, kuzey rüzgârlarının etkisine daha açık bölgelerinde bu farklılık çok daha büyük olmalıdır. Bu tür yerleşimler arasında Tarabya köyü bu açıdan en elverişli koşulları bir araya getirir, çünkü Boğaz'ın kuzey ağzının tam karşısındadır ve Karadeniz'den kanala doğru şiddetle atılan çok büyük bir hava hacmini hiçbir yumuşama olmaksızın doğrudan doğruya karşılar. Bu nedenle, Tarabya'da bir süre oturmuş olan herkes oradaki hava akımlarının enerjisini ve

3 Plancher-les-Mines'de (Haute Saine) doktorluk yapan Poulet kapsamlı bir çalışma yayımladı: du *Goitre au Plancher-les-Mines* ("Plancher-les-Mines'de Guatr hastalığı"); bu çalışmanın bir bölümü *Comptes rendus* içine de alındı (c. LVIII, s. 743). Poulet bu çalışmasında guatr hastalığının nedeni konusunda genelde egemen olan görüşe karşı çıkıyor ve söz konusu yörede bu hastalığın içme sularının niteliğiyle değil, tamamen yerin konumuyla ilişkili olduğunu gösteriyor. Bulunulan yerin hava tabakalarında sık ve düzenli değişiklikler yaratabilecek, böylelikle hava içine yayılmış olan ve bu doktorun bölgesel yerleşik guatrların nedeni olarak gösterdiği organik maddelerin etkisini azaltabilecek rüzgârlara açık olup olmaması belirleyici bir önem taşıyor. Guatrın nedenini ya da en azından gelişimini kolaylaştıran başlıca etkenlerin niteliğini bu şekilde açıklamak, bu açıdan İsviçre'nin bize sunduklarıyla belli bir uyum gösteriyor. Çünkü bu memleketin söz konusu hastalığın özellikle etkisinde kalmış yerleri genellikle dar, derin ve hava akımlarına pek açık olmayan vadilerdeki yerleşimlerdir.

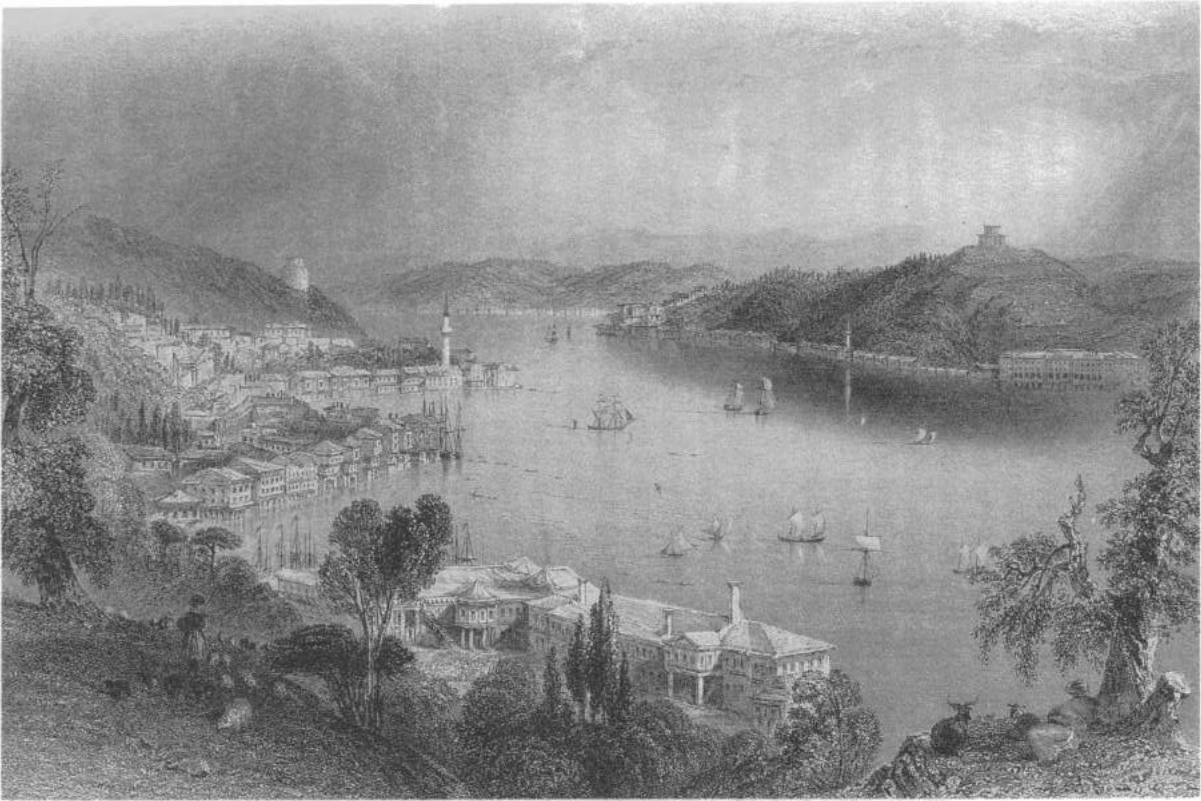

Bebek. (W.H. Bartlett)

sürekliliğini bilir. Bu enerji kendini ya denizin sürekli çalkantı içinde olmasıyla ya da güneş battıktan sonra sıcaklığın düşmesiyle gösterir. Bu düşüş kimi zaman yazın en sıcak döneminde bile insanı palto giymek zorunda bırakacak kadar büyüktür; ama aşırı diye nitelenen iklimlerdeki ani sıcaklık değişimlerinin tehlikeli sonuçlarına asla yol açmaz. Çünkü burada karşıt uçlar arasındaki zıtlıklar, söz konusu iklimlerdeki kadar yoğun olmadığı gibi, atmosfer soğumasının insan vücudu üzerindeki etkisi de bütün gün şiddetli hava akımlarının önünde kalma alışkanlığı nedeniyle hafiflemektedir.

Boğaz'ın kuzey kesiminde, özellikle de Tarabya'da ve Büyükdere'de yapılmış meteorolojik gözlemlerin buradaki yaz ortalamasının güney uçtakinden ne kadar daha düşük olduğunu kesin bir biçimde formüle etmeye izin vermemesi gerçekten üzücüdür. Yine de gördüğümüz gibi, bu düşüş kuzey rüzgârlarının etkisine daha az açık yerlerde bile yaklaşık iki derece olduğuna göre, Boğaz'ın kuzey kesiminde ve özellikle de serinletici koşulların maksimum noktaya ulaştıkları Tarabya'da yaz ortalamasının Pera'dakinden “iki buçuk derece düşük” ve dolayısıyla yaklaşık 19 derece olduğunu söylemek gerçekten yüksek değil, olsa olsa daha düşük bir tahminde bulunmak olur.

Demek ki Boğaz'ın kuzey kesiminde yaz ayları sadece İtalya'dan ve Güney Fransa'dan çok daha serindir. Aynı zamanda, sıcaklık Ren boyunca sıralanmış ya da bazı İsviçre bölgelerindeki kentlerle aşağı yukarı aynıdır: Mannheim (yaz ortalaması 19,5), Karlsruhe (18,7), Heidelberg (19), Baden-Baden (18,8), Strasbourg (18,1), Basel (18,2), Cenevre (18), Lozan (18,4), Zürih (18,8) vb. Birçoğu büyük yaz sıcaklarına karşı en iyi sığınakların arasında sayılan tüm bu kentlerde, “mutlak maksimumlar” Boğaz'ınkilere denk ve hatta bazen onlardan daha yüksektir. Bu olgu, 1863 yılında kesin bir şekilde doğrulanmıştır çünkü sadece saydığım yerlerde değil, Avrupa'nın çok daha kuzeyinde yer alan noktalarda da İstanbul'dakinden çok daha sıcak bir yaz geçmiştir. Örneğin Boğaz'da (Ortaköy) termometre bir tek kez (21 Ağustos) 30 dereceye yükselirken, aynı ay içinde Paris'te 9 Ağustos'ta 36'ya, 12 Ağustos'ta 30'un üstüne, 13 Ağustos'ta 31'in üstüne; Viyana'da 9 Ağustos'ta 36'ya, 10

Beşiktaş sırtlarından Boğaziçi. (W.H. Bartlett)

Ağustos'ta ise 37,2'ye çıkıyordu.⁴ Demek ki özellikle 1863'te Paris, Londra, Viyana ve tüm Orta ve Kuzey Avrupa kentlerini terk edip biraz “serinlemek için”, tabii ki Napoli'ye ya da Roma'ya değil (insan oralarda fırının tam içine düşerdi), Roma ile aynı enlemde ve Napoli'nin de sadece yarım derece üstünde bulunan İstanbul'a gitme gerekliliği çok daha haklı bir şekilde ifade edilebilirdi. Gerçekten de tüm Kuzey ve Orta Avrupa kentlerinde günün tropikal sıcakları, neredeyse geceleri bile yakıcı hale getirirken, ben Tarab-ya'da kimi zaman çok şiddetli esen melteme karşı korunmak için paltoma başvurmak zorunda kalıyordum. Bu olay istisnai bir durum değil, neredeyse sıradan bir şeydi.

Boğaz'ın yazlarının, bizim en meşhur yazlıklarımızdaki kadar serin olmakla birlikte, onların yazlarına karşı çok daha az yağmurlu olmak gibi büyük bir avantajı vardır. Ayrıca Akdeniz bölgesi dışında ancak çok soluk ve geçici bir yansımasına rastlanan o harika sonbahar dizisiyle sonuçlanmak gibi bir ayrıcalığa da sahiptirler.

Bu nedenlerle, bu yapıtın başında sergilenen ve birçok okuyucunun şaşkınlığına neden olabilecek gözüpek iddia, her yaz Almanya'da ve İsviçre'de serin ve güzel manzaralı yazlıklar aramaya giden toplumumuzun zengin insanların bu aradıklarının en iyisini Boğaz'ın büyümlü sahillerinde bulacakları görüşü doğrulanmış olmaktadır.

Ama belki de onları ikna etme mutluluğuna erişmişsem, bu insanlar söz konusu yolculuğa girişmeden önce benden, kendilerine sunduğum bilgilere ek olarak, eğer yazlık olarak Boğaz'ı seçerlerse ne gibi koşulların kendilerini beklediği hakkında biraz daha ayrıntılı değerlendirmeler yapmamı bekleyebilirler. Aşağıdaki paragraflarda bu tür soruları yanıtlamaya çalışacağım.

VI

Her şeyden önce belirtmek isterim ki benim Boğaz lehinde söylediklerim sadece yaz mevsimini kapsar. Sadece bizim başkentle-

4 *Bulletin de l'Observatoire impérial de Paris*, Ağustos sayısı.

rimizin yaşamına alışmış insanlar değil, İngiltere'nin, Fransa'nın, Almanya'nın ya da İtalya'nın daha mütevazı kentlerinde yaşayanlar açısından da İstanbul'u, hele Boğaz'ı sürekli bir yerleşim yeri olarak önerme gibi bir iddiam asla yoktur. Daha uzun süre Osmanlı payitahtı ancak kısa süreli konukları, işadamlarını, resmi görevlileri, bazen de profesyonel bilim insanlarını ağırlayabilecektir. Ve bu insanlar arasından da Pera'da kış kafeslerine kapanmış olarak yaşarken doğdukları kenti, bu kent Paris olmasa bile, sık sık ve haklı olarak özelemeyecek olanlar pek çıkmayacaktır. Demek ki ben İstanbul'u sadece yaz mevsimi için tavsiye ediyorum.

Bununla birlikte, yabancı biri yaz tatili için seçtiği yerlerde ilk koşul olarak güzel bir iklim ararsa da özellikle çok iyi bildiği ülkelerden vazgeçip hiç bilmediği yerlere yönelmek söz konusu olduğunda sadece bu avantajla yetinemez. Demek ki her şey, güzel bir iklime ek olarak neler beklendiğine bağlıdır. Bizim Baden-Baden, Kissingen, Wiesbaden, Hamburg, Ems, Spa, Karlsbad, Vichy, Biarritz, Pirene suları gibi meşhur yazlıklarımızda bulunan güzelliğin ve eğlencelerin yerini dünyanın en harika gökyüzünün bile tutamayacağı doğrudur.

Eğer yabancıların beklentileri bu yönde olacaksa, Boğaz kıyılarında vazgeçse iyi olur, çünkü orada ne balo, ne de konser salonları, ne vodviller, ne de kumarda tüm parasını kaybetme imkânı bulabilecektir. Kıra gittiklerinde kentin yapay eğlencelerini aramayanlar ve İsviçre'nin yabanıl vadilerinde doğanın soylu neşelerinin peşinde koşanlar, Boğaz'da bu estetik zevklerin yeterince Avrupa konforu sosu ile birlikte sunulmadığını düşünebilirler. Çünkü İsviçre'de gezgin, hayranlık uyandıran her yeni yere rahat arabalarla, sanatsal bir törene katılacağı tiyatroya gider gibi ulaşabilir; orada görülen her kayalık insanı hoş ve gönüllü yorgunluklarını gidermek üzere mükemmel otellerden birinde dinlenmeye çağırır ve o otellerde insanın tüm fantezilerini karşılamak üzere gece gündüz uğraşılır; ama Boğaz'da aynı şey söz konusu değildir: Burada ziyaretçinin güzel doğaya kimi zaman at sırtında, kimi zaman yayan, güneş ya da toz altında hayran olmakla yetinmesi gerekmektedir. Erzaklarını ve kilimini yanında taşımalıdır; akşam ya evine

dönmesi ya da geceyi konuksever bir çobanın ağılında geçirmek mutluluğuna erişemezse açık havada uyumayı göze alması gerekir. Çünkü Pera, Tarabya, Büyükdere ve Büyükkada dışında Boğaz kıyısında hiçbir yerde otel yoktur. Tabii, yabancı yolcunun uzun kıtlıklar sonucunda zayıflamış kanlı böceklerle vahşi hancıların ikili saldırısına uğradığı birkaç korkunç yeri –adı öyle de olsa– otelden saymıyorum.

Tüm bu olumsuzluklara genelde var olan ulaşım güçlüğünü, entelektüel ve toplumsal kaynakların yokluğunu eklemek gerekir. Gerçi deniz ulaşım yolları Boğaz'ın iki yakasındaki çeşitli noktaları birbirine bağlayan çok sayıda buharlı geminin (vapur) hizmete girmesiyle günümüzde oldukça ilerlemiştir. Ancak bu vapur seferleri de belirli saatlerde yapıldıkları ve güneş battıktan sonra sona erdikleri için henüz tüm ihtiyacı karşılamaktan uzaktır. Vapuru

Büyükdere sahili. (A. Preziosi)

kaçırdığınızda ve karayolunu yine de kullanmak istemediğinizde karşınızda tek seçenek olarak *kayık* kalmaktadır; bu ulaşım aracı güzel olduğu kadar güvenli de olsa insan hiçbir eksiklik duymazdı. Ne yazık ki yolcunun ancak tamamen hareketsiz durarak dengesini koruyabildiği bu hafif deniz taşıtları Boğaz'da sık sık rastlanan çalkantılı bir denizde çok rahatsız, hatta tehlikeli bir ulaşım aracına dönüşür. Bu nedenle, yabancı bir sefir Tarabya'da ya da Büyükdere'de kırk yılda bir Avrupa usulü bir gece düzenlemek istediğinde, denizin durumu müsaade etmezse kadınlar geceye katılamazlar. Elçiliklerin emrinde bulunan savaş gemilerini kadınların hizmetine sunan bazı kordiplomatik şeflerin kibarlığı olmasa, erkekler birçok baloda damsız kalırdı.

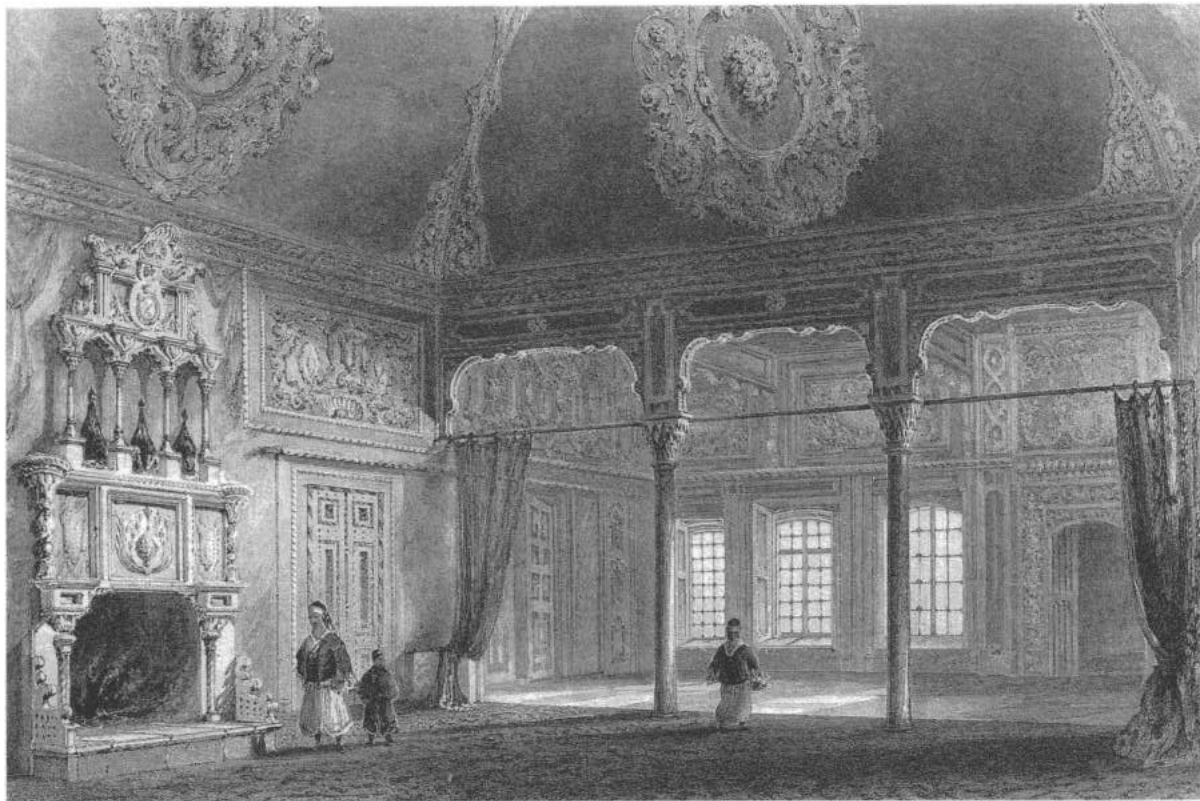
Bu ülkelerde entelektüel ve toplumsal kaynakların azlığı, bizde *société* adı verilen şeyi, başka bir deyişle kendilerine akıllı ve zevk-

lerine uygun bir etkinlik dünyası yaratmak için fikirlerini ve duygularını paylaşma ihtiyacı duyan iki cinsten insanların tamamen doğal ve kendiliğinden birlikteliğini oluşturan unsurların yokluğundan kaynaklanır. Bu ihtiyaçların hiçbirisi Osmanlı İmparatorluğu gibi bir ülkede ifade edilemez. Çünkü orada kadın her türlü manevi bireysellikten yoksundur; erkek de evdeki uğraşlarının ya da resmi görevinin getirdiği pasif konumun dar çevresi dışında bir varoluş ortamı arayacak kadar medenileşmemiştir. İhtiyaç bulunmadığı yerlerde bunu karşılamaya yönelik hiçbir kurumun da olmayacağı açıktır. Müslüman genelde ne edebiyatla, ne de bilimsel araştırmayla uğraşır çünkü hiçbir ön öğrenim görmeden en yüksek mevkilere yükselebileme şansı vardır. Bu nedenle bizde en küçük ciddi kentin bile varoluşunun vazgeçilmez koşullarından olan kamu kuruluşlarına rahatlıkla boşverebilir: Kütüphaneler, okuma salonları, doğa tarihi koleksiyonları, fizik araçları lokalleri, üniversiteler, tiyatrolar vb.

Kuşkusuz bu kurumlar Osmanlı payitahtında boy vermeye başlamışlardır ve zamanla çoğalmaları kaçınılmaz; ama gerekli düzeye erişmeleri daha uzun yıllar alacaktır. Bir yabancıнын bilimsel ihtiyaçlarına tamamen yanıt verebilecek kadar geliştikleri zaman bile yabancı, İstanbul'da yine de toplumsal ihtiyaçlarını nasıl karşılayacağını uzun süre düşünecektir çünkü Müslüman alışkanlıkları ve töreleri çok kökleşmiştir, dinsel ilkelere fazlasıyla bağlıdır. Bu nedenle, Doğuluların sonunda mutlaka alacakları teknik ve edebi eğitime karşın, kendileriyle Hristiyanlar arasında karşılıklı birbirini görme, değer verme ve izlenimlerini değiş tokuş etme isteğine dayalı düzenli ve sempatik bir alışveriş oluşturmaları epey güç olacaktır. Sosyal yaşam şimdilik (ve uzun süre de böyle kalacak gibidir) Hristiyan unsurun dünyası içine hapsolmuş durumdadır ve bu dünya dar ve yoksul olduğu gibi türdeş de değildir. Çünkü İstanbul'un Hristiyan nüfusu Osmanlı Hristiyanları, Avrupa'nın tüm ülkelerinden gelmiş işadamları ve yabancı kordiplomatiğin üyelerinden oluşmaktadır.

Bu sonuncu grubun sadece, görevlerini bilim ve sanat yararına çok hoş etkinliklerle bir arada yürütmeyi bilen Choiseul-Gouffier ve Andréossy gibi insanlardan oluştuğunu bile düşünssek (ki

bu doğru değildir), yine de onlar neredeyse hiç seyircisi olmayan bir tiyatrodaki yalnız başlarına kalmış aktörler gibi görüneceklerdir. Çünkü resmi görevlerinin dışında, Hristiyan nüfusun geri kalanıyla onlarla ortak bir dava oluşturamayacak kadar az ilişki kurmaktadırlar. Yabancı tacirlerin ve hele Osmanlı Hristiyanlarının böyle bir kaynaşmaya girmelerine de zaten olanak yoktur. Tacirlerin kordiplomatikten çok daha bağımlı konumları ve özel uğraşları, Osmanlı Hristiyanlarının ise birtakım özel nedenlerle güçlenen benzer konumları buna engeldir. Fener semtini ellerinde tutan Rumlardan ve özellikle Pera'da yerleşik çok çeşitli kökenlerden gelme karışık bir ırktan oluşan Osmanlı Hristiyanları, uzun bir geçmişe dayanan o garip evveliyatlarının etkisini, henüz tamamen Avrupalı bir halk niteliğine bürünemeyecek kadar kuvvetle hissetmektedirler. Ataları Konstantinopolis'in II. Mehmed tarafından fethedilmesinden dokuz yüzyıl önce Bizans imparatorlarının yerleşim alanı olarak Pera'yı ve Galata'yı gösterdiği (büyük bölümü Venedikli ve Ceneviz) İtalyan sömürgecileri olsa da sonuçta dilini de benimsedikleri Rum nüfusla kaynaşmışlardır. Öyle ki Fenerliler (Fanaryot) ile Peralılar (Perot) arasında birçok açıdan benzerlik vardır. Ama çok farklı köklerden ve dinlerden gelen bu iki halkı birbirlerine asıl yaklaştıran etken, Türk egemenliği altında paylarına düşen yazgıların benzemesidir. Her iki halk da sonuçta kendisini çok çeşitli ülkelerden toplanmış ama aynı eve getirilmiş ve aynı işler verilen kalabalık bir hizmetkârlar ordusunun parçaları olarak görmekte, bu nedenle köken rekabetlerini unutarak, acıların ve ortak çıkarların etkisiyle, tek bir kitle haline gelmekte, zekâlarının ve eğitimlerinin efendilerinden üstünlüğünü kullanmak üzere aralarında örtülü bir anlaşma yapmaktadırlar. İstanbul'un ilk fatihi, kendisini öne çıkaran eşine az rastlanır bilgeliğiyle, Osmanlı yönetiminin bu bir yanı sıra Rum-İtalyan, diğer yanı sıra Ermeni nüfustan ne kadar büyük bir çıkar sağlayabileceğini, onları Hristiyan güçlerle Avrupa'ya kendini yeni yeni kabul ettiren Müslüman unsur arasında bir aracı grup olarak kullanılabileceğini görmüştü. Bunun sonucunda Peralılar ve Fenerliler, II. Mehmed döneminden yakın geçmişe kadar, sadece meşru efendileri açısından değil, Hristiyan

Fener'de bir Rum konağı. (W. H. Bartlett)

güçler açısından da kendilerini vazgeçilmez kılan istisnai bir konuma sahip oldular.

Gerçekten de Osmanlı sarayı ve Hristiyan güçlerin temsilcileri “dragoman”larını (çevirmenlerini) bu cemaatin içinden seçtiler: Öyle ki kimi zaman kendi hükümetlerine, kimi zaman Hristiyan ülkelerin hükümetlerine hizmet eden ve sırasıyla ülkelerinin ya da yabancıların çıkarına Türkçeyi ve Avrupa dillerini konuşan bu çokdilli bukalemunlar genellikle babanın ve çocukların Babiâli’de ya da geçici olarak milliyetini aldıkları çeşitli elçiliklerin yanında çevirmenlik yapmalarına göre, sırayla Türk, Rus, Fransız, İngiliz ve Alman sayıldıkları garip bir aile görünümü sunuyorlardı. Bununla birlikte bu iş çeşitliliğine ve bu çeşitliliğin Babiâli’ye karşı ödevleriyle uyumsuzluk yaratan sonuçlarına karşın, Peralıların ve Fenerlilerin toplumsal konumlarında ve resmi tavırlarında Türk uyruğu olma nitelikleri yine de silinmez bir iz bırakıyordu. Fethedilmiş halkları Babiâli’ye bağlayan zincir, onları geçici olarak süsleyen yabancı sahte yaldızlara karşın hem ağırlığını hem korkunç baskısını sürdürüyordu. Çünkü sayısız ve tartışılmaz hizmetlerinin onlara efendilerinin karşısında kazandırdığı manevi üstünlük ne olursa olsun, yine de gerek duyuldukça kullanılan ve bulundukları her yerde, hangi kılık içinde olurlarsa olsunlar el konulmuş kölelerden başka bir şey değillerdi. Bu nedenle Saray’a en muteber Hristiyan devletlerini küstahça tepeden bakışıyla bunaltma olanağı veren uzun Osmanlı egemenliği boyunca, yabancı elçilerin kendilerini himaye etmeye çabalamalarına karşın Peralılar yine de Türk hükümeti ne zaman onlara egemenliğinin ağırlığını hissettirmeye karar verse reaya ya da Osmanlı yönetiminin Hristiyan uyrukları muamelesi görmekten kurtulamadılar. Yeniçağ’ın diplomasi kroniklerinde en sık rastlanan şey, bir Avrupa elçiliğine bağlı Peralı çevirmenlerin Türk memurlar tarafından başlarının kesilmesi, tokatlanması, kırbaçlanması ya da hapsedilmesi olaylarıydı.⁵ İmpa-

⁵ Osmanlı Devleti ile Venedik Cumhuriyeti arasındaki savaş sırasında, Venedikli dragoman resmi elbisesi giydirilerek asılmıştır (Hammer, *Const. und der Bosp.*, c. II, s. 158). 1515’te, III. Murad döneminde, Venedikli dragoman divandan sopalanarak kovalanmış ve Fransa elçiliğinin dragomanı Jean-Baptiste canını ancak İslamiyeti kabul ederek kurtarmıştır (Hammer, *Gesch. des Osm. Reichs*, c. II, s. 453). IV.

ratorluğun iç idaresinde kullanılan reayanın durumundan ise hiç söz etmiyoruz: Genellikle Eflak ve Boğdan voyvodalıkları gibi yüksek mevkilere geliyorlardı; ama bu geçici onur, yeri geldiğinde en aşağı düzeydeki kölelere layık görülen muamelelerden nasiplerini almalarını engellemiyordu.

Yaklaşık dört yüzyıl süren böyle bir varoluşun garip koşullarının, kendilerini doğuran nedenler ortadan kalktıktan sonra bile süren, kalıntıları tanımlanabilecek derin izler bırakması doğaldır. Tamamen özgür oluşlarına ve Avrupa etkisinin egemenliğine karşın, Peralıların ve Fenerlilerin kimi zaman köklerini ve eski konumlarını ortaya koyacak davranışlar göstermelerinde şaşılacak bir şey yoktur. Örneğin onlar bugün bile bilimsel bilgilerinden çok, çeşitli diller konuşmaya yatkınlıklarıyla ayırt edilmektedirler. Eskiden önem taşımalarının nedeni olan bu yetenek türüne karşı sanki içgüdüsel bir minnet ve tercih duygusunu koruyagelmışlerdir ve bu yetenek genellikle çok sağlam özelliklerin gelişkinliğini gerektirmektedir. Aynı şekilde hem karakterinin birçok çizgisinde çok çeşitli ve çok kaprisli efendilere itaat etmeye hem de İtalyan kurnazlığıyla Bizans hilelerinin bitmez tükenmez kaynaklarından yararlanarak onların iyi niyetini kazanmaya alışkın eski hizmetkârın belli belirsiz bir yansıması bulunur.

Bu nedenle Peralı ismi, Yahudi sözcüğü kadar haksız bir biçimde, hâlâ eski devirlerin bulanık anılarını ve katı önyargılarını çağırıştırır; her iki niteleme için de çağımızın gerek halklara gerek

Murad döneminde Fransız dragoman Balthasar sultanın önünde canlı canlı kazığa oturtulmuştu (Hammer, *Const. und der Bosp.*, c. II, s. 160). 1617'de yine Fransa dragomanı olan Pierre sadaret kethüdasının emriyle öldürülmüştü. Listesi kolaylıkla sonsuza dek uzatılabilecek tüm bu vahşetlere Hristiyan güçler katlandı ve hiçbir zaman gördükleri hakaretle orantılı bir karşılık alamadılar. Sadece bir tek kez İngilizlerin lehine gerçekleşen ve günümüzde de Britanya ulusunu karakterize eden cesur inatçılığı gösteren, o dönemde de onları Avrupalı güçlerin bozulmuşluğundan ayıran bir örnek yaşanmıştır. Gerçekten de Hammer (*Const. und der Bosp.*, c. II, s. 163) Osmanlı vakanüvisi Naima'dan alınmış ilginç bir belgeyi nakletmektedir. Bu belgede Naima, 1649'da İngiltere sefirinin payitahtta yarattığı sıkıntıyı, İzmir'deki İngiliz konsolosuna hakaret eden bir müftünün sonunda görevinden alınmasını sağlayan inatçı ve gözü pek başvurularını anlatmaktadır. O sırada Türk gururu açısından bu kadar yaralayıcı olan bu olayı öfkeyle anlatan Naima, İngiliz sefirlerini "Burnu büyük, kaba ve bu inatçılıklarının kafalarına mal olacaklarını bilseler bile sözlerinin bir tek hecesini bile geri almak istemeyen lanetli kimseler" olarak tanımlamaktadır.

bireylere yönelik olarak geçmişte değil, şu anda ne olduklarına ve ne olabileceklerine bakan liberal ilkeleri tarafından açılan yeni bir iade-i itibar devri çoktan başlamış olsa da söz konusu sisli çağrışımalar da henüz tamamen silinmemiştir.⁶

Bu nedenle medeni Avrupa ile ilişkinin ve özellikle de çocuklarını orada büyütebilme avantajının bir gün Pera'da ve Fener'de yeni bir Avrupalı yaşam dünyası yaratacağından kimsenin kuşkusu yoktur. Bu dünya, Osmanlı payitahtında bizim *société* adını verdiğimiz şeyin oluşması için gerekli unsurları sağlayacaktır. Ama bunun şu anda sadece üç dağınık ve tecrit olmuş zümre (kordiplomatikler, yabancı tacirler ve Hristiyan Osmanlı uyrukları) tarafından temsil edildiği için gerçekleşmesinin imkânsız olduğunu ayrıca belirtmeye herhalde gerek yok.

6 Daha kırk yıl öncesine kadar Peralıların karşılaştıkları önyargılı davranışları Hammer'in sık sık alıntı yaptığımız *Constantinopolis und der Bosphorus* adlı yapıtında onlar hakkında çizdiği gerçekten gülünç ve zevksiz tablodan (c. II, s. 111) daha iyi kanıtlayacak bir şey yoktur. Söz konusu kitapta bu karikatürleştirme anlatısı tam dokuz sayfa sürmektedir. Yazarın Almanca metninden yaptığım küçük bir alıntının çevirisini burada veriyorum (Hammer'in en kuvvetli yanının stiline hafifliği olduğu da söylenemez):

Varlıklarıyla Pera cemiyetinin pis kokulu havasını biraz tazeleyen yabancı elçilerin ve Avrupalı gezginlerin konut bölgesi olması nedeniyle Pera, tacirlerden ve gemi kapitanlarından çok esnaf ve tayfanın oturduğu Galata'dan daha çok tercih edilecek bir semttir; Ceneviz ve Rum kanının karışımı olan ve tüm gururlarını bu çiftkökenlilik üzerine kuran Peralıların esnaftan ve tayfadan daha önde gelen bir kesim olduklarını ileri sürmeleri ise boş bir böbürlenmedir. Bu çok sayıda ailenin yarım düzinesi, aralarında ittifak yaparak iki yüzyıl boyunca elçiliklerin tüm alt düzey görevlerini ellerinde tutmuşlardır ve kendilerini elçileri kukla kılığına sokan değişmez bir Pera diplomasisinin temsilcileri gibi görmektedirler. Böylelikle Pera, Avrupa'nın diplomatik dedikodu merkezi ya da daha doğrusu her ışık gördüklerinde "yangın var" diye haykıran değişmez Peralı nöbetçilerin surlarında bekledikleri bir tür kale haline gelmiştir. Pera sakinlerinin Peralı ismi yerine inatla "Perot" deyimini sürdürmeleri bile, onların entelektüel ve pratik boyutlarını göstermeye yeter. [...] Onlar yaşamalarını cehalet ve uşaklık bayrağı altında gerçek "Perotlar" olarak sürdürmeyi tercih etmektedir. Kadın ve erkek Peralıların etnografik bir incelemesini vermektense, Born'un böcekbilimi sistemine göre yeni bir tür böcek olarak betimlemek daha kolay olacaktır. Peralı kadınlar yobazlık ile ikiyüzlü bir düşkünlüğün karışımıdır. Cennetin güzelliklerini değerli taşların ışığında gören dualar; İsa'nın Azize Brigitte'e yolladığı söylenen mektup ve buna dayanılarak insanın sadece işlediği değil işleyebileceği tüm günahların affını sağlayan günah çıkarmalar; azizler için düzenlenen piyango vb. Bu örnekler bu kadınların dini, ahlaki, entelektüel ve estetik uygulamaları açısından bir fikir vermeye yeter.

VII

Yabancı birinin kendini Boğaz'da içinde bulacağı varoluş koşulları pek özenilecek gibi değildir. Bununla birlikte halihazırda bu koşullar, güzel bir gökyüzünün ve inanılmaz güzellikte bir manzaranın çekiciliklerinden yararlanmak isteyen ve bunları kendisine sağlayan yöreden ancak Avrupa tarzı yaşamının en temel alışkanlıklarını karşılayabilecek konforları ve tedbirleri bekleyen biri açısından yeterlidirler. Bu tür sınırlar içinde, Avrupa tarzı yaşamın tüm gerekleri karşılanabilmektedir. Gerçekten de Tarabya'nın ve Büyükdere'nin çok iyi düzenlenmiş otelleri ile Avrupalıların kullanımına verilmesinde hiçbir zorluk çıkmayan Kuruçeşme, Ortaköy, Bebek'in Rumlara ya da Ermenilere ait olan evleri yabancıların güzel mevsimi (mayıstan ekime kadar) oldukça rahat ve üstüne üstlük muhteşem Boğaz manzarasına nazır meskenlerde geçirebilmelerini sağlamaktadır. Bu öyle parlak bir manzaradır ki onun yanında Batı Avrupa'nın tüm meşhur yazlık yerlerinin o çok övülen ve turistlerimizin albümlerinde fotoğraflanarak taşınan görüntüleri sönük kalır.

Bu şiişsel evlere yerleşen yabancı, maddi yaşamını Avrupalı alışkanlıklarına göre sürdürmekte hiç zorlanmaz çünkü bugün İstanbul'u tüm dünyaya bağlayan sayısız buharlı gemi ona her yerden istediği malları getirebilir.

Karadan yapacağı yolculuklarda ise bulabileceği tek ulaşım aracı eyerli attır; ama normal yaşam koşullarında Avrupa'da tüm seyahatleri atla yapma zorunluluğu bir rahatsızlık ve kısıtlanma kaynağı ise de her şeyin olağandışı olduğu ve yabancı açısından ek-sikliklerin bile olumlu özellikler haline gelip çekiciliklerini yeniliklerinden alan beklenmedik zevkler sunduğu bir ülkedeki geçici kalış süresi söz konusu olduğunda bu uygulama tüm olumsuzluğunu yitirir. Yabancı için Boğaz'da yaşamının en büyük özelliklerinden biri, terk ettiği yaşam biçimi ile ülkesinden uzakta aramaya geldiği yaşam biçimi arasındaki zıtlıktır. Zıtlıkların bu büyüğü deneyini yaşamayı, yolculuğunu yineleme isteğinin uyanması için yeterlidir. Kış yaklaşırken gürültülü kentlerimize geri döndüğünde Boğaz man-

Beylerbeyi sırtlarından yazlık saray ve Boğaziçi. (W.H. Bartlett)

zarasının, muhayyilesinde ne denli derinlere kazındığını görerek şaşıracaktır. O zaman bu hoş hatırayı yeniden mutlu bir gerçekliğe dönüştürebilme anının gelmesini iple çekmeye başlayacaktır.

Avrupa'nın tamamına yayılmış geniş demiryolu ve buharlı gemiler şebekesi sayesinde, bugün hiçbir yorgunluğa girmeden her yıl ilkbaharı geçirmek üzere Tuna üzerinden İstanbul'a gitme ve sonbahar sonunda aynı yolla geri dönme olanağı vardır. Ama yine de gidişin dönüşten çok daha hızlı ve hoş bir yolculuk olduğunu belirtmekte yarar var; çünkü dönüş zamanı Tuna'da suların çekilmesine denk düştüğünden, sık sık ve oldukça zahmetli gemi değişiklikleri yapmak gerekir. Öyle ki yazın genellikle Viyana'dan İstanbul'a dört günde inilirken, Osmanlı payitahtından Avusturya'nın başkentine dönmek için kimi zaman altı güne ihtiyaç duyulmaktadır. Demek ki Paris'te Notre Dame'ın gotik kulelerinden ayrıldıktan en fazla yedi gün sonra İstanbul'un ince uzun minarelerini selamlamak mümkündür.

Paris ile İstanbul arasındaki büyük ulaşım hattının bugün kazandığı yaygınlık hiç kuşkusuz büyük bir ilerlemedir çünkü bu başkentlerin birinden diğerine gitmek için Paris-Viyana demiryolunun sayısız dolambaçlarından geçmekle kalmayıp Tuna boyunca Viyana'dan nehrin kumlu deltasına kadar yedi-sekiz gün süren uzun gemi yolculuğunun sıkıntılarının da yaşandığı dönem henüz akıllardan silinmemiştir. Ama şimdi doğrudan trenle Kehl, Stuttgart ve Münih'ten geçerek 37 saatte Paris'ten Viyana'ya gidilebilmektedir; bir kez Viyana'ya gelindikten sonra, yarım saatten az bir sürede bu başkenti Sava ile Tuna'nın birleştikleri noktadan ayıran mesafeyi yine trenle aşmak ve Belgrad'ın yaklaşık iki kilometre altındaki küçük Baziaş köyünün olduğu yerde nehrin sol yakasına ulaşmak mümkündür. Böylelikle eski nehir yolu yarıdan fazla kısalmış olmaktadır. Baziaş'ta başlayan gemi yolculuğunda ise mükemmel Avusturya gemileriyle iki gün boyunca nehrin en güzel manzaralı yerleri geçilir; Sırbistan ve Bulgaristan'ın güzel tepelikleri arasından kıvrılıp geçen Tuna, daha sonra birçok tarihsel anıyı barındıran Eflak ovalarını kat eder. Tuna'nın ansızın kuzeye kıvrıldığı ve Dobruca'nın çıplak ve bataklık arazisine yöneldiği

Yeniköy. (W.H. Bartlett)

yerde, küçük Bulgar köyü Çernovoda'da gemiden inilir, Tuna'yı Karadeniz sahiline bağlayan demiryoluna geçilir ve Osmanlı payitahtına gitmek üzere son gemiye binilecek olan Köstence'ye dört saatte gelinir. İşte böylece yaz aylarında yapılacak Viyana-İstanbul yolculuğu beş günden kısa bir sürede tamamlanan ve kişi başına sadece yaklaşık 350 frank tutan (yemek dahil birinci mevki yolculuğu) çok hoş bir gezintiye dönüşür.

VIII

Bu yolculuğun çabukluğuna karşın, İstanbul ile Avrupa'nın geri kalanı arasındaki ulaşım yolları sistemi henüz istenilen düzeyde değildir, çünkü kış aylarında o sırada buz tutan Tuna ile Osmanlı payitahtı arasındaki uzaklığı mutlaka at sırtında aşmak gerekir ve Karadeniz genellikle öyle çalkantılıdır ki insan gemi yolculuğundan doğal olarak çekinir –ama yine de karayoluna tercih edilebilir. Tuna ile İstanbul arasında araba ulaşımının yapılabileceği bir yol açılabilmesi isteğini gündeme getirebilecek diğer çok ciddi nedenlerden bağımsız olarak, sadece Avrupa'nın geri kalanında yaşayan insanların yılın her döneminde kendisine karadan kolaylıkla ulaşabilmelerinden bu başkentin sağlayacağı avantaj bile, Osmanlı hükümetini bu kadar talep edilen bir tedbirin hayata geçirilmesini hızlandırmaya sevk etmelidir. Çünkü bu tedbirin ilk meyvelerini yine hükümet toplayacaktır. Yabancıların elinde tüm medeni ülkelerde alışılmış yollardan İstanbul'a gitme olanağı bulunmadığı, ya Karadeniz'in veya Akdeniz'in konukları pek sevmeyen dalgalarına kendini bırakmak ya da en temel yaşam ihtiyaçlarından yoksun bir yörede sekiz-on gün at sırtında yolculuk etmek gibi tatsız seçeneklere mahkûm olduğu sürece Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük Avrupa ailesinin bir üyesi olduğunu söylemeye imkân yoktur. Çünkü Tuna Nehri, Osmanlı ülkesi ile Avrupa arasında hep bir Çin Seddi gibi dikilecek, bu sorun eteklerinde medeni dünyanın dalgaları kırılırken, medeniyetten yabaniliğe geçişin çok ani ve bu nedenle çok daha acılı yaşanması sonucunda, yolcu öbür tarafa tiksinierek geçecektir.

IX

Bugün 20 saate inmiş olan Karadeniz yolculuğu yaz aylarında hiçbir olumsuzluk yaratmadığı için yolcunun, eksikliğini sadece sonbahar ve kış aylarında hissettiği bu önemli tedbir şu sırada Osmanlı hükümetinin de başlıca uğraş konusudur. Bu hükümetin başında bulunan parlak devlet adamı, ülkesine bugüne kadar yaptığı hizmetlere bir yenisini daha ekleyerek bu yolu hayata geçirebileceği ümidini veriyor. Gerçekten de Osmanlı Devleti'nde uzun süredir en geniş ve en liberal reform sistemleri ilan edilmiş olmasına karşın, bunlar uygulanmalarını Fuad Paşa'ya ve onun parlak meslektaşları Ali Paşa'ya borçludurlar. Bugünün İstanbul'unu kısa bir süre öncesinin İstanbul'u ile karşılaştıran yabancı hem beklenmedik, hem de o oranda hoş bir intibaya kapılır. Bunu söylerken hakikate olan borcunu ifa da etmiş oluyorum; gerçekten de samimiyetle sevdiği, yaklaşık 20 yıldır cesaretle ve hiçbir çıkar gütmeyen bir sabırla incelediği bir ülkeye karşı bugüne kadar sadece sert sözler kullanmış bir yazardan gelen bu ifade, bir dalkavukluk ya da abartı olarak da görülmemelidir.

Kuşkusuz Avrupa medeniyetinin çeşitli unsurları Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanırken, izlenecek yolların tercihinde her zaman çok doğru davranılmamıştır. Çünkü kabul edilen kurumların içinde modern toplumun temel koşullarını oluşturanlar artık kurtlanmış kalıntılardan yeterince ayırt edilememiş, bunun sonucunda, büyük Avrupa medeniyetinin yapısının karmaşık bütününe aslına fazla bağlı kalarak fotoğraflayan Türkler onun anıtsal yönüyle birlikte, zevksizlikleri nedeniyle geri dönülmez bir şekilde mahkûm edilmiş biçimsiz tadilatlarını da aynen yineleme tehlikesi içine düşmüşlerdir. Büyük yapının şurasında burasında güzelliğini bozan canavarca çıkıntıların içinde, engizisyonu andıran pasaport sistemleri, gümrük sıkıntıları, zararsız yolcuların bagajlarında bulunan kitaplara el konulması, özetle önleyici diye nitelenen tüm o bildik uygulamalar da yer almaktadır. Bu uygulamaların ticarete verdikleri zarardan, kamu hazinesinde yol açtıkları harcamadan ve insanın en kutsal haklarına yönelik saldırıdan bağımsız olarak,

istenilen sonucu almaya da hiçbir katkısı olmadığı gün gelecek anlaşılacaktır. Çünkü o uçsuz bucaksız pasaport ve resmi ya da yarı resmi görevliler cephaneliğinde, denetimden kaçmayı ciddi olarak düşünenleri engelleyebilecek hiçbir silah olmadığını ve sonuçta bütün bu önlemlerin, onlara başvuran hükümetler açısından utanç verici bir acizlik ifadesinden başka bir şeye yol açmadığını her gün karşımıza çıkan sayısız örnek göstermektedir.

Neredeyse tüm Avrupa'nın büyük bir bedel ödeyerek aslını aldığı ve dışlamaya başladığı bu aşınmış kurumların gazla aydınlatma, sokakların parke taşıyla döşenmesi, demiryolları, telgraf ya da çağımıza layık diğer birçok şeyle birlikte ve aynı anda bugüne dek hiç görülmedikleri İstanbul'da görülmeleri oldukça ilginçtir. İşte ben de Paris'ten Köstence'ye kadar tüm Avrupa'yı, kimse pasaportumu ya da bagajımı merak etmeden geçtikten sonra, 15 Temmuz 1863'te İstanbul'a inip de "genç" Osmanlı Devleti'nde "yaşlı" Avrupa'nın tüm o sıkıcı ve gülünç hatıralarını temsil etmek üzere daha yeni örgütlenmiş bir memurlar mangası tarafından Tophane İskelesi'nde karşılanınca büyük bir şaşkınlığa uğradım. İtalyanca, Fransızca ya da Rusça bildikleri için, Türklere ya da Avrupalılara sözlü uyarılarda bulunarak işlerini görebilecek durumdaki bu beyler, resmen üzerime atlamayı tercih ettiler ve kimi kâğıtlarımı sorarken, kimi sandıklarımı aramaya başladı. Sadece gümrük vergisine tabi mallar bulunup bulunmadığına değil, kışkırtıcı ya da ahlaka aykırı yazılar olup olmadığına da bakıyorlardı. Bu merak, bagajımda görülen birkaç cilt jeoloji, botanik ve astronomi kitabıyla iyice arttı ve haklılık kazandı. Bu kitaplar derhal bu kanıtların gerçek içerikleri hakkında yargı vermeye yetkili daha yüksek bir mahkemeye gönderildiler. Bu komik sahnede beni bilinçsizce eski Avusturya ya da Napoli krallığı gümrüklerine alıp götüren bir şeyler vardı. Ve sakal bırakmayı seven bir halkın ülkesinde bulunduğumu bilmesem, müteveffa kral II. Ferdinand'ın gümrükçüleri ve aynasızları ile daha önce başıma geldiği gibi, sakalımın da hakkımda tatsız kuşkulara yol açacağından bile korkabilirdim. Biraz gerilerde kalmış bu hatıralar kafamda uçuşurken, Pera sokaklarında gördüğüm Garibaldici bir gösteri beni bir anda en hararetli güncelliğin içine atıverdi.

Ayrıca şunu da eklemek gerekir ki Türklerin ülkesinde tüm bu anakronizmalar bilincine varılmadan yaşanır ve hükümetin liberal niyetlerinin gerçek olmadıklarını da kanıtlamazlar. Bunlar Osmanlı İmparatorluğu'nda reform yapmak gibi bir girişimin ayrılmaz unsuru olan el yordamıyla ilerlemenin kaçınılmaz sonuçlarıdır. Buhar gücüne ve telgrafa karşın, borç alınan ülkeler Osmanlı hükümetinden hâlâ oldukça uzaktır ve iyi bilinmemektedirler. Bu nedenle hükümet söz konusu ülkelerin bugünü ile geçmişini kimi zaman birbirine karıştırır: Bu tür yanılgılar Türk reformcularını kimi zaman, bazı Okyanusya adalarına yerleşmiş Avrupalıların konumuna sokar. Bu adalara Paris modalarına ilişkin son gazeteler ancak içerdikleri yenilikler Avrupa'da maziye ait karikatürlere dönüşüklerinde ulaşır.

Zaten Osmanlı Devleti'nde Avrupa'dan borçlanma tercihi konusunda ne tür hatalar yapılmış olursa olsun, reformlara etkili ve somut bir nitelik kazandırmak için bunlardan hâlâ yararlanılır. Kısa bir süre önce maliye ve kamu güvenliği sorunlarını en geçerli modellerden kopya edilmiş bir örgütlenmeye bırakan önlemler bu duruma bir örnektir. Bu girişimin başarısının tüm beklentileri aştığını da itiraf etmek gerekir. Öyle ki bir yandan gümrüklerin ve pasaportların beklenmedik dirilişi İstanbul'a gelen yabancıya sıkıntılı anlar yaşatırken, diğer yandan Osmanlı payitahtına girer girmez, çok kısa bir süre öncesine kadar Avusturya'da olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de tek geçerli para olan, o sefil ve tehlikeli çarşaf gibi kâğıtların yerini mükemmel bir madeni paranın aldığını görmek hoş bir sürpriz yaratıyor. İstanbul'da kaimenin dolaşımından çekilmesi hiçbir Avrupa ülkesinde görülmemiş bir hızla başlandı. Üç aydan kısa bir sürede tüm kaimeler sanki büyü yapılmış gibi ortalıktan kayboldu ve yerlerini Fransız modelinden esinlenerek üretilmiş altın ve gümüş paralar aldı. Bu Türk hükümetinin haklı olarak gurur duyabileceği bir güç gösterisiydi. Avrupa Türk hükümetinin gösterdiği enerji ve kararlılığı alkışlarken, bu konuda verdiği destek için de kendi kendisini tebrik etmelidir. Osmanlı hükümetinin emrine yetenekleri, enerjisi ve namusluluğuyla Osmanlı Bankası'nın önünde zengin bir gelecek açılmasına çok katkıda bu-

lunan en becerikli memurlarından birini –Marki de Ploeck– veren Fransa’nın da bu önemli ve hassas operasyonun gerçekleşmesinde önemli bir payı olduğunu unutmamak gerekir.

Kamu güvenliğine yönelik önlemler de parlak bir başarıyla taçlanmışlardı. Görece kısa bir sürede elde edilen bu başarılar bugün İstanbul’a sadece bu açıdan bizim en medeni kentlerimizle boy ölçüşme olanağı vermekle kalmıyor, Osmanlı İmparatorluğu gibi zorlu bir reform göreviyle karşı karşıya olan bazı Avrupa ülkelerine de örnek oluşturuyor. Örneğin Osmanlı ülkesine yaptığım son yolculuktan önce Napoli’de bir kış geçirmiş ve kamu güvenliği anlamında Bourbon Hanedanı’nın egemenliğindeki bu sitenin Osmanlı payitahtından çok daha aşağı bir düzeyde olduğu kanısına varmıştım. Zaten kısa bir süre öncesine kadar haydut çetelerinin cirit attığı İstanbul çevresinde bugün hâlâ şurada burada en yakışsız konuklara rastlanıyorsa da bunların ne yazık ki genellikle hep Hristiyanlardan ve çoğunlukla da Yunan, Maltalı ve Osmanlı uyruğu olmayan başka Hristiyanlardan oluştukları da unutulmamalıdır.

İdari durumda gerçekleştirilen mutlu dönüşümler bir kenara bırakılsa bile, birkaç yıl aradan sonra bu başkente dönen bir yabancının İstanbul’un genel yapısında başarılmış önemli ilerlemeleri görmemesine olanak yoktur. İlk bakışta dikkati çeken en büyük yenilikler arasında, sadece şimdiye dek Doğu’nun her yerinde olduğu gibi, pislikleri Avrupalıların her zaman haklı tiksintisini uyandıran sokakların ve evlerin durumundaki genel düzelmeyi değil, ordunun ve bazı kamu görevlilerinin giysilerindeki değişiklikleri de saymak gerekir. Bu görevliler Doğu halklarına uygulandığında hem hiç pratik olmayan hem çok gülünç duran Avrupa tarzı giysilerden kısmen kurtulmuşlardır. Gerçekten de Osmanlı ülkesinde subaylar ve bazı moda düşkünleri, hele Fransız kumaşlarına ve terzilerine başvurdıklarında, üniformalarımızı gereken şıklık içinde giymekte hiçbir zorluk çekmeseler de bu üniformalar askerlerin sırtına geçirildiğinde ortaya çok gülünç ve tatsız bir manzara çıkıyordu. Bol Doğu kıyafetlerinden birdenbire bizim dar ve vücuda yapışan giysilerimize geçen zavallı askerler, yeni kostümlerinin abartıları ya da bir türlü anlayamadıkları dayatmalarıyla, eski alışkanlıklarının

şuuraltındaki hatıraları çatışma halindeydiler. Bunun sonucunda en garip kıyafet balolarını andıran karışımlar ortaya çıkıyordu.

Utanıp sıkılan Türk askerinin hem acıma hem gülme duyguları uyandırmasına neden olan bu anormallikler sonunda tamamen ortadan kalkacak. Sultanın ordusunun büyük bölümüne Fransız Zuhaf askerlerinininkinden⁷ kopya edilmiş bir kıyafet dağıtılmış durumda. Bu giysiyi kabul eden Türkler aslında vaktiyle kendilerinden ödünç alınmış bir biçimi geri almaktan başka bir şey yapmıyorlardı. Ama eski yollarına dönmekten o denli korkuyorlardı ki ancak kötü belledikleri bir şeyi, onlardan ödünç alan insanların iyi kabul ettiği ana dek bu kararı almak için beklemişlerdi. Ters yönlerde gidiş geliş olarak yaşanan bu çifte taklit örneği, belki de her konuda Hristiyanlara öykünmekte acele etmeme ve kendilerinin de kimi zaman örnek olabilecekleri umudunu yitirmeme konusunda Türklere bir ihtar olmalıdır. Fransızların benimsemesinden beri tüm dünyayı dolaşan bu Zuhaf üniforması bu açıdan önemli bir örnektir. Öyle ki Aziz Petrus'un vârisleri, birlikleri için Müslüman üniformalarını kullanmakta hiçbir sakınca görmemiştir.

X

Buraya kadar sadece yazlık olarak Boğaz kıyılarını seçen ve güzel bir gökyüzünün, tam bir bağımsızlığın, hiçbir şeyin bozmadığı bir huzurun dışında başka bir şey aramayan birinin karşılaşacağı koşulları anlatmakla yetindim. Tek bir sözcükle, burası belli mahrumiyetlerin birçok avantajla rahat rahat telafi edildiği bir yerdir. Şimdi bir de yabancıların burada keşfedebilecekleri zevkler üzerine birkaç fikir belirtmem gerekiyor. Burada mesleği bilginlik olan yabancılardan söz etmiyorum çünkü öyle bir şansa sahip olan biri söz konusuysa, zaten Boğaz'da yapabileceği faaliyetin sınırı yoktur ama ben aydın, tarihsel anılara duyarlı ve bu nedenle unutulmaz olaylar bakımından son derece zengin bir geçmişe sahip bir yöre-

⁷ Fransızların Afrika'daki sömürgelerinde görev yapan askerleri. Fransızlar bu askerler için eski dönemlerin Osmanlı asker kıyafetlerinden esinlenen oryantalist bir üniforma tasarlamıştı. (ç.n.)

den bunları istemeye hazır insanlara sesleneceğim. Bu tür insanlar Yunanistan'da, İtalya'da ve özellikle de Küçük Asya'da adım başı karşımıza çıkan anıtlara ve o şiirsel kalıntılara burada hiç rastlamamaktan kaynaklanan bir şaşkınlığa uğrayabilirler. Ama bu yörenin katlanmak zorunda kaldığı serüvenleri, yaşlılığın hüznünü ayrıcalıklarının bile yitirdiğini, alnında artık silinmiş bir gücün ve büyüklüğün izlerini bile taşımasına izin verilmediğini öğrenince bu eksiklik bile onun için ilginç düşünce yolculuklarına kaynak olacaktır. Bu klasik toprak parçasının yazgısında yer alan gerçekten olağanüstü sınavlara bir göz attığımızda, kalıntıların bile niye yok olduğunu ve bahtsızlıklarıyla ölümsüzleşmiş kentlerin hiçbirinin, hatta Roma ya da Kudüs'ün, bu iki güzel insanlık kurbanının bile çile tacına zavallı Bizans kadar hakları olmayacağı kolaylıkla kanıtlanacaktır.

XI

Gerçekten de hiçbir kent İstanbul kadar çok sayıda ve korkunç kuşatma ve saldırı ile karşı karşıya kalmamıştır. Hiçbir kent surlarının dibinde ya da işgal edilmiş bağrında Avrupa'nın, Asya'nın ve Afrika'nın her tarafından ganimet açlığını, fetih aşkını ya da dini fanatizm kuduzluğunu bastırmak üzere koşturup gelen bu kadar çok çeşitli halk görmemiştir. Eski Yunanlar⁸ tarafından iki, Roma imparatorları⁹ tarafından üç, Latinler, Persler, Avarlar, Slavlar ve tahtından indirilmiş kendi egemeni tarafından¹⁰ birer, Bulgarlar tarafından iki, Bizanslı asiler tarafından bir, Araplar tarafından yedi ve Osmanlılar tarafından üç kez kuşatılan Bizans toplam 22 kez kuşatılmış çok kalabalık bir kenttir. Gerçi bu sayısız saldırgan sadece altı kez zafer kazanabilmiştir.¹¹ Ancak bu durum onların

⁸ Alkibiades ve Makedonyalı Filip tarafından.

⁹ Septimius Severus, Maximinus ve Büyük Constantinus adlı imparatorlar tarafından.

¹⁰ Mihail Paleologos.

¹¹ İstanbul 22 kuşatmanın sadece 6'sında saldırganların eline geçti: Alkibiades, Septimius Severus ve Büyük Constantinus, Doç Dandolo ve Kont Baudouin, İmparator Mihail Paleologos ve II. Mehmed. Bkz. Hammer, *Constant. und der Bosp.*, c. I, s. 81-100.

Boğaz'ın iki yakasını ve tüm başkent çevresini yakıp yıkarak izlerini bırakmalarına engel olamamıştır. Öyle ki düşmanın her geri çekilişinden sonra, heyecan içindeki kent cesetler ve harabelerle kaplı uçsuz bucaksız bir çölün ortasındaki bir vaha gibi kalmıştır.

XII

Bu kanlı felaketlerin en eski ve en unutulmazlarından biri Bizans'ın Septimius Severus tarafından kuşatılması ve alınmasıdır. Dio Cassius¹² bize hem MS 2. yüzyılın sonunda bu kentin muhteşem zenginliğinin hem bu imparatorun kentin etrafında kurduğu ve üç yıl süren abluka sırasında şehrin nasıl can çektiğinin canlı bir tablosunu çizer. Tarihçinin sözlerine göre bu imparator, “Sefere çıkarken tüm cihanın donanmalarını bir araya getirmişti”. Sayısız kahramanca eylemden sonra Bizanslılar ancak deniz kandan kıpkızıl kesildiğinde, bir kısmı parçalanarak yenmiş ceset kalıntılarıyla dolduğunda ve tüm savunma olanakları tükendiğinde teslim oldular. Öyle ki artık ellerinde karılarının saçlarından yapılmış iplerden başka ip kalmamıştı. Acımasız fatih önce, neredeyse iskelet haline gelmiş bu yiğitlerden geriye kalan herkesi kılıçtan geçirdi; sonra da boşalmış ve lanetlenmiş evleri ateşe verdi. Kenti bu felaketten hemen önce ve sonra görmüş olan Dio Cassius, bu kadar çok zenginliğin ve güzelliğin yok olup gitmesine inanmadığını acıyla haykırır.

Septimius Severus'un taş üstünde taş bırakmayarak yok ettiği antik Bizans, İmparator Constantinus'un (tam neden bilinmese de lakabı Büyük'tür) sesine kulak vererek kendi küllerinden yeniden doğdu. O, Bizans'ı imparatorluğun payitahtı yaptı ve en değerli hazinelerini soyduğu Roma ile Atina da dahil olmak üzere dünyanın meşhur kentlerinden anıtları oraya taşıdı.¹³

¹² *Hist. rom.*, LXXIV, 10-14.

¹³ Gibbon (*The History of the Decline and Fall the Roman Empire*, c. I, böl. XVII, s. 355, dört ciltlik Londra baskısı) Hieronimus'tan tüm klasik Antikçağ'ın İstanbul'un hizmetine sunulduğunu gösteren ilginç bir bölüm aktarıyor; Hieronimus şöyle diyor: “Constantinopolis dedicatus pene omnium urbium ruditate.”

Dünyanın yeni payitahtı bu hazineleri kuzeyden gelen yabani-lerin, Perslerin ve 672'de (III. Constantinus döneminde) en az yedi yıl süren bir kuşatma yapan Arapların saldırılarına karşı korumayı bildi. Bu kuşatma sırasında başkentin bütün çevresi çok geniş bir çöle dönüştü ve kent bu çölün ortasında Rum ateşinin güçlü etkisi sayesinde sapasağlam ayakta kaldı.¹⁴ Ne yazık ki kuzeyli yabani-lerin, Perslerin ve Arapların tamamlamadıkları yıkım işini sonuçlandırmanın acı onuru Hristiyanlara düşecekti. Çünkü Konstantinopolis'in Fransızlar ve Venediklilerce istilas sırasında (1204) müttefiklerin burada gerçekleştirdikleri vahşet II. Mehmed komutasındaki Müslümanların yapacaklarını çok geride bırakmıştır. O dönemde yaşayan yazarlar bu korkunç gerçeği doğrulamamış olsalar, Katolik halkların bu derece alçaklık içine düşebileceklerine zor inanırdık. Konstantinopolis'in Doç Dandolo ve Kont Baudouin tarafından alınmasına tanık olan kronikçi Niketas Khoniates, tıpkı daha sonra II. Mehmed dönemindeki vahşeti kendi gözleriyle yaşayacak Sfrantzes gibi, Hristiyanların iğrenç davranışları hakkında hiçbir kuşkuyla yer bırakmaz.¹⁵

¹⁴ Hammer, *Const. und der Bosp.*, c. II, s. 97, Hacı Kalfa'dan [Kâtip Çelebi] önemli bir bölüm aktarıyor. Yazılarına göre Rum ateşi, bizim topraklar için kullandığımız baruttan başka bir şey değildir ve Türk tarihçi bunun Kallinikos isminde bir Rum tarafından bulunduğu belirtmektedir. O halde barut 660'ta, Almanya'da bu keşif yapılmadan dokuz yüzyıl önce bulunmuş olmalıdır.

¹⁵ Gibbon (*The History of the Decline...*, c. IV, s. 197) Latinlerin alçakça tutumu hakkında, en tartışılmaz otoritelere dayanan dokunaklı bir tablo çiziyor. Büyük İngiliz tarihçinin naklettiği vahşet olaylarından sadece birkaçını belirtelim. Ayasofya kilisesi anlatılmaz ahlaksızlıklara sahne oldu, sadece kutsal kaplar içki kabı olarak ya da daha iğrenç amaçlarla kullanılmakla kalmadılar, kiliseye altın ve değerli kumaşlar yüklenmiş katırlar dolduruldu; askerler kimi zaman bu hayvanları yeterince hızlı ilerletemiyorlar ve öldürüyorlardı. Bu hayvanların kanı, boğazlanmış rahiplerin ve rahibelerin kanlarına karışıyordu. Patriğin tahtına oturtulan bir fahişe, sesiyle ve hareketleriyle Rum ilahileriyle ve dini şarkılarıyla alay eden edepsiz danslar yaptı. Kilisenin yeraltı mezarları bile altüst edilip Bizans imparatorlarının kemikleri ve cesetleri dışarı çıkartıldı. Kitaplıklar yakıldı. Latinler, Rumların edebi zevkleriyle alay etmek için, kendilerini grotesk bir biçimde yazı kâğıtları ve mürekkep hokkalarıyla süsleyerek sokaklarda dolaşılar. Kimileri de patrik taçlarıyla süslenmiş ve eyer örtüsü yerine Bizans din adamlarının piskoposluk giysileri serilmiş atlara binip geziniyorlardı. Niketas'ın uzun bir listesini verdiği Antikçağ'ın sayısız Pagan ve Hristiyan anıtı ise ya yanıp kül oldu, ya da balyozlar ve baltalarla paramparça edildi.

Antikçağ'ın en güzel anıtlarını yok eden ve duyulmamış hakaretlerle Rum kiliselerini kirleten Katolikler o sırada belki de tek gerçek din olarak kabul edilen bir dinin savunucuları tarafından mezhep ayrılıklarına karşı işlendiği için bu günahlarının ağırlıklarını yitireceğini düşünüyorlardı. Ama bu tek gerçek din savunucuları, mezhep ayrılıkçısı Konstantinopolis'i kan ve ateş içinde bıraktıktan yüzyıl sonra, Bourbon başkomutanlığı altında Katolikliğin liderinin oturduğu merkezi yağmalamaya geldiklerinde de daha saygılı davranmadılar. O dönemin kronikçilerinin anlattıklarından zalimlik, hayasızlık, soygunculuk açısından bir Bourbon prensinin Katolik ordusunun, Roma'nın ilk fatihleri olan Odoaker ve Theodorik'in barbar ordularını ne kadar çok geride bıraktığını biliyoruz.¹⁶ Ortaçağ ve Rönesans devri, bu açıdan, Barbar zamanlar adı verilmesi uygun görülmüş dönemlerden hiç geride kalmamıştır ve günümüzde de çıkarlar ve hırslar arkalarında büyük ve kanlı harabeler bırakmayı sürdürmektedir.

Konstantinopolis'in bizzat Hristiyanların eliyle yıkılmasından beri, her çileyi çekmişe benzeyen talihsiz kent, Barbar Avrupa'nın dalgaları ortasında daha iki buçuk yüzyıl klasik Antikçağ'ın son enkazını yüzdürmeyi başardı. Sonunda Latinlerin şiddetinden geri kalanın işini II. Mehmed gelip bitirdi ve yeryüzünün yaklaşık tüm halklarının anıtlarının ve cesetlerinin birbirleri ardı sıra aynı küllere karışarak üst üste yığıldıkları bu dev mezarın üstüne kesin bir biçimde hilali dikti.

XIII

İnsan eli tarafından gerçekleştirilen böylesi yıkım eylemlerine bir de büyük doğa olaylarından, özellikle de (sadece en korkunçlarını sayacak olursak) tarihte en az 26 kaydı bulunan yersarsıntılardan kaynaklananları eklersek,¹⁷ İstanbul ve çevresinde

¹⁶ 1527'de Roma bir Bourbon prensi tarafından yağmalanırken yaşanan korkunç sahneler, Massimo Azeglio'nun "Niccolo de Lapi" başlıklı hayranlık uyandıran yazısının çok güzel bir anlatımla dolu sayfalarının esin kaynağını oluşturmuştur.

¹⁷ İstanbul'da en yıkıcı etkileri yapan yersarsıntıları içinde 478'de yaşanan (Iustinianos döneminde) ve 533 ile 558 arasındaki kısa zaman diliminde, aynı imparator taht-

Antikçağ'dan geriye, Roma'da ya da Atina'daki gibi hiçbir anıt kalmamasında şaşılacak bir yön kalmaz. Yine de akıp geçen yüz-yıllar insanın ve doğanın el ele vererek her türlü izi olabildiğince silmek konusunda çaba göstermesi nedeniyle, orada geçişlerinin maddi izlerini bırakmamışlarsa da bugün fark edilemeyen bu izleri kroniklerde (*annale*) dinsel bir bağlılıkla korunmuş olarak bulmak mümkündür. Kroniklerin sayısı o kadar fazladır ki bunlardan bilgi çıkarmak zahmetine katlananlar, İstanbul ve Boğaz'ın Antikçağ'ı hakkında hatırı sayılır bir külliyat oluşturmuşlardır. Gezmeye gelen yabancı, ilk sırasında Hammer'in gerçekten klasik kitabının¹⁸ yer aldığı bu uzman ve bilinçli rehberler sayesinde, bir antikacı açısından görünüşte son derece kısır ve dilsiz olan bu yerlerde en çeki-cil tarihsel ayrıntıların tadına varabilir ve böylece Doğu'nun şiirsel damgasını yemiş ve Güney'in parlaklığını boğucu sıcaklarını yaşatmadan yansıtan bir gökyüzünün altındaki çok güzel manzaralı bir yörenin zevklerine tarihsel hatıraların cazibesini de ekleyebilir. Her yaz çok kalabalık turist kabilelerini çeken meşhur yerlerin arasında benzer avantajları bu ölçüde bir araya getirmekle övünebilecek bir yer daha var mıdır?

XIV

Bu soruya (Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi durumundan hareket eden kimi değerlendirmeleri öne çıkararak söz konusu avantajlar azaltılmaya çalışılsa bile) olumlu yanıt verilebileceği kuşkuludur. Tabii Osmanlı Devleti'nin Hristiyan devletler kadar istikrar güvencesi sağlayamadığı, bunun sonucunda varlığının ve servetinin bir bölümünü bu ülkeye bağlayacak yabancıların güvenlik eksikliği nedeniyle hassas koşullar içinde kalabileceği söylenebilir. Ama bugün Osmanlı İmparatorluğu'nda yaratılmış duruma daha

tayken dokuz kez yinelenenleri sayabiliriz; sonra 611, 732, 887, 1033, 1037, 1040, 1296, 1305, 1311, 1698, 1712, 1727, 1728, 1729 ve 1765 sarsıntıları gelmektedir. En yakın tarihli yersarsıntısı geçen yıl (1863) 22 Ağustos, 2 Eylül ve 6 Kasım'da kendini gösterendir; ama bu hafif sarsıntılar kentte hiçbir ciddi hasara yol açmamıştır.

¹⁸ *Constantinopolis und der Bosphoros*, c. 2, 1822, Peşte, Hartleben (yay).

derinlemesine bir bakış bu kaygıları hızla dağıtacaktır. Bir tür öz-deyiş haline gelen “Türkler Avrupa’da sadece konaklıyorlar” sözü bir çelişkiden daha öte bir değer taşımamaktadır. Çünkü yüzyıllarca sürmüş el yordamıyla ilerlemelerin ve başarısız denemelerin sonucunda, Avrupa artık Hıristiyan halklardan hiçbirine Asya kökenli olan Müslümanların yerine geçme izni verilemeyeceği inancına ulaşmıştır. O zamandan beri Avrupa açısından, artık Türklerin sempati gösterilmeye ne derece layık olduklarını anlamak değil, onları korumak ve onlarla bir arada barış içinde yaşamak için en avantajlı biçimi bulmak söz konusudur.

Bu nedenle bir ülkenin güvenliğini tehdit edebilecek olan en büyük tehlike, yani o ülkeyi en güçlüünün avı haline geleceği bir açık alanda bırakma yöntemi, artık Osmanlı Devleti’ne karşı geçerli değildir. Çünkü Osmanlı Devleti’nin varlığı Avrupa dengesi açısından mutlak gereklilik taşıyan olgulardan biri haline gelmiştir. Herkes Osmanlı İmparatorluğu’nun fethi ya da paylaşılması düşlerinin artık tarihsel anılar, gerçekmiş gibi görünen ütopyalar ya da kısır pişmanlıklar alanından başka bir yerde görülemeyeceği üzerinde hemfikir olma noktasındadır. Artık Osmanlı Devleti’nin yazgısı, diğer Avrupa devletleri için de geçerli olduğu gibi, sadece sonuçları insanların iradesi ve gücü dışında gerçekleşen zamanın (gerçi bu sonuçlar kimi zaman da insanların öngörülleri çerçevesinde gerçekleşir) ağır ama durdurulamaz etkisi altındadır. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu’nun da er ya da geç komşusu bulunan ve son olarak Paris Konferansı’nda belirlenen konumunda çok uzun süre tutulamayacağı açık olan büyük imparatorluğa kendinden bazı ödünler vermek zorunda kalacağı düşünülebilir. Gerçekten de Baltık buzları ile Karadeniz’de karşısına dikilen barikatlar arasında sıkışan kuzeyli dev giderek kuzey buzullarından uzaklaşma ve güneydeki barikatları yok etme ihtiyacı duymaktadır.

O halde bir an gelecek tek bir top bile atmadan, sadece nesnelerin doğal eğilimlerini izleyerek, özellikle de Büyük Petro’nun mirasçıları uçsuz bucaksız devletlerinin ağırlık merkezlerini akılcı bir şekilde oluşturma gereğine boyun eğdikleri ve bugün çarlığın en barınılmaz ve saldırıya en açık ucuna itilmiş Rusya başkentini

daha güneydeki bir bölgeye taşımaya karar verdikleri zaman, bu ikili kurtuluş gerçekleşecektir. Kuşkusuz o zaman bu yüce amaç için ya eski Kremlin kulelerinin bulunduğu yaylayı ya da Dinyeper gibi nehir ulaşımına açık güzel bir suyun kıyısını seçeceklerdir. Dinyeper kıyısındaki güzel Kiev şehri hem en önemli doğal ulaşım yollarının hem geniş Donetz maden kömürü havzasının yakınında bulunmak gibi bir avantaja sahiptir. Bu havzanın geleceği parlak zenginlikleri henüz yeterince keşfedilmemiştir.

Rusya'nın büyük siyasi ve ekonomik çıkarlarını güneye doğru sürükleyen dayanılmaz akıntının tam hızını alacağı ve tüm sonuçlarını gerçekleştireceği bir dönemde, Karadeniz'in sadece ticari etkinliğin merkezi haline gelmekle kalmayacağı, aynı zamanda bu imparatorluğun deniz gücünün de merkezi olacağı açıktır. Çünkü bir ülkenin savunma kuvvetlerinin karargâhı doğal olarak korunacak en çok çıkarın bulunduğu, geçmişin uyarılarının ve geleceğe yönelik haklı umutların en çok yeşerdiği yerlere yöneliktir.

Her durumda Rusya her bağımsız ülkenin ilk varlık koşullarından birini yerine getirmeden tam yenilenmesini sağlayamaz. Bu koşul da şudur: Devletlerinin kıyılarını ve onları çevreleyen denizleri kendi bildiği gibi düzenleyebilme yetkisi. Ama en son Paris Antlaşması ile elinden alınan da işte bu yetkidir. Öyle ki Rusya tüm Avrupa'da bir benzeri daha olmayan bir konuma sokulmuştur. Çünkü Avrupa'yı oluşturan büyüklü küçüklü devletler içinde, bu iş için kullanabileceği tek denizde bir donanma bulundurma hakkından vazgeçmek ve donanmasını altı ay boyunca deniz suyunun sıvı halde olmadığı Baltık Havzası'na hapsetmek gibi küçültücü bir koşula uymak zorunda bırakılmış başka bir ülke yoktur. Bu durum, İngiltere'yi savaş gemilerini Baffin ve Hudson körfezlerine ya da Melville Kanalı'na hapsetmek ve Manş Denizi'ne giremeyecek hale düşürmeye benzer. Açıktır ki bu tür kısıtlamalar da dayatılabilir ve kabul edilebilir; ama bu derece az yaşama şansı olan anlaşmalara yol açmış olağanüstü ve geçici koşullar sona erdiğinde, bu anlaşmalar ne onları dayatanlar, ne de kabul edenler tarafından sürdürülecektir. Bu nedenle, Rusya'nın, Rus donanmasına Karadeniz'i Osmanlı Devleti ile eşit düzeyde açan yazılı olmayan haklarından

ortak bir zımni tanıma yoluyla er ya da geç yararlanacağını içinden geçirmeyen hiçbir devlet adamı yoktur. İstanbul ve Çanakkale boğazlarının kapalı tutulması da yine bu tür barışçı etkilerle sona erecek ve tüm ülkelerin savaş gemilerinin bu doğal ulaşım yollarından, Manş ya da Cebelitarık boğazlarından nasıl zararsızca geçiyorlarsa öyle geçtikleri görülecektir. Buralardaki Cherbourg ve Cebelitarık limanlarının görüntüsü bazılarını çok şaşırtabilir ama kimseyi utandırdığı ya da kaygılandığı yoktur.

Şiddete başvurulmadan gerçekleştirilen tüm bu değişiklikler Osmanlı Devleti'ne kesinlikle hiçbir şey kaybettirmeyecektir. Bağimsızlığı Avrupa'nın garantisi altında olduğu için, böyle bir himaye, nereden gelirse gelsin tüm hırslı tasarıları boşa çıkarmaya yetecek ve milli hassasiyetlerin tahrik edilmesine dayalı güvenceler aranmasına gerek kalmayacaktır. Bu tür güvenceler çok hassas oldukları kadar tehlikelidirler de çünkü gizli kinleri sürdürürler ve barış içinde bile savaş tohumlarını beslerler.

Kıscacı eşyanın doğası gereği Osmanlı Devleti'nin siyasi konumunda gerçekleşebilecek tüm değişiklikler içinde, Boğaz sahillerinde oturmak isteyen bir yabancıнын güvenini sarsacak hiçbir şey yoktur. Çünkü bir kez daha söylüyorum, eskiden sanıldığı gibi sadece "konaklamak"tan çok uzakta olan Türkler, orada Avrupa'nın en güçlü halklarının bile kendi devletlerine nüfuz edemedikleri kadar sağlamca yerleşmiş durumdadır. Çünkü söz konusu Avrupa halklarının kendilerinden başka koruyucuları yokken, Osmanlı Devleti arkasında her zaman birleşik Avrupa'yı bulmuştur ve bulmaya da devam edecektir. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı da hiçbir şekilde ittifaklara, sözlere ya da hümanist değerlendirmelere dayanmamaktadır. Bu değerlendirmeler insanı hiçbir şeye bağlı kılmaz, onu çok iyi biliyoruz. Bu imparatorluğun varlığı Avrupalı güçlerin birbirlerine karşı besledikleri kıskançlık, bencillik ve düşmanlık duygularına dayalıdır. Bunlar Osmanlı Devleti açısından çok daha kalıcı korunma garantileridir; çünkü siyasette sevgi ve cömert güdüler ancak geçici sonuçlar verirken, milli rekabetler yüzyıllara meydan okur ve insan soyu sürdükçe de yaşayacaklardır.

Burada Osmanlı İmparatorluğu'nun maddi yaşam süresinin garantilerine ilişkin görüşlerimin, siyasi yazılarımın çoğunda açıkladığım Osmanlı rejiminin egemenliği altındaki Hıristiyan halkların özgürlüğü ve medeniyetiyle bağdaşmadığı yolundaki görüşle hiç çelişmediğini açıklamama herhalde gerek yok. Ben bu yazılarda Doğu sorununu sadece "teorik" açıdan ele alıyor, hem bir Hıristiyan hem liberal bir fert olarak bu sorunu biraz da olmasını istediğim gibi ortaya koyuyordum. Oysa burada soruna "sadece pratik" açıdan yaklaşıyor ve tüm Avrupa'nın tanımak zorunda kaldığı bir "olgu"yu kabullenme gereğine boyun eğiyorum. Bu olgu bize ister sevimli, ister itici gelsin ve onu kabullenişimiz ister kendiliğinden, ister gönülsüz olsun önemli değildir. Zaten itiraf etmem gerekir ki Osmanlı İmparatorluğu'na karşı pek çok kez ileri sürdüğüm birçok kanıt uzun süredir geçerliliğini yitirdi. Çünkü bazı koşullar bugün gerçekleşme yoluna girmişlerdir. Bunlar gerçekleşmemiş olsa ben Osmanlı ülkesini büyük Avrupa ailesinin bir üyesi olarak kabul etmezdim. Örneğin ben Osmanlı Devleti'nin mali kredisinin Hıristiyan güçlerin eline verilmiş maddi teminatlar üzerine dayanmadığı sürece pek bir değeri olamayacağını ileri sürdüğümde, bu teminatların gerçekten sağlanabileceğini öngörmemiştim ve o tarihten sonra Osmanlı hükümeti tarafından imzalanan antlaşmalar, bugün Osmanlı istikrazları için de geçerli olduğu gibi ciddi bir niteliğe büründüler. Aynı şekilde Osmanlı hükümetinin liberal anayasalarında verilen tüm o parlak sözleri, uygulamaya konduklarını kanıtlayacak hiçbir şey görmediğim sürece hayali olarak nitelemiştim. Ancak Fuad Paşa tarafından kamu güvenliğine yönelik getirilen son derece özlü reformlardan beri bu reformlardan doğan haklı ümitleri paylaşmamazlık edemem. Son olarak da Osmanlı maliyesinin yenilenmesi için vazgeçilmez koşul olarak ileri sürdüğüm birçok önlem ve özellikle de din adamları ile geniş vakıf arazilerinin maliye yararına kullanılmaları bugün gerçekleşmek üzeredir. Bu çok büyük sonuçlar verecek bir olaydır çünkü hükümetin cesur girişiminin tüm Müslüman ülkelerde kökten reformlara karşı diki-len en ürkütücü engel olan dinsel fikirlerin gücü önünde de gerilemediğini gösterir. "Meşhur hasta adam"ın verdiği hayat emareleri

ile karşılaşp da hastanın evinde, onun tam iyileşmediyse bile en azından ölmediğini açıklamak bir adalet ve vicdan borcudur. Bu hastayı ne pahasına olursa olsun bulunduğu yerde tutmak zorunludur. Çünkü dünya barışı için daha büyük bir tehlike oluşturmada yerine konulabilecek bir şey yoktur.¹⁹

¹⁹ Her türlü çelişki suçlamasını geçersiz kılmak için, bana böyle bir suçlama yöneltmeyi düşünebileceklerle burada ifade edilen olumlu tanıklıkların sadece İstanbul şehri ve Boğaziçi civarı için geçerli olduklarını bir kez daha tekrarlamak isterim. Tarafımdan Osmanlı İmparatorluğu'nun "ilk kez" olumlu değerlendirilmesine neden olan son yolculuğum, bu yöre ile sınırlı kalmıştır. İstanbul'da selamlamaktan büyük mutluluk duyduğum olumlu göstergelerin imparatorluğun iç kesimlerinde de aynı zamanda ve aynı derecede görülüp görülmediklerini söyleme olanağım kesinlikle yok. Bu açıdan vereceğim yargıyı büyük bir olasılıkla yakın bir gelecekte yapacağım yolculuğa kadar ertelemek zorundayım. Bu arada, kısa bir süre öncesine kadar gezginler tarafından nakledilen izlenimlerin ne yazık ki taşranın başkentteki ilerlemeleri gerçekten izlediğini kanıtlayacak nitelikte olmadıklarını da eklemeliyim. Diğer örneklerin yanı sıra, Sperling'in (Prusya'nın İstanbul elçiliğinin dragomanı) 1862'de Küçük Asya'ya yaptığı bir geziyi anlattığı notlarından da (*Zeitschrift für Ecklunde*, Berlin, c. XV, s. 418-438 ve c. XVI, s. 1-70) bu sonuç çıkmaktadır. Bu gezi notlarında sadece anarşi ve düzensizliğe ilişkin birçok örnek verilmemekte, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun en kötü günlerini anımsatan, insanı isyan ettiren vahşet eylemlerine de rastlanmaktadır. Kuşkusuz Prusyalı diplomat bunları hiç vakit geçirmeden Fuad Paşa'ya bildirecek ve payitahta sokulan reformcu sistemin, imparatorluğun içinde de uygulanmasının ne denli acil ve vazgeçilmez olduğunu kavratmaya çalışacaktır. Çünkü bu geliştirme olmaksızın, bu sistem asla sağlam ve kalıcı bir nitelik kazanamayacak, tamamen yerel nitelikli bir örgütlenmenin boyutları içinde sınırlı kalacak ve kendisini başlatan insanın kaybıyla birlikte silinip gidecektir. Fuad Paşa kadar üstün bir insan bu gerçeğe hak ettiği önemi vermeyi bilecektir.

On Beşinci Bölüm

Küçük Asya'nın Batı Kıyısına Geziler

Çeşitli buharlı gemilerin İzmir ve Trakya'yı gezmek konusunda sağladığı kolaylıklar. – Dardanel'de konaklama. – İlyada'nın klasik mekânlarına gezi. – Tuzla ılcaları. – Sıcaklıkları. – Akpınar kaynağı. – İnova kaynağı. – Pamukkale Yaylası. – Bu ismin olası kökeni. – Yaylanın üst taraçası. – Burada bulunan sıcak su kaynakları. – Travertenler tarafından oluşturulmuş köprü ve sukemerleri. – Yaylanın alt taraçası. – Yamaçlarındaki dikkat çekici çökelti birikintileri. – Hieropolis sıcak su kaynakları ve bunların kireçli özellikleri hakkında eski yazarlardan bölümler. – Hieropolis çevresinde eskiler tarafından belirtilen ölümcül gazlar sızan mağara. – Bu mağaranın konu olduğu efsaneler ve onların açıklaması. – Boğaz'da otururken yapılabilecek geziler üzerine düşünceler.

I

Boğaziçi yöresini fiziksel yapısı açısından inceledikten sonra, bir önceki bölümde bu yörenin toplumsal ve entelektüel durumu hakkında geliştirilen değerlendirmelerle yapıtımın ilk bölümünü tamamlayabilirdim. Aslında böylece önüme koyduğum hedefe ulaşmış, Boğaziçi'nin olabildiğince eksiksiz bir tablosunu çizmiş, bu bölge hakkında yazı geçirmek üzere orayı tercih etmeyi düşünen insanların ilgisini çekebilecek tüm bilgileri vermiş olurdum. Demek ki artık okuyucudan haklı bir şekilde izin isteyebilir ve çabalarımın sıcak mevsimler bastırdığında ona ferah bir köşe bulmasında yardımcı olacağı umudumu da belirterek bu bölümü noktlayabilirdim.

Bununla birlikte, bugün sadece Boğaz'ın çeşitli noktaları arasında değil, Boğaz ile Küçük Asya'nın sahil şeridi arasında kurulan buharlı ulaşım güzergâhları sayesinde, İstanbul çevresine yerleşen bir yabancı, bu kolay ve yararlı gezilere sık sık çıkmak isteyebi-

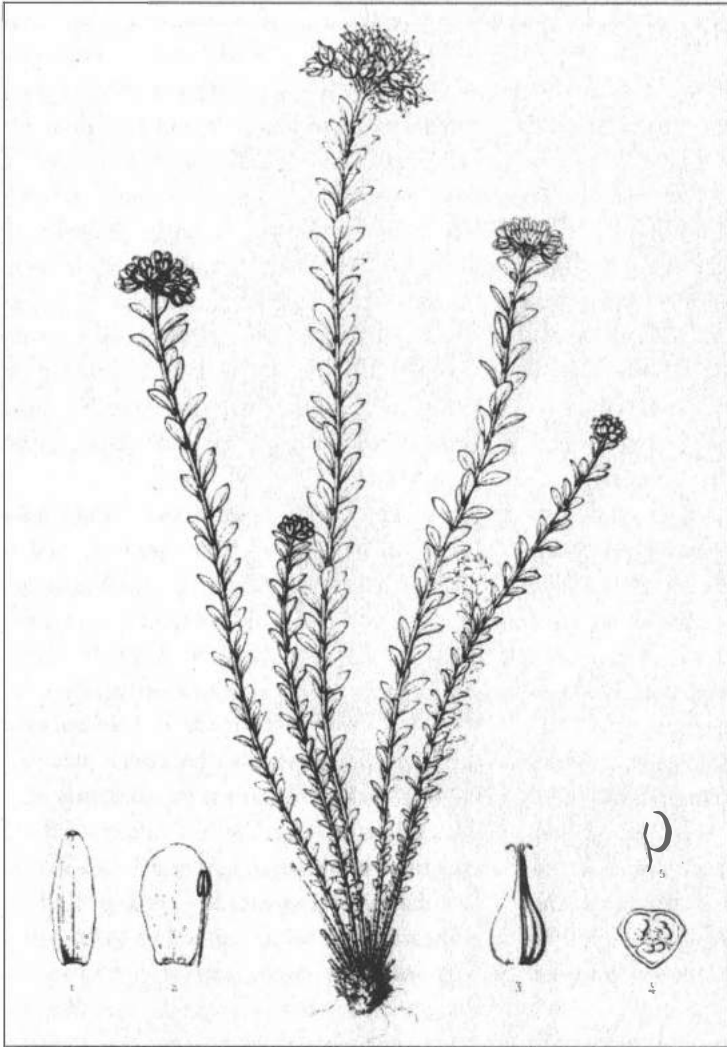
leceğinden, burada ona bilgi olsun diye kendisini daha özel olarak ilgilendirebilecek belli sayıda yeri belirtmem gerektiğine inanıyorum. Zaten bu yerler, bir yabancıнын da gezmeye fazlasıyla hazır beklediği yörelerin hemen yakınında bulunur. Ama İstanbul ile İzmir arasında hiç durmadan gidip gelen, yol aldıkları güzel manzaralı sahillerin birçok noktasına, örneğin Çanakkale'ye, Tenedos'a (Bozcaada), Troya sahiline, Sakız'a vb uğrayan bu dizi dizi buharlı gemileri görüp de bu çok keyifli geziye katılmayacak ve yolda Troya yarımadasının klasik mekânlarına uğramayacak bir yabancı düşünülebilir mi? Ne İzmir'de, ne de "bir zamanlar Troya olan tarlalarda" ona rehberlik etmeye niyetim var. Çünkü alelade turisti ilgilendirebilecek her konuda İzmir bugüne kadar yeterince anlatılmıştır ve *İlyada*'nın ölümsüz yerleri ise o kadar çok çalışmaya konu olmuştur ki insan bu yapıtlar arasında seçim yapmakta zorlanabilir. Söz konusu yapıtlar arasında Choiseul-Gouffier, Lechevalier, Clark, Rennell, Moritt, Dubois, Sibthorp, Hunt vb yazarların eserleri yer alır. Burada yapmayı düşündüğümse, yabancıнын gözünden kaçabilecek bazı yerleri belirtmektir.

Büyük fiziksel olaylar açısından çok çarpıcı olan bu yerler ya üzerinde çok az çalışılmış, ya da hiç ziyaret edilmemişlerdir. Ben de Troya'nın ortasında ya da İzmir civarında kendini geçmişin anılarına kaptırıp koyveren yolcunun, önceden tasarladığı yolunu değiştirmesine bile gerek kalmadan, tarihi hatıraların çekiciliğine doğa eserlerinin seyrinin bu hatıralardan ayrı düşünülemeyecek zevkini katmasını sağlamak için bu yerleri öne çıkarmaya çalıştım.

Bu nedenle önce Troya yarımadasının bazı yerlerini, özellikle Tuzla ılıcalarını ve Akpınar ile İnova kaynaklarını belirtmekle işe başlayacağım. Daha sonra Maiandros (Menderes) Vadisi yakınında, İzmir'in güneydoğusundaki Pamukkale kaynaklarında görülen ilginç kireçleşme olaylarına değineceğim.

II

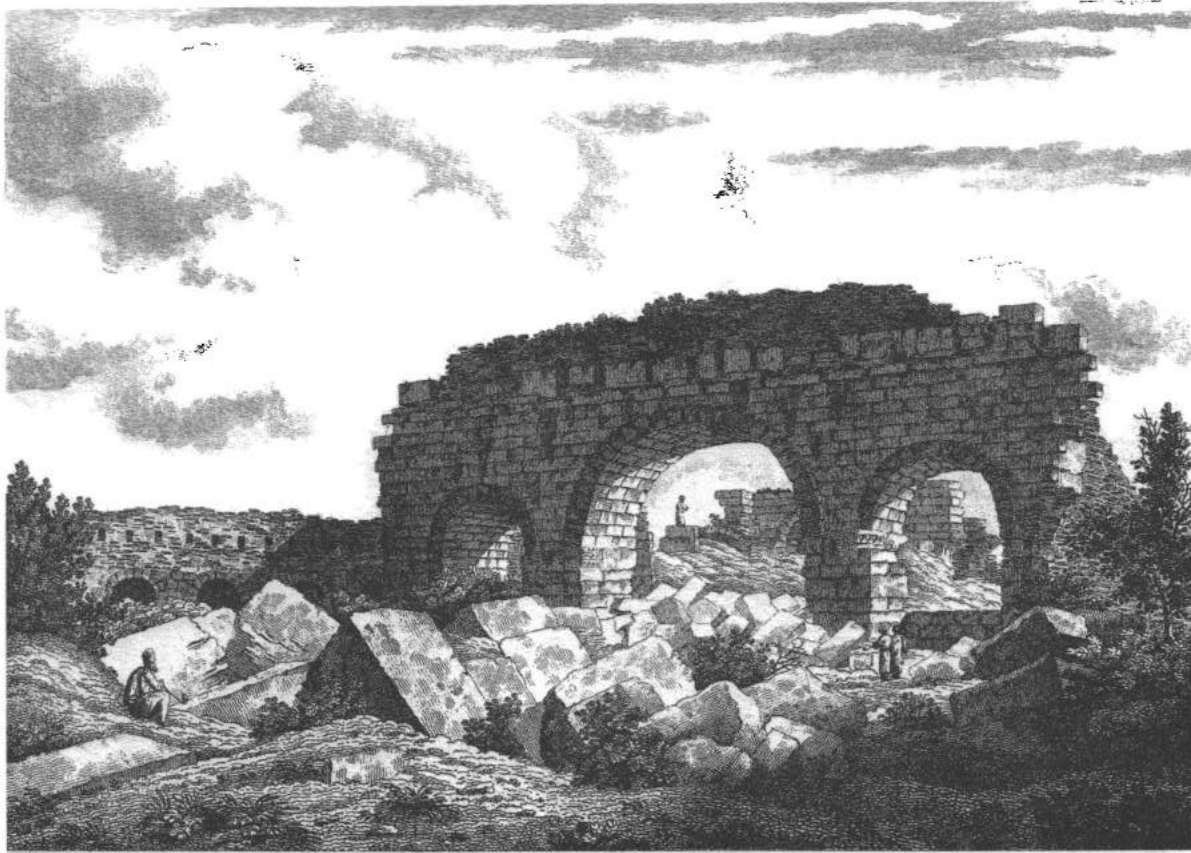
İstanbul'dan İzmir'e giderken klasik Troya yerleşimlerini gezebilmek için gemiden yararlanmak isteyenler Çanakkale'de gemiden

Güney Marmara'da ve **Batı** Anadolu'da yaygın görülen zulfula.

inerler; çünkü yabancı güçlerin konsoloslarının oturdukları bu küçük kentte bu ilginç geziler için vazgeçilmez yardımcıları olan atlar ve rehberler bulunabilir. Daha önce de söylediğim gibi, benim bu kitap çerçevesinde yolcuyla söz konusu gezide izlemek gibi bir kaygım yok. Tümülselerde, dere yataklarında ve *İlyada*'nın soluğuyla canlanmış taş bloklarda istediği gibi düş kurduktan sonra, sahile yaklaşacak ve Alexandria Troas'ın (bugünkü adıyla Eski İstanbul) kalıntılarını inceleyecektir; ben o zaman yine ortalığa çıkarak onu hemen yakındaki, İlicasu'yun suladığı dar bir vadiye götüreceğim. Bu vadinin sağ yamacındaki somaki kayalarının çatlaklarından sıcak suların sızdığı görülür. Bu sular, hamam işlevi gören kare biçimindeki iki kaba yapının içinde toplanır. Sıcak su kaynaklarıyla bu vadi, yaklaşık 10 kilometre daha güneyde bulunan bir diğer vadinin sunduğu çok daha etkileyici manzaraya sadece bir giriştir. Bu ikinci vadinin adı Tuzlası'dır.

Bu vadiyi, girişine yakın bir yerde kuşatan dağlar insanı önce içinde maviler, kırmızılar ve sarılar görülen beyaz renkleriyle çarpar. Vadi tarafına dönük yamaçlar incelendiğinde, çatlaklarından sızan sayısız tuzlu su dereciğiyle dağılmakta oldukları görülür; ovaya doğru akan bu sular, yamacı yarık yarık bir kabukla kaplamışlardır. Bu kabuğun içinden sıcak sular sızmaya devam eder. Bu nedenle Tuzla köyünün kuzeydoğusundaki ovadan geçerken, toprağın her yerinden fışkıran bu neredeyse göze görülmez pınarlardan birine ne zaman bassanız ayakkabılarınızın topuklarının yandığını hissedersiniz. Çünkü suyun sıcaklığı 78-90 derecedir. Ovada suyu toplamak ve buharlaşmasını sağlamak için aralıklarla küçük havuzlar kazılmıştır. Bu buharlaşma şaşırtıcı bir hızla gerçekleşir ve geride epey büyük miktarda çok temiz tuz yığını kalır. Tuzla köyünün doğu-kuzeydoğusunda dağ yamaçlarından fışkıran tuzlu su sütunları çoğalır. Örneğin bu köyden yürüyerek on dakikalık uzaklıkta, vadinin bir boğaz halinde daraldığı yerde, bir kayanın kenarlarından uzunluğu 1,57 m ve çıktığı noktadaki kalınlığı 34 cm olan bir su sütununun fışkırdığı görülür. Bu su öyle sıcaktır ki termometrelerim içine daldırır daldırmaz patladı. Su hayli tuzlu-

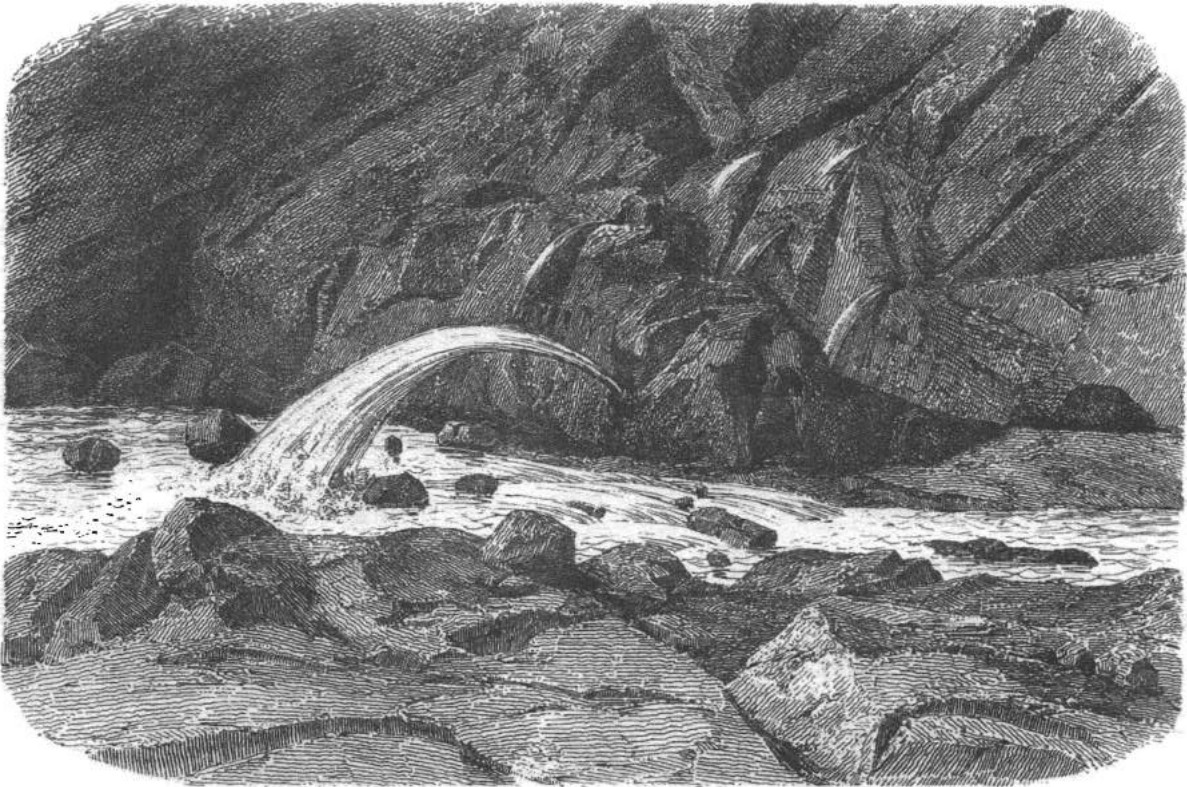
Alexandros Troas harabeleri. (Preaulx)

dur; büyük olasılıkla çok saf ve doygunluk derecesinin tepe noktasına ulaşmış bir sodyum klorür eriyiğidir. Bu su sütununun üstünde kayaların çatlaklarından da bol miktarda su sızar. Bir araya gelen bu küçük sızıntılar bir kaynar su deresi oluşturarak, kuzeydoğudan güneybatıya doğru hızla akan Tuzla Suyu'na dökülür. İlişikte sunduğum ve 1848'de burada çizdiğim taslaktan hazırlanan çizim bu ilginç olayın görünümü hakkında bir fikir verecektir.

Sıcaklığı açısından Tuzla ılıcaları belki de benzersizdir (en azından Avrupa'da), çünkü bu sıcaklık bilinen en sıcak kaynaklar olan İzlanda kaplıcaları da dahil olmak üzere, bugüne dek gözlemlenmiş tüm kaplıca sularını geride bırakır. Sartorius de Waltershausen'e ve Descloizeau'ya göre Büyük Gayzer'in yüzeyindeki sıcaklık 76-80 derecedir ve ancak 22 metre derinlikte sıcaklık 122-127 dereceye çıkmakta, bu çıkış da sürekli bir biçimde değil, her fışkırmadan hemen önce ya da sonra olmaktadır. Tuzla ılıcalarında ise yüzeydeki su sürekli 100 derecenin üstündedir; buradan yola çıkarak 22 metre derinlikte Büyük Gayzer'inkinden daha yüksek bir sıcaklığa erişeceği düşünülebilir.

Tuzla Vadisi'nde fışkıran saysız tuzlu su fıskiyesi ticari amaçla kullanılabilecek büyük miktarda tuz sağlayabilir. Küçük Asya'da, sanayinin içinde bulunduğu emekleme çağında, bu zenginlik kaynağı daha yeni fark edilmiştir. 1848'de ben gezdiğimde bu doğal tuz ocağından yılda sadece 18-20 ton tuz alınıyordu. Tuzla'da tuzun okkası (1.284 g) 1848'de sadece 6 paraydı (yaklaşık 0,30 frank); ama Çanakkale'ye, Balıkesir'e ve bu malın yüklendiği diğer sahil yerleşimlerine taşındığında okkası 10 paraya (yaklaşık 0,50 frank) satılıyordu.

Tuzla tuzunun işletme hakkı devlete aittir; devlet de ocağın işletmesini yılda 15.000 ila 20.000 kuruş (yaklaşık 18.000 frank) veren araçlara devretmiştir. Bu durum, bu çok büyük doğal zenginliklerin Osmanlı hükümeti açısından çok küçük bir gelir kaynağı oluşturduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, Tuzla tuz ocakları eskilerin zamanında da "Tragase Tuzlası" adıyla meşhurdur. Zaten bugünkü Tuzla Vadisi ismi bile Strabon'un kullandığı *Hali-*

Tuzla'daki tuzlu ve sıcak kaynaklar.

seon isminin tam çevirisinden başka bir şey değildir.¹ Bugün Tuzlasu adı verilen dereye gelince, Homeros'ta onu "Satnioeis Çavlanı" adıyla buluruz; bu dereden bahseden bölümleri Strabon da aktarır;² çünkü Strabon en sevdiği şair olan Homeros'tan bahsetmek konusunda hiçbir fırsatı kaçırmaz. Homeros eski ya da yeni hiçbir yazara, Strabon'a olduğu kadar nüfuz edememiştir.

III

Gezginin önünde, Tuzla yöresinde görülen dikkat çekici olayları seyrettikten sonra, İstanbul'a dönmek için iki yol vardır: En kestirme olan birinci yol, Tuzla'nın hemen yakınındaki Baba Burnu'na (*Lectum promontorium*) uğrayan buharlı gemiye binmektir. Gemi onu en kestirme yoldan Osmanlı payitahtına götürecektir. Çok daha uzun ama bir o kadar da ilginç olan ikinci yol ise güney kıyısını izleyerek Edremit Körfezi'nin ucuna ulaşır, sonra Troya'yı güneyden kuzeye kat ederken sırasıyla İda Dağı'nın yanından, Gönen (Aesopus) Vadisi'nden, İnova köyünden ve meşhur Kocabaş (Granicus) Vadisi'nden geçer; sonra Çanakkale Boğazı'nın Asya kıyısını izleyerek Çanakkale'ye varır. Bu güzergâh üzerinde karşılaşılacak, doğanın tarihi hatıralarının itibarıyla sürekli bir yarış içinde olduğu, eşsiz güzellikteki sayısız yer içinden sadece iki şirin yöreyi saymakla yetineceğim. Akpınar Kaynağı ve çevresi ile İnova Kaynağı ve çevresi.

Berrak Akpınar Kaynağı, Pazarköy'ün yaklaşık iki kilometre güneydoğusunda, Gönen Suyu'ndan (eskilerin Aesopus'u) fazla uzak olmayan, harika bir yerde bulunur. Solunan havanın temizliği ve serinliği nedeniyle, Akpınar, Kayıneli'nden ya da Karabey'den Balıkesir'e giden herkesin bulunduğu bir yerdir. Özellikle yazın sıcak günlerinde yakındaki kayaların fantastik çizgilerinin yansıdığı bu billur gibi su örtüsünü çevreleyen güzel çınarların gölgesinde

¹ "Lectum'un (bugünkü Baba Burnu) yanında küçük Holiseon Ovası ve Tragaseon Tuzlası bulunur," Strabon XIII, 1; Plinius, *Hist. nat.*, XXXI, 4, o da sal tragaseus'tan söz etmektedir.

² Plinius, *Hist. nat.*, XXXI, böl. 4.

Akpınar Kaynağı.

ciddi bir yüzle çubuklarını tüttüren hacılara rastlanır. 1848 yazının en sıcak günlerinde boğulacak gibi olup bu yörede mola verdiğimde hem havanın çok hoş serinliği hem oraya yerleşmiş bulduğum çeşitli Türkmen grupların görüntüsü beni çarpmıştı. İlişikteki çizim, yörede belli bir şöhreti olan bu Akpınar Kaynağı'nın konumu hakkında bir fikir verebilir.

Yine çok güzel bir yerde bulunan ikinci kaynak İnova köyünün yaklaşık dokuz kilometre güneyinde ve Kırkağaç Deresi'nin biraz doğusundadır.³ Uzunluğu 5,70 m, genişliği 2,40 m ve yüksekliği 1,47 m olan bir mağaradan çıkar ve ince bir su halinde Kırkağaç ile bağlantılı bir havzaya dökülür. Akpınar Kaynağı gibi serinliği ve duruluğu ile ayırt edilmek yerine, bu su tersine bulanık, sıcak ve kükürtlü maddelerle doludur. 20 Haziran 1848'de mağara içinde su sıcaklığı 40 derece, hava sıcaklığı ise 32,5 derece idi. Yeşil ağaç kümeleriyle çevrili olan mağara çok güzel bir görüntü sunmaktadır. Çizimim mağarayı kaynağın çıktığı tarafından gösteriyor.

3 Bu kaynakla ilgili, yirmi yıldan fazladır Troas bölgesinde yüzey araştırmaları sürdüren ve Troya kazılarında yöneticilik yapan Çanakkale Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyelerinden arkeolog Prof. Dr. Reyhan Körpe, Ağustos 2018'de konuyla ilgili yazışmamızda şu bilgileri aktarmıştır (e.n.):

“Tchihatcheff'in bahsettiği Aşağıınova civarındaki antik kalıntılar, kükürt kokan sıcak su kaynaklarını yüzey araştırmalarımız sırasında bizzat gördüm, hatta kokladım. Bu bölgeyi de zaten Tchihatcheff'in verdiği bilgiler sayesinde ziyaret ettik. Fakat biz buraya Biga üzerinden ve Ilıcabaşı köyünden ulaştık. Kitapta Aşağıınova civarında olduğu kaydedilen bu kalıntılar günümüzde Ilıcabaşı köyüne daha yakındır. Ilıcabaşı köyünün yaklaşık 1 km yakınında kükürtlü suyu olan bir kaplıca vardır. Bu ılıcanın yaklaşık 500 m kuzeyinde yapı kalıntıları da tespit ettik. Ayrıca buradan bir sütun başlığını da Çanakkale Arkeoloji Müzesi'ne aktardık. Ilıcabaşı köyünün hemen yakınında bugün halen kullanılan Kırkgeçit Kaplıcaları vardır. Bu kaplıcalar muhtemelen Roma Dönem'i'nden beri kullanılmaktadır. Ilıcabaşı-Aşağıınova civarında yine çok sayıda antik kalıntıların bulunduğu yer tespit ettik. Bulduğumuz kalıntılar genellikle MÖ 2.-MS 6. yüzyıllar arasına tarihlendirilmektedir. Fakat bu bölgede MÖ 6.-5. yüzyıllara ait kalıntılar da mevcuttur.

Tchihatcheff, bu civarda sadece Aşağıınova yakınındaki sıcak su kaynaklarından söz etse de araştırmalarımızda Biga'nın doğusundan, Çan, Etili'ye kadar uzanan bir hat üzerinde böyle birkaç sıcak su kaynağına daha rastladık. Hatta bunların da bazıları kükürtlüydü. Ayrıca bu kaynakların yakınlarında da aynı şekilde antik kalıntılar görmek mümkündür. Muhtemelen Roma Dönemi'nde bu kaynaklar kaplıca olarak kullanılmaya başlanmıştır, hatta bazıları günümüzde bile kullanılmaktadır. Bunlardan biri olan Biga, Kırkgeçit Kaplıcası'nda bulduğumuz Roma Dönemi yazıtı bunun kanıtıdır diyebilirim.”

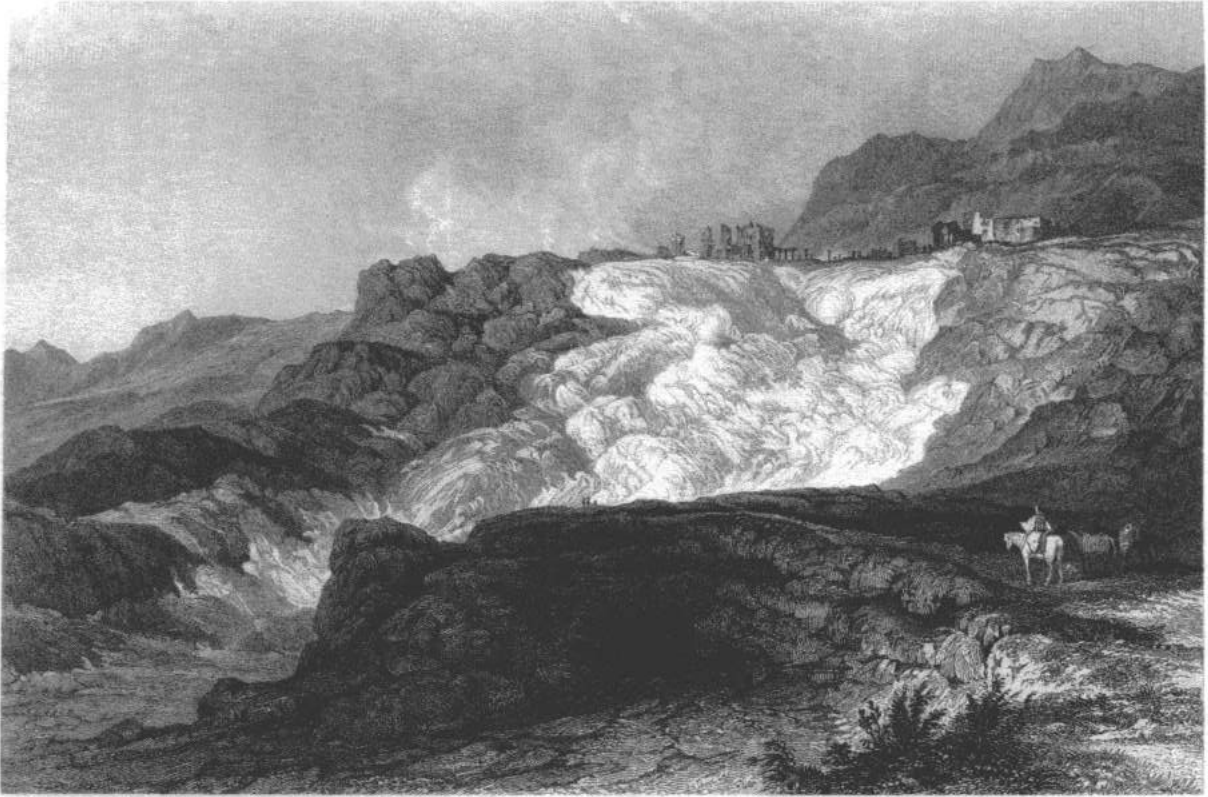
İnova yakınlarındaki kükürtlü ve sıcak kaynak.

IV

İzmir gezisi sırasında uğranabilecek noktalar olarak yolcunun dikkatine sunmak istediğim fiziksel açıdan dikkat çekici yerler arasında, ilk sırada kireçli sularıyla Pamukkale Yaylası gelir. Bu yerin İzmir'den yürüyerek dört günlük uzaklıkta olduğu doğrudur; ama bu anlatımda yoldan gelip geçen değil, tüm yazı geçirmek üzere Boğaz'a yerleşmiş yabancıyı hedeflediğimiz için, bu kişi mutlaka bu gezi için gereken zamanı bulabilecek ve bu geziyi yaptığında bu yol kuşkusuz gözüne uzun değil çok kısa görünecektir. Çünkü İzmir'den tablo gibi bir kent olan Denizli'ye giderken çok ilginç bir yöreden geçilir ve şimdi değineceğimiz Pamukkale (eskilerin Hieropolis'i) Denizli yakınındadır.

Denizli kentinin yaklaşık dört saat kuzeyinde, Maiandros Vadisi'nin kuzeydoğu sınırını oluşturan dağ kütesinin bu vadiye bakan yamacında, söz konusu kütlenin mevzi alçalması ve düzleşmesiyle oluşmuş bir yayla bulunur. Pamukkale, bu yaylaya verilen ve sadece Hieropolis kalıntıları için kullanılan bir isimdir ve bölgedeki hiçbir köye ait değildir. Zaten yaylanın kuzeybatı bölümünde bulunan ve söz konusu harabelere yaklaşık iki kilometre uzaklıktaki tek köyün adı Karahayıt'tır; ayrıca Pamukkale isminin yöredeki pamuk alanlarıyla ilişkili olduğu yönündeki etimolojik açıklama bölgeyi inceleyince mesnetsiz kalır; çünkü Denizli Ovası'nın sağında solunda pamuk tarlaları gerçekten göze çarpsa da yaylada bu bitkiye hiç rastlanmamaktadır. Bu nedenle Pamukkale isminin, bu yörenin ayırt edici özelliği olan traverten kütlelerinin beyaz renginden ve pamuksu biçimlerinden gelmiş olması çok daha büyük bir ihtimaldir.

Benim ölçümlerime göre, Pamukkale Yaylası'nın rakımı 500 metredir; demek ki Denizli Ovası'ndan 90 metre daha yüksek bir irtifadadır. İki dev basamak halinde üst üste binmiş iki kattan oluşur. Üzerinde kaplıcaların ve antik kentin muhteşem nekropolisinin bulunduğu üst kat yaklaşık yarım kilometre genişliğindedir. Alt kat daha geniştir; 750 metre ile 1 kilometre arasındadır. Yaylanın dikkat çekmeden Denizli Ovası'na karıştığı güney yamacı boyunca çevresi yaklaşık iki kilometredir. Üst taraçanın yamaçları çok sarp-

Pamukkale ve Hierapolis harabeleri. (T. Allom)

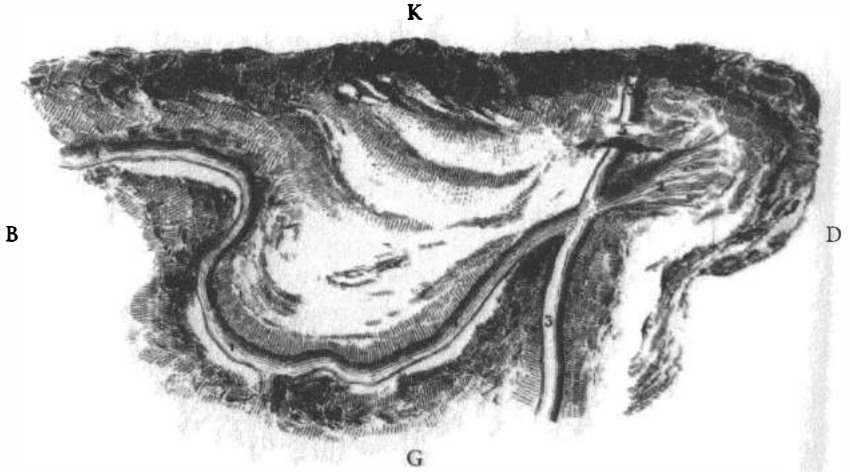
tır. Bu yamaçları oluşturan ve genellikle 10,12 metre dikey yükseklikleri olan traverten kayaları dik bir eğimle alt taraçaya doğru iner. Alt taraçanın eğimi o kadar dik değildir ve onu oluşturan traverten kayalarının yükseklikleri genelde 2-3 metredir. Yaylanın tamamında çok ilginç bir görüntü oluşturan çarpıcı olayları doğuran, deyim yerindeyse merkez odak olan üst taraçayı incelemekle işe başlayalım.

Bu yaylanın kuzeybatı sınırında bulunduğunu söyleyebileceğimiz küçük Karahayit köyünün hemen yanında, dağların eteğinde sıcaklıkları 50-60 derece olan birçok kaynak vardır. Bunlar kuzeybatı yamacı boyunca akarak küçük bir dereye dökülürler, bu dere de yükseltilerden aşağı doğru inerek Çekerek Suyu'na karışır. Suların aşağı doğru aktığı düzeyin eğimi yaklaşık 25 derecedir. Yaylanın bu bölümünün diğer tarafı, olduğu gibi kırmızı ve beyaz bir kabukla kaplanmıştır. Aynı köyün on dakika güneybatısında, köyü kuzeyden çeviren duvarın dibinden, 10 Mayıs 1848'de gölgede sıcaklığı 30,7 derece olan bir kaynak çıkar; bu kaynak batıya doğru birçok ince su şeridine ayrılır ve bu sular yaylanın yüzeyine dağılarak onu sarı ya da kızılımtırak bir kabukla örterler. Kaynağın kokusu da hafifçe asitlidir ve ağızda çok demirli bir tat bırakır. Karbonik asit içerdiği hissedilmektedir. Suların çıktığı yamaç oldukça tekdüze, toprak rengi bir kabukla kaplıdır ve bu kabuk kaynağın bugünkü düzeyinin metrelerce üstüne yükselir; bu durum eskiden daha yüksek bir düzeyde bir başka kaynağın bulunduğunu ama söz konusu çökeltilerin onun ağzını tıkadığını kanıtlamaktadır.

Karahayit köyünden ölüm anıtlarının ıssız mahallesine doğru yaklaştıkça kireçlenme olayları ve bunlara neden olan kaynakların sayısı inanılmaz biçimde artar: Sanki bu ebedi istirahatgâhın ortasında, doğa etkinliğini ve canlılığını iki kat artırmak istemiştir. Örneğin nekropolün kuzey ucunda beyaz kireçlerden oluşan sekiz metreden daha yüksek bir duvar görülür; güneydoğudan kuzeybatıya doğru yılan gibi kıvrılarak giden bu duvar tepe kısmında çukurlaşarak bir kanal haline gelir ve bu kanalın içinden akan ince suyun sıcaklığı güneşte 31,2, gölgede 22 derecedir ve bu su kuzeybatıda, duvarın bir dirsek oluşturduğu yerde çok güzel bir çağ-

Antik tiyatrodan, Hierapolis harabeleri. (T. Allom)

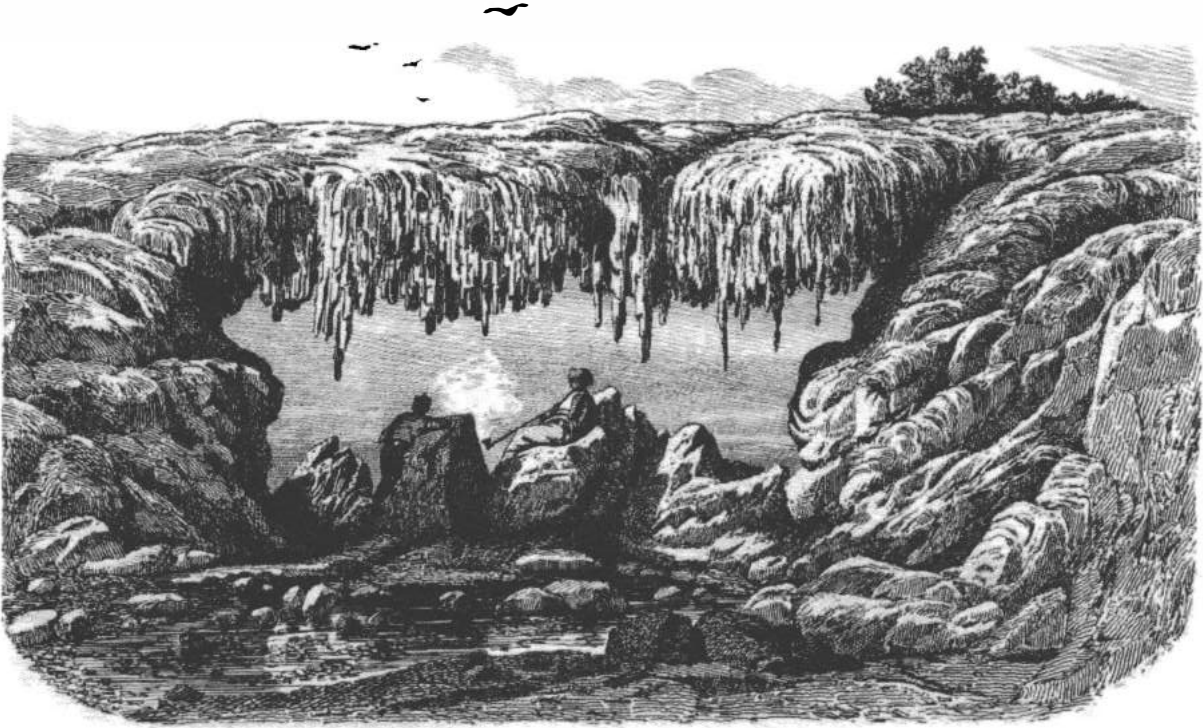

Pamukkale'deki doğal sukemerinin kuşbakışı görünümü.

layana dönüşür. Kanalin birçok noktasında benzer çağlayanlara rastlanır. Böylelikle dökülen su tüm yaylaya yayılır ve çok sayıda kireç bloğu ve kütlesi oluşturur. Ekteki çizim bu doğal sukemerinin kuşbakışı görünümüdür.

Derenin kurumuş yatağının (şekilde 3 numara) üstünde doğal bir köprü (şekilde 5 numara) yükselir. Kemerden derenin üstüne doğru uzun ve saçaklı şeritler halinde sarkıtlar uzanır. Bu sarkıtlardan kemerin altında yığılmış sünger kayalarına sürekli iri su damlaları düşer. Bu damlaların uzun süreli etkisi sonucunda, kayalarda pek çok yuvarlak oyuk açılmıştır. Bu oyukların içinde soğuyup karbonik asidi buharlaşan su artık tamamen berrak durumdadır ve çok güzel gölgeliklere yerleşmiş doğal hazneleri besler. Buharlaşma sayesinde bu harika köprünün kemerlerinin altında öyle hoş bir sıcaklık vardır ki yaylanın çıplak yüzeyinde termometre 30 dereceye yükseldiğinde bu keyifli sığınakta sadece 16,2 derecedir. Aynı yerde su sıcaklığı da 17,5 derecedir.

“Doğal sukemer” (kuşbakışı çizimde 1 numara) diye adlandırdığım duvar bir dizi girinti çıkıntı oluşturarak yaklaşık bir ki-

Pamukkale'deki doğal köprü.

lometre boyunca uzanır. Kuzeydoğuya yöneldikçe giderek alçalır, tepesindeki oyulmuş kanal ise tam tersine giderek genişler. Bir sürü küçük çavlan halinde kanaldan taşarak içinden akan su çok sayıda kaynaktan beslenir. Bu kaynakların hepsi yaylanın üstünde, ama yaylayı çevreleyen dağlardan hatırı sayılır bir mesafededir. En belli başlıları eskilerin kaplıca olarak kullandıkları muhteşem yapının kuzeydoğusunda bulunur. Söz konusu kaynaklardan biri derinliğiyle dikkat çekicidir çünkü dibine ancak 4,95 m uzunlukta bir iple erişebildim; en uzun yeri 90 ve genişliği de 70 santimetredir. Bu kaynakların suyu ılık, daha önce de gördüğümüz gibi, dağlara yakın olanların ise daha sıcaktır. Karbonlu gaz oldukça hareketli kaynaşmalara neden olur; suların tadı biraz asitlidir.

1848'de, bu doğa ve sanat harikalarının arasında kamp kurarak geçirdiğim dört gün boyunca, söz ettiğimiz kaynakların suyundan başka su kullanmadım. Gece kumtaşından kaplar içinde havalandırıldıktan sonra içimi, normal sudan çok daha güzel oluyor, Seltz suyunu anımsatıyordu.

Kaynakların çevresinde, yükseklikleri 60 santimetre ile 1 metre arasında değişen, tepelerinde su akan bir kanal bulunan çok sayıda küçük duvar iç içe geçmiştir. Bunlar büyük bir olasılıkla bu suyu kaplıca binasına götürmekte kullanılan yapay suyollarıydı. Daha sonra herhalde çökeltiler nedeniyle boyları yükseldi. Bu suyolları doğal sukemerinin küçük ölçekli kopyaları gibidir. Üst taraçayı dolayan sayısız küçük su sızıntısının hepsi aynı yönde değildir; bazıları kuzeydoğuya, bazıları ise güneydoğuya doğru akarlar.

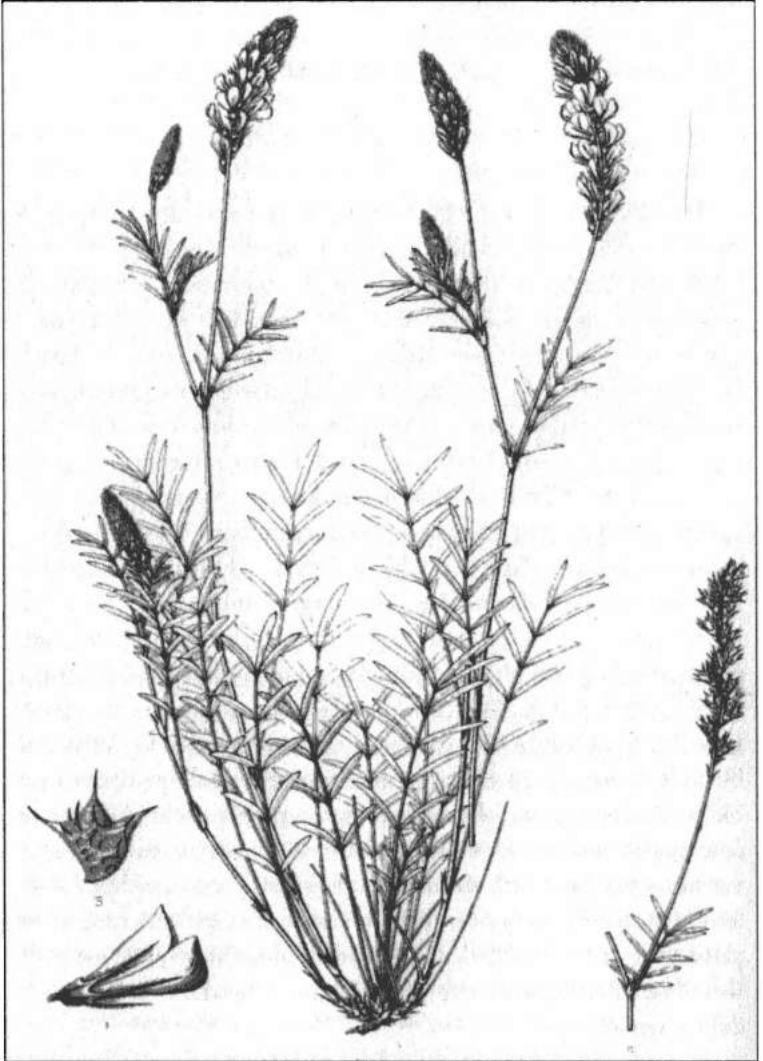
Antik kaplıca binasının hemen yanında toplanmış kaynaklardan bağımsız olarak, başka kaynaklar da bu yapının doğusunda, geniş bir havuz içinde toplanırlar ve daha sonra alt taraçaya dökülürler. Pamukkale Yaylası'nın kuzey kenarını oluşturan dağ dizisinin eteğinde bulunan bu havuz, (kuşbakışı çizimde 4 numara) mermer taşlar ve sütun parçalarıyla doludur; ortalama derinliği 2,40 metredir ama 3,5 metreye kadar derinleştiği yerleri de vardır. Karşılaşılan kalıntılar, büyük olasılıkla insan eliyle kazılmış havuzun eskiden mermer döşeli olduğunu ve üstünde, bugün parçaları görülen sütunların taşıdıkları bir kubbe bulunduğunu düşündürür.

Üst taraftaki sayısız kaynağın araları genellikle beyaz ve delikli bir kabukla kaplıdır; bu kabuk 200 metreden daha uzun örtüler oluşturur; yaylanın yüzeyi de artık suyu kalmamış eski suyollarını gösteren kireç çizgileriyle alacalı bulacalı bir haldedir.

V

Pamukkale Yaylası'nın üst tarafına bir göz attıktan sonra, şimdi de alt tarafını inceleyebiliriz. Üst taraf, çökelti işini gerçekleştiren unsurların ocağıysa, alt taraf da bunların muhteşem sonuçlarının sergilendiği alandır. Gerçekten de üst bölgedeki sayısız kaynak, platformla neredeyse aynı düzeyde oldukları için etkileri duvarlar oluşturmakla ve kanalların ya da çukurların içini doldurmakla sınırlı kalmaktadır. Ama bir kez platformun kenarına ulaştıktan sonra, çavlanlar halinde alt tarafta dökülürler. Orada çok çeşitli dış çizgilere sahip sivri çıkıntılar ve kayalar oluşturduktan sonra, ovaya doğru inen dik yamaç boyunca sıçrayıp bu yükseltilerin üstünden aşarlar. Tüm Pamukkale Yaylası dışarıdan yüksekliği 100 metreye varabilen ve dört kilometre uzunluğu olan böyle bir kemerle çevrelenmiştir ve bu kemer tüm plastik biçimlerin çeşitli ölçeklerde kopyalandığı bir kütleler toplamından oluşur. Ovaya doğru inip, yaylanın güney sınırının etrafı dolaşıldığında inanılmaz yücelikte bir görüntü ile karşılaşılır: Üst platformdan kesintisiz bir biçimde ovanın aşağısına kadar inen çavlanlar görülür. Ancak belli bir uzaklıktan suyun oluşturduğu tortu gruplarından süzülen su demetlerini fark etmekte göz zorlanır ve ancak güneş ışınlarının yansmasıyla hareketsiz duran ama pırıl pırıl parlayan kireç kütlelerinin ortasında akan su seçilebilir. Söz konusu çavlanlardan altısı çarpıcı boyutlarıyla diğerlerinden ayrılır. En muhteşemi de üst platformda eskilerin harika kaplıca binasının bulunduğu yerden aşağı doğru inenidir.

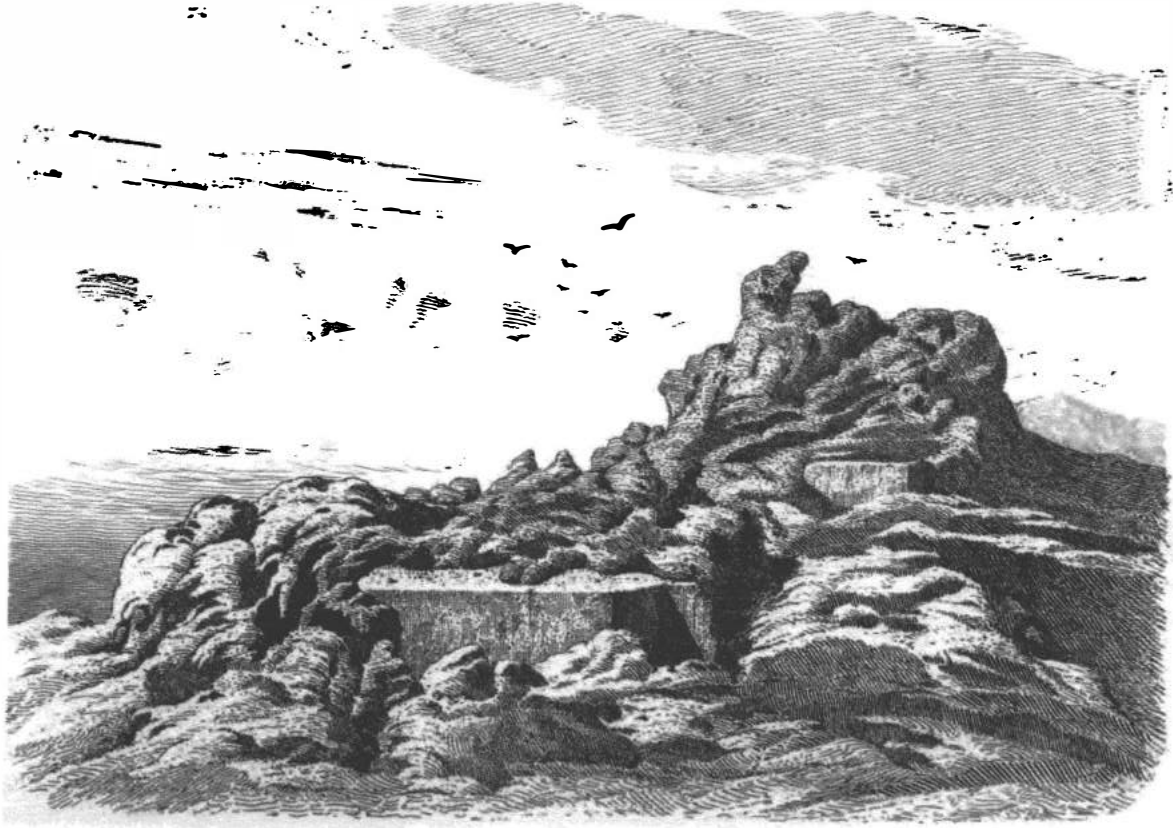
Bu çavlanın ovanın alt tarafından bakıldığında, insanın karşısında göz kamaştırıcı beyazlıkta, güneşin altında kristal bir dağ gibi alev alev yanan, yuvarlaklaşmış kütlelerden oluşmuş çok büyük

Pamukkale eteklerini süsleyen bitkilerden yamaç korungası.

bir amfiteatr belirir. Apaçık bir gökyüzünün ışıklarıyla aydınlatılmış dev ve kaynar bir çağlayan önünde olunmadığını anlamak için yaklaşmak ve yakından bakmak gerekir. Ama bu görüntüyü ova-
dan seyreden izleyiciyi asıl şaşırtan, tablonun bütününün yüceliği iken, dalgalı kütleleri aşır gerçek bir peri masalı sahnesi ortasına düşünce şaşkınlık doruk noktasına çıkar. Şurada kupalar, amphoralar, beri tarafta doğanın taraçalar halinde kat kat dizdiği harika havuzlar: Bu garip ve parıltılı biçimler birden dev boyutlar alırlar; çok çeşitli biçimlere bürünürler; büyük bir çoğunluğu, hafif dalgalı yan duvarları arabesklelerle çevrili düzenli yivlerce yol yol olmuş dev istiridye kabuklarına benzer. Elimize fırça ve makas alsak fantastik şıklıklarını asla veremeyeceğimiz tüm bu kupalar, tüm bu vazolar kimi zaman sapsarıdırlar, kimi zaman da akik, kaymaktaşı ya da kızıl somakiyi çağrıştıran çeşitli nüanslarla bezenirler. Genellikle içleri tamamen tatlı bir su ile, bazen de sabun kabarcıkları gibi beyaz, hafif ve puslu süngertaşı çöktelleriyle doludur. Donmuş çağlayanın köpüklü su demetlerine benzeyen geniş şeritler halinde aşağı doğru uzandığı surun tepesinde bu kupaların ipe dizilmiş gibi düzgün bir şekilde sıralandıkları görülür. Genellikle alt kısımları saçaklıdır ve çok büyük oymalardan oluşan yuvarlak grupların üzerine otururlar.

Doğanın büyük işliğinden çıkma tüm bu başyapıtların üstünde üzerlerine güneş vurdukça köpüklenir ve sallanıyormuş izlenimi uyandıran kar beyazlığındaki tostoparlak kütleler, elmas kubbe-
ler gibi kemerlenirler. Bu manzaranın insanın bakışlarını ayıramadığı ihtişamı, en bereketli hayal gücünün yaratabileceği imgeleri kat kat aşar ve büyük su düşüşleri içinde Niagara Şelalesi'nin yeri ne ise kireçlenme olayları içinde de aynı yeri bu donmuş çağlayana tanımak asla abartılı bir yaklaşım olmayacaktır. Gerçekten de Pamukkale, kireçli su kaynaklarının oluşturduğu eser, güzelliği ve boyutları açısından Avrupa'da görülen benzerlerinden, Fransa'da Clermont-Ferrand'da Saint-Alyre; Almanya'da Karlsbad ve Neusatzwerk; Toscana'da San Filippo ve Tivoli örneklerinin hepsinden üstündür.

Pamukkale'de tarihi eserlerin üzerindeki traverten oluşumları.

VI

Doğa ve sanat eserlerini bize kesintisiz bir beraberlik içinde sunan üst taraçanın platformu gibi, geniş Hieropolis nekropolünün anıtlarının da süngersi çökeltiiler tarafından sadece kuşatılmakla kalmadıkları, aynı zamanda işgal edildikleri görülür; o halde bu anıtların yapım tarihleri kesin olarak saptanabilirse, birçok yerde mezarların üzerinde biriken çökeltiilerin, yıllık birikme ortalamasını çıkarmak mümkün olabilir.

Travertenin zaman içinde çökeltiilerin birikmesiyle oluşumunun çok açık bir biçimde gözleendiği iki lahit grubunun çizimini veriyorum. Üstteki resimde anıtlardan ikisinin çok büyük traverten kütleleri tarafından işgal edildikleri ve örtüldükleri görülüyor. Bunları kaplayan tabakanın kalınlığı bir metre yoktur ama üstlerine doğru bir tepelik oluşturan kütlelerin yüksekliği sekiz metereye yaklaşır. Alttaki resimde ise taşın içine parmaklık biçiminde pencereler açılmış harika bir lahtin üstünde birikmiş süngersi bir çökelti tabakası görülüyor.

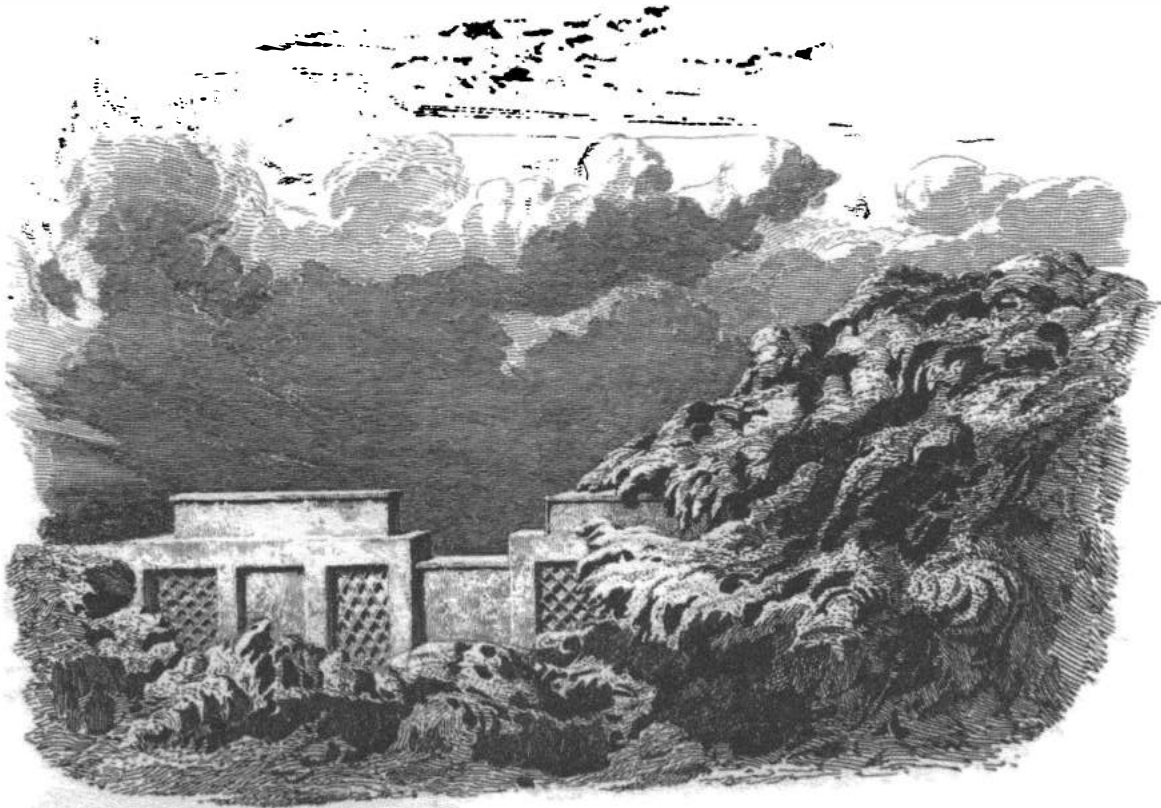
Pamukkale Yaylası'nın sıcak kaynakları eskiler tarafından da biliniyordu; bu konudan, doğa olayları söz konusu olduğunda hep yaptıkları gibi (çünkü doğa olayları onlara çocukça ve kısır bir hayranlık duygusundan başka bir ilham vermiyordu) çok kısa ve belirsiz bir biçimde söz etseler de bu kaynakların kireçli özelliklerini de biliyorlardı.

Strabon'a göre⁴ Hieropolis su açısından öyle zengindir ki kent pek çok hamamla doludur ve bu suyun çok hızlı bir biçimde katılaştığını, su taşıyan kanalların kısa bir sürede yekpare duvarlara dönüştüğünü de ekler.

Vitruvius da⁵ Hieropolis sakinlerinin tarlalar ve bağlar çevresinde çit yapmak için bu yoldan yararlandıklarını anlatır; söylediğine göre bu amaçla epey kalın bir kabuk oluşturmak için bir yıl yeterliydi.

⁴ Plinius, *Hist. nat.*, XIII, böl. 1.

⁵ Plinius, *Hist. nat.*, VIII, böl. 3.

Pamukkale'de tarihi eserlerin üzerindeki traverten oluşumları.

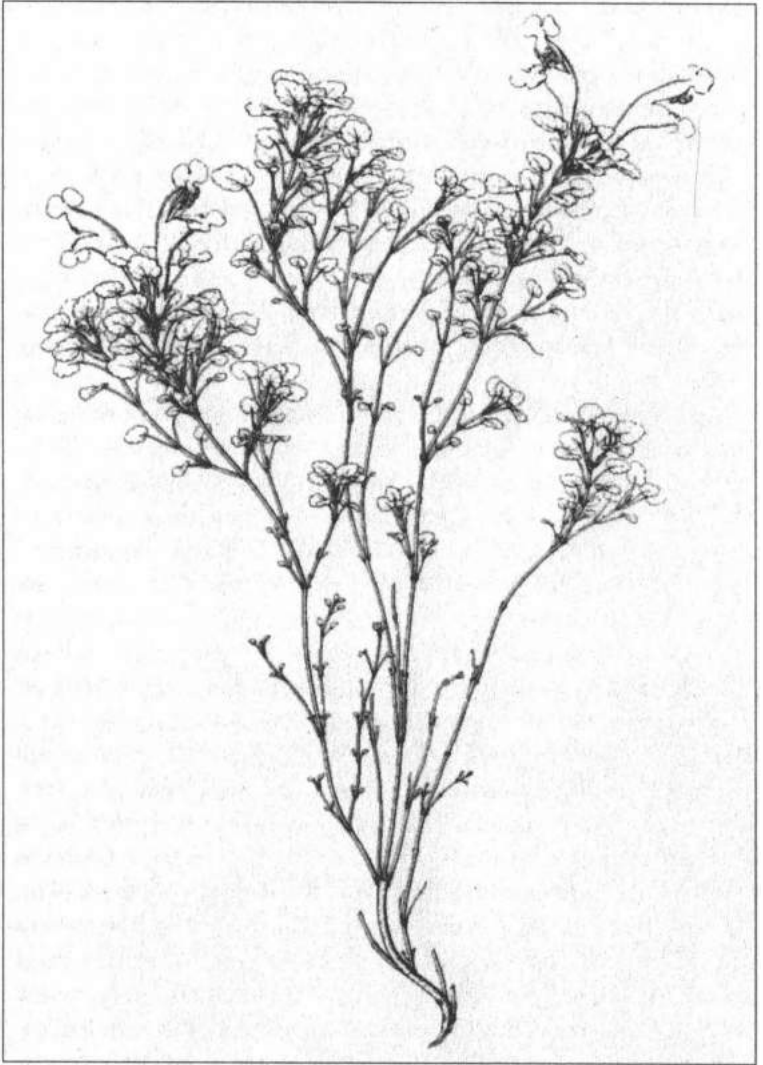
Doğabilimci Plinius, Ptolemaios, Lidyalı İoannes⁶ ve Stephanos Byzantinos da Hieropolis'in sıcak su kaynaklarına değinirler.

Bu kaynaklardan başka, Strabon kent yakınında tahta bir parmaklıkla kapatılmış bir yeraltı lahit odasından (*plutonium*) bahseder ve buranın içini kaplayan yoğun siyah buharın yeri tamamen örttüğünü anlatır. Bir zarar görmeden parmaklığa kadar yaklaşılabileceğini ama içeriye giren her canlının anında öldüğünü de ekler. Sadece bu biçimde zehirlenen boğalar örneğini vermekle kalmaz, içeriye kendi saldığı ve ölerək yere düşen serçeleri de anlatır. Tüm bu söylenenler, bu *plutonium*'un ve eskilerin söz ettikleri diğer benzerlerinin Napoli yakınındaki Agnano Gölü'nde bulunan meşhur Köpek Mağarası gibi, karbonlu gaz biriken yerler olduklarını gösterir.

Strabon'un anlattığı mağarayı boşuna aradım. Mağara benim araştırma alanımın dışında kalabileceğı gibi, bugün belki de bu gaz sızıntısı durmuştur. Benzer kovukların insan eliyle de yok edilebileceklerini bir kenara bırakalım, bu sızıntıların koşullara ne kadar bağılı olduklarını ve ne kadar kolaylıkla yön değiştirebileceklerini ya da tamamen kesilebileceklerini biliyoruz. Yeraltı kanallarının tıkanması ya da bunların içine su dolarak gazı emmesi ve ancak atmosfer basıncının değışmesiyle bu gazı yeniden salması bu değışimler için yeterlidir. Bu nedenle, bu olay bugün sona ermiş bile olsa, Strabon'un işaret ettiğı *plutonium*'un varlığını kuşku ile karşılamaya gerek yoktur. Yunan coğrafyacının, bu zehirli gazların Kibele rahiplerine hiçbir zarar vermediğı çünkü onların hadım oldukları yolundaki iddialarına gelince, Amasyalı filozofu kollayacağız diye bu masala ya da kaba bir yanılgıya benzeyen tanıklığı da kabul edecek halimiz yok. Kendi gözleriyle tanık olduğunu söylemesine ve Ammianus Marcellinus gibi başka yazarların da⁷ Hieropolis *plutoniumundaki* zehirli gaz sızıntılarından zarar görmeme yeteneğinin tüm hadımlarda bulunduğunu belirtmesine karşın, bu saçmalık Antikçağ yazarlarının fizik bilimlerindeki ca-

⁶ *De Ostentis*, s. 349, Bonn baskısı.

⁷ *Apuleius*, XXIII, böl. 6.

Ege Bölgesi'nde yaygın görülen bol balıca.

hilliklerinden kaynaklanır. Hieropolis mağarasını gezen Apuleius da⁸ aynı masalı tekrarlamasa da eklediği bir ayrıntı sözüm ona mucizenin bilmeden çok basit olan açıklamasını verir; mağaraya zarar görmeden yaklaşmanın, söz konusu rahiplerin yüzlerini yukarıda tutma alışkanlıklarının olduğunu belirtmektedir: “superne semper sua ora tollentes”; ama biz havadan daha ağır olan zehirli gazların bulunduğu mağaralarda bu gazların hiçbir zaman yerden çok yükselmediklerini biliyoruz; öyle ki bu gazlardan sadece içeri giren hayvanlar etkilenmekte, insan ise doğal dik duruşuyla bu etkiden kurtulmaktadır.

VII

Çarpıcı Pamukkale Yaylası hakkında anlattıklarımın, turistleri orayı gezme konusunda teşvik etmeye yeteceğini umarım. Zaten bu önerdiğim gezilerin çoğu Boğaziçi kıyılarında bir tatile o kadar yakından bağlıdırlar ki onları ihmal etmek epey güç olacaktır. Yaz aylarında bu çekici kıyılara gelen yabancıların birçok kez yapmaktan kendini alamayacağı İstanbul-İzmir yolculuğuna doğrudan ya da dolaylı olarak bağlanır. Bunun yanı sıra Bursa, İzmit (Nikomedia), İznik (Nikaia) gibi birçok yakın yolculuk da gündemdedir.

Boğaz'ın ikliminin ve manzarasının çekiciliğiyle yabancıya en az bizim en ünlü sayfiyelerimizdeki kadar hoş bir yaz tatili olanı sunduğu, ama bu sayfiyelerin yanında tartışılmaz bir avantaj olarak daha çeşitli, daha güzel ve daha eğitici gezi alanları içerdiği görülür. Kuşkusuz Baden-Baden, Ems, Karlsbad, Töplitz çevresi, Pirene Dağları, Dor Tepesi, Vichy, Plombières gibi yerler gotik şatolarla ve büyüleyici sit alanlarıyla doludur, ama meşhur Troya'sı ve düzenli buharlı gemi seferleri bulunan Küçük Asya'nın batı sahilindeki Yunan ve Fenike harabeleri, Ortaçağ şövalyelerinin yurtluklarından çok daha prestijli tarihsel ve sanatsal hatıraları canlandırır. Doğanın güzelliğine ve ululuğuna gelince, herhalde Marmara ve İyonya kıyıları, Ren, Elbe, hatta Akdeniz, Nice ve Cannes kıyılarının rekabetinden ürkecek değildir.

⁸ *De Mundo*.

1847-1858 yılları arasında Anadolu'yu baştan başa gezen Pierre de Tchihatchef 19. yüzyılın çığır açan jeologlarından biridir. Sekiz ciltlik *Asie Mineure* (Küçük Asya) adlı dev eseri bu gezinin ürünüdür.

İstanbul'a ilk kez 1845 yılında Rus elçiliğinde ataşe olarak gelen Tchihatchef Boğaziçi'ne ayrı bir ilgi gösterir. Bölgeyi geniş bir çerçevede ele alarak Adalar'ı, Bitinya'yı, Trakya ve Kocaeli'yi de yaptığı incelemelere dahil eder.

İstanbul'un fiziki yapısı, iklimi, bitki örtüsü, hayvanları ve suları hakkında da detaylı gözlemlerde bulunan yazar, Strabon, Homeros gibi Antikçağ yazarlarının aktardığı bilgileri, hikâyeleri, efsaneleri de anlatısına katarak bizi zaman içinde keyifli bir yolculuğa çıkarıyor.

İstanbul ve Boğaziçi, yazıldığı döneme dair kıymetli bilgilerin yanı sıra, içerdiği çok sayıda görsel malzeme ve büyük ölçekli bir Boğaziçi haritasıyla 170 yıl öncesinin İstanbul ve Boğaziçi'ni gözümüzde canlandırmamızı sağlıyor.

Pierre de Tchihatchef (1754-1801) St. Petersburg yakınlarında bir malikânede asil bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Freiburg, Münih, Berlin ve Paris'te jeoloji eğitimi aldı. İlk jeolojik etütlerini Güney İtalya ve Güney Fransa'da yaptı. İlk büyük araştırma gezisini Sibirya, Altay Dağları'na gerçekleştirdi. 1845-1848 yılları arasında İstanbul'da, Rus elçiliğinde ataşe olarak çalıştı. Bu dönemde yerel ağızlarıyla birlikte Türkçe de öğrendi. Daha sonra hayatını tamamen incelemelerine adanarak Anadolu ve civarında toplam 14 bin kilometrelik bir güzergâhı yaya kat etti. Bu inceleme gezilerinin sonuçlarını sekiz ciltlik *Asie Mineure, description physique, statistique et archéologique de cette contrée* (Küçük Asya, Bu Ülkenin Fiziki, İstatistiki ve Arkeolojik Tasviri) adlı dev eserinde topladı.

Kapak resmi: Bebek, W.H. Bartlett.

